

TEXTUS ET PICTURA

Średniowieczny kodeks rękopiśmienny
jako nośnik treści, znaczeń i wartości artystycznych

TEXTUS ET PICTURA

Średniowieczny kodeks rękopiśmienny
jako nośnik treści, znaczeń i wartości artystycznych

TEXTUS ET PICTURA

Średniowieczny kodeks rękopiśmienny
jako nośnik treści, znaczeń i wartości artystycznych

Pod redakcją

Moniki Jakubek-Raczkowskiej i Marty Czyżak

Redaktor serii
Monika Jakubek-Raczkowska

Recenzenci
dr hab. Jerzy Kaliszuk, prof. PAN
dr hab. Marek Walczak, prof. UJ

Tłumaczenie streszczeń
Joanna M. Arszyńska

Opracowanie redakcyjne
Mirosława Buczyńska

Projekt okładki
Monika Jakubek-Raczkowska

Na okładce miniatura z rękopisu *Speculum iudiciale* Guillelma Duranda,
BUMK, Rps 66/V, k. 181v, fot. *M. Jakubek-Raczkowska*

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2019

ISBN 978-83-231-4291-1

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA
Redakcja: ul. Gagarina 5, 87–100 Toruń
tel. (56) 611 42 95, fax (56) 611 47 05
e-mail: wydawnictwo@umk.pl
Dystrybucja: ul. Mickiewicza 2/4, 87–100 Toruń
tel./fax (56) 611 42 38
e-mail: books@umk.pl
www.wydawnictwoumk.pl

Przygotowanie publikacji do druku
Studio KROPKA dtp – Piotr Kabaciński

Druk: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Spis treści

Monika Jakubek-Raczkowska, Marta Czyżak	
<i>Textus et pictura</i> : słowo wstępne.....	9

TEXTUS STUDIA NAD ZAWARTOŚCIĄ KODEKSÓW RĘKOPIŚMIENNYCH

Irina Chachulska	
Najstarsze pasje chorałowe w rękopiśmiennych źródłach polskich	13
Dominika Grabiec	
Formularz Mszy o Koronie Cierniowej z fragmentu graduatu 12497 IV ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie.....	21
Monika Opalińska	
Utracone w edycjach – wokół rękopisów i wydań średniowiecznych angielskich przekładów modlitw liturgicznych	33
Agnieszka Fabiańska	
<i>Historia Veteris et Novi Testamenti</i> – charakterystyka dzieła, metoda pracy jej autora i zarys tradycji rękopiśmiennej utworu	53

LIBER STRUKTURA I FUNKCJE KODEKSÓW RĘKOPIŚMIENNYCH W UJĘCIU MONOGRAFICZNYM

Marta Czyżak	
<i>Compendium historiae in genealogia Christi</i> Piotra z Poitiers (Pictavienis) w rękopisach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu	67
Piotr Oliński	
Kilka uwag o kalendarzu i modlitwach we franciszkańskim rękopisie z terenu władztwa zakonu krzyżackiego w Prusach (Rps 77/II ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu)	95

Ewa Kobylińska	
Rękopis BN, BOZ 146, czyli kolekcja Marcina z Raciąża	105
Alicja Szulc	
XIV-wieczny kodeks Antonio da Rido z Padwy ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu (Rkp. 1736). Analiza treściowa i proveniencyjna	117
Sławomir Szyller	
Jan Burcardi i jego kolekcje kazań	129
Paweł Mateusz Modrzyński	
Pomiędzy pięknem i pragmatyzmem. Kodeksy prawne z terenów Prus Krzyżackich	139

PICTURA ŚREDNIOWIECZNA KSIĘGA ILUMINOWANA

Mateusz Franciszek Marszałkowski	
Dekorator pelplińskiego Graduału L13 i jego <i>oeuvre</i>	153
Justyna Łuczyńska-Bystrowska	
Znaczenie pisma w dekoracji malarskiej neapolitańskiego brewiarza w Bibliotece XX. Czartoryskich (sygn. Ms. Czart. 1211 IV) na tle rozwoju literatury humanistycznej w Italii	173
Justyna Łuczyńska-Bystrowska	
Dominikański Graduał brata Wiktoryna z lat 1536–1537 – iluminacje i oprawa zdobiona tzw. radełkiem jagiellońskim	195
Anna Wyszynska	
<i>Liber geneos illustriis familiae Schidloviciae</i> Stanisława Samostrzelnika. Przyczynek do badań kostiumologicznych nad uzbrojeniem ochronnym	217

CODEX ŚREDNIOWIECZNA KSIĘGA RĘKOPIŚMIENNA W ASPEKcie HISTORYCZNEGO TRWANIA

Ewa Chlebus	
Jak franciszkanie pruscy utylizowali rękopisy, czyli o znaczeniu badań makulaturowych dla oprowoznowstwa	253
Joanna Kilian-Sztama, Elżbieta Jabłońska	
<i>Summa Raymundi de Pennaforte</i> sygn. MS 8 ze zbiorów Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie – średniowieczny iluminowany rękopis na pergaminie. Problematyka konserwatorsko-restauratorska ..	303
Ewa Chlebus	
Pomiędzy drukiem a oprawą. Planowanie papieru jako istotna czynność w produkcji książki w dobie inkunabułów	319

Jacek Soszyński

Pierwszy rok prac nad „Inwentarzem dziedzictwa narodowego w zakresie rękopisów średniowiecznych” 337

Wykaz skrótów	353
Bibliografia	355
Indeks rękopisów	383
Indeks inkunabułów i starych druków	389
Indeks osobowy	391
Indeks topograficzny	399

Monika Jakubek-Raczkowska, Marta Czyżak

Textus et pictura: słowo wstępne

Jako nośnik treści, znaczeń i wartości artystycznych, spuścizna rękopiśmienna stanowi punkt odniesienia dla wielu dyscyplin – traktowana jako bezpośredni przedmiot badań lub cenne, pośrednie źródło. W zależności od perspektywy badawczej, metodologie dostosowane są do przedmiotowej specyfiki i bardzo od siebie różne. Choć jednak niniejszy zbiór prezentuje ujęcie wieloobszarowe, jest ono zarazem zaskakująco homogeniczne, operujące wspólnym aparatem opisowym i skoncentrowane na tym samym przedmiocie, w całej złożoności jego znaczeń, funkcji i wartości. Średniowieczny kodeks może być postrzegany jako ogniskowa możliwości technicznych oraz intelektualnego potencjału średniowiecza, jest przy tym świadectwem historii, w tym swojej własnej, utrwalonej w dowodach użytkowania i aktualizacji, takich jak: dopiski, glosy wtórne zdobienia i oprawy, czasem – uszkodzenia czy razury. Pod względem uzusu, trudno o bardziej nośny symbol cywilizacji europejskiej: księgi rękopiśmienne stanowią materialne świadectwo całych, złożonych fenomenów kulturowych i artystycznych zarówno o zasięgu regionalnym, jak i o wymiarze powszechnym. Są świadkami prób opisu i interpretacji świata, dowodem postępu wiedzy i rozwoju prawodawstwa, przekątnikiem kultury duchowej: literackiej i muzycznej, wreszcie – nośnikiem wartości artystycznych. Wymuszają spojrzenie interdyscyplinarne, które jest konsekwencją dostrzeżenia w nich nie tylko źródła wzajemnie wyizolowanych informacji, walorów i problemów badawczych, lecz także ważnej części dziedzictwa kulturowego, podlegającej wartościowaniu i ochronie.

Przedkładany tom – drugi w zainicjowanej na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu serii „Studia nad skryptorium i spuścizną rękopiśmienną średniowiecza” – jest owocem naukowych analiz, dyskusji metodologicznych i refleksji, dla których okazją były dwa kolejne toruńskie fora konferencyjne poświęcone kodeksom rękopiśmiennym „Textus et pictura” w 2017 i 2018 roku. Integrując badania nad tekstem i zapisem, treścią i dekoracją, materią i strukturą, a wreszcie przeznaczeniem, przekształceniami, problematyką konserwatorską i różnymi formami trwania średniowiecznych ksiąg, stanowić ma on w zamyśle przyczynek do wypracowania interdyscyplinarnego, wartościującego spojrzenia na to szczególne dziedzictwo: złożony fenomen cywilizacji późnego antyku i średniowiecza.

STUDIA NAD ZAWARTOŚCIĄ KODEKSÓW RĘKOPIŚMIENNYCH

TEXTUS

Najstarsze pasje chorałowe w rękopiśmiennych źródłach polskich

Pierwsze zainteresowania pasją chorałową¹ w polskich źródłach przypadają na lata 50. XX wieku. Pionierem badań nad tego rodzaju kompozycjami był w Polsce Włodzimierz Poźniak. Wyniki swoich badań autor przedstawił w publikacji *Pasja chorałowa w Polsce*, która ukazała się na łamach czasopisma „Nasza Przeszłość” w 1947 roku². Jego badania objęły trzy księgi rękopiśmienne z XV wieku oraz pięć ksiąg drukowanych z XVI–XVIII wieku. Wśród źródeł rękopiśmiennych znalazły się³:

- PL-Kk 59 – *Cantionale* z katedry na Wawelu (olim 90),
- PL-Kk 58 – *Cantionale cum Agenda*,
- PL-Kp 1706 – *Cantionale* Wawrzyńca z Giesek.

Wszystkie trzy rękopisy, należące do podstawy źródłowej badań Włodzimierza Poźniaka, pochodzą z Małopolski. Dwa z nich – kancjonał PL-Kk 58 z 1489 roku

¹ Pasje chorałowe są jednogłosowymi opracowaniami muzycznymi ewangelicznych opisów Męki Pańskiej, opartymi na melodiach chorałowych (gregoriańskich) i będącymi częścią repertuaru recytatywu liturgicznego. Pierwotnie pasja była wykonywana przez jedną osobę (diakona) w zwyczajnym tonie lekcyjnym, dopiero z czasem zastosowano podział na role. Wraz z wydzieleniem poszczególnych partii, opowiadania pasyjne zaczęto ujmować w bogatszą szatę muzyczną, co doprowadziło do ukształtowania się tonu pasyjnego, odrębnego od tonów lekcji i ewangelii. Podział ewangelii pasyjnej na trzy partie zdarza się już w XII w., z kolei od XIV w. upowszechnia się stosowanie oznaczeń literowych – tzw. *litterae significativae* – dla określenia poszczególnych ról, jak na przykład „c” (*cronista* lub *cantor*) dla partii ewangelisty, „s” (*synagoga*) dla partii turby obejmującej zarówno wypowiedzi tłumy, jak i pojedynczych osób, np. św. Piotra, Judasza, Kajfasza, oraz litera „t” dla oznaczenia partii Chrystusa, która z czasem zostaje zastąpiona krzyżykiem (†). Zanim jednak ustalili się sposób wykonywania dialogu pasyjnego przez różne osoby, *litterae significativae*, które już pojawiają się w rękopisach od końca VIII w., mimo że odnosiły się do trzech zasadniczych partii (ewangelisty, Chrystusa i Turby), na początkowym etapie rozwoju formy pasyjnej nie określały podziału na role, lecz wskazywały na zróżnicowanie rejestrów tonów recytacyjnych bądź tempa, a czasem nawet na zmiany agogiczne. Zob. JOHNER 1953, s. 261; APEL 1973, s. 207; BAROFFIO 1996; FISCHER 2001, s. 200; HUGLO 2004, s. 67–79; BRUSA 2011, s. 251–253; HUGLO / HAGGH-HUGLO 2013, s. 427–436.

² POŹNIAK 1947, s. 37–91.

³ Podstawowe dane o rękopisach można znaleźć w: REGINEK 1986, s. 60–64.

oraz księga z biblioteki Polskiej Akademii Umiejętności PL-Kp 1706 z roku 1496 (kancjonał Wawrzyńca z Giesek) – są datowane na koniec XV wieku, z kolei trzeci rękopis (PL-Kk 59) autor – prawdopodobnie na podstawie *Katalogu rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej* Ignacego Polkowskiego – błędnie uznał za księgę XVI-wieczną (na jej grzbiecie jest umieszczony zapis: *Passionale et lamentationes Cod. mem Sae XVI*)⁴. Datowanie tej ostatniej (PL-Kk 59) zostało zweryfikowane pod koniec lat 60. XX wieku przez Barbarę Miodońską⁵, która wskazała na lata 30. XV stulecia jako na czas powstania rękopisu, co potwierdzają również badania paleograficzne notacji muzycznej, zawartej w tym kodeksie⁶. Niewłaściwe ustalenia Poźniaka dotyczące rękopisu PL-Kk 59 przyczyniły się do powielania błędnego datowania księgi przez innych badaczy w ciągu kolejnych dziesięcioleci, a za źródło najstarsze uznawano w związku z tym rękopis wawelski PL-Kk 58 z 1489 roku, znany w literaturze przedmiotu jako „kancjonał Gosławskiego”⁷. Ów błędny pogląd na temat najstarszego źródła pasji chorałowej utrzymywał się wśród muzykologów-mediewistów do końca lat 70. XX wieku, kiedy to ukazała się publikacja ks. Wojciecha Danielskiego, poświęcona agendum i kancjonałom katedry krakowskiej na Wawelu, w której autor podał zweryfikowane już przez Miodońską datowanie Kk 59 na 1. połowę XV wieku⁸. Ponadto wprowadził do literatury inne, nieznane dotąd źródła pasji chorałowej, przechowywane w archiwum kapitulnym na Wawelu – kancjonał z Wieliczki z lat 1447–1456 (Kk 240) oraz kancjonał Kk 235 z 3. ćwierci XV wieku. Księgi te weszły do podstawy źródłowej pracy kolejnego badacza zagadnienia pasji chorałowej, ks. Antoniego Reginka, który po niespełna czterdziestu latach od ukazania się publikacji Poźniaka na nowo podjął i pogłębił badania nad śpiewem pasyjnym. Swoje badania ks. Reginek prowadził w ramach pracy licencjackiej, pisanej w Instytucie Muzykologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Karola Mrowca w 1980 roku⁹. Na podstawie tejże rozprawy sześć lat później ukazała się jego publikacja *Śpiewy pasji chorałowej w Polsce w XV i XVI wieku* w siódmym tomie „Musica Medii Aevi” pod redakcją Jerzego Morawskiego¹⁰. Do znanych już z pracy Poźniaka źródeł badacz dołączył grupę kilku odkrytych wówczas rękopiśmiennych ksiąg z XV i XVI stulecia, zawierających pasję chorałową, wśród których znalazły się dwa kodeksy wawelskie omawiane przez ks. Danielskiego, trzy księgi z klasztoru Bernardynów krakowskich oraz trzy rękopisy śląskie¹¹:

⁴ POLKOWSKI 1884, s. 52.

⁵ MIODOŃSKA 1967, s. 144.

⁶ Por. DANIELSKI 1977, s. 47.

⁷ Podstawowe dane o rękopisie można znaleźć w: DANIELSKI 1977, s. 45; POLKOWSKI 1884, s. 51. Zob. także SZCZEPAŃSKA 1930, s. 277–281; POŹNIAK 1947, s. 42–43; REGINEK 1986, s. 60; BABIOCH 1988, s. 5–7; GANCARCZYK 1999, s. 349–401; PYREK-NĄCKIEWICZ 2016, s. 213–240.

⁸ DANIELSKI 1977, s. 48–49.

⁹ Antoni REGINEK, *Pasje chorałowe w polskich zabytkach XV i XVI wieku*, praca lic. pod kierunkiem prof. dr. hab. Karola MROWCA, Instytut Muzykologii KUL, [mps] Lublin 1980 (dostęp: Biblioteka Instytutu Muzykologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II).

¹⁰ REGINEK 1986, s. 55–116.

¹¹ Podstawowe dane o rękopisach podaje A. Reginek, *TAMŻE*, s. 60–64.

- PL-Kk 240 – *Cantionale Cracoviense*, 1447–1456, z Wieliczki (?),
- PL-WRk 58 – *Cantionale*, XV wiek, ze Środy Śląskiej¹²,
- PL-Kk 235 – *Cantionale*, 3. ćwierć XV wieku, z katedry na Wawelu¹³,
- PL-WRk 178 – *Cantionale*, XV wiek, z katedry wrocławskiej,
- PL-WRu I Q 225 – *Cantionale et Agenda (Rituale pro hebdomada sancta)*, 1494–1504, z klasztoru Kanoników Regularnych w Żaganiu,
- PL-Kc 3606 – *Cantionale*, XVI wiek, z klasztoru Bernardynów krakowskich (?),
- PL-Kc 3607 – *Cantionale*, XVI wiek (frag.), z klasztoru Bernardynów krakowskich (?),
- PL-Kc 3613 – *Cantionale*, XVI/XVII wiek, z klasztoru Bernardynów krakowskich (?).

Rękopisy badane przez Włodzimierza Poźniaka zostały uwzględnione przez Antoniego Reginka w grupie źródeł pomocniczych (porównawczych). W opisie wspomnianego kodeksu PL-Kk 59 autor podał zweryfikowane datowanie – lata 30.–40. XV wieku, jednakże (być może ze względu na pomocniczy charakter tego źródła w jego pracy) umknął mu rzeczywisty porządek chronologiczny badanych przez niego ksiąg. Wskutek tego kancjonał nie został uwzględniony przy ustalaniu najstarszych zabytków pasji chorałowej, a za najstarszy Reginek uznał kancjonał z Wieliczki (?), sygn. PL-Kk 240¹⁴. Ponadto kwestią budzącą pewne wątpliwości jest wybór źródeł, ponieważ do grupy źródeł polskich Reginek włączył – bez żadnego komentarza – księgi śląskie¹⁵, choć dzieje Śląska w XV wieku nie pozwalają na zaliczenie tych kodeksów do zabytków polskich bez istotnego uzasadnienia.

Od czasu opublikowania studiów o pasji chorałowej Antoniego Reginka – tj. w ciągu ostatnich trzydziestu lat – nie ukazała się żadna istotna publikacja poświęcona temu zagadnieniu¹⁶. Tymczasem pasje, przedstawione w pracach Włodzimierza Poźniaka oraz Antoniego Reginka, nie zamykają listy tego rodzaju kompozycji. W 2000 roku Paweł Gancarczyk, prowadząc poszukiwania kompozycji z zakresu polifonii chorałowej, trafił na kolejne źródło pasji monodycznej¹⁷. Jest nim kancjonał PL-WRzno 3070/II przechowywany w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Według ustaleń autora, rękopis ten, zawierający wszystkie cztery pasje¹⁸, pochodzi z Małopolski i powstał w latach 1450–1470. W toku ostatnich

¹² Katarzyna Morawska jako czas powstania rękopisu PL-WRk 58 podaje rok 1474, zob. MORAWSKA, s. 320.

¹³ Katarzyna Morawska jako czas powstania rękopisu PL-Kk 235 podaje rok 1490, zob. TAMŻE 1998, s. 320.

¹⁴ REGINEK 1986, s. 92.

¹⁵ TAMŻE, s. 60–62.

¹⁶ Publikacje polskich autorów, w większym lub mniejszym stopniu odnoszące się do pasji chorałowej, zasadniczo opierają się na dotychczasowych wynikach badań W. Poźniaka bądź A. Reginka. Por. FEICHT 1965, s. 9–52; MORAWSKA 1998, s. 319–320; REGINEK 2010, szp. 1433–1437; por. także DREWNIAK 2009, s. 115–121; DREWNIAK 2016, s. 317–338.

¹⁷ GANCARCZYK 2000, s. 89–106.

¹⁸ K. 1r–9r: Pasja według św. Mateusza; k. 9r–15v: Pasja według św. Marka; k. 15v–22v: Pasja według św. Łukasza; k. 22v–26v: Pasja według św. Jana, zob. TAMŻE, s. 98–99.

prac dokumentacyjnych Instytutu Sztuki PAN podczas kwerendy w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego im. Księży Chodyńskich we Włocławku na światło dzienne wydobyto XVI-wieczny rękopis (PL-WŁs 720), także zawierający pasje chorałowe.

Szczególnie interesujący wśród odkrytych w ostatnim czasie źródeł pasji chorałowej jest rękopis, przechowywany w Bibliotece Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Lublinie pod sygnaturą Rkps 14 (PL-Ls 14; dawne sygnatury: 235; B 13; B 17)¹⁹. Jest to księga niemuzyczna, zbiór kazań (*Sermones*), liczący 197 kart i zawierający m.in. *Linea salutis aeternae* autorstwa Hieronima z Pragi (k. 1r–85r)²⁰ oraz *Sermones de sanctis* Peregryna z Opola (k. 85r–136r)²¹. W części oryginalnej rękopisu znalazła się także Pasja według św. Mateusza²² z notacją muzyczną (k. 165r–172v), która jest zarazem jedyną kompozycją muzyczną w tej księdze²³. Po raz pierwszy pasja chorałowa pojawiła się tu w odosobnieniu, a nie w grupie czterech pasji, jak to rozwiązano w pozostałych rękopisach polskich. Co więcej, jest to jedyny znany jak dotąd przypadek występowania pasji w tego rodzaju księdze.

Według notki umieszczonej obok ostatniego systemu notacyjnego kompozycji na k. 172v w PL-Ls 14 – „...finis adest operis, posco incedere [?] laboris. Sub anno domini MCCCCXI etc. Habetur finis huius operis” – pasja została spisana w 1411 roku. Zgodnie z tą notką kompozycja pochodzi ze zbioru kazań PL-Ls 14

¹⁹ Rękopis jest wprowadzie wymieniony wśród źródeł pasji chorałowej w monograficznej pracy K. Morawskiej, jednak kompozycja jak dotąd nie była przedmiotem badań muzykologów mediewistów; co więcej, autorka, wymieniając rękopis wśród innych ksiąg w porządku chronologicznym, błędnie umieściła go na trzecim miejscu po PL-Kk 59 (ok. 1430–40) i PL-Kk 240 (1447–56r), zob. MORAWSKA 1998, s. 320. Katalogowy opis rękopisu: łac., 1. poł. XV w., papier, 29 × 21,5 cm i mniej, k. 197, kol. 2, opr. sk. wsp. Opis rękopisu PL-Ls 14 i jego zawartości zob. WOJTYSKA 1974, s. 232–233; por. także Manuscripta.pl, http://manuscripta.pl/locu/lublin_sem_metrop.htm (dostęp: 15.03.2018). W literaturze przedmiotu po raz pierwszy rękopis ten wymieniła w swojej monograficznej pracy o muzyce średniowiecznej MORAWSKA 1998, s. 319–320.

²⁰ Hieronim z Pragi, ur. w 2. poł. XIV w. w Pradze, zm. w 1440 r. w Wenecji. Podczas pobytu w Polsce (w latach 1405–1410) ułożył m.in. zbiór kazań *Linea salutis aeternae*; później wyjechał do Włoch, gdzie został kamedulą; zob. WOJTYSKA 1974, s. 232–233, przyp. 16.

²¹ Peregryn z Opola, OP, ur. przed 1260 r., zm. po 1335; jego *Sermones de tempore et de sanctis*, napisane między 1297 a 1304 r., były bardzo rozpowszechnione w średniowieczu; zob. WOJTYSKA 1974, s. 232.

²² Odczytywanie Mateuszowego opisu Męki Pańskiej należy do najdawniejszej praktyki proklamacji pasji ewangelicznej i przynajmniej od IV w. jest związane z liturgią Niedzieli Palmowej. Najstarsze świadectwo, mówiące o liturgicznej proklamacji pasji, stanowi opis liturgii Wielkiego Tygodnia w Jerozolimie według Egerii (Aeterii). Wzmianki o pasjach znajdują się także u św. Augustyna (św. Augustyn z Hippony, *Sermones*, 232, 2), por. SZOŁDRSKI 1964, s. 43–45; FISCHER 1973, s. 576; FISCHER 2001, s. 200. Stopniowo ustaliło się miejsce pozostałych pasji w liturgii: wg św. Jana w Wielki Piątek, wg św. Łukasza w Wielką Środę, a najpóźniej (prawdopodobnie dopiero w X w.) wg św. Marka – w Wielki Wtorek; por. FISCHER 2001, s. 200; PAŁĘCKI 2010, szp. 1432–1433.

²³ Na wyklejkach i desce znajdują się wpisy trzech różnych rąk, powstałe w czasie późniejszym, są to wpisy tekstów błogosławieństwa wody, paschału, chleba i jaj (przednia wyklejka) oraz pieśń *Zdrova bodz Krolewno* bez notacji muzycznej (tylna wyklejka); na drugiej desce okładki wpisana jest także notatka łacińska o dziesięcinach; por. WOJTYSKA 1974, s. 233.

na chwilę obecną byłaby najstarszym przekazem pasji chorałowej, pochodzącym z polskiego źródła²⁴.

Na pierwszej karcie tegoż rękopisu (PL-Ls 14) znajduje się XVII-wieczny wpis (PL-Ls 14, k. 1r: *Conventus Crasnicensis Canonorum Regularium Lateranensium*), według którego kodeks ów miał być własnością Kanoników Regularnych Kongregacji Laterańskiej w Kraśniku²⁵. Kanonicy regularni zostali sprowadzeni do Kraśnika w 2. połowie XV wieku, kiedy Jan Rabsztyński h. Topór (zm. przed 13 maja 1499 roku) ufundował tam w latach 1468–1469 klasztor²⁶, będący jedną z pierwszych filii działającego od 1405 roku konwentu kanoników regularnych podkrakowskiego Kazimierza²⁷. Zapis pasji w PL-Ls 14 powstał zatem, zanim jeszcze kanonicy regularni osiedlili się w Kraśniku. Ponieważ założenie wspólnoty krakowskiej nastąpiło na kilka lat przed powstaniem księgi, a dom zakonny w Kraśniku należał do jednej z pierwszych filii, można by przypuszczać, że kodeks dotarł na ziemię lubelską z samego krakowskiego Kazimierza, być może już z pierwszymi zakonnikami i prepozytem Janem z Bytomia (zm. 1507) na czele²⁸. Podobnie jak wszystkie znane dotąd pasje zawarte w źródłach polskich, również kompozycja z PL-Ls 14 pochodziłaby zatem z Małopolski.

Dzięki ostatnim kwerendom, przeprowadzanym w ramach dokumentacyjnych prac Katalogu Źródeł Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk, lista polskich źródeł pasji chorałowej poszerzyła się o kolejnych kilka rękopisów, a data pochodzenia najstarszego z nich w stosunku do pierwotnych ustaleń została przesunięta niemal o cały wiek – z końca XV wieku na sam początek tegoż stulecia. Lista najstarszych rękopisów zawierających tego rodzaju kompozycje w ujęciu chronologicznym przedstawiałaby się zatem następująco²⁹:

- PL-Ls 14 – *Sermones*, ok. 1411 roku, z klasztoru Kanoników Regularnych Kongregacji Laterańskiej w Kraśniku,

²⁴ W zbiorach polskich zachował się również XI-wieczny rękopis, zawierający szczerkowy zapis muzyczny (cheironomiczny) nad ostatnimi słowami Chrystusa – *Eli, Eli lama sabachtani* – z Pasji wg św. Mateusza. Kodeks ten nie jest uwzględniany w chronologicznym zestawieniu najstarszych pasji zawartych w źródłach polskich ze względu na jego obce pochodzenie – jest to francuski ewangelista (najprawdopodobniej powstał w jednym z klasztorów na granicy pomiędzy północną Francją a południową Flandrią) przechowywany w Bibliotece Narodowej w Warszawie (Wn 3311). Występują tu także *litterae significativae* („t” dla Chrystusa, „c” dla narratora oraz „s” dla Turby). Ewangelista Wn 3311 dokumentuje jeden z wcześniejszych zapisów muzycznych pasji, pochodzący sprzed czasu ukształtowania się tonu pasyjnego jako odrębnego gatunku muzyczno-liturgicznego. Reprodukacja karty ewangelisty Wn 3311 z zapisem neumatycznym jest umieszczona na s. 154 w *Notae musicae artis*. Zob. ALBAROSA 1999, s. 154–155; por. także SAWICKA 1938, s. 14–22.

²⁵ Wszystkie polskie prepozytury od XVI w. wchodziły w skład kongregacji laterańskiej.

²⁶ Klasztor istniał prawie 400 lat – do jego kasaty w 1864 r., zob. ZIELIŃSKA 2010, s. 70–80.

²⁷ W 1405 r. Władysław Jagiełło sprowadził z Kłodzka do kościoła Bożego Ciała w Krakowie kanoników regularnych, gdzie od razu rozpoczęła swoją działalność grupa skryptorów, zob. MORAWSKA 1998, s. 92.

²⁸ Por. ZIELIŃSKA 2010, s. 70–80.

²⁹ MORAWSKA 1998, s. 320, wśród źródeł pasji chorałowej wymienia pasjonat z kolegiaty wiślickiej, który znajdował się tam w 1483 r., obecnie uznawany za zaginiony.

- PL-Kk 59 – *Cantionale*, 1430–1440, z katedry na Wawelu,
- PL-Kk 240 – *Cantionale Cracoviense*, 1447–1456, z Wieliczki (?),
- PL-WRzno 3070/II – kancjonał, 1450–1470, Małopolska (?),
- PL-Kk 235 – *Cantionale*, 3. ćwierć XV wieku, z katedry na Wawelu,
- PL-Kk 58 – *Cantionale cum Agenda*, 1489 rok, kancjonał fundacji Jana Gośławskiego dla katedry wawelskiej,
- PL-Kp 1706 – *Cantionale Wawrzyńca z Giesek*, 1496 rok, z kolegiaty w Opatowie,
- PL-WŁs 720 – kancjonał, XVI wiek,
- PL-Kc 3606 – *Cantionale*, XVI wiek, z klasztoru Bernardynów krakowskich (?),
- PL-Kc 3607 – *Cantionale*, XVI wiek (fragment), z klasztoru Bernardynów krakowskich (?),
- PL-Kc 3613 – *Cantionale*, XVI/XVII wiek, z klasztoru Bernardynów krakowskich (?).

Podsumowując, w chwili obecnej znanych jest jedenaście polskich źródeł pasji chorałowej. Dzięki dalszym kwerendum i badaniom liczba ksiąg zawierających tego rodzaju kompozycje może jeszcze znacznie wzrosnąć.

Irina Chachulska

Institute of Art, Polish Academy of Sciences in Warsaw

The Oldest Choral Passions in Handwritten Polish Sources

The studies on choral passion in Polish sources were for the first time undertaken in the 1950s on the initiative of Włodzimierz Poźniak. The research on that issue was continued in the 1980s by Rev. Antoni Reginek. The works of both authors make an important contribution to the research on the liturgical recitative in Poland and fill the earlier gap in the literature of the subject. The recent studies in this field allowed not only to verify some of the information against the sources of that passion chants already known from the works by W. Poźniak and Rev. A. Reginek, but also to extend the existing list of that sort of compositions. Furthermore, thanks to the present studies on the choral passion it has been possible to shift the time of origin of the oldest known choral passion in Polish sources almost a century earlier: from late 15th century (PL-Kk 58, the so called Gośławski's cantional of 1489) to the very beginning of 15th century (PL-Ls 14).

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

KRAKÓW, Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej:

sygn. Ms. 58, *Cantionale cum Agenda* (kancjonał fundacji Jana Gośławskiego),

sygn. Ms. 59, *Cantionale* (z katedry na Wawelu),

- sygn. Ms. 235, *Cantionale* (z katedry na Wawelu).
sygn. Ms. 240, *Cantionale Cracoviense* (z Wieliczki?).
KRAKÓW, Biblioteka Naukowa PAU i PAN, sygn. Ms. 1706, *Cantionale* (tzw. kancjonał Wawrzyńca z Giesek).
KRAKÓW, Muzeum Narodowe. Biblioteka Książąt Czartoryskich:
sygn. Ms. 3606, *Cantionale* (z klasztoru Bernardynów krakowskich?),
sygn. Ms. 3607, *Cantionale* (z klasztoru Bernardynów krakowskich?),
sygn. Ms. 3613, *Cantionale* (z klasztoru Bernardynów krakowskich?).
LUBLIN, Biblioteka Metropolitalnego Wyższego Seminarium Duchownego, sygn. Ms. 14, *Sermones* (z klasztoru Kanoników Regularnych Kongregacji Laterańskiej w Kraśniku).
WARSZAWA, Biblioteka Narodowa, sygn. Wn 3311, *Evangelistarium*.
WŁOCŁAWEK, Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego im. Księży Chodyńskich, sygn. 720, *Cantionale*.
WROCŁAW, Archiwum Archidiecezjalne i Biblioteka Kapitulna:
sygn. Ms. 58, *Cantionale*,
sygn. Ms. 178, *Cantionale*.
WROCŁAW, Biblioteka Uniwersytecka, sygn. Ms. I Q 225, *Cantionale et Agenda*.
WROCŁAW, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. Ms. 3070/II, *Cantionale* (z Małopolski?).

Opracowania

- ALBAROSA 1999: Nino Albarosa, *Notacja bezliniowa w polskich źródłach chorałowych XI–XIII w.*, [w:] *Notae musicae artis. Notacja muzyczna w źródłach polskich XI–XVI wieku*, red. Elżbieta Witkowska-Zaremba, Kraków 1999, s. 154–155.
APEL 1973: Willi Apel, *Gregorian Chant*, Bloomington 1973.
BABIOCH 1988: Iwona Babioch, *Liber generationis w polskich źródłach średniowiecznych*, „Muzyka”, 32, 1988, nr 1, s. 5–7.
BAROFFIO 1996: Bonifacio Baroffio, *Musicus et cantor*, Seregno 1996.
BRUSA 2011: Gionata Brusa, «*Litterae passionis extra passionem*». *La testimonianza del codice Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Lat. Fol. 920*, „Rivista internazionale di musica sacra”, 32, 2011, nr 1–2, s. 251–254.
DANIELSKI 1977: Wojciech Danielski, *Agendy i kancjonały Katedry krakowskiej na Wawelu*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 14, 1977, nr 4, s. 35–53.
DREWNIAK 2009: Janusz Drewniak, *Muzyczna forma dramatyzacji motywu cierpienia Chrystusa*, „Liturgia Sacra”, 15, 2009, nr 1, s. 115–121.
DREWNIAK 2016: Janusz Drewniak, *Motyw cierpienia Chrystusa w Pasji Johanna Sebastiana Bacha*, „Studia Wrocławskie”, 18, 2016, s. 317–338.
FEICHT 1965: Hieronim Feicht, *Muzyka liturgiczna w polskim średniowieczu*, [w:] *Musica Medii Aevi*, red. Jerzy Morawski, t. 1, Kraków 1965, s. 9–52.
FISCHER 1973: Kurt von Fischer, *Die Passion von ihren Anfängen bis ins 16. Jahrhundert*, [w:] *Gattungen der Musik in Einzeldarstellungen: Gedenkschrift Leo Schrade*, Hg. Wulf Arlt, Bern 1973.
FISCHER 2001: Kurt von Fischer, *Passion. Monophonic Passion*, [w:] *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, ed. Stanley Sadie, t. 19, Oxford 2001, s. 67–79.
GANCARCZYK 1999: Paweł Gancarczyk, *Cantus planus multiplex. Polifonia chorałowa w Polsce XIII–XVI wieku*, [w:] *Notae musicae artis*, red. Elżbieta Witkowska-Zaremba, Kraków 1999, s. 349–401.

- GANCARCZYK 2000: Paweł Gancarczyk, *Nieznane źródła polifonii wielogłosowej*, „Muzyka”, 45, 2000, nr 2, s. 89–106.
- HUGLO 2004: Michel Huglo, *L'absence de lettres significatives notkériennes dans l'école de Metz au XIe siècle*, [w:] *L'art du chantre carolingien. Découvrir l'esthétique première du chant grégorien*, ed. Christian-Jacques Demollière, Metz 2004, s. 67–79.
- HUGLO / HAGGH-HUGLO 2013: Michel Huglo, Barbara Haggh-Huglo, *Des lettres de la passion aux lettres significatives Notkériennes*, [w:] «*Quod ore cantas corde credas*». *Studi in onore di Giacomo Baroffio*, ed. Leandra Scappaticci, Vaticano 2013, s. 427–436.
- HYLAND 2004: William P. Hyland, *Abbot John-Jerome of Prague: Preaching and Reform in Early Fifteenth-Century Poland*, „*Analecta Praemonstratensia*”, 80, 2004, s. 5–42.
- JOHNER 1953: Dominicus Johnner, *Wort und Ton in Choral*, Leipzig 1953.
- MIDOŃSKA 1967: Barbara Midońska, *Iluminacje krakowskich rękopisów z pierwszej połowy XV wieku w Archiwum Kapituły Metropolitalnej na Wawelu*, Kraków 1967.
- MORAWSKA 1998: Katarzyna Morawska, *Średniowiecze. Część 2: 1320–1500*, („Historia muzyki polskiej” 1, red. Stefan Sutkowski), Warszawa 1998.
- PAŁĘCKI 2010: Waldemar Pałęcki, *Pasja. W liturgii*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. Edward Gigilewicz, t. 14, Lublin 2010, szp. 1432–1433.
- POLKOWSKI 1884: Ignacy Polkowski, *Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej*, Kraków 1884.
- POŹNIAK 1947: Włodzimierz Poźniak, *Pasja chorałowa w Polsce*, „*Nasza Przeszłość*”, 3, 1947, s. 37–91.
- PYREK-NĄCKIEWICZ 2016: Anita Pyrek-Nąckiewicz, *Lamentacje Jeremiasza z Passionale (AKKK 58, 1489) z Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu*, „*Pro Musica Sacra*”, 14, 2016, s. 213–240.
- REGINEK 1986: Antoni Reginek, *Śpiewy pasji chorałowej w Polsce w XV i XVI wieku*, [w:] *Musica Medii Aevi*, red. Jerzy Morawski, t. 7, Kraków 1986, s. 55–116.
- REGINEK 2010: Antoni Reginek, *Pasja. Dzieło muzyczne*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. Edward Gigilewicz, t. 14, Lublin 2010, szp. 1433–1437.
- SZOŁDRSKI 1964: Władysław Szołdrski, *Peregrynacja (Aeterii?) do miejsc świętych z końca IV w.*, „*Homo Dei*”, 33, 1964, s. 43–45.
- SAWICKA 1938: Stanisława Sawicka, *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Nationale de Varsovie, du Château Royal et des Bibliothèques: des Zamoyski à Varsovie, du Séminaire de Płock et du Chapitre de Gniezno*, „*Bulletin de la Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures*”, 19, 1938, s. 14–22.
- SZCZEPAŃSKA 1930: Maria Szczepańska, *Do historii muzyki wielogłosowej w Polsce z końca XV w.*, „*Kwartalnik muzyczny*”, 8, 1930, nr 8, s. 277–281.
- WOJTYSKA 1974: Henryk Damian Wojtyska, *Katalog rękopisów Biblioteki Seminarium Duchownego w Lublinie* („*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*” 28), Lublin 1974.
- ZIELIŃSKA 2010: Ewa Zielińska, *Nekrolog klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Kraśniku*, „*Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego*”, 2, 2010, nr 2, s. 70–80.

Dominika Grabiec
Instytut Sztuki PAN w Warszawie

Formularz Mszy o Koronie Cierniowej z fragmentu gradułu 12497 IV ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie

Wśród przechowywanych w Bibliotece Narodowej w Warszawie fragmentów rękopisów zachowało się m.in. kilka kart średniowiecznego gradułu o niezidentyfikowanej proveniencji¹. Aktualnie rękopis ten opatrzony jest sygnaturą 12497 IV². Wiadomo o nim niewiele poza tym, że wcześniej należał do zbiorów Biblioteki Baworowskich we Lwowie, gdzie nadano mu sygnatury X.A.4, a następnie Baw. 3. Fragment odnotowany został w *Inwentarzu rękopisów do połowy XVI wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, opracowanym przez Jerzego Kaliszuka i Sławomira Szyllera, gdzie znalazły się podstawowe informacje na temat tego źródła³. Uszczegółowiony pod kątem zawartości muzycznej opis zamieściła też w nieopublikowanym „Opisie katalogowym gradułów średniowiecznych (do 1600 r.) z Biblioteki Narodowej w Warszawie” Irina Chachulska⁴. Identyfikując poszczególne śpiewy liturgiczne oraz notację neumatyczną, autorka zasugerowała cysterską proveniencję gradułu, być może z któregoś ośrodka w Małopolsce.

Rękopis 12497 IV nie był jeszcze przedmiotem szczegółowej analizy muzykologicznej, tymczasem jest to źródło ważne i interesujące z kilku powodów. Przede wszystkim zawiera on szerzej nieznaną przekaz formularza mszalnego na święto Korony Cierniowej, jeden z niewielu zachowanych w gradułach polskich. Może on stanowić cenny element w przypadku rekonstrukcji rozwoju kultu tej relikwii na ziemiach polskich, może też pomóc w datowaniu i określeniu proveniencji samego gra-

¹ Za zwrócenie mojej uwagi na to źródło dziękuję dr Irinie Chachulskiej z Instytutu Sztuki PAN w Warszawie.

² Wcześniejsza sygnatura nadana przez Bibliotekę Narodową to Akc. 9758. Rękopis został zeskanowany i jest dostępny na portalu Polona: <https://polona.pl/item/graduale-fragment,OTc1MTc2ND-M/4/#info:metadata> (dostęp: 9.02.2019).

³ Zob. KALISZUK / SZYLLER 2012, s. 169.

⁴ CHACHULSKA 2017, s. 8.

duału. Ponadto w zachowanym fragmencie znajdujemy elementy notacji mieszanej, chorałowo-menzuralnej, co sprawia, że jest on również kolejnym cennym źródłem do badań nad średniowieczną notacją muzyczną.

Zachowany fragment graduálu składa się z pięciu kart pergaminowych o wymiarach 38 × 29 cm, datowanych do tej pory na wiek XV. Współczesną foliację naniesiono ołówkiem w prawym górnym rogu. Pismo, skromne zdobienia incipitów oraz notacja neumatyczna na karcie pierwszej różnią się zdecydowanie od pisma, incipitów i kształtu neum na pozostałych czterech kartach. Może to wskazywać bądź na ich różną proveniencję, bądź na to, że wszystkie karty pochodzą z tej części kodeksu, w której w różnych okresach użytkowania kolejne ręce dopisywały dodatkowe śpiewy. Zarówno neumy, jak i litery oraz kształt incipitów na pierwszej karcie wskazują na znacznie wcześniejszą datę powstania od zapisu na pozostałych kartach. Mogła ona zostać zapisana w XV wieku, jak sugerowali do tej pory badacze, ale jej datowanie można byłoby również przesunąć w kierunku początku XV stulecia, a nawet na wiek XIV. Z kolei datowanie zapisów na pozostałych kartach należałoby raczej przesunąć co najmniej na koniec XV lub na XVI wiek, już choćby tylko z uwagi na krój pisma. Późniejsze datowanie sugerują również elementy, o których będzie mowa w dalszej części tekstu.

Karty są zabezpieczone oprawą tekturowo-pergaminową pochodzącą prawdopodobnie z XVIII wieku. Do jej wykonania wykorzystano m.in. fragmenty starszego, pergaminowego rękopisu liturgiczno-muzycznego, prawdopodobnie antyfonarza, datowanego w przybliżeniu na XIV stulecie. W oprawie zachowały się dwie karty zapisane neumami gotycko-metzeńskimi z przekazem dwóch tzw. wielkich antyfon adwentowych „O”: *O radix Jesse*, *O clavis David*, rozpoczynających się ozdobnymi inicjałami⁵.

Na karcie pierwszej (k. 1r) znajdują się popularne śpiewy liturgii mszalnej *Gloria*, wielkanocna sekwencja *Victimae paschali laudes* oraz (k. 1v) fragment sekwencji eucharystycznej *Lauda Sion Salvatorem* na Boże Ciało *Ecce panis angelorum*. Śpiewy te zapisane zostały notacją gotycką, neumami metzeńskimi charakterystycznymi m.in. dla śląskich rękopisów cysterskich. Na kolejnych kartach mamy do czynienia z inną odmianą notacji gotyckiej. Druga karta (k. 2 r) zawiera werset alleluja-tyczny o św. Barbarze *Ave virgo sancta Barbara*, sekwencję maryjną *O Maria Mater Christi virgo pia*, (k. 2v) krótki śpiew na Zesłanie Ducha Świętego *Nunc rogemus alium spiritum* (zapisany tą samą ręką i tym samym atramentem, ale notacją neumatyczną z elementami menzuralnymi⁶ (zob. [il. 1](#)), *tractus* na święto Dziewic *Audi filia*. Na trzeciej karcie⁷ (k. 3r) znajdują się dwa wersety alleluja-tyczne na święta maryjne *Alleluia Ave benedicta Maria* oraz *Alleluia Ave stillans melle*⁸, werset alleluja-

⁵ TAMŻE.

⁶ Przykłady podobnej notacji oraz ogólna analiza zjawiska notacji mieszanej w: MACIEJEWSKI 1999, s. 283–347.

⁷ Karta ta ma przycięty zewnętrzny margines, na którym mogły znajdować się rubryki.

⁸ Przy zapisie melodii tego śpiewu widnieją dwa niejasne skróty: „orga.” oraz „virg.”, być może odnoszące się do praktyki wykonawczej. Skróót „virg.” może sugerować, że chodzi o śpiew żeński, co

Il. 1. Graduał, Warszawa, Biblioteka Narodowa, sygn. 12497 IV, k. 2v (fragm.), elementy menzuralne w notacji chorałowej.
Fot. Polona

tyczny o św. Annie *Alleluia Veni electa mea* i (k. 3v) wersety na święto św. Bernarda opata *Alleluia Charitate vulneratus*, św. Bartłomieja Apostoła *Alleluia In omnem terram exivit*, Poświęcenia Kościoła *Alleluia Vox exultationis* oraz na dzień kanonizacji św. Jadwigi Śląskiej *Alleluia Veni electa mea*. Na kolejnej karcie (k. 4r) znajduje się zapis wersetu allelujatycznego na dzień urodzin św. Jadwigi *O Felix Hedvigis gaudens in coelis*⁹, werset allelujatyczny na święto Jedenastu Tysięcy Dziewic *Alleluia Hodie virginibus chorus* oraz pełen formularz Mszy o Koronie Cierniowej (k. 4r i v, zob. **il. 2 i 3**) *In festo Spineae Coronae D. N. Iesu Ch.*, który zostanie szerzej omówiony poniżej. Na ostatniej karcie (k. 5r) na górnym marginesie znajduje się zapis *Antiphona ante Missam Conventualem cantanda*, po czym na pięcioliniach zapisano kolejno śpiewy maryjne: *Sub tuum praesidium*, *Ave clara stella maris*, (k. 5v) *Ave Regina coelorum*, *Ab hac familia tu propitia mater*.

Większość wymienionych śpiewów można odnaleźć w innych źródłach, niektórych jednak nie udało się zidentyfikować na podstawie dostępnych cyfrowych indeksów, takich jak np. Cantusindex.org i jego lokalne odpowiedniki. Nie musi to świadczyć oczywiście o unikatowości tych śpiewów, być może po prostu źródła, w których się znajdowały, zaginęły lub nie zostały jeszcze zindeksowane. Prawdopodobnie jednak były to kompozycje mniej popularne.

Obecność w repertuarze dwóch śpiewów ku czci św. Jadwigi Śląskiej, na święto jej narodzin oraz kanonizacji – szczególnie ozdobnych, z rozbudowanymi melizmami, może świadczyć o tym, że księga należała do ośrodka, w którym tę świętą otaczano szczególnym kultem. W sposób naturalny przychodzi tu na myśl krąg cysterski. Już od XIII wieku św. Jadwiga była jednak patronką Polski, a w szczególności Śląska, więc nie jest to przesłanka wystarczająca, by potraktować ją jako jasną wskazówkę na temat proveniencji rękopisu. Pewniejszym tropem może być adnotacja na k. 5r dotycząca śpiewów maryjnych przed mszą konwentualną. Msze konwentualne celebrowane były przede wszystkim we wspólnotach zakonnych, ale także w ka-

wskazywałoby na to, że księga była użytkowana w klasztorze mniszek. Jest to jednak tylko jedno z możliwych rozwinięć i znaczeń tego skrótu.

⁹ Obecność aż dwóch śpiewów poświęconych tej świętej może wskazywać na szczególną rangę jej święta w ośrodku, w którym graduał był używany. Święta była szczególnie czczona w zakonie cysterskim jako fundatorka klasztoru Cystersów w Trzebnicy. Może to więc być dodatkowa przesłanka przemawiająca za cysterską proveniencją graduału.

num meum quia con cupi uit rex spe

ci em tu am. *Ipso die Natali
S. Hedwigis*

L Le lu ia. **O**

Fe lix Hed uigis gau dens in coe lis so lam en pau pa

rum inter cede pro no bis ad do mi num. *De XI mil
libus virg
num.* **A** L Le

lu ia. **H** O di e vir ginu chor us

trucidatus est pro Christo spon so fu o qui po su it a ni mam su am

pro o uibus fu is & pro fu o gre

ge mo ri di gnatus est. *In festo Spineae Cor
ronae D. N. Iesu Ch*

G Audea mus omnes in do mi no diem festum ce le brantes sub hono

re corona domi ni de cuius solennita te gaudent An ge li & collau dant

fi lium De i **O** Mnes gentes plaudite mani bus iu bi late Deo in voce exul

tati o nis **G**lori a. **E** v o v a e. **G**rad. **O** ro na aurea super caput e

ius ex

prella signo fan cti ta tis glo ri a honoris & o pus fortitudinis.

Quoniam praeuenisti eum in benedictionibus
dulcedinis posuisti in capite eius coronam de lapide precioso
Alleluia.

Dulcis spes nostra dulcis Christi dulcem pungens ver
tutem quam sola fuisti digna corona regem caelorum & do
mini. **L**auda Ierusalem dominum quia da
bit tibi coronam pro cinere & eris co
rona gloriæ in manu dei & dicit deus
in manu dei tu alle
Coro **L**auda te mater nostra qui ad dabit dominus capiti tuo augmen
tum gratiarum & coronam in cunctis proteget te.

tedrach, kolegiatach i kapitułach. Nie wszędzie jednak z pewnością praktykowano śpiew maryjnych antyfon przed rozpoczęciem wspomnianych mszy, więc ten element może przemawiać na rzecz proveniencji zakonnej. Zwłaszcza że treść ostatniego ze śpiewów, *Ab hac familia*, wyraźniej wskazuje, że może chodzić o rodzinę zakonną.

Również śpiew *Nunc rogemus*, zapisany notacją z elementami menzuralnymi, można potraktować jako element pomocny w ustaleniu datowania i proveniencji, ponieważ najwięcej przykładów tego rodzaju zapisów, łączących ze sobą znaki notacji neumatycznej i menzuralnej, pochodzi z 2. połowy XV i z XVI wieku z Krakowa i Wrocławia. Tylko pojedyncze przykłady znane są z innych, oddalonych ośrodków¹⁰. Wprawdzie Tadeusz Maciejewski przywołuje w swoim studium poświęconym tego rodzaju notacji tylko 29 przykładów, zaznaczając, że jest to zaledwie mała próbka pozwalająca na wstępne zbadanie zjawiska, to jednak czas i miejsce powstania wielu z tych przykładów są zbieżne ze wstępnie określonym datowaniem i proveniencją fragmentu 12497 IV z Biblioteki Narodowej.

Jednym z ważniejszych elementów, który może dostarczyć więcej wskazówek na temat badanego źródła, jest zapisany na karcie czwartej formularz mszy na święto Korony Cierniowej. Zostało ono wprowadzone do liturgii we Francji na polecenie Ludwika IX Świętego, dla upamiętnienia przybycia relikwii korony cierniowej do Francji i przeniesienia jej do Paryża w sierpniu 1239 roku¹¹. Już od 1240 roku święto Korony Cierniowej obchodzono w Paryżu oraz w prowincji Sens, dokąd relikwia przybyła, zanim dotarła do stolicy. Obchody rozpoczynano 11 sierpnia, w dniu jej przywiezienia do Sens i kończono 18 sierpnia dla upamiętnienia dnia przybycia do Paryża. Święto zyskało bardzo wysoką rangę w kalendarzu liturgicznym. Znajduje się w wielu XIII-wiecznych brewiarzach z Sainte-Chapelle i w późniejszych rękopisach z tego ośrodka¹².

Również od 1240 roku, na prośbę króla, święto zaczęto obchodzić w zakonie cystersów we Francji, nadając mu także bardzo wysoką rangę. Wkrótce weszło ono też do liturgii dominikańskiej, gdzie jednak pojawił się problem z ustaleniem odpowiedniej daty, gdyż 11 sierpnia przypadał w trakcie oktawy święta św. Dominika. Zakon ten już wcześniej obchodził święto Korony Cierniowej w dniu 4 maja, dlatego też uzgodnienie terminu nie było łatwe¹³.

Analiza tekstów z najstarszych brewiarzy wskazuje, że święto miało podkreślać królewską godność Chrystusa, a sama relikwia określana była nie jako narzędzie męki i upokorzenia, ale jako Królewski Diadem. Wskazywano, że Chrystus jest nowym Salomonem, Mesjaszem, zwycięzcą śmierci. Jednocześnie teksty podkreślały, jak wielką łaską dla Francji jest to, że została wybrana i wyróżniona, aby przechowywać bezcenną relikwię¹⁴. Z czasem święto zaczęto obchodzić w pozostałych diecezjach

¹⁰ MACIEJEWSKI 1999, s. 284–287.

¹¹ Więcej informacji na temat historii relikwii korony cierniowej i jej wędrówki ze Wschodu na Zachód, a także liturgii towarzyszącej jej przywitaniu w: KOPEĆ 1972, s. 158–160; PYSIAK 2012.

¹² KOPEĆ 1972, s. 160–161; PYSIAK 2012, s. 302–304, 327–328.

¹³ KOPEĆ 1972, s. 161–163; PYSIAK 2012, s. 304–305.

¹⁴ PYSIAK 2012, s. 328–345.

francuskich, a także poza granicami kraju i w kolejnych zakonach, m.in. krzyżackim, paulińskim, karmelitańskim, przyjmując różne daty jego celebracji¹⁵.

Na tereny Polski święto Korony Cierniowej dotarło prawdopodobnie najwcześniej za pośrednictwem cystersów, gdyż Kapituła Generalna w 1292 roku zobowiązała cały zakon w Europie do jego obchodzenia, choć ze źródeł wynika, że przyjęto je z dużym opóźnieniem. Ponadto w księgach diecezjalnych upowszechniła się raczej tradycja dominikańska z datą 4 maja¹⁶.

Święto pojawia się w wielu rękopisach cysterskich, pochodzących przede wszystkim ze Śląska, Pelplina i Mogiły, a także w rękopisach krzyżackich i dominikańskich¹⁷. Na potrzeby niniejszego artykułu, którego przedmiotem jest fragment graduálu z nieznanym do tej pory przekazem Mszy o Koronie Cierniowej, najbardziej użyteczne jest zestawienie przekazów gradułowych dokonane przez ks. Jerzego Pikulika, który zidentyfikował w polskich źródłach obecność dwóch różnych formularzy przeznaczonych na to święto. Formularz z rękopisu 12497 IV z Biblioteki Narodowej odpowiada dokładnie formularzowi mszy wotywniej, który znajduje się również w pięciu innych gradułach: XIII-wiecznym *Graduale Cisterciense, pars de Sanctis* z Pelplina (Biblioteka Seminarium Duchownego, Ms. 119), w którym Msza o Koronie Cierniowej została dopisana później i nie zawiera śpiewu *Dulcis spina*; XIII-wiecznym *Graduale Cisterciense de tempore et de sanctis* (Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, I F 418, k. 157v), spisany w Rudzie Śląskiej i używanym w cysterskim klasztorze w Jamielnicy, w którym znajduje się dopisana później, prawdopodobnie w XVI wieku, rubryka *In festo Susceptio (przeniesienia): S. Coronae Domini* z zapisem graduálu i versus; w XIII-wiecznym *Graduale cum notis choralibus* z Henrykowa, skopiowanym w Lubiążu, gdzie Mszę o Koronie Cierniowej dopisano w 1565 roku na k. 192v–194v (Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, I F 416). Formularz znajdujemy również w graduale z 1437 roku przechowywanym w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu (Ms. 76) oraz w *Graduale Franciscanum* z 2. połowy XIII wieku z klasztoru Sióstr Klarysek w Starym Sączu (Ms. 2), gdzie mszę dopisano później bez śpiewu *Dulcis spina*¹⁸.

Introit: mszę otwiera introit, czyli śpiew na wejście *Gaudeamus omnes in Domino diem festum celebrantes sub honore Coronae Domini de cuius solemnitate gaudent Angeli et collaudant filium Dei*. Jest to tekst pozabiblijny, wykorzystywany często w liturgii świętych, m.in. św. Agaty, św. Moniki, św. Marii Magdaleny, a także w święto Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, wzywający do radości i uczczenia dnia świątecznego, którym radują się Aniołowie.

Psalm: po introicie następuje psalm *Omnes gentes plaudite manibus, iubilante Deo in voce exultationis. Gloria*, którego tekst pochodzi z Ps 47 (46), 2. Werset ten pojawia

¹⁵ KOPEĆ 1972, s. 163–164.

¹⁶ TAMŻE, s. 165–169.

¹⁷ TAMŻE, s. 165–168.

¹⁸ PIKULIK 2001, s. 239, 441–442.

się często w uroczystych liturgiach, m.in. na święto Wniebowstąpienia, Epifanii, Podwyższenia Krzyża Świętego, św. Piotra i Pawła, a także Trójcy Przenajświętszej.

Graduał: *Corona aurea super caput eius, expressa signo sanctitatis gloria honoris et opus fortitudinis*, zaczerpnięty został z Księgi Syracha (45, 14) i jest w nim mowa o złotej koronie wkładanej na głowę na znak czci i świętości. Niestety, współczesne polskie tłumaczenia tego fragmentu biblijnego bardzo mocno ingerują w tekst oryginału i nie wspominają o koronie. Tekst ten wykorzystywany był w formularzach mszy o świętych, zwłaszcza o świętych męczennikach.

Werset do psalmu (Versus): *Quoniam praevenisti eum in benedictionibus dulcedinis posuisti in capite eius coronam de lapide precioso. Alleluia* to z kolei werset Psalmu 21 (20), 4. Jest on również charakterystyczny dla liturgii ku czci świętych męczenników.

Werset allelujatyczny: *Dulcis spina dulcis Christi, dulcem pungens verticem quae soli fuisti digna coronare regem coelorum et Dominum* nie występuje w bazie Cantusindex.org. Być może jest to element twórczości lokalnej albo śpiew związany z mniej znaną i mniej udokumentowaną tradycją.

Offertorium: *Lauda Ierusalem Dominum quia dabit tibi coronam pro cinere et eris corona gloriae in manu Dei, et diadema regni in manu Dei tui. Alleluia* dedykowane było właśnie na święto Korony Cierniowej i jest to jedyny śpiew z polskich formularzy, który znajduje się w bazie Cantusindex.org, wśród wszystkich śpiewów przeznaczonych na to święto (w bazie znajduje się aktualnie 181 pozycji związanych z liturgią mszalną i brewiarzową święta Korony Cierniowej).

Communio: mszę kończy *communio Laetare mater nostra quia dabit dominus capiti tuo augmenta gratiarum et corona inclita proteget te*, które występuje też m.in. w liturgii na święto św. Augustyna i ma tekst zaczerpnięty z Księgi Przysłów (4,9).

Teksty te, w większości zaczerpnięte z Biblii, były wykorzystywane także w liturgii innych świąt. Są one niemal identyczne – z wyjątkiem wersetu allelujatycznego – z tekstami liturgii święta Korony Cierniowej w graduale z archidiecezji Sens (dziś: Lizbona, Biblioteca Nacional de Portugal, P-Ln Illuminado 084), pierwszej, która przyjęła to święto do swojego kalendarza. Rękopis ów powstał po 1297 roku w archidiecezji w Sens i tam też był używany. Wiele wskazuje na to, że był on kopią starszego rękopisu, powstałego między 1240 a 1264 rokiem i został później uzupełniony o nowe święta. Późniejsze dopiski wskazują, że jeszcze pod koniec XVII wieku znajdował się w Joigny k. Sens¹⁹.

Teksty liturgiczne z wymienionych polskich graduałów są zatem zgodne z pierwotną francuską tradycją przyjętą w diecezji w Sens i u cystersów. Oddają pierwotny charakter tego święta, podkreślają królewską godność Chrystusa i Jego zwycięstwo, a samą koronę cierniową ukazują jako wieniec chwały i królewski diadem²⁰.

¹⁹ Zob. <http://pemdatabse.eu/source/11083> (dostęp: 9.02.2019).

²⁰ Jak pisze ks. Jerzy Kopeć, dopiero po soborze trydenckim wprowadzono nowe teksty liturgiczne, podkreślające pasywny aspekt tego święta, zob. KOPEĆ 1972, s. 190–191. W Paryżu, gdzie kult relikwii korony cierniowej jest nadal żywy, w użyciu pozostaje pierwotny średniowieczny formularz.

Formularz ten obecny jest również w wielu mszałach cysterskich, a także w części rękopisów śląskich i krakowskich. Druga tradycja, zawierająca poza introitem i psalmem inny zestaw tekstów (graduał *Posuisti Domine super caput coronam de lapide pretioso*, werset allelujatyczny *Diadema spineum veneremur* lub *Ascendens Christus*, offertorium *Gloria et honor coronasti*, communio *Posuisti Domine super caput coronam*), występuje w źródłach dominikańskich, krzyżackich, gnieźnieńskich i śląskich²¹. Fakt ten może być dodatkową przesłanką wskazującą na cysterską, śląską lub krakowską proveniencję analizowanego tu fragmentu graduału z Biblioteki Narodowej.

Ujednolicony formularz tekstów liturgicznych nie pokrywał się jednak z jednako ujednoliconą tradycją muzyczną. Choć zachowały się nieliczne przekazy melodii tych śpiewów i nie do wszystkich udało nam się dotrzeć, to już wstępne porównanie trzech graduałów cysterskich z rękopisem 12497 IV pozawala stwierdzić, że istniało przynajmniej kilka odrębnych tradycji muzycznych.

W przypadku rękopisu z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu I F 418 melodia graduału *Corona aurea* jest bardzo zbliżona do tej z fragmentu z Biblioteki Narodowej, podobnie jak versus *Quoniam praevenisti*, choć ma on nieco mniej rozbudowane melizmaty. Niestety, wrocławski rękopis nie zawiera melodii pozostałych śpiewów, więc nie można stwierdzić, czy wszystkie wykazywały tak dużą zbieżność z przekazem z analizowanego fragmentu. Pełen zapis mszy znajduje się jednak w drugim cysterskim rękopisie z Wrocławia, graduale I F 416. Przypomnijmy, że w tym przypadku msza została dopisana w 1565 roku, jest więc również dość późnym dodatkiem. Bardzo zbliżone, niemal identyczne ze śpiewami z graduału 12497 IV, są incipit introitu (nie został wpisany cały śpiew), psalm i alleluja z werselem (zapisane są tylko incipity tych śpiewów), ale już nie melodia graduału. W rękopisie I F 416 jest on bardziej ozdobny i ma bardziej rozbudowane melizmaty, choć można dostrzec pewne podobieństwo w ogólnym zarysie linii melodycznej. Z kolei *Quoniam* zdecydowanie różni się w obu przekazach. Choć obie melodie mają rozbudowane melizmaty, to występują one w zupełnie innych miejscach tekstu. Dwa ostatnie śpiewy mają zupełnie różne opracowania muzyczne.

Najbliższy pod względem melodycznym i notacyjnym jest natomiast przekaz z rękopisu pelplińskiego (Ms. 119). Jest to również dopisek późniejszy, prawdopodobnie XVI-wieczny, zachowany w dużo starszym graduale cysterskim. Dysponujemy zbyt małą liczbą przykładów porównawczych, by stwierdzić, że było to opracowanie muzyczne typowe dla tradycji cysterskiej na ziemiach polskich, tym bardziej że z rękopisu I F 416 dowiadujemy się o istnieniu przynajmniej dwóch różnych wersji niektórych śpiewów. Jednak zbieżność zapisów w graduałach z Pelplina i z Biblioteki Narodowej może być dodatkowym argumentem przemawiającym na rzecz cysterskiej proveniencji tego ostatniego.

Podsumowując, z analizy zawartości fragmentu graduału 12497 IV z Biblioteki Narodowej wynika, że księga mogła należeć do jednego z klasztorów cysterskich.

²¹ Por. KOPEĆ 1972, s. 169–177; PIKULIK 2001, s. 239.

skich. Świadczy o tym m.in. obecność dwóch szczególnie ozdobnych śpiewów o św. Jadwidze Śląskiej, szereg antyfon maryjnych przeznaczonych do śpiewu przed mszą konwentualną, wśród których znajduje się m.in. modlitewna prośba wstawiennicza do Maryi za rodzinę (w domyśle prawdopodobnie rodzinę zakonną). Pośrednio na cysterską proveniencję może wskazywać też obecność notacji mieszanej chorałowo-menzuralnej, odnotowanej w kilku innych kodeksach cysterskich, a także sam formularz Mszy o Koronie Cierniowej zbieżny z formularzem używanym od samego początku w tradycji cysterskiej, także we Francji, a pod względem muzycznym spokrewniony szczególnie z przekazem pelplińskim. Wszystkie te elementy uwzględnione jednocześnie zwiększają prawdopodobieństwo takiej właśnie proveniencji, choć nie są jej ostatecznym potwierdzeniem, gdyż zarówno elementy menzuralne, jak i śpiewy o św. Jadwidze występowały również w innych kodeksach liturgicznych, zwłaszcza śląskich i krakowskich. Zachowany fragment gradualu okazuje się bardzo ciekawym, nieuwzględnianym do tej pory źródłem nie tylko w kontekście badań nad liturgicznym kultem korony cierniowej, lecz także nad średniowieczną notacją muzyczną. Być może w przyszłości dokładna analiza porównawcza pozostałych śpiewów pozwoli poszerzyć wiedzę na jego temat.

Dominika Grabiec

Institute of Art, Polish Academy of Sciences in Warsaw

Missal Form of The Mass on the Crown of Thorns from a Fragment of Gradual 12497 IV in Collection of the National Library in Warsaw

A fragment of Medieval gradual acc. No. 12497 IV, currently in collection of the National Library in Warsaw, until now has not attracted the interest of scholars. It is a small, consisting of only five pages, fragment of a liturgical music book of unknown provenance. It has been so far dated to 15th century, but it seems that the first page is likely to be dated even to 14th century and the other four have been written much later, perhaps not earlier than 16th century. The repertoire of chants noted on the pages may indicate the Cistercian provenance, however they have also a lot in common with Cracovian and Silesian liturgical and music manuscripts. One of the most interesting elements of that manuscript is the presence of a mixed notation – choral and mensural one – in notation of the *Nunc rogemus* chant. However the most important seems to be a complete record of the Mass on the Crown of Thorns, that has not been so far mentioned in the literature. It is one of only a few preserved examples of that missal form in Polish graduals. It belongs to the Cistercian tradition and complies with texts of the original liturgy established and celebrated in France since the year 1240, on instruction from the king Louis IX, to commemorate the translation of the relics of the Crown of Thorns from Byzantium to Paris.

Although the comparative material in Polish sources is very limited, juxtaposing this text with three others from Cistercian graduals (Pelplin, the Diocesan Library, Ms. 119;

Wrocław, the University Library I F 416 and I F 418) and those added in 16th century demonstrated a considerable proximity of the musical arrangement of chants in the preserved fragment to the Pelplin manuscript and the Wrocław I F 418 manuscript (however the latter comprises only two chants dedicated to that feast). The third text, the Wrocław manuscript I F 416 is opposed to them with its entirely different approach to several parts of the Mass. The manuscript 12497 IV is a valuable source for the studies on musical notation in Polish handwritten works, beside being another testimony to the cult of the Crown of Thorns in Polish territory. A detailed analysis of the elements of notation and script as well as the remaining liturgical chants in the context of other sources, particularly Cistercian ones, may be instrumental in establishing its more precise dating and provenance.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- LIZBONA, Biblioteca Nacional de Portugal, sygn. rps 84, P-Ln Illuminado 084, *Graduale* (on-line: <http://pemdatabase.eu/source/11083>, dostęp: 9.02.2019).
- PELPLIN, Biblioteka Diecezjalna im. Biskupa Jana Bernarda Szłagi, sygn. Ms. 119, *Graduale Cisterciense, pars de Sanctis*.
- POZNAŃ, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. Ms. 76, *Graduale*.
- STARY SĄCZ, Biblioteka klasztoru Sióstr Klarysek, sygn. Ms. 2, *Graduale Franciscanum*.
- WARSZAWA, Biblioteka Narodowa, sygn. 12497 IV, *Graduale* (on-line: <https://polona.pl/item/graduale-fragment,OTc1MTc2NDM/4/#info:metadata>, dostęp: 9.02.2019).
- WROCŁAW, Biblioteka Uniwersytecka:
sygn. I F 418, *Graduale Cisterciense de tempore et de sanctis* (on-line: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/19618/edition/47804/content?ref=desc>, dostęp: 29.08.2019),
sygn. I F 416, *Graduale cum notis choralibus* (on-line: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/18319/edition/47802>, dostęp: 29.08.2019).

Opracowania

- CHACHULSKA 2017: Irina Chachulska, Opis katalogowy gradułów średniowiecznych (do 1600 r.) z Biblioteki Narodowej w Warszawie, Warszawa 2017 (dokument cyfrowy), dostęp: Katalog Źródeł Muzycznych, Instytut Sztuki PAN, Warszawa.
- KALISZUK / SZYLLER 2012: Jerzy Kaliszuk, Sławomir Szyller, *Inwentarz rękopisów do połowy XVI wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, Warszawa 2012.
- KOPEĆ 1972: Jerzy Józef Kopeć, *Przemiany ideowe pobożności pasyjnej na przykładzie kultu cierniowej korony Chrystusa*, „Studia Theologica Varsaviensia”, 10, 1972, nr 2, s. 155–193.
- MACIEJEWSKI 1999: Tadeusz Maciejewski, *Elementy systemu menzuralnego w monodii choralowej XIII–XVI wieku*, [w]: *Notae musicae artis. Notacja muzyczna w źródłach polskich XI–XVI wieku*, red. Elżbieta Witkowska-Zaremba, Kraków 1999, s. 283–347.
- PIKULIK 2001: Jerzy Pikulik, *Polskie graduły średniowieczne*, Warszawa 2001.
- PYSIAK 2012: Jerzy Pysiak, *Król i Korona Cierniowa. Kult relikwii we Francji Kapetyngów*, Warszawa 2012.

Utracone w edycjach – wokół rękopisów i wydań średniowiecznych angielskich przekładów modlitw liturgicznych

Tradycja przekładu najstarszej modlitwy chrześcijańskiej w kulturze zachodniej sięga epoki karolińskiej. Z tego okresu pochodzą pierwsze wykładnie, a także pierwsze wskazówki dotyczące programu powszechnej katechezy, który obejmował między innymi znajomość treści *Pater noster*. Wierni, którzy nie znali łaciny, mieli obowiązek odmawiania modlitwy w języku ojczystym. W piśmiennictwie anglosaskim najwcześniejsze zachowane przekłady *Ojcze nasz* pochodzą z rękopisów datowanych na schyłek X wieku, ale z przekazów źródłowych wiadomo, że istniały wersje wcześniejsze¹. Obok przekładów prozą powstawały parafrazy wierszowane. W późniejszym średniowieczu przyjmowały one różne formy – od krótkich i prostych formuł mnemotechnicznych po złożone kompozycje, w których *Oratio Dominica* stanowi część większego zespołu traktatów teologicznych.

Zachowane w rękopisach anglosaskich przekłady i parafrazy *Modlitwy Pańskiej* były wydawane w rozproszeniu, a niektóre nie zostały dotąd ogłoszone drukiem. Jedynie część tekstów z tego bogatego korpusu została poddana dokładniejszemu badaniom filologicznym. Pierwsze nowożytnie opracowania najstarszych utworów pochodzą z XVIII i z XIX wieku, edycje późniejszych – z początków XX stulecia. Te rozproszone świadectwa są cennym źródłem do historii wydawania tekstów dawnych, ale nie odpowiadają współczesnym wymogom edytorskim. Pominięte w nich istotne elementy średniowiecznej redakcji zniekształcają zapis źródłowy, przesłaniając właściwy obraz tekstów. Celem tego artykułu jest analiza porównawcza trzech przekładów w zapisie rękopiśmiennym i wybranych edycjach. Dwa z nich pochodzą z 1. połowy XI wieku, trzeci – z rękopisu datowanego na XIV wiek. Ta rozpiętość chronologiczna

¹ BEDA VENERABILIS [2006], s. 446–489; polskie tłumaczenie fragmentu listu Bedy przytacza BOBER 1991, s. 112–114. Por. także HADDAN / STUBBS 1869–1878, III, s. 314–326; WHITELOCK 1955, s. 735–738.

sprawia, że reprezentują one różne schematy teologiczne właściwe epokom, w których zostały skomponowane. Jednocześnie, we wszystkich trzech zabytkach dostrzec można elementy wspólne, zarówno na płaszczyźnie językowej samych kompozycji, jak i w szerszym kontekście rękopiśmiennym. Aby wychwycić te powiązania, trzeba jednak sięgnąć do manuskryptów, w większości edycji bowiem materiał źródłowy przedstawiony jest w sposób selektywny. Powrót do źródeł i analiza filologiczna pierwotnego zapisu pozwalają odtworzyć zatarte w edycjach relacje pomiędzy językiem, treścią sakralną i układem tekstu, niezbędne dla rekonstrukcji funkcji, jaką utwory te pełniły w religijności średniowiecznej Anglii.

Dwa starsze teksty, tzw. *Paraphrasis longa* (il. 1) i *Paraphrasis brevior* (il. 2), pochodzą z rękopisów staroangielskich – rps Cambridge, Corpus Christi College 201 oraz rps Oxford, Bodleian Library 121 Junius². Mimo znacznej różnicy objętości, oba utwory mają bardzo podobną formę kompozycyjną. Pisany metrum aliteracyjnym tekst staroangielski jest w nich podzielony na fragmenty; każdy z nich poprzedza odpowiednia łacińska *lemma*. Podział tekstu łacińskiego nie jest tożsamy: w *Paraphrasis longa* są to krótkie frazy (tj. *Pater noster; qui es in celis* etc.), w *Paraphrasis brevior* sekwencje są dłuższe i odpowiadają kolejnym zdaniom tekstu ewangelicznego (np. *Pater noster qui es in celis*). Stąd też, między innymi, różnica w długości obu utworów. Wyodrębnione fragmenty łacińskie są początkiem rozbudowanej, swobodnej medytacji, która, zwłaszcza w przypadku dłuższej parafrazy, odbiega znacznie od litery pierwowzoru.

W obu kompozycjach tekst wernakularny tworzy spójną składniowo i semantycznie całość. Można by zatem uznać, że jest on autonomiczną jednostką, niezależną od wersji łacińskiej. Przeczy temu jednak układ tekstu na kartach rękopiśmiennych. W obu rękopisach zmiana języka zaznaczona jest zmianą atramentu. W rękopisie z Cambridge skryba zastosował naprzemiennie atrament zielony i czerwony, wyróżniając w ten sposób pierwsze słowa kolejnych sekwencji tekstu w obu językach (il. 1). Dukt pisma jest niezwykle staranny i mimo wyraźnie zaznaczonych granic pomiędzy łaciną i staroangielskim zapis stanowi zwartą, dwujęzyczną kompozycję. Tę samą konwencję przyjęto w parafrazie doksologii, zapisanej bezpośrednio pod tekstem *Pater noster* na karcie 169.

W kodeksie oksfordzkim wyróżniony rubrą incipit *Pater noster qui es in coelis* wyznacza początek utworu (il. 2). Rubrykowane są także pozostałe fragmenty łacińskie oraz inicjały pierwszych wyrazów w kolejnych sekwencjach staroangielskich. Mimo to granice pomiędzy tekstem wernakularnym i łaciną są tu mniej wyraźne, a w początkowej partii oba teksty wręcz na siebie zachodzą. Wydaje się, że kopista, być może wskutek nieuwagi, zapomniał o włączeniu drugiego i trzeciego zdania tekstu łacińskiego (tj. *sanctificetur nomen tuum, adveniat regnum tuum*), przez co musiał

² Przekład obu parafraz na język polski oraz analiza filologiczna zabytków są przedstawione w: OPALIŃSKA 2016; do tego opracowania włączono zdjęcia kart rękopiśmiennych. Ilustracje przedstawione w niniejszym artykule obejmują wyłącznie pojedyncze karty, na których widnieje początek każdego z omawianych tu utworów.

167
 Clara uoce. þe gebyrd boda. Bona uoluntate. þæt heo ſcolde cen-
 nan. Xpm regē. Ealra cýninga cýninge. Caſta uiuendo. ꝥu
 þaſ oð feſtan. Supplex rogo. fulcūmen^{bide} ꝥu colo. Virginem
 almu. ꝥu þe æt to. Omnes ſci. Blidmod bide. Beatus & iuſt?
 ꝥu ealle þe. Unica uoce. þingian to þeodne. Thronū regentē.
 Ecum dꝥuhtne. Alta poloru. ꝥu he þine ſaule. Summuſ iudex.
 On þo ꝥneolice. factor æternuſ. ꝥu he ge lede. Luce ꝥhennē
 þe eadige. Amine ſcē. Rice reſtat. R e g n a
 c a e l o r u m

Pater nꝛ. **P**u eart ure fæder ealles wealdend.
 cýning on wealdre. forðam we ealra cýninga cýninge. we bidðað
 nu þu ȝeoſt miht. ȝaſle alyran þu hig weardere ær. þu þe
 þine æþelan hand. in to þa ȝeſce. æthra cýninga heora.
 buton þu engla god eart hig alyre. ȝaſle oþrýnnū þu þe
 þine forðan miht. **Q**ui eſ in celis.

Du eart on heora cýninga. hiht ȝeoſt. bliſſabeoſht eart.
 ealle abigað to þe. þin ȝaſta þým. anre fæderne.
 ealra cýninga cýninge. ȝeſce ealle þu. halig eart þu halig. heora
 engla cýninge. dꝥuhten ure. ȝine domarýnd ȝiht ȝuume.
 weard eart geþam. æthra cýninga cýninge. æthra cýninga cýninge.
 þe we bidðað. **S**ciſicetur nomen tuum.

Spa ȝe halig þin heah nama. fæder mærlice. mannum
 geþeoſað. ȝa ȝe heora cýninga. ȝeſce weardere. þu
 engla god. ealle geſce. ælce þe heode. heora cýninga. þa þu
 þin cýninga. ȝeſce. þu þe cýninga cýninge. ȝeſce
 heora. ȝin lof. lædað liſigendagod. ſpa þu eart geþeod
 geond ealle weald. **A**dueniat regnum tuum.

Cumnu ȝe mildra. mihta wealdend. ȝu þin rice alyre.
 ȝiht þu dema eart ȝe lof. ȝe eart. þa þe ȝe lof. þa þe
 ȝeſce. eart beoſht nýr. ȝe eart mihta. þa þe
 geþeod þin halig lof. ȝin mihta miht mannum cýninge.
 ſpa þu engla god eallū bliſſe. **F**iat uolunſcacia.

Geþeoſað þin willa. ſpa þu wealdend eart. eart geopenod.
 geond ealle weald. ȝu þe ȝe eart ȝeſce dema. rice
 weard beora. geond numne giund. ſpa þin heah fæder. heah
 ȝeſce. eart ȝeſce. ȝa þin fæder weardere. æþele ȝeſce.
 þa þu on ȝeſce. on þinre fæder heah. þu eart ȝeſce
 ana æþer. ſpa ȝe þe æþele ge cýnd. micclū gemærað.
 ȝu mone ȝe helpe. ealra cýninga þým. ealra cýninga cýninge.
 bið þin weald weald. ȝe geþeod. þonne þu þine weald

Regi autem scōz immortali inuisibili **capit.**
 soli deo honor & glā in sctā scōz. am. **D**ō grās.
Xpē ihu fili da uiui cum scō spū miserere nob.
Qui sedes ad dexteram patris. **M**iserere nobis.
Glā patri **X**pē ihu. **E**xsurge dñe adiuuanos
 & libera nos pp̄ nomen aiū. **A**pij opih tennu
 iur ^{aro} pice ne do. ^{lba} pēlne fultum. iur & t p̄on dū
 ah p̄e dē. p̄on dōn pēn aman h̄innit n̄yde lūpiad.
Cyrrie leison. **X**pē leison. **C**yrrie leison.
Pater noster quies in celis.
Fæderi manne c̄ynn̄t̄ p̄p̄of p̄f̄ic. h̄eb̄i dē.
 halig opih t̄ar. h̄u dē on h̄eo p̄onū t̄ar. **S**c̄ificet̄
Idē s̄y ḡhal gō. h̄y gē c̄p̄a t̄ū p̄a s̄c̄t̄ nōm̄ aiū.
 h̄in nama nūda. n̄quende c̄p̄is. in iurum
 p̄en h̄d locan. p̄a s̄c̄tē ḡt̄a dē lōd. **A**dueniat
Cume nu to mannū. m̄i h̄ta p̄eal. **r**egnū aiū.
 dē nō. h̄in iur̄e t̄ouf. iur̄t̄ p̄i dē ma. **I**dē. ḡlā p̄a
 in l̄i f̄o d̄gē. on iurum mode. m̄a p̄e h̄u iur̄
 p̄u n̄igē. **F**iat uolūntas tua sicut in celo & in t̄ra.
Ih̄in p̄illa m̄i d̄u f̄. p̄e on dē ḡlā s̄c̄tē on t̄a p̄oungē.
 t̄on d̄an iur̄c̄f. s̄p̄a h̄lūt t̄on iur̄ in h̄eo t̄on p̄ul d̄p̄e.
 p̄ynn̄um ḡp̄l̄itē gōd ā t̄o p̄o p̄ul dē p̄on d̄.
Panem nr̄m cotidianum danobis hodie.

zmodyfikować pierwotny schemat zapisu. Próby korekty tej pomyłki widać zarówno w kumulacji skrótów łacińskich, jak i w organizacji tekstu wernakularnego: na przykład, w linii 16 skryba dzieli wyraz *wealdend* (władca), przenosząc drugą sylabę do kolejnego wersu, tak by wygospodarować przestrzeń niezbędną dla opuszczonych słów łacińskich, które zapisuje skrótem i bez spacji: *regnūtuū*. W dalszej części wzajemny układ łaciny i staroangielskiego jest uporządkowany i przyjmuje formę niemal identyczną ze schematem widocznym w rękopisie z Cambridge.

Przedstawiając staroangielskie parafrazy, należy zwrócić uwagę na szerszy kontekst rękopiśmienny. Obie stanowią element większej grupy tekstów religijnych³. W rękopisie Junius 121 parafraza *Pater noster* jest częścią anglo-łacińskiej liturgii godzin, w której zarówno fragmenty psalmów, jak i inne modlitwy – *Credo* i *Gloria Patri* – przedstawione zostały w obydwu językach. Rękopis z Cambridge zawiera kilka wersyfikowanych utworów modlitewnych utrzymanych w tonie eschatologiczno-pokutnym. Bezpośrednio po krótkim makaronicznym *Wezwaniu do modlitwy* inną, nieco późniejszą ręką zapisano parafrazy *Ojciec nasz* i *Gloria Patri*. Ta ostatnia kompozycja, paralelna w formie z poprzedzającą ją *Modlitwą Pańską*, to element wspólny obu zespołów tekstów. Poza kilkoma detalami jej redakcja jest identyczna w obu rękopisach⁴.

Wszystkie parafrazy są anonimowe, trudno też rozstrzygnąć jednoznacznie, jakie było dokładnie ich przeznaczenie i funkcje. Z uwagi na prymat łaciny w liturgii średniowiecznej, należy przypuszczać, że modlitwy w języku ojczystym pełniły rolę pomocniczą, być może jako element kazań lub podczas przygotowania do sakramentu pokuty. Mogły też być używane w prywatnej modlitwie w kręgach świeckich. W obu przypadkach zwraca uwagę ta sama konwencja zapisu utworów. Nie ma tutaj symetrii widocznej w Psalterzu Paryskim (rps Paris, Bibliothèque nationale, Fonds Latin 8824), w którym tekst łaciński psalmów i przekład staroangielski przedstawione są w postaci równoległych, odpowiadających sobie kolumn⁵. W przeciwieństwie do rękopisu paryskiego, w którym oryginał i przekład stanowią odrębne i w pewnym stopniu niezależne części, rps 201 z Cambridge i rps 121 Junius z Oxfordu traktują tekst łaciński i wernakularny jak komplementarne elementy. Widoczne na karcie 45r rps Junius 121 zabiegi skryby, który starał się skorygować błąd, wprowadzając wzdłuż marginesu pominięte fragmenty tekstu źródłowego, sugerują, że partie łacińskie były istotną częścią kompozycji.

Naprzemienny układ łaciny i staroangielskiego może świadczyć o tym, że parafrazy miały charakter responsoryjny. Większość utworów średniowiecznych tego typu była komponowana w całości po łacinie, ale znane są także zabytki w dwóch językach oraz ułożone z fragmentów różnych hymnów „centos”⁶. Nie można jednak wy-

³ Zob. OPALIŃSKA 2016, s. 39–54.

⁴ Por. OPALIŃSKA 2014, s. 222–232.

⁵ Cyfrowa edycja Psalterza Paryskiego dostępna jest na stronie Bibliothèque nationale de France w Paryżu: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8451636f/f1.image.r=Paris%20Psalter%20fonds%20latin,%20duplex%208824> (dostęp: 16.08.2019).

⁶ STAROWIEYSKI 2007, s. lxxviii.

kluczyć i takiej możliwości, że tekst łaciński miał być po prostu wskazówką wizualną dla osoby odczytującej, bądź recytującej kolejne partie wernakularnej parafrazy. Podobne zabiegi stosowano w modlitewnikach przy redakcji psalmów. Brygida Kürbis zwraca uwagę, że wielokrotnie zapisywano dla przypomnienia tylko ich początkowe słowa, co oznacza, że „recytowano lub śpiewano całe psalmy – już to z pamięci, już to odnajdując je w Psalterzu”⁷.

Choć nie sposób rozstrzygnąć, na ile zapis rękopiśmienny odzwierciedla rzeczywisty sposób odmawiania staroangielskich parafraz, obie kompozycje są świadectwem praktyki Kościoła powszechnego w średniowieczu, której podstawą było nie tylko recytowanie i śpiewanie modlitw po łacinie, ale także wykładanie ich „mową żywą na język rodzimy”⁸. Parafraza wernakularna mogła być zatem swego rodzaju rozbudowaną glosą do tekstu łacińskiego, objaśniającą i rozwijającą literę oryginału w języku, którym posługiwali się na co dzień wierni. Wierszowana forma kompozycji z pewnością ułatwiała zapamiętanie rozbudowanych partii staroangielskich. Takie praktyczne uzasadnienie wydaje się racjonalne w przypadku parafrazy krótszej. Medytacyjny i adoracyjny charakter dłuższej kompozycji wykracza jednak poza wąsko pojęte ramy religijno-dydaktyczne. Być może *Paraphrasis longa* miała również rozwijać umiejętności kontemplacyjne w modlitwie.

Dla filologa, badającego tak unikatowe zabytki z wczesnego średniowiecza, ważną kwestią jest to, w jakim stopniu nakreślone powyżej detale paleograficzne i kodykologiczne zostały odzwierciedlone w edycjach. Pierwszy drukowany przekaz obu parafraz datuje się na rok 1705, kiedy Humfrey Wanley wydał w Oxfordzie katalog rękopisów staroangielskich w drugim tomie monumentalnego Tezaurusu pod redakcją George’a Hickesa⁹. Przedstawiony po łacinie opis kodeksów jest zwięzły, ale zawarte w nich teksty są wymienione w kolejności numerycznej, podane są incipity, a także w większości przypadków – explicity. Niektóre ze skatalogowanych tekstów Wanley przytoczył we fragmentach, inne, w tym obie parafrazy oraz sąsiadujące z nimi „scripta Saxonica” – *in extenso*. Redakcja samych parafraz jest czytelna i przejrzysta. Wanley zachował, a nawet w pewnym sensie uwypakował ich dwujęzyczny charakter. Większość skrótów została rozwinięta, a układ partii łacińskich i wernakularnych odtworzony jest w postaci uporządkowanych, naprzemiennych bloków. Ten precyzyjny, geometryczny schemat edytorski niweluje wszelkie dysproporcje i różnice w wewnętrznym układzie kompozycji. Przyjęty przez XVIII-wiecznego paleografa format niemal narzuca odczytanie obu parafraz jako różnych pod względem treści, ale prawie identycznych pod względem struktury, rozwiniętych w formie hymnów responsoryjnych sekwencji *Pater noster*. Na stronie 48 Katalogu w nocie poprzedzającej teksty modlitw wernakularnych z rękopisu 121 Junius wspomniany już Wanley określił tę grupę jako *Hymnos et preces quosdam sequitur Paraphrasis Brevior poetica*

⁷ KÜRBIS 1998, s. 9–10.

⁸ TAMŻE.

⁹ WANLEY 1705; w zbiorach polskich starodruk znajduje się w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie, sygn. 60837 IV st. dr.

Orationis Dominicae. Mimo że autor rozpoznał wierszowany charakter tych kompozycji, to w swojej semidyplomatycznej edycji przedstawił je w zapisie ciągłym z minimalną interpunkcją zgodnie z redakcją rękopiśmienną. Ogranicza się ona do wprowadzenia inicjałów i znaków podziału (*puncti*), które wyznaczają granice półwersów metrycznych. Przytoczony wyżej tytuł wskazuje, że Wanley właściwie rozpoznał ich funkcję, tym bardziej że pionierskie studia nad wierszem staroangielskim prowadzone były już od połowy XVII stulecia¹⁰. Pierwsze próbki poezji staroangielskiej w zapisie ciągłym, ale z zaznaczoną interpunkcją metryczną, ogłaszano drukiem jeszcze przed wydaniem Katalogu, a fragmenty wersyfikowanych utworów z podziałem na pojedyncze półwersy przedstawione w osobnych liniach zostały włączone do pierwszego tomu dzieła Hickesa¹¹. Oba style formatowania były stosowane w XVIII stuleciu w edycjach utworów staroangielskich¹². W wieku XIX utrwalił się preferowany przez Hickesa schemat krótkich wersów z kapitalikami na początku każdej linii.

W takim właśnie kształcie została przedstawiona *Paraphrasis longa* w dziele Sharona Turnera *The History of the Anglo-Saxons*, opublikowanym na przełomie XVIII i XIX stulecia¹³. Autor poprzedził ją krótką notą, w której wyjaśnił, że cytowany utwór jest parafrazą i próbką poezji anglosaskiej (il. 3). Poszczególne sekwencje opatrzone są nagłówkami z tekstu ewangelicznego, ale w tłumaczeniu na współczesny język angielski, co całkowicie niweluje dwujęzyczny charakter kompozycji. Wewnątrz każdej sekwencji tekst jest rozbity na krótkie frazy, które odpowiadają półwersom linii aliteracyjnych, przy czym każda z nich zaczyna się wielką literą. Zarówno podział, jak i typografia wyróżniają z tekstu pierwsze słowa wersów, maskując elementy aliteracyjne, które wyznaczały rytm poetycki w długich nieizochronicznych liniach staroangielskich. Taka „modernizacja” edytorska, powielana w licznych wydaniach XIX-wiecznych, zaczęła być z czasem postrzegana jako inherentna cecha poezji staroangielskiej. W rzeczywistości jest to artefakt edytorski, zrodzony z potrzeby dostosowania kształtu dawnej liryki do nowożytnych wzorców, które zakładają odrębny format dla poezji i prozy. W epoce staroangielskiej granica pomiędzy tymi gatunkami była daleko mniej wyraźna¹⁴.

Wydawana w latach 1799–1805 praca Turnera cieszyła się dużym uznaniem i doczekała się kolejnych wydań. Niestety, zawarta w antologii edycja tekstów staroangielskich kryje sporo błędów. Niektóre z nich mogły powstać na etapie druku,

¹⁰ W obu zapisach źródłowych zdarzają się opuszczenia w stosowaniu tych znaków metrycznych, choć skryba rękopisu 201 z Cambridge zachowuje większą regularność. Ponadto, Wanley w kilku miejscach błędnie zinterpretował dane paleograficzne, biorąc przypadkowy znak (defekt) widniejący na karcie za *punctus*. W kilku przypadkach takie pomyłki spowodowały błędy w późniejszych przekładach obu tekstów, które oparte były na przekazie Wanleya, zob. OPALIŃSKA 2010.

¹¹ PLUMER 2000, s. 243–279.

¹² TAMŻE, s. 268–270. Ewolucję konwencji graficznych w zapisie poezji staroangielskiej przedstawia O'KEEFE O'BRIEN 1990.

¹³ TURNER 1799–1805.

¹⁴ O odmiennym od współczesnego postrzeganiu granic pomiędzy poezją a prozą anglosaską oraz różnicach w klasyfikacji gatunków zob. m.in. McINTOSH 1949; LASS 1997, s. 101; MOMMA 1997, s. 21; BREDEHOFT 2004.

202

HISTORY OF THE

BOOK IX.

Micro in cosan ;
That him Drihten gylt
Dianmis en corhan,
Forða facer ;
That he forþ simile.

In his little world ;
That to him the Lord would give
Power on earth,
The mighty maker ;
That he should live for ever.

The following poem exemplifies all the peculiarities of the Anglo-Saxon poetry, with that intermixture of Latin which gratified the age of Edgar :—

Thanne gemiltastu the ;
Mundum qui regit,
Theoda Thrym Gyðinge,
Thronum sedentem,
Abuton ende :
Sale wine,
Geanne the on life :
Auctor pacis ;
Sibbe goseltha,
Salus mundi,
Metod se merra,
Magud virtute,
And so seoth fasta
Summi Filius,
Po on fullum ;
Pætor eamti,
Se on æðelro was
Virginis partu
Glæne acouced
Christus in orbem ;
Metod thurh Marian,
Mundi redemptor ;
And thurh thære Halgan Gast
Voca frequenter.
Bide helpes hite,
Glæmann Deus ;
Se onsended was
Summo de throno,
And there deman,
Clard voce,
The gebyrd hoda
Bend voluntate :
Thæt heo sceolde cennan
Christum Regem :
Ealra Cyninga Cyninge :
Cæstl eicendo,
And thu tho soth fastan
Supplicet rogo ;
Fultumes bidde freolicu
Virginem amam,
And thær æfter to
Omnes Sancti
Bith mod biðde
Beatus et Justus,
Thæt hi ealle the
Unice voce
Thingian to theodre
Thronum regentem,
Æcom Drihtne,
Altæ polorum,
Thæt he ihesu saule
Summus Judex,

Then may He pity tho ;
He who rules the world,
The glorious King of nations,
Sitting on his throne,
Without end :
A happy soul,
May he give thee in life :
The author of peace ;
Peace and prosperity.
May the salvation of the world,
The Great Creator,
With his mighty strength,
And the true and constant
Son of the Highest,
Take thee under his aid ;
The framer of the universe,
He that was from the noble
Virgin's parturition
Purely born
Christ into this earth ;
The Creator thro' Mary,
The Redeemer of the world ;
And thro' the Holy Ghost
Frequently invoke,
Ask his help,
The Merciful God :
He that was sent
From his highest throne,
And to her announced,
With a clear voice,
The messenger of the nativity,
With a good will :
That she should bring forth
Christ the King :
Of all Kings the King :
By living chastely.
And thou the just one
I humbly supplicate :
For the desired aid I pray
The gentle Virgin,
And after her to
All the Saints
With a blithe mind I supplicate
Blessed and just,
That they all thee
With one voice
May address the Sovereign
Ruling on his throne,
The everlasting Lord,
On the summit of the poles,
That he thy soul,
The supreme Judge,

JAP. III.]

Unfa frelice
Fæder, Eternus,
And the gelicde
Lucem perennem,
Thær eadige
Animam amem
Rice restel,
Regna celorum (1).

ANGLO-SAXONS.

203

May freely receive,
The Eternal Father,
And least thee
To the perennial light,
Where the blessed
Holy souls
Rest in their dominion,
The kingdom of the heavens.

The paraphrastical character of the poetical efforts of our ancestors—of what they wrote as poetry, and considered to be such—will very strikingly appear from the following composition on the different sentences of the Pater Noster :

Our father.

Thu eart ore Fæder,
Ealles Wealdend,
Gynne on Wuldre,
Forþam we clypað.
To the ore biððað.
Nu ðu ylstan miht
Sawle alysan.
Thu big sandest ær
Thurh ðine ædelian hand :
Unto ðine freoce ;
Ac hwar cynuh heo nu
Buton thu, Eglea God !
Ert big alyse
Sawle of synnum.
Thurh ðine soðan miht.

Thou art our Father,
Governor of all,
The King in Glory,
Therefore we call Thee.
To Thee ever pray.
Now might thy most easily
The soul redeem.
Thou before didst send her
Thro' thy noble hand
Into the body :
And where cometh she now
But from Thee, God of Angels !
Again redeem her,
The soul from sins,
Thro' Thy true power.

Who art in heaven.

Thu eart on heofonum,
Miht and frofor ;
Rissa beorhtost !
Ealla abryht to ðe,
Thinnra gasta thrym.
Ane stefne
Clypað to Criste.
Cwæðiað ealle thus,
Halig art ðu : haligt
Heofon eglea Cyninge !
Drihten art :
And ðine domas synd
Rihte and large :
Ræcst efne gahwam
Eghwileum næwgen gewyrhta.
Wel bið ða the wyrcst
Willan ðinne.

Thou art in the heavens,
Our hope and refuge :
Brightest of bliss !
All things bend to Thee,
To the glory of Thy spirit.
With one voice
They call to Christ.
All thus exclaim,
Holy art Thou the Holy One !
King of the angels of heaven !
Our Lord !
And Thy judgments are
Righteous and large :
They rule eternally every where
In the multitude of thy works.
Well is that when thy will
Worketh for Thee.

Hallowed be thy name.

Swæ is gehalgod
Thin heah nama
Swithe merlice !
Manegum gætorum !
Twa and hund seofonfig.
Thæs seceþaht bes

So be hallowed
Thy lofty name ;
Very grandlike !
In many languages !
Two and seventy.
Thus the books say,

(1) MSS. Cap. x. Cantab. Wanley, p. 147.

Il. 3. *Paraphrasis longa* (fragment). Fot. wg: TURNER 1840, s. 203

gdyż według świadectw, Turner przekazywał wydawcy notatki niestaranne, czasem wręcz nieczytelne, spisane na przypadkowych kartach, marginesach listów i okładkach czasopism. Część błędów musiała jednak wynikać z niedostatecznej znajomości języka – znalazły one swoje odbicie w przekładzie na współczesny angielski, który Turner zamieścił w edycji obok tekstu oryginalnego (il. 3).

Popelnione przez Turnera błędy językowe i edytorskie zostały powielone przez innych autorów, którzy opierali się na jego pracy. Należy do nich Louis F. Klipstein, który w zbiorze *Analecta Anglo-Saxonica* (1849) zamieścił między innymi dłuższą parafrazę *Pater noster*¹⁵. W komentarzach autor wyraźnie zaznaczył, że tekst oparty jest na pracy Turnera, ale zawiera jego korekty i emendacje¹⁶. Analiza porównawcza

¹⁵ KLIPSTEIN 1849, s. 89–97.

¹⁶ TAMŽE, s. 366: „A paraphrase of the *Pater noster*: Taken from Sharon Turner’s *History of the Anglo-Saxons*, Vol. III, B. IX, chapter iii, with corrections and emendations”.

obu edycji wskazuje, że Klipstein istotnie skorygował część błędów. Pozostało jednak i w tej poprawionej wersji wiele źle odczytanych form, które zniekształcają tekst¹⁷. Poza drobnymi poprawkami obejmującymi pojedyncze wyrazy cała parafraza przedstawiona jest w *Analecta Anglo-Saxonica* w ten sam sposób, co u Turnera, z zachowaniem schematu podziału i tej samej typografii.

Modernizacja typograficzna tekstu parafraz nie ogranicza się wyłącznie do stosowania wielkich liter na początku wersów. W dwóch innych XIX-wiecznych opracowaniach ingerencja edytorska jest znacznie rozleglejsza. Pierwsze z nich – *Engla and Seaxena Scopas and Boceras. Anglosaxonum Poëtae Atquae Scriptores Prosaici* – autorstwa Ludovica Etmüllera (1850) jest niemal współczesne edycji Klipsteina¹⁸. Etmüller podał odniesienia do obu rękopisów, ale swoją edycję najwyraźniej oparł na Katalogu Wanleya, często zresztą proponując inne warianty czytania. Redakcję tekstu wyróżnia bogata interpunkcja: obok przecinków i kropek Etmüller stosował średniki, dwukropki, znaki zapytania i wykrzykniki; włączony w tekst parafrazy dłuższej adaptowany passus z Księgi Izajasza ujęty jest w cudzysłów. Jest to więc świadoma edycja krytyczna, która wyznacza ramy składniowo-semantyczne i narzuca określoną, emfaticzną interpretację tekstu. W opracowaniu zwracają również uwagę diakrytyki oznaczające długość i inne cechy samogłosek, użycie niekonwencjonalnych symboli ortograficznych dla półsamogłosek /j/ i /w/ (odpowiednio: <j> i <v>) oraz krój czcionki liter *eth*, stosowanej w alfabecie anglosaskim na oznaczenie spółgłoski szczelinowej¹⁹.

Druga ze wspomnianych edycji to opublikowana osiem lat później *Bibliothek der Angelsächsischen Poesie in Kritisch Bearbeiteten Texten und mit Vollständigem Glossar* (1858) w opracowaniu Christiana W. M. Greina (il. 4)²⁰. Zawarta na stronach 147–149 i 287–292 redakcja staroangielskich parafraz została ściśle oparta na edycji Etmüllera, choć w przypisach edytorskich Grein kilkakrotnie zestawiał proponowane przez niego warianty z redakcją Wanleya. Znamienne jest, że w obu wydaniach pominięto całkowicie partie łacińskie, rezygnując nawet z zastąpienia ich współczesną

¹⁷ Za przykład może posłużyć fragment z dziesiątej części parafrazy (KLIPSTEIN 1849, s. 94, „And forgive us our trespasses”), w którym Klipstein powtarza za Turnerem błędnie odczytaną frazę „þe fram wite [Ms. wife] and fram were bundon accenned”, opatrując ją następującym komentarzem: „who from «wite» and from «wér». The expressiveness of these terms in this connection, will be perceived from their proper import as appearing in Anglo-Saxons”, Vol. I. [„kto” z/od „wite” i od „wér”]. Wymowę tych terminów w tym połączeniu można dostrzec dzięki ich właściwemu znaczeniu podanemu w tomie pierwszym *Historii Anglosasów*). Klipstein miał tu z pewnością na myśli objaśnienia Turnera dotyczące główszczyzny (*weregeld/were/geld*), przedstawione w Appendiksie III (Rozdział V, s. 452–453, *The were and the mund*). Problem jednak w tym, że Turner, a za nim Klipstein, przyjęli *lectio* niezgodne z rękopisem, w którym zamiast „wite” (kara) widnieje „wife” (niewiasta), a cały zwrot znaczy: „którzy zostali zrodzeni z niewiasty i męża”. Tego typu pomyłek, popartych niewłaściwym tłumaczeniem i opaczny komentarzem, jest więcej w obu edycjach.

¹⁸ ETMÜLLER 1850, s. 230–234.

¹⁹ Np. niektóre z wymienionych wyżej diakrytyków i symboli występują również w edycji Klipsteina, ale w mniejszym natężeniu. Klipstein używał również dwuznaku <th>, którym zastępował staroangielskie symbole *eth* i *thorn*. Ta konwencja typograficzna nie jest odosobniona. Wyróżnikiem edycji Klipsteina w tym zakresie jest zastosowanie diakrytyków w postaci kropek pod każdą z liter dwuznaku.

²⁰ GREIN 1858, s. 286–290.

VII. (Cant.)

Pu eart ðre fæder, ealles vealdend,
cynig on vuldre! Forþam we clypiad tō þe,
ðre biddað, nu þu þðost miht
sāve ālŷsan; þu hig sendest ær
5. þurh þīne ādelan hand in tō þam flæsce:
ac hvær cymð heō nu, [cynig vuldres],
buton þu engla god eft hig ālŷse
sāve of synnum þurh þīne sōðan miht?

Pu eart on heofonum hiht and frōfor,
10. blissa beorhtost: ealle ābūgað tō þe,
þīnra engla þrym, ānre stefne
clypiad tō Criste, cvedað ealle þus:
„Hālig eart þu, hālig heofonengla cynig,
„drihten ðre, and þīne dōmas synd
15. „rihte and rūme, ræcað efne gehvam
„æghvylcum men āgen gevyrhta:
„vel byð þam, þe vƳrcð villan þīnne!“

Svā is gehālgod þīn heāh nama
sƳde mærlīce manegum gereordum
20. tvā and hundseofontig, þās þe secgað bæc,
þæt þu engla god ealle gesettest
ælcere þeode þeāv and vīsan:
þā vurdiad þīn veore vordum and dædum,
þurh gecƳnd clypiad and Crist hēriad
25. and him lof lædað, lifigenda god!
svā þu eart geādelod geond ealle world.

Cum nu and mildsa, mihta valdend,
and us þīn rice ālŷf, rihtvīs dēma,
earda sēlost and ēce lif,
30. þær we sib and lufu samod gemētað,
eāgena beorhtnys and ealle mirhde!
þær bið gehŷred þīn hālige lof
and þīn mīcele miht mannum tō frōfre,
svā þu engla god eallum blissaat.
35. Gevurde þīn villa, svā þu valdend eart
ēce geopenod geond ealle world
and þu þe silf eart sōðfast dēma,
rice rædbora geond rūmne grund!

2) cynine W. — 3) ere W. — 4) sændest W. — 5) unto W.
— 6) cynig vuldres *Ettm.* fehlt bei *Wanley*. — 10) ealla W.
— 11) engla *Ettm.* gāsta W. stāfne W. — 13) cyninge W. —
15) ræcað *Ettm.* ræcð W. — 16) āgen *Ettm.* — 18) heāhnama
Ettm. — 30) sib W. sibbe *Ettm.*

wersją angielską, jak to było u Turnera. Parafraza krótsza przedstawiona jest jako zwarty tekst wernakularny bez wewnętrznych podziałów. W parafrazie dłuższej zarówno Etmüller, jak i Grein zachowali wewnętrzny podział na części według pierwotnego wzoru, zaznaczając kolejne partie tekstu poprzez wysunięcie (u Etmüllera) lub wcięcie (u Greina) początku wiersza. W pozbawionym łacińskich formuł tekście ten wewnętrzny podział wydaje się jednak nieuzasadniony.

Z punktu widzenia współczesnych zasad edytorskich trudno nie uznać decyzji XIX-wiecznych wydawców o usunięciu części tekstu za anachronizm. Nie jest to przypadek odosobniony. Wielu wydawców wypacza w podobny sposób rzeczywisty obraz tekstów dawnych, odrzucając elementy, które są, wedle ich opinii, uboczne lub wynikają z późniejszej interpolacji. Dzieje się tak często w przypadku złożonych tekstów, w których fragmenty poetyckie włączone są w prozę, bądź kompozycji dwujęzycznych i makaronicznych. Dobrze znanym przykładem ingerencji edytorskiej są wydania wiersza *Stetit Puella* z rps Bayerische Staatsbibliothek, Monachium, Clm 4660, zawierającego tekst *Carmina Burana*²¹. W klasycznym wydaniu Raby'ego²² i w kilku innych pojawiają się tylko dwie pierwsze łacińskie strofy, podczas gdy trzecia – makaroniczna – została pominięta. Wiersz wydaje się przez to niedokończony, jakby urwany. Decyzja edytorska jest tym bardziej niefortunna, że wiele średniowiecznych utworów poetyckich było zwieńczonych makaroniczną kodą. W tradycji anglosaskiej najbardziej znanym przykładem tego typu jest *Feniks* z Kodeksu z Exeter (rps 3501, Library of the Dean and Chapter of the Exeter Cathedral). Inny utwór makaroniczny bezpośrednio poprzedza parafrazę *Pater noster* w rękopisie 201 CCC, Cambridge. Zastanawia, że w przypadku tej ostatniej kompozycji Sharon Turner pozostawił w swojej edycji partie łacińskie, podczas gdy w przytoczonej tuż za nią parafrazie *Modlitwy Pańskiej* podał je w tłumaczeniu na współczesny angielski (il. 3).

Wszystkie wspomniane dotąd edycje łączy jedna wspólna cecha – ich autorzy koncentrowali się na samym tekście, pomijając wszelkie inne przesłanki paleograficzne i kodykologiczne. Podczas gdy podstawowe dane dotyczące zawartości manuskryptów można odtworzyć na podstawie spisu rzeczy w Katalogu, który był bazą dla wielu późniejszych edycji, informacje na temat układu treści, glos, korektur i późniejszych anotacji są właściwie niedostępne. Tymczasem, jeśli chodzi o rękopis oksfordzki, te pozornie zewnętrzne detale są kluczowe nie tylko dla oceny złożonej konstrukcji lingwistycznej kodeksu i jego późniejszej historii, lecz także dla odczytania kilku ważnych miejsc w samym tekście.

Dzieje się tak za sprawą glos dodanych w XIII wieku przez skrybę z Worcester, znanego jako „Tremulous Hand” (Drżąca Ręka) ze względu na chwiejny charakter pisma²³. Zbierając materiał do glosariusza, skryba z Worcester tłumaczył niezrozumiałe dla siebie terminy staroangielskie na łacinę, wpisując pojedyncze glosy nad tekstem

²¹ Sam rękopis jest przedmiotem rozdziału ósmego w wydanej niedawno pracy de HAMELA 2016, s. 330–375.

²² RABY 1959, s. 327.

²³ FRANZEN 1991.

wernakularnym²⁴. Przynajmniej w jednym miejscu krótszej parafrazy pozostawiona przez niego glosa pozwala zrekonstruować formę źródłową, błędnie odczytaną przez Wanleya. Chodzi tu o formę zaimka *þam* „tym” (cel. l. mn., rodz. męskiego), podaną w Katalogu jako dwa odrębne wyrazy: *þa* „potem” oraz *in* „w”. Źródłem tej pomyłki był zapewne zapis na karcie 45v: anglosaski skryba wpisał ostatnią literę wyrazu *þam* oddzielnie, omijając w ten sposób niewielkie uszkodzenie pergaminu. Była to typowa metoda stosowana przez średniowiecznych kopistów w przypadku, gdy natrafiali na uszkodzenie powstałe na etapie przygotowania kart pod zapis. Czytając ten fragment dwieście lat później, „Drżąca Ręka” właściwie zinterpretował intencje swego poprzednika i wprowadził w tym miejscu korektę, która nie pozostawia wątpliwości co do znaczenia słowa: połączył rozdzielone części wyrazów łukiem oraz dodał na górze łacińską glosę *illis*. Gdyby Humfrey Wanley zwrócił uwagę na anotację swego poprzednika z XIII wieku, mógłby uniknąć błędu w transkrypcji.

W wydaniach XX-wiecznych Dobbiego²⁵, Ure²⁶ i Keefer²⁷ rozbudowany aparat krytyczny pozwala przybliżyć tło rękopiśmienne parafraz. Zwłaszcza ta ostatnia praca, w której autorka przedstawiła zarówno edycję dyplomatyczną, jak i krytyczną obu tekstów, daje pewne wyobrażenie o relacjach lingwistycznych na różnych płaszczyznach ich realizacji. Tak wiele wydań jednego tekstu, który nie należy do pierwszoplanowych utworów literatury staroangielskiej, to jednak sytuacja wyjątkowa²⁸. Wiele parafraz *Pater noster* z późniejszego średniowiecza dostępnych jest w pojedynczych i bardzo okrojonych wydaniach. W takich przypadkach powrót do źródeł rękopiśmiennych jest kluczowy. Fred Robinson w artykule poświęconym podobnie „okaleczonym” tekstom podkreślił, że mediewiści badający staroangielskie teksty źródłowe powinni stale weryfikować ocenę ich kształtu i granic w konfrontacji z manuskryptem²⁹. Ta zasada powrotu do źródeł i pełnej rekonstrukcji dotyczy zresztą nie tylko badanego utworu, lecz także szerszego kontekstu kodykologicznego oraz samego nośnika treści – rękopisu. Choć Robinson odwołał się w pierwszym rzędzie do piśmiennictwa epoki anglosaskiej, jego uwagi są równie adekwatne w odniesieniu do świadectw późniejszych. Z pewnością są one uzasadnione w przypadku ostatniego z przedstawianych tu rękopisów – XIV-wiecznego kodeksu z Cambridge, rps CUL Gg.4.32.

Wspomniany kodeks ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Cambridge to *miscellaneum* złożone z dokumentów teologicznych i modlitw. Jest wśród nich weryfikowany przekład *Pater noster*. Jedyne, jak dotąd, wydanie tej modlitwy znajduje się w XIX-wiecznym zbiorze *Reliquiae antiquae: Scraps from ancient manuscripts, illustrating chiefly early English literature and the English language* w opracowaniu Thomasa

²⁴ Kilka glos pisanych ręką tego skryby widać na karcie 45r z rękopisu oksfordzkiego (il. 2).

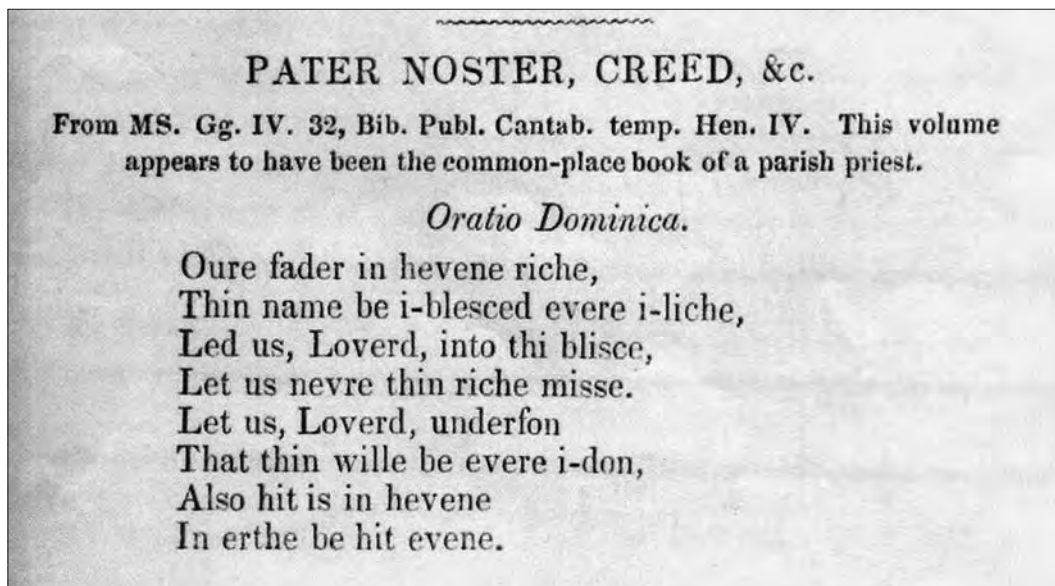
²⁵ DOBBIE 1942, s. lxix, clxvi, 70, 185; lxxiv, clxvii, 77, 188.

²⁶ URE 1957.

²⁷ KEEFER 2010, s. 43–81.

²⁸ Pełne zestawienie edycji krytycznych do 1942 r. podaje DOBBIE 1942, ss. clxvi–clxviii. Do listy tej należy dodać trzy późniejsze prace: URE 1957, NORONHA 1971 i KEEFER 2010.

²⁹ ROBINSON 1994, s. 25–35.

Il. 5. *Pater noster* (fragment).
Fot. wg: RIGHT / HALLIWELL 1845, I,
s. 159

Righta i Jamesa Halliwella³⁰. Tekst średnioangielskiego utworu poprzedzony jest krótką notą, która sugeruje, że rękopis mógł być roboczym modlitewnikiem parafialnego księdza.

Choć w edycji Righta i Halliwella tekst *Modlitwy Pańskiej* przedstawiony jest jako rymowana średnioangielska kompozycja o prostej strukturze wewnętrznej, w rzeczywistości formuła utworu jest daleko bardziej złożona. W rękopisie tekst modlitwy rozpoczyna się w lewej kolumnie na samej górze karty 12r. Rubrykowany incipit *Hic incipit Oratio Dominica in anglica lingua* otwiera dwujęzyczną kompozycję, w której partie po łacinie pisane rubrą, całkowicie pominięte w XIX-wiecznej edycji, są wplecione w średnioangielski przekład (il. 6).

W przeciwieństwie do staroangielskich parafraz, w tym utworze łacińskie incipity nie przedstawiają oryginalnego tekstu modlitwy, ale obejmują zestawienie siedmiu grzechów głównych i siedmiu darów Ducha Świętego (il. 7). W takim ujęciu każda część ewangelicznej modlitwy jest jednocześnie narzędziem do walki z jednym konkretnym grzechem i drogą do osiągnięcia jednego z darów Ducha Świętego. Podobne schematy, oparte na *Pater noster* w syntezie z innymi modlitwami i prawdami wiary, zwykle w układzie septymalnym (poza wyżej wymienionymi, jest to na przykład siedem cnót kardynalnych, siedem sakramentów świętych, siedem błogosławieństw) pojawiają się często w dokumentach dojrzałego średniowiecza, zwłaszcza po Soborze Laterańskim 1215 roku. Ich źródła sięgają traktatu św. Augustyna *De Sermone in Monte*, a późniejsze koncepcje opierają się *inter alia* na pismach papieża Grzegorza i innych autorów kościelnych.

³⁰ RIGHT / HALLIWELL 1845, I, s. 159–160.

Hic incipit oratio dñica i anglica ling.
Cont' supbia. **S**pc timoris dñi.
Our fader in heuene riche.
 ym name be iblestes eue iliche.
Cont' inuidia. **S**pc pietatis.
Led vs louers in to yu blise.
 Let vs neuere ym riche gisse.
Cont' iram. **S**pc sciencie.
Let vs louers vnderfon
 y at ym Wille be eue idon.
 A l so hit is in heuene.
 I n erpe be hit eueue.
Cont' istia. **S**pc fortitudinis.
Te heuene bies pat laster ay.
 3 if vs louers yis ilke say.
Cont' auaricia. **S**pc consilij.
Forif vs louers in oure boue.
 A l pat we haueu here misson.
 A l so Wisliche ase we forziuen.
 y Wiles we in yis Wilsde liuen.
 A l pat we is here misdo.
 A nd we bischen pe per to
Cont' Gula. **S**pc intelligencie.
Led vs loud to non fondinge.
Cont' luxuria. **S**pc sapencie.
And ssald vs fram alle euil ymge.
Hic incipit saluacio bea tanc.
 te virginis marie i eadse ling.
Hail marie ful of vyrgyne.
 ye holy gost is pe vyrgyne.
 B lestes be you ouer alle vyrgynen.
 A nd pe fruit of ym Wombe amen.
Hic incipit .xij. articuli q' conuenit i a
 Solo f' aplos. in eadsem ling. tustan.
In bilerue ou god fader al onb
 a scheppere of heuene and of

erpe. **Andreas.** And in ihu is
 his oune lepi sone. louerd ou
 re. **Johnes.** pat was kermes
 porgh pe holie gost. and boreu
 of pe mayden marie. **Jacob maior.**
 y pines vnder ponce pilate. ou pe
 rose idon. sey polese. and ibaried
 was. **Thomas** And lighte in to
 helle. and sece per his Wille. pe
 prisse say he ros fram deye to li
 ue. **Jacobus minor.** He stegh from
 erpe to heuene. par he sit in his
 faders right hond al Welsinde.
 per to Womien. **Philippus.** And
 perme to comen for to semen pe
 quike. and pe sece. **Bartholome.**
 ych bilerue in pe holi gost. **Marcus.**
 In soyfast holi churche. **Simo cana
 neus.** In menuesse of halewen. In
 forziuenesse of semes. **Judas tha
 deus.** flesches vprist. **Marcus.**
 pat ilke lif to habbe pat eue schal
 laste. so mote hit briede amen.
Spectm humani generis.
Son is pe fore stam beside to pe flore. .ij.
 A nd Verse pe flete fra flore to pe par
 re. And for seme yme. fro pette to
 pe pme. **VerlaBei** and **Volabo.** pan
 ne is ioye al ouergo.
Be pe las of be pe loy. yis Wilses
 Wels al agoy. vnder myht and vn
 der day. yme saies staten a Way.
 yse bey tueye ymges fuge. pat eu
 ich man helsay in honde.
So sit farthes in Womman sot.
 Sus pe gelsene begit in eynges Wot.

[illegible]

Il. 7. *Petitiones Orationis Dominicae*, Cambridge University Library, sygn. CUL Gg.4.32, k. 12v. Reproduced by kind permission of the Syndics of Cambridge University Library

Hic incipit Or<ati>o D<om>in<i>ca in anglica lingua.
Contr<a> sup<er>bia<m>. Sp<iri>t<us> timoris D<o>m<ini>.
Oure fæder in heuene riche
Pin name be iblesced eure iliche.
Contr<a> inuidia<m>. Sp<iri>t<us> pietatis.
Led us louerd into þi blisse
Let us neure þin riche misse.
Contr<a> iram. Sp<iri>t<us> sciencie.
Let us louerd underfon
Pat þin wille be eure idon
Also hit is in heuene
In erþe be hit euene.
Contr<a> t<ri>sticia<m>. Sp<iri>t<us> fortitudinis.
Þe heuene bred þat lasteþ ay
Gif us louerd þis ilke day.
Contr<a> auaricia<m>. Sp<iri>t<us> consilii
Foguiue us louerd in oure bone
All þat we hauen here misdone
Also wisliche ase we forgiuen
Hwiles we in þis worlde liuen.
Al þat us is here misdo
And we biseken þe þerto.
Contr<a> gulam. Sp<iri>t<us> intelligencie.
Led us lou<er>d to non fondinge.
Contr<a> luxuria<m>. Sp<iri>t<us> sapiencie.
And scild us fram alle euel þinge. Ame<n>³¹.

Choć podstawowy schemat modlitwy był stały i wielokrotnie powtarzał się w tej samej formie, poszczególne jej elementy mogły występować w różnych układach i w różnej kolejności; mogły też przyjmować różne formy graficzne. Widać to dobrze w dwóch innych przykładach z tego samego kodeksu. W anglo-normańskiej wersji parafrazy, zapisanej na karcie 21v, powtórzony jest ten sam wzorzec, co w wersji średnioangielskiej przytoczonej powyżej. Tekst wernakularny wariantu anglo-normańskiego jest krótszy, ale podział kompozycji i wzajemny układ elementów starofrancuskich i łacińskich są takie same³². Obie parafrazy należą do spójnej grupy tekstów religijnych, która obejmuje także przekłady *Credo* i *Ave Maria* wierszem i prozą w obu językach oraz dokumenty teologiczne i modlitwy po łacinie³³.

³¹ *Pater noster*, transkrypcja tekstu na podstawie CUL Gg.4.32, k. 21r.

³² Por. wydanie tekstu w: MEYER 1886, s. 342.

³³ Opis kodykologiczny rękopisu znajduje się w Katalogu Biblioteki Uniwersyteckiej w Cambridge: HARDWICK / LUARD 1856–1867, s. 177–182.

Paralelą dla obu wernakularnych parafraz jest diagram, przedstawiony na karcie 12v, w którym *Modlitwa Pańska* wpisana jest w schemat koła (*Rota Petitiones Orationis Dominicae*), podzielonego na siedem koncentrycznych części i siedem wewnętrznych pierścieni (il. 7). Łaciński tekst *Pater noster*, podzielony na siedem części, zapisany jest w pierwszym od góry pierścieniu, a pod nim, w kolejnych pierścieniach wypisano: siedem sakramentów, siedem darów Ducha Świętego, siedem broni duchowych, siedem aktów miłosierdzia, siedem cnót kardynalnych i siedem grzechów głównych. W tym schemacie grzechy główne i dary Ducha Świętego zestawione są w innej kolejności niż w zapisie linearnym z karty 21r i przyporządkowane innym częściom *Ojciec nasz*. *Rota Petitiones Orationis Dominicae* jest zatem rozbudowanym piktograficznym wariantem czytania modlitwy w kontekście innych prawd wiary, komplementarnym względem wernakularnych parafraz.

Diagram przedstawiony na karcie 12v stanowi element większej grupy ilustracji graficznych, na którą składają się wyobrażenia drzew cnót i grzechów, koło przeciwieństw (albo walki duchowej), Cherubin (wł. Serafin), narzędzia Męki Pańskiej wpisane w schemat szachownicy, *Speculum aetatis hominis*. Wszystkie te diagramy, niezwykle popularne w średniowieczu, wyobrażają w sposób zwarty i uporządkowany abstrakcyjne pojęcia i fundamentalne prawdy wiary chrześcijańskiej. Od końca XIII wieku zaczęły pojawiać się wśród nich także reprezentacje tzw. Wieży Mądrości, czego śladem w rękopisie CUL Gg.4.32 jest adnotacja w formie tytułu, dodana późniejszą ręką na karcie 1r – *Turris Sapientiae*³⁴. Zbiory takich przedstawień, nazywane encyklopediami teologicznymi, miały ułatwiać zapamiętywanie oraz porządkowanie treści religijnych. Były więc przydatne w katechezie, praktyce spowiedniczej i homiletyce. Zestaw diagramów w rękopisie z Cambridge należy do pierwszej składki, która najwyraźniej została dołączona do kodeksu później³⁵. Niemniej jednak, jest ona komplementarna względem materiałów zaświadczonej w kolejnych składkach i wraz z nimi tworzy bogate kompendium teologiczne³⁶.

Wyabstrahowany z kontekstu rękopiśmiennego tekst parafrazy średnioangielskiej w antologii Righta i Halliwelli jest nie tylko niepełny, ale wręcz nieprawdziwy. W samej tylko warstwie tekstowej odbiega on od dwujęzycznej, anglo-łacińskiej reprezentacji źródłowej, której struktura i treść nawiązują do powszechnej w średniowiecznej literaturze religijnej koncepcji teologicznej opartej na schemacie łączącym *Pater noster* z innymi dogmatami wiary o układzie septymalnym. Jedyna opublikowana jak dotąd forma tej XIV-wiecznej parafrazy nie mówi nic o sąsiadujących z nią utworach, które wyraźnie tworzą spójną całość w kodeksie, zarówno pod względem treści, jak i formy (il. 5). Z lapidarnej wzmianki w nagłówku tekstu nie sposób wywnioskować, że jest on zaledwie drobną częścią bogatego zbioru modlitw i świadectw żywej wiary, ukształtowanej na styku trzech językowych tradycji, które formowały kulturę anglosaską po roku 1066.

³⁴ O architektonicznej metaforze *Turris sapientiae* pisze MURAWSKA 1992. Na temat pozostałych diagramów tworzących encyklopedie teologiczne zob. SAXL 1942; EVANS 1980.

³⁵ Por. SCOTT 2007, s. 172, 173.

³⁶ HANNA 2009, s. 14.

Choć przedmiotem analizy filologicznej jest w istocie tekst źródłowy, trudno zgodzić się z opinią, że „filologa interesuje **tylko** tekst, jego forma i użyte słowa”³⁷. Metody stosowane w edytorstwie naukowym przez filologów i historyków języka od dawna wykraczają poza schemat ograniczony do *recensio* i *emendatio*. Przedstawione wyżej przykłady z różnych rękopisów angielskich bardzo wyraźnie pokazują, że rzetelna analiza filologiczna wymaga szeroko zakrojonych studiów z zakresu paleografii i kodykologii, jak również tradycji przekazu pokrewnych utworów, należących do danego gatunku. W edytorstwie anglosaskim wyraźnie zaznaczył się w ostatnich latach zwrot w kierunku takich integralnych studiów nad zabytkami piśmiennictwa średniowiecznego ze szczególnym uwzględnieniem rękopisu jako nośnika kształtującego treść i znaczenie pojedynczych utworów. Dzięki tej perspektywie badawczej wiele tekstów staro- i średnioangielskich zostało odczytanych na nowo. Inne wciąż czekają na gruntowną analizę i ponowną edycję. Do tych ostatnich należą z pewnością średniowieczne parafrazy i przekłady *Modlitwy Pańskiej*.

Monika Opalińska

Institute of English Studies, University of Warsaw

Lost in Transmission – on English Translations of Liturgical Prayers in Medieval Manuscripts and Modern Editions

The goal of this paper is to discuss selected Old and Middle English translations of the Lord's Prayer in their manuscript context and in modern editions. The texts analysed here are part of a rich inventory of vernacular prayers dispersed in various medieval English manuscripts. Owing to the long-standing tradition of textual transmission of the *Pater noster* the compositions are an excellent source of evidence for the evolution of the source text in its different forms and redactions. They also shed light on the role of vernacular variants of the prayer in the complex linguistic reality of medieval England. Codicological analysis indicates that the *Pater noster* pieces are typically grouped with other prayers and/or religious texts, sometimes in two or even three languages (English, Latin, Anglo-Norman), and in different graphic representations. In many editions such vital codicological details are simply ignored. This paper discusses several examples of discrepancies which have emerged in the process of textual transmission from a manuscript to an edition. It is argued that an informed philological analysis of a medieval written source must include elements which go beyond the text itself and which help determine its form(s) and function(s) as reflected in the natural context of the primary witness – the manuscript.

³⁷ SZYMAŃSKI 2002, s. 693 (wyróżn. M.O.).

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- CAMBRIDGE, Corpus Christi College, sygn. CCC 201
(on-line: <https://parker.stanford.edu/parker/catalog/cr485km1781>, dostęp: 16.08.2019).
CAMBRIDGE, Cambridge University Library, sygn. CUL Gg.4.32.
EXETER, Library of the Dean and Chapter of Exeter Cathedral, sygn. 3501.
OXFORD, Bodleian Library, sygn. 121 Junius.
PARYŻ, Bibliothèque nationale de France, sygn. Fonds Latin 8824, *Psalterium* (Psalterz Paryski) (on-line: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8451636f/f1.image.r=Paris%20Psalter%20fonds%20latin,%20duplex%208824>, dostęp: 16.08.2019).

Źródła drukowane

- BEDA VENERABILIS [2006]: Beda Venerabilis, *Historical Works*, ed. John Edward King (reprint), Harvard 2006.
BOBER 1991: Andrzej Bober, *Anglia, Szkocja, Irlandia. Teksty źródłowe do historii Kościoła i patrystyki I–IX wiek*, Lublin 1991.
DOBBIE 1942: Elliott Van Kirk Dobbie, *The Anglo-Saxon Minor Poems*, t. 6, New York 1942.
ETMÜLLER 1850: Ludwig Etmüller, *Engla and Seaxna. Scopas and Boceras. Anglosaxonum Poëtae atque scriptores prosaici*, Leipzig 1850.
GREIN 1858: Christian Wilhelm Michael Grein, *Bibliothek der Angelsächsischen Poesie in kritisch bearbeiteten Texten*, Göttingen 1858.
HADDAN / STRUBBS 1869–1878: Arthur West Haddan, William Stubbs, *Councils and Ecclesiastical Documents Relating to Great Britain and Ireland*, Oxford 1869–1878.
KEEFER 2010: *Old English Liturgical Verse. A Student Edition*, ed. Sarah Larrat Keefer, Peterborough 2010.
KLIPSTEIN 1849: *Analecta Anglo-Saxonica. Selections in Prose and Verse from Old English Literature*, ed. Louis F. Klipstein, t. 1–2, New York 1849.
RIGHT / HALLIWELL 1845: Thomas Right, James O. Halliwell, *Reliquiae antiquae: Scraps from Ancient Manuscripts. Illustrating Chiefly Early English Literature and the English Language*, London 1845.
STAROWIEYSKI 2007: *Muza łacińska. Antologia poezji wczesnochrześcijańskiej i średniowiecznej*, red. Marek Starowieyski, („Biblioteka Narodowa. Seria II”), Wrocław–Warszawa–Kraków 2007.
URE 1957: James M. Ure, *The Benedictine Office. An Old English Text*, Edinburgh 1957.
WANLEY 1705: *Librorum vett. Septentrionalium, qui in Angliæ Bibliotecis extant, nec non multorum vett. Codd. Septentrionalium alibi extantium catalogus historico-criticus, cum totius thesauri linguarum septentrionalium sex indicibus*, ed. Humperd Wanley, t. 2, *Antiquae literaturae septentrionalis libri duo*, ed. George Hickes, Oxford 1705.
WHITELOCK 1955: Dorothy Whitelock, *English Historical Documents, 500–1042*, London 1955.

Opracowania

- BREDEHOFT 2004: Thomas A. Bredehoft, *Boundaries between Verse and Prose in Old English Literature*, [w:] *Old English Literature in its Manuscript Context*, ed. Joyce Tally Lionarson, Chicago 2004, s. 139–172.
DE HAMEL 2016: Christopher de Hamel, *Meetings with Remarkable Manuscripts*, Penguin. Random House UK 2016.

- EVANS 1980: Michel Evans *The Geometry of the Mind*, „Architectural Association Quarterly”, 42, 1980, s. 32–55.
- FRANZEN 1991: Christine Franzen, *The Tremulous Hand of Worcester. A Study of Old English in the Thirteenth Century*, Oxford 1991.
- HANNA 2009: Ralph Hanna, *London Literature 1300–1380*, Cambridge 2009.
- HARDWICK / LUARD 1856–1867: Charles Hardwick, Henry Richard Luard, *A Catalogue of the Manuscripts Preserved in the Library of the University of Cambridge*, 6 volumes, Cambridge 1856–1867.
- KÜRBIS 1998: Brygida Kürbis, *Modlitwy Księżnej Gertrudy*, Tyniec 1998.
- LASS 1997: Roger Lass, *Historical Linguistic and Language Change*, Cambridge 1997.
- MCINTOSH 1949: Angus McIntosh, *Wulfstan's Prose*, „Proceedings of the British Academy”, 35, 1949, s. 109–142.
- MEYER 1886: Paul Meyer, *Manuscripts française de Cambridge* (Gg.4.32), „Romania”, 15, 1886, s. 341–343.
- MOMMA 1997: Hal Momma i Haruko Momma, *The Composition of Old English Poetry*, („Cambridge Studies in Anglo-Saxon England” 20), Cambridge 1997.
- MURAWSKA 1992: Katarzyna Murawska, *Turris sapientiae*, „Rocznik Historii Sztuki”, 19, 1992, s. 65–100.
- NORONHA 1971: Theodore F. Noronha, *Five Old English Verse Prayers: an Edition, Doctoral Dissertation*, Stanford 1971.
- O'KEEFFE O'BRIEN 1990: Katherine O'Keeffe O'Brien, *Visible Song: Transitional Literacy in Old English Verse*, Cambridge 1990.
- OPALIŃSKA 2010: Monika Opalińska, *Średniowieczne rękopisy i fałszywi pośrednicy. O edycjach i przekładach staroangielskich Pater noster*, „Przekładaniec”, 24, 2010, s. 227–261.
- OPALIŃSKA 2014: Monika Opalińska, *To the Rhythm of Poetry. A Study of Late Old English Metrical Prayers*, Warszawa 2014.
- OPALIŃSKA 2016: Monika Opalińska, „Święty Ojciec, który mieszkasz w niebiosach...”. *Staroangielskie parafrazy Modlitwy Pańskiej*, Tyniec 2016.
- PLUMER 2000: Danielle Cunliff Plumer, *The Construction and Structure in the Earliest Editions of Old English Poetry*, [w:] *The Recovery of Old English. Anglo-Saxon Studies in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. Timothy Graham, Kalamazoo 2000, s. 243–279.
- RABY 1959: Frederik Edward John Raby, *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*, Oxford 1959.
- ROBINSON 1994: Fred C. Robinson, *The Rewards of Piety: 'Two' Old English Poems in Their Manuscript Context*, [w:] *The Editing of Old English*, ed. Fred C. Robinson, Oxford 1994.
- SAXL 1942: Franz Saxl, *A Spiritual Encyclopaedia of the Later Middle Ages*, „Journal of Warburg and Courtauld Institutes”, 5, 1942, s. 82–142.
- SCOTT 2007: Kathleen L. Scott, *The Genealogical Genre: BL Royal MS I.B.x*, [w:] *Tradition and Innovation in Later Medieval English Manuscripts*, eds. Kathleen L. Scott, London 2007, s. 87–117.
- SZYMAŃSKI 2002: Józef Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2002.
- TURNER 1840: Sharon Turner, *History of the Anglo-Saxons*, t. 1–3, London 1840 (wyd. 6).

Historia Veteris et Novi Testamenti **– charakterystyka dzieła, metoda pracy jej autora i zarys tradycji rękopiśmiennej utworu**

*Historia Veteris et Novi Testamenti*¹ jest jednym z wielu wyciągów z *Historii scholasticznej*² Piotra Comestora, sporządzonym przez anonimowego autora w 2. połowie XIII wieku lub pod koniec tego stulecia. Autor skrótu³ przejął z oryginalnego dzieła opis wydarzeń historii biblijnej, pomijał zaś wydarzenia z historii powszechnej oraz obszerne objaśnienia, którymi wypełniony jest tekst Comestora. Z powodu tych zabiegów utwór stracił charakter komentarza biblijnego, którym był pierwotnie, a stał się kroniką dziejów biblijnych. Kompozycja utworu naśladuje pierwowzór z jedną ważną zmianą: nowy utwór zawiera jedynie skrót Starego Testamentu (obejmuje następujące księgi historyczne: Rodzaju, Wyjścia, Kapłańską, Liczb, Powtórzonego Prawa, Jozuego, Sędziów, Rut, Księgi Królewskie i Księgi Machabejskie), pomija zaś Ewangelie i Dzieje Apostolskie. W skróconej wersji jest mniej rozdziałów i, zazwyczaj, są one znacznie krótsze niż w dziele oryginalnym. Analiza miejsc, w których, wyciąg ten był przepisywany i używany (znacząca większość to klasztory różnych zakonów) nasuwa przypuszczenie, że najczęściej służył on jako pomoc w rozważaniach nad Biblią i jako skarbnica opowieści, opartych na tekście Starego Testamentu. Dotychczas udało się odnaleźć 48 kopii tego tekstu, rozsianych po całej Europie. Najwięcej odpisów – osiem i jeden fragment – przechowywanych jest obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, wszystkie pochodzą ze śląskich kościołów i zbiorów poklasztornych: dwa rękopisy z biblioteki cystersów z Henrykowa (I Q 20

¹ Omówienie utworu zob. też FABIAŃSKA 2016, s. 103–110.

² Edycja zob. PETRUS COMESTOR, *SCOLASTICA* [2005]; omówienie zob. CLARK 2015 (w obu opracowaniach obszerna literatura). O średniowiecznych rękopisach w Polsce zob. FABIAŃSKA 2015, s. 121–147.

³ Incipit tekstu: „In principio creavit Deus celum et terram. Id est continens et contentum, videlicet celum empireum et angelicam naturam...”.

i I Q 21), dwa z kościoła Bożego Ciała we Wrocławiu (I F 34, I F 110), z biblioteki kapituły kolegiackiej w Nysie⁴ (I F 593), z biblioteki dominikanów we Wrocławiu (I Q 22), z biblioteki kanoników regularnych św. Augustyna we Wrocławiu (I Q 39), klasztoru Kanoników Regularnych w Żaganiu (IV F 63) oraz z kościoła pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny na Piasku we Wrocławiu (IV Q 157, fragment). Druga pod względem liczby odpisów tego dzieła jest Biblioteka Kapitulna w Ołomuńcu (obecnie oddział zamiejscowy Archiwum Państwowego w Opawie). Przechowywane w niej rękopisy noszą sygnatury: 74, 184 i 487. Biblioteka Narodowa w Wiedniu (Österreichische Nationalbibliothek) także przechowuje trzy egzemplarze wyciągu: Cod. 435, Cod. 1325 i Cod. 3295. Po trzy odpisy znajdują się jeszcze w bibliotekach: klasztoru Benedyktynów w Admont (Austria) – sygnatury 445, 642 i 649; Bayerische Staatsbibliothek w Monachium – sygnatury Clm 2731, Clm 3010 i Clm 17188 oraz w Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel – Guelf. 404, Helmst. 588 i Cod. 42.3 Aug. 2°. Pozostałe kopie rozsiane są, zwykle pojedynczo, po różnych bibliotekach w całej Europie. Dokładniejsze opracowanie rękopisów z pewnością pomoże ustalić skryptoria, w których powstawały nowe odpisy, a opracowanie proveniencji pokaże, w jakich miejscach wykorzystywano utwór.

Analizę zawartości i porównanie z *Historią scholastyczną* przeprowadziłam na wybranych rękopisach, z których najstarszy – obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn. I Q 21 – zawiera kopię *Historia Veteris et Novi Testamenti*, datowaną przez badaczy skryptorium henrykowskiego Andrzeja Wałkowskiego⁵ i Michała Brodę⁶ na schyłek XIII wieku. Co prawda, wpis własnościowy znajdujący się na k. 1r pochodzi dopiero z 1687 roku, ale obaj badacze przyjęli, że rękopis jest produktem henrykowskiego skryptorium i zaraz po przepisaniu znalazł się w zbiorach henrykowskiej biblioteki. Wałkowski przeprowadził badania porównawcze pisma rękopisu I Q 21⁷ oraz innych XIII-wiecznych kodeksów z tej biblioteki i nie znalazł żadnego innego, który byłby przepisany tą samą ręką. Nie znaczy to jednak, że rękopis musiał powstać poza henrykowskim skryptorium, ponieważ badaczowi udało się przypisać tylko niektóre kodeksy konkretnym mnichom z tego klasztoru. W innych bibliotekach cysterskich już od XIII wieku *Historia scholastyczna* pojawia się regularnie, natomiast z klasztoru henrykowskiego nie zachował się żaden jej egzemplarz, nie ma też wzmianek w źródłach archiwalnych, żeby kiedykolwiek taki odpis istniał. Jeśli więc przyjmiemy, że we wszystkich klasztorach cysterskich do nauki i kontemplacji wykorzystywano te same teksty, należy uznać, że w Henrykowie do tego celu służył właśnie omawiany kodeks. Odpis jest uszkodzony – brakuje pierwszej karty. Tekst zaczyna się od słów: „...genuit in quo erat ut fieret lux”, czyli mniej

⁴ Na nalepce znajdującej się na przedniej karcie ochronnej znajduje się nadrukowana proveniencja: „Aus der Bibliothek des Doms zu Neisse” (Neisse dopisane ręcznie nad skreślonym wyrazem Breslau). O tym, że rękopis pochodzi z biblioteki kapituły kolegiackiej św. Jakuba w Nysie, piszą m.in. PAWLIK 1973, s. 573, 579; SOLICKI 1994, s. 17.

⁵ WAŁKOWSKI 1996, s. 90–92, 269, 272.

⁶ BRODA 2014, s. 74, 77, 84, 90, 96, 108, 113, 132, 149, 162, 180.

⁷ WAŁKOWSKI 1996, s. 269.

więcej w połowie pierwszego rozdziału. W tym rękopisie omawiany tekst nosi tytuł *Breviloquium Biblie*.

Drugi odpis wyciągu sygn. I Q 20⁸ zachował się w rękopisie z tego samego klasztoru i nosi ten sam tytuł. Michał Broda nie doprecyzował ani daty (podał jedynie, że rękopis pochodzi z XIV w.), ani miejsca powstania. Poza skrótem *Historii scholastycznej*, kodeks zawiera nieznane szerzej *Mysticationes Biblie* (incipit: „Exodi II° legitur quod Dominus dixit ad Moysen: Egredieris tu et seniores Israel ad regem Egypti...”). W rękopisie brakuje pierwszej składki, tekst zaczyna się od słów: „...abyssi id est aqua que est in visceribus terre”, czyli od opisu wejścia Noego i jego rodziny na arkę. W odpisie brakuje około połowy księgi *Genesis*.

Kolejny rękopis, przechowywany obecnie w Uppsala Universitetsbibliotek (sygn. C 137)⁹, pochodzi z biblioteki kapituły warmińskiej i został wywieziony z Fromborka w 1626 roku jako łup w toczącej się w latach 1626–1629 wojnie polsko-szwedzkiej. Dukt pisma wskazuje na lata 40. XIV wieku i przynależność rękopisu do niemieckiego kręgu kulturowego¹⁰. Kodeks zawiera różnorodne teksty biblijne: omawiany skrót (tutaj przepisany pod tytułem *Biblia pauperum*), wypisy z ksiąg historycznych Biblii: Rut, Wyjścia, Tobiasza, Estery, Judyty i Sędziów (wszystkie te księgi są też obecne w omawianej tutaj *Historii*), wierszyki mnemotechniczne z nazwami ksiąg biblijnych oraz fragment legendy o św. Arseniuszu. Oprawa tego rękopisu, wykonana ze skóry irchowej, bez zdobień, mogła powstać w XIV lub w 1. połowie XV wieku w Prusach¹¹.

Kolejny odpis przechowywany jest obecnie w klasztorze Cystersów w Vyšším Brodzie (sygn. LIV). Kopia została przepisana w 1307 roku przez brata Arnolda, kustosa wrocławskiego. Informuje nas o tym kolofon, umieszczony po pierwszym tekście w tym rękopisie, to jest po IV księdze *Sentencji* Piotra Lombarda. Na karcie 87v brat Arnold zostawił wpis: „Explicit IIII Sentenciarum breviter excerptus a fratre Arnoldo custode Wratislaviensi anno domini 1307 scriptus et completus est”. Ponieważ wszystkie następne teksty, czyli indeks do wspomnianej księgi *Sentencji*, omawiana *Historia* (występująca tu pod tytułem *Compendium scolastice historie*) i trzy krótkie teksty o tematyce biblijnej: *Notandum de nativitate Christi*, *Notandum de resurrectione domini* i *Libellus interpretationum nominum sacre scripture* zostały przepisane tą samą ręką i na jednakowym pergaminie, można przypuszczać, że powstały w tym samym czasie. Ów kopista jest być może tożsamy z kustoszem wrocławskiego klasztoru Franciszkanów, występującym w dokumentach z lat 1290–1305, m.in. w dokumencie z 27 VI 1290 roku, zawierającym powiadomienie papieża o testamencie zmarłego kilka dni wcześniej księcia Henryka Probusa. Wśród wymienionych osób pojawiają się:

⁸ BRODA 2014, s. 75, 77, 82, 90, 95, 97, 107, 132, 146.

⁹ Opis rękopisu: ANDERSSON-SCHMITT / HEDLUND 1989, s. 163–164.

¹⁰ Według autora opisu w katalogu ANDERSSON-SCHMITT / HEDLUND 1989 rękopis powstał w końcu XIII w. we Francji. Dziękuję w tym miejscu p. Sławomirowi Szyllerowi z Instytutu Historii Nauki PAN w Warszawie i dr. Thomasowi Falmagne z Handschriftenzentrum der Deutschen Forschungsgemeinschaft we Frankfurcie nad Menem za cenne uwagi w zakresie datowania pisma i potencjalnego miejsca powstania rękopisu.

¹¹ Za uwagi o oprawie dziękuję p. Ewie Chlebus z Biblioteki Elbląskiej.

„frater Arnoldus custos, et frater Hermannus gwardianus ordinis fratrum Minorum Wratislaviensis dyocesis”¹². W nieokreślonym bliżej momencie i w nieznanym sposobie (bezpośrednio z Wrocławia, czy poprzez inną kolekcję?) rękopis trafił do zbiorów Jana z Opřetic (według noty proveniencyjnej z rękopisu: „Johannes presbyter de Lopřetic”). Jan był archidiakonem w Bechinie (Bechyně, ok. 100 km na południe od Pragi) od 1435 do co najmniej 1445 roku. Przestał nim być (prawdopodobnie oznacza to, że zmarł, gdyż funkcja archidiakona była dożywotnia) przed 14 II 1460 roku, kiedy to w dokumentach pojawia się jego następca, Nicolaus de Crumpnaw. Jan był właścicielem biblioteki, która po jego śmierci, prawdopodobnie na mocy testamentu, została podzielona i trafiła w kilka miejsc¹³.

Ostatnim kodeksem, uwzględnionym w porównaniu *Historia Veteris et Novi Testamenti* oraz *Historia scholastica*, jest najstarszy z trzech ołomunieckich rękopisów (sygn. 184) z XIV wieku. Niemal nic o tym rękopisie nie wiadomo – ani gdzie został przepisany, ani jakie były jego dzieje i kiedy trafił do Biblioteki Kapitulnej (Kapitulní knihovna) w Ołomuńcu. Odpis jest kompletny.

Teksty, zawarte w omówionych rękopisach, zostały porównane z edycją Agnety Sylvan. Edytorka, chociaż odnalazła ponad osiemset kopii tekstu, oparła swoją pracę na kilku najstarszych odpisach. We wstępie do edycji opisała 24 najstarsze kopie¹⁴, z których jedną zakwalifikowała do starszej gałęzi tradycji rękopiśmiennej, przekazującej pierwotną wersję tekstu, a pozostałe rękopisy zaliczyła do gałęzi drugiej, przekazującej drugą, szeroko rozpowszechnioną redakcję tekstu. Część z opisanych rękopisów pominięła w fazie rekonstrukcji tekstu archetypu, eliminując odpisy niekompletne oraz te, które uznała za przeróbki. Niestety, pominięcie tak dużej części tradycji rękopiśmiennej, i to także tej stosunkowo bliskiej czasom powstania oryginału oznacza, że zupełnie nie wiadomo, czy przez sto lat, dzielące etap transmisji uchwycony w edycji i czas powstania wyciągu, tekst ewoluował, czy był niezmienny. Szczególnie przydatna w procesie porównań byłaby wiedza, czy był on upraszczany, czy może wprost przeciwnie – wzbogacany dodatkowymi informacjami. Bez tej wiedzy badacz skrótu nie może być pewien, czy opustki lub dodatki pochodzą od autora skrótu, czy może spowodowane są ewolucją tekstu pierwowzoru.

Najbardziej charakterystyczną zmianą w *Historia Veteris et Novi Testamenti* w stosunku do *Historia scholastica* jest usuwanie fragmentów utworu – nawet całych

¹² Zob. URKUNDEN ZUR GESCHICHTE 1845, dokument nr CCLII, s. 256.

¹³ Na podstawie not własnościowych przypisać mu można posiadanie jeszcze pięciu innych rękopisów, które obecnie są przechowywane w Národní knihovna České republiky w Pradze: sygn. XII.A.16 i XII.C.9 – oba rękopisy wcześniej były przechowywane w cysterskim klasztorze w Zlatej Korunie; sygn. XIV.E.22; sygn. XIX.B.25 – z bogatą listą poprzednich właścicieli: jako pierwszy po Janie właścicielem został Mikuláš z Rájova (Nicolai presbyteri de Rayow), kolejna chronologicznie jest nota Františka Martina Pelcla, w latach 30. XIX w. do rękopisu wpisał się Wolfgang Kropf (ale nie wiadomo, czy był właścicielem czy bibliotekarzem w bibliotece hrabiów Thun). Ostatnimi miejscami przechowywania przed Národní knihovna w Pradze były biblioteka hrabiów Thun z Děčína. Ostatni rękopis z kolekcji znajduje się obecnie w zbiorach Národní muzeum w Pradze (sygn. XVII.D.21).

¹⁴ PETRUS COMESTOR, *SCOLASTICA* [2005], s. XXXVI i następne.

jego rozdziałów. Jest więc ten skrót uboższy treściowo od swego pierwowzoru. Czasami pominięcia dotyczą krótszych fragmentów, szczególnie tych, zawierających wyjaśnienia biograficzne, chronologiczne lub filologiczne. Pomijane są, streszczone przez Comestora, komentarze Ojców Kościoła. W porównanym tekście nie ma tak charakterystycznych dla dzieła Comestora odwołań do Józefa Flawiusza, pozostawiono zaś fragmenty narracyjne. Konsekwencją wycinania fragmentów utworu było przeredagowywanie tych partii tekstu, które po takim zabiegu ze sobą sąsiadują. Często była to tylko zmiana zaimka na imię lub wstawienie wyrazu, stanowiącego nawiązanie do poprzedniego zdania, ale zdarza się też wiele przykładów przeformułowania zdania lub zdań i skrócenia tekstu do formy przekazującej treść, bez żadnych dygresji. Przykładem niech będzie skrócony fragment rozdziału, który w oryginalnym tekście Comestora nosi tytuł *De quiete sabbati et sanctificatione*, a w skróconej wersji – *De creatione hominis*:

<i>Historia scholastica,</i> rozdział <i>De quiete sabbati et sanctificatione</i>	<i>Historia Veteris et Novi Testamenti,</i> rozdział <i>De creatione hominis</i>
Igitur perfecti sunt celi et terra. Conclusio est operum sic, quia creati dispositi ornati, igitur perfecti. Et quia in senario facti qui primus perfectus numerantibus occurrit, quia ex partibus suis aggregatis reddit eandem summam, quod in monadibus numeris non inuenies nisi in isto, sed nec in decadibus nisi in uicesimo octauo. Partes illas suas numeri dicimus, quarum quelibet assignari potest quota sit in eo. Licet enim senarius constet ex uno et quinque, ex duo et quattuor, tamen quota sit eius pars multiplicata, quarta aut quinta dici non potest. Et compleuit Deus die septimo opus suum quod fecerat. Alia translatio habet sexto, et tunc nulla est obiectio. Sed hebraica ueritas habet septimo, et ideo queritur: Si complere est finale quippiam operis facere, quomodo uerum est quod sequitur: Requieuit Deus die septimo et cetera? Uerum est quod diem septimum fecit et ipsi etiam benedixit et post requieuit. Uel compleuit, id est completum ostendit.	Igitur perfecti sunt celi et terra et omnes ornatus eorum. Requieuit enim Deus die septimo ab omni opere suo uerum est quod diem septimum fecit et ipsum benedixit etiam et post requieuit vel compleuit id est completum ostendit.

Zdarza się także, że autor skrótu, przeredagowując tekst *Historii scholastycznej*, uzupełnia go o informacje, których Comestor nie umieścił:

<i>Historia scholastica,</i> rozdział <i>De eiectione hominum a paradiso</i> <i>et rumphea ignea</i>	<i>Historia Veteris et Novi Testamenti,</i> rozdział bez tytułu
Si ergo gustassent de ligno uitae diutius uiuentes, diutius miseri essent. Nec est mirum, si etiam post peccatum per esum ligni illius diutius uiuissent, cum adhuc sint quaedam insule uiuentium in quibus nullus moritur.	Si ergo gustassent de ligno uite diutius uiuissent, nec esse mirum si etiam post peccatum per esum ligni illius diutius uiuissent cum adhuc sint quaedam insule uiuentium in quibus nullus moritur. Dicuntur quidam eos fuisse in paradyso per VII horas.

Tak jak w przypadku większości tekstów średniowiecznych nie zachował się autograf omawianej *Historii*. Mimo że najstarszy odpis ma najmniej odmiennych lekcji od edycji *Historii scholastycznej*, opublikowanej przez Agnetę Sylvan, to jednak w kilku miejscach przekazuje zepsuty (tzn. niezrozumiały) tekst lub pomija pewne wyrazy, które w innych odpisach zostały przekazane w wersji identycznej jak w edycji. Dlatego też należy uznać, że nie jest on autografem. Trzeba jednak pamiętać, że pierwotny tekst *Historia Veteris et Novi Testamenti* w miejscach, które zostały przejęte dosłownie z *Historia scholastica* nie musiał być – i na pewno nie był – identyczny z tekstem naukowej edycji z XXI wieku. Dlatego w porównaniach jako lekcje zgodne z edycją uznawać będę zarówno te, które zgadzają się z lekcjami tekstu głównego edycji, jak i lekcje z aparatu krytycznego. Dopiero, gdy lekcja z *Historia Veteris* jest odmienna od wszystkich wariantów z tekstu i aparatu, będę ją traktować jako niezgodną z edycją *Historii scholastycznej*.

Badanie transmisji tekstu wymaga poznania podobieństw i różnic w treści pomiędzy poszczególnymi odpisami, dlatego ważnym etapem prac nad omawianym utworem było dokonanie transkrypcji tekstu najstarszego odpisu, o sygnaturze BUWr I Q 21 (do wyróżnienia go w aparacie krytycznym, a raczej jego zarysie, używam siglum H1). Z tym tekstem zostały porównane kolejne odpisy, a odmiennie lekcje odnotowano w postaci wariantów w aparacie krytycznym. Do tej pory porównano księgę *Genesis* z następujących rękopisów:

Vyšší Brod, Cisterciacký klášter, sygn. LIV, siglum VB,
Uppsala Universitetsbibliotek, sygn. C 137, siglum F1,
Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, sygn. I Q 20, siglum H2,
Ołomuniec, Kapitulní knihovna, sygn. 184, siglum O1.

Głównym zastosowanym przeze mnie kryterium doboru kolejnych rękopisów było kryterium chronologiczne. Na obecnym etapie prac nie wyróżniam lemm ani lekcji odrzuconych, umieszczonych w aparacie krytycznym; wszystkie lekcje traktuję jako równorzędne. Na potrzeby niniejszych badań wybrałam trzy cechy, które obrazują różnice pomiędzy poszczególnymi świadkami tradycji rękopiśmiennej: tytuły rozdziałów, podział tekstu na rozdziały i podział na grupy rękopisów, przekazujących te same lekcje.

Niemal we wszystkich odpisach nazwy rozdziałów wpisane są tą samą ręką, co tekst. Spośród analizowanych przeze mnie odpisów jeden wyraźnie odróżnia się od pozostałych – rękopis C 137 z Uppsali, siglum F1. W całej księdze *Genesis* ani jeden rozdział nie ma tytułu z czasów przepisania tekstu, natomiast do wielu z nich dopisano tytułiki w formie glosy marginalnej ponad sto lat po skopiowaniu rękopisu. Ich autorem był zapewne jeden z czytelników. Użytkownik ten pozostawił także wiele innych glos w całym rękopisie. Kolejne rozdziały zaczynają się od inicjałku i zawsze są pisane od nowej linii. W innych rękopisach część rozdziałów ma nazwy, a część ich nie posiada. Jeśli porównamy tytuły sześciu początkowych rozdziałów, zauważymy, że utworzono je od nazw kolejnych dni stworzenia świata. W trzech odpisach (młód-

szy rękopis z Henrykowa jest uszkodzony i brakuje w nim tej części księgi *Genesis*) rozdziały noszą zbliżone tytuły – rękopis H1: *Feria secunda*, rękopis VB: *De secunda die*, rękopis O1: *Opus secunde diei* itd., każdy kolejny dzień stworzenia przyjmuje tytuł wedle tego samego schematu. W dalszych rozdziałach brak tej konsekwencji. W przeciwieństwie do rękopisu F1 w pozostałych omawianych kopiach nie wszystkie rozdziały (szczególnie w rękopisach H1 i H2) zaczynają się od nowego wiersza. Najwięcej rozdziałów z tytułem znajduje się w rękopisie H1, w innych odpisach jest ich znacznie mniej. Największe podobieństwa wykazują tytułiki z kodeksów H1 i H2. W pozostałych rękopisach tylko niewielka część nazw jest identyczna z tytułami H1. Taka wariantowość (tytuł/brak tytułu) oraz różnorodność tytułów tych samych rozdziałów może świadczyć o tym, że u początku tradycji rękopiśmiennej stały kopie nieposiadające tytułów rozdziałów.

Kolejnym kryterium oceny podobieństwa odpisów jest podział tekstu na rozdziały. W tym przypadku największe różnice występują znów między rękopisami H1 i F1: ta sama treść została podzielona na 52 rozdziały w rękopisie H1 i na 31 w rękopisie F1. Odwrotną sytuację zauważa się w rękopisie H2, który liczy o sześć rozdziałów więcej (przy porównaniu uwzględniono oczywiście tylko tę część, która znajduje się zarówno w H1, jak i H2, czyli około połowy księgi *Genesis*). Chociaż H1 i H2 stoją blisko siebie w tradycji rękopiśmiennej, tzn. albo pochodzą od tego samego przodka, albo H2 jest kopią kontaminowaną z H1 i nieznanego egzemplarza, to wykazują różnice w podziale na rozdziały i w tytułach. Wniosek nasuwa się zatem jeden: nie da się wytłumaczyć tych różnic jedynie omyłnością kopistów; wydaje się, że ten efekt jest wynikiem intencjonalnego dostosowywania nawigacji w tekście do upodobań kopistów lub użytkowników.

Trzecim kryterium oceny powiązań pomiędzy rękopisami jest porównanie wariantów tekstu. Najwięcej wspólnych lekcji mają rękopisy H1 i H2. Gdyby nie fakt, że rękopis H1 pomija kilka wyrazów, które są niezbędne do prawidłowego zrozumienia zdania, a H2 je zawiera (i to nie w postaci glosy, a w zasadniczym tekście), można byłoby sądzić, że H2 jest bezpośrednią kopią H1. Uzupełnione opuszczenia i kilka lekcji, poprawiających niezrozumiały tekst H1, jeszcze nie przesądza o tym, że H2 nie może być jego kopią – mogło się przecież zdarzyć, że H1 kontaminowano z innym rękopisem, przekazującym w tych miejscach lepszy tekst, albo że poprawione błędy znajdowały się w cytatach z tak popularnych tekstów (np. Biblii), że kopista mógł wpisać poprawniejszy tekst bez udziału innych rękopisów.

Dość podobny do omówionych, chociaż już z większą liczbą odmian tekstu, jest rękopis O1. Wydaje się, że mógł on być przepisany z tego samego (lub bardzo mu bliskiego) egzemplarza, co kodeks H1. Różnice wynikają z błędów popełnionych przez kopistę rękopisu z Ołomuńca. Na przeciwnym biegunie znajduje się natomiast rękopis F1, który ma o wiele więcej odmiennych lekcji niż wszystkie wymienione wcześniej teksty i cechuje się licznymi opuszczeniami. Rękopis ten wyraźnie odstaje od pozostałych porównywanych tu rękopisów, zarówno z uwagi na odmianki tekstu, jak i, co zostało opisane już wcześniej, na brak tytułów rozdziałów, a także własny podział na rozdziały.

Pomiędzy grupą bliskich sobie rękopisów H1, H2 i O1 a odmiennym kodeksem F1 stoi manuskrypt oznaczony siglum VB. W kompozycji, czyli podziale na rozdziały i w tytułach rozdziałów, podobny jest on do grupy rękopisów H1, H2 i O1, pod względem odmianek tekstu sytuuje się zaś gdzieś pomiędzy dwiema grupami: mniej więcej połowę lekcji ma wspólną z grupą trzech rękopisów, a drugą połowę – z rękopisem z Uppsali. Dokładniejsze zbadanie lekcji pozwoli zapewne na wyjaśnienie powiązań pomiędzy tymi rękopisami i usytuowanie go w *stemma codicum*.

Do porównania i analizy pozostaje jeszcze ciągle wiele innych rękopisów. Dopiero porównanie wszystkich odpisów przyniesie pełen obraz transmisji tego ciekawego tekstu.

Agnieszka Fabiańska
University of Warsaw Library

Historia Veteris et Novi Testamenti – Characteristics of the Work, Method of its Author's Working and the Outline of its Handwritten Tradition

Historia Scholastica by Petrus Comestor used to be one of the most popular theological texts in Middle Ages. Written in an intelligible form of a biblical comment had been used at the universities as a handbook of biblical history and for interpretation of literal sense of the Bible. Soon however, it overstepped the boundaries of Medieval colleges and had been broadly utilized also in earlier stages of education; and again in clerical milieu as the basis for meditation on biblical events and figures.

Already at the end of 12th century the first abstract of the *Historia Scholastica* had been compiled, and from the first half of 13th century the work's reception had been broadened by subsequent redactions and numerous translations to vernacular languages. One of such interpretations is the eponymous *Historia Veteris et Novi Testamenti*, the oldest transcript of which dates back to the late 13th century. In Middle Ages it belonged to a Cistercian library in Henryków and now it is in collection of the Wrocław University Library. The still ongoing query has revealed 48 manuscripts rewritten from late 13th century to the 1480s. The largest number of them – 13 in total – is found in Polish libraries, including nine in the Wrocław University Library. Two more of Polish provenance – formerly in the Warmia Chapter Library – are at present in collection of the Uppsala University Library. Further six copies can be found in Czech libraries (including three in the Chapter Library in Olomouc). The libraries in the Benedictine abbey in Admont, the Bayerische Staatsbibliothek in Munich and the Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel each own three manuscripts. The others are in libraries scattered all over Europe.

The most characteristic difference between *Historia Veteris et Novi Testamenti* and *Historia Scholastica* is the removal of some sections – even entire chapters – of the text. Thus the contents of this abstract is poorer than that of the original. The subsequent transcripts are different variations of the text. The carried out comparative analyses indicate much similarities of both manuscripts from Henryków and the copy in the Chapter Library in Olomouc.

On the opposite end is the codex in Uppsala that contains many different lections than all the earlier mentioned ones and has many omissions. That manuscript distinctly diverges from other comparable ones both because of text variations and because of the lack of chapter headings and an individual chapter structure. Between the group of similar Henryków and Olomouc manuscripts and the different Uppsala manuscript stands a manuscript from the Vyšší Brod Abbey. In respect of the chapter structure and headings it is similar to the first group of manuscripts and in respect of the contents variation it is positioned between that group and the Swedish manuscript.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

ADMONT, Klosterbibliothek:

sygn. 445, *Theologische Sammelhandschrift*,

sygn. 642, *Iacobus a Voragine, Biblia Veteris Testamenti curtata, Vitae sanctorum*,

sygn. 649, *Theologische Sammelhandschrift*.

MONACHIUM, Bayerische Staatsbibliothek:

sygn. Clm 2731, *Miscellanea theologica*,

sygn. Clm 3010, *Miscellanea theologica*,

sygn. Clm 17188, *Miscellanea theologica*.

OPAWA, Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc:

sygn. 74, *Miscellanea theologica*,

sygn. 184, *Biblia pauperum, Summa poenitentiae*,

sygn. 487, *Miscellanea theologica et medica*.

PRAGA, Národní knihovna České republiky:

sygn. XII.A.16, *Biblia Mariana*

(on-line: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_XII_A_16_07G39M0-cs, dostęp: 16.08.2019),

sygn. XII.C.9, *IV libri Sententiarum*,

sygn. XIV.E.22, *Laus Mariae seu Matutinale*,

sygn. XIX.B.25, *Textus varii*,

(on-line: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_XIX_B_25_1QENGG9-cs, dostęp: 16.08.2019).

PRAGA, Národní muzeum, sygn. XVII.D.21, *Sborník kanonisticko-theologický*.

UPPSALA, Universitetsbibliotek, sygn. C 137, *Biblia pauperum. Utdrag ur Bibeln*

(on-line: <urn:nbn:se:alvin:portal:record-153968>, dostęp: 16.08.2019).

WIEN, Österreichische Nationalbibliothek:

sygn. Cod. 435, *Theologische Sammelhandschrift*,

sygn. Cod. 1325, *Theologische Sammelhandschrift*,
sygn. Cod. 3295, *Theologische Sammelhandschrift*.

WOLFENBÜTTEL, Herzog August Bibliothek:

sygn. Guelf. 404, *Petrus Comestor*
(on-line: <http://diglib.hab.de/?db=mss&list=ms&id=404=-helmst&catalog=Lesser&lang=en>,
dostęp: 16.08.2019),
sygn. Helmst. 588, *Theologische Sammelhandschrift*,
sygn. Cod. 42.3 Aug. 2°, *Theologische Sammelhandschrift*.

WROCŁAW, Biblioteka Uniwersytecka:

sygn. I F 34, *Flores Bibliae*,
(on-line: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/19807/edition/46345>,
dostęp: 16.08.2019),
sygn. I F 110, *Decretum abbreviatum, Sermones, Vademecum de tempore et de sanctis*,
sygn. I F 593, *Liber prothematum de sanctis, Excerpta ex Historia scholastica Petri Comestoris*, (on-line: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/31828/edition/41272>,
dostęp: 16.08.2019),
sygn. IV F 63, *Sermones varii*,
sygn. I Q 20, *Auszug aus der Historia scholastica des Petrus Comestor, Mysticationes bibliae* (on-line: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/7749/edition/15006>,
dostęp: 16.08.2019),
sygn. I Q 21, *Textus varii*
(on-line: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/8619/edition/16356>,
dostęp: 16.08.2019),
sygn. I Q 22, *Varia theologica*
(on-line: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/84147/edition/89269>,
dostęp: 16.08.2019),
sygn. I Q 39, *Varia ecclesiastica et patristica*
(on-line: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/84148/edition/89268>,
dostęp: 16.08.2019),
sygn. IV Q 157, *Varia theologica*.

VYŠŠÍ BROD, Cisterciácký klášter, sygn. LIV, Petrus Lombardus, *Liber IV Sententiarum, Compendium scolactice historie*.

Źródła drukowane

PETRUS COMESTOR, SCOLASTICA [2005]: *Petri Comestoris „Scolastica historia”. Liber Genesis*, ed. Agnete Sylvan, („Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis” 191), Turnhout 2005.

URKUNDEN ZUR GESCHICHTE 1845: *Urkunden zur Geschichte des Bisthums Breslau im Mittelalter*, Hg. Gustav Adolph Stenzel, Breslau 1845.

Opracowania

ANDERSSON-SCHMITT / HEDLUND 1989: Margarete Andersson-Schmitt, Monica Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C*

- *Sammlung: Bd. 2. C 51–20*, („Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis” 26, 2), Stockholm 1989.
- BRODA 2014: Michał Broda, *Biblioteka klasztoru cystersów w Henrykowie do końca XV wieku*, Kraków 2014.
- CLARK 2015: Mark J. Clark, *The Making of the Historia scholastica 1150–1200*, Toronto 2015.
- FABIAŃSKA 2015: Agnieszka Fabiańska, *Średniowieczne rękopisy „Historia scholastica” Piotra Comestora w Polsce*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, 9, 2015, s. 121–147.
- FABIAŃSKA 2016: Agnieszka Fabiańska, „*Historia scholastica*” Piotra Comestora i jej skrócona wersja pt. „*Historia Veteris et Novi Testamenti*”, [w:] *De nuptiis philolologiae et libri manuscripti czyli co nowego mówią rękopisy. Zbiór studiów*, red. Agnieszka Lew, Paulina Pludra-Żuk, Warszawa 2016, s. 103–110.
- PAWLIK 1973: Krzysztof Pawlik, *Biblioteka otmuchowsko-nyskiej kapituły kolegiackiej w średniowieczu*, „Roczniki Biblioteczne”, 17, 1973, z. 3–4, s. 557–605.
- SOLICKI 1994: Stanisław Solicki, *Napływ książek z ziem czeskich na Śląsk w średniowieczu*, [w:] *Polska – Śląsk – Czechy. Studia nad dziejami stosunków kulturalnych i politycznych w średniowieczu*, red. Ryszard Gładkiewicz, („Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia” 81), Wrocław 1994, s. 5–37.
- WAŁKÓWSKI 1996: Andrzej Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku*, Zielona Góra–Wrocław 1996.

STRUKTURA I FUNKCJE
KODEKSÓW RĘKOPIŚMIENNYCH
W UJĘCIU MONOGRAFICZNYM

Compendium historiae in genealogia Christi Piotra z Poitiers (Pictavienis) w rękopisach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu

Compendium historiae in genealogia Christi Piotra z Poitiers (ok. 1130–1205) – obok *Historia scholastica* Piotra Comestora – to z pewnością jedna z najpopularniejszych prac średniowiecza z zakresu historii biblijnej. Powstała przypuszczalnie w czasie pracy Piotra z Poitiers nad kontynuacją *Historii scholastycznej* – *Historią dziejów apostołskich* (*Historia actuum apostolorum*), w latach 70.–80. XII wieku, a zachowała się w ponad 230 kopiach¹. W rękopisach poprzedza często *Historię scholastyczną* jako swego rodzaju skrót historii biblijnej od Adama do Jezusa Chrystusa i Jego duchowych synów: apostołów; niekiedy towarzyszą jej krótkie utwory dydaktyczne, np. diagramy z kolekcji *Speculum theologiae* (tak jest też w toruńskim rękopisie 155). Miała zapewne stanowić graficzny suplement do *Historii scholastycznej* i jej kontynuacji². Znalazła się także na kartach dwóch rękopisów toruńskiej Biblioteki Uniwersyteckiej (dalej BUMK): o sygn. Rps 155/IV z 2. ćwierci XIV wieku i o sygn. Rps 75/III z 1388 roku. Przekazy te, a szczególnie rysunki w nich zawarte, staną się przedmiotem analiz artykułu³.

Celem autora *Compendium*, mistrza teologii, ucznia i następcy Comestora na katedrze teologii szkoły Notre Dame (1169), kanclerza kapituły katedry Notre Dame (1193–1205)⁴,

¹ O utworze zob. MOORE 1936, s. 97–117, 188–196; SMALLEY [POST 2006], s. 214–215; JOHANEK 2004, kol. 1225–1233, zwł. 1229–1233; GENEALOGIA CHRISTI [2000], t. 1; WORM 2012, s. 126–127, przypisy 6, 8 (obszerna literatura dotycząca utworu); WORM 2013, s. 243–263, zwł. s. 248–249, przyp. 43 (literatura); WORM 2014a, s. 55–56. O wyjątkowej, oryginalnej („unusual”, „unique”) ikonografii rękopisu *Compendium* z British Library, Royal MS I.B.x, k. 8–33v (2. ćw. XV w.) na tle innych zachowanych angielskich przekazów tekstu z XIII–XV w., zob. SCOTT 2007, s. 87–118, zwł. s. 88–103, 186–189 (Appendix E: lista rysunków *Compendium* w Royal MS I.B.x).

² Zob. WORM 2012, s. 124; WORM 2013, s. 258, przyp. 63.

³ KATALOG 2016, s. 319–327, 397–403.

⁴ O Piotrze z Poitiers zob. MOORE 1936, s. 107–110; KOLMER 1994, kol. 374–376; JOHANEK 2004, kol. 1225–1226; WORM 2013, s. 248–249, przyp. 42.

było stworzenie narzędzia ułatwiającego studentom poznanie i pamięciowe opanowanie zawilej, wielowątkowej historii biblijnej i związanej z nią organicznie historii świeckiej. Swój zamiar wyjaśniał we wstępie dzieła: „Considerans historie sacre prolixitatem, necnon et difficultatem scholarium quoque circa studium sacrae lectionis, maxime illius, que in hystoriae fundamento versatur negligentiam...”: „Rozważając wielkie bogactwo, obszerność świętej historii i trudności scholarów w czasie studium Pisma św., szczególnie warstwy historycznej tekstu fundamentalnej [dla odczytania wyższych sensów Biblii], mając także na względzie ubogich studentów pozbawionych dostępu do ksiąg, pragnących «quasi in sacco»: jakby w sakiewce, zatrzymać w pamięci historię biblijną, chciałem przedstawić kolejnych patriarchów, z których przez pokolenia kapłańskie i królewskie [potomków Lewiego i Dawida] pochodzi Chrystus, w jednym krótkim utworze. [...] Nie tracąc nic z prawdy historycznej poprowadziłem historię biblijną od Adama, poprzez pokolenia patriarchów, sędziów, królów, współczesnych im proroków i kapłanów, aż do Chrystusa, który jest kresem naszej historii”⁵.

Wrażliwość Piotra z Poitiers na warstwę historyczną tekstu biblijnego, pragnienie streszczenia historii biblijnej na użytek studentów, należy przypisać wpływowi nauczania Hugona ze św. Wiktora (ok. 1096–1141), mistrza i przełożonego szkoły augustiańskiego opactwa św. Wiktora pod Paryżem. Podkreślał on konieczność studiów nad literalnym sensem Pisma Świętego (*sensus litteralis, historialis*) dla odczytania jego wyższych sensów: alegorycznego i tropologicznego (moralnego)⁶. Dla studentów szkoły św. Wiktora opracował *Chronicon* – historyczne *compendium*, zawierające tablice chronologiczne, ułatwiające szybkie, pamięciowe opanowanie historii biblijnej i świeckiej, oraz traktat *Libellus de formatione arche*, ukazujący proces budowy arki: alegorii Kościoła, w sposób ułatwiający zapamiętywanie jego historii i zachęcający czytelnika do duchowego postępu (poprzez kontemplację zarysowanego w tekście – i w umyśle – obrazu)⁷. Za przy-

⁵ Cyt. za: MELVILLE 1987, s. 149: „Considerans hystorie sacre prolixitatem, necnon et difficultatem scholarium quoque circa stadium sacrae lectionis, maxime illius, que [Toruń, Biblioteka Uniwersytecka, Rps 155: qui] in historiae fundamento versatur negligentiam, quorundamquoque ex inopia librorum imperitie sue solatia querentium, volentium [Rps 155: voluntibus] quasi in sacco quodam memoriter tenere narrationes hystoriarum, temptaui seriem sanctorum patrum, a quibus per leuiticam et regale tribum Christus originem habuit, cum eorum operibus in unum opusculum redigere. [...] Ita studui ut nichil de varietate hystorie detruncarem, sed ab Adam inchoans per patriarchas, iudices, reges, prophetas et sacerdotes eis contemporaneos usque ad Christum, finem nostrum, ordinem [Rps 155: nostrum] perduxi”, por. STEGMÜLLER 1940–1980, nr 6778, t. 4, s. 362, t. 9, s. 350. Nie opracowano jak dotąd krytycznej edycji utworu, dysponujemy jedynie interpolowanym i włączonym do kroniki uniwersalnej tekstem *Compendium*, kontynuowanym przez Urlicha Zwingliego do 1575 r., wydanym przez niego jako *Genealogia et chronologia sanctorum patrum*, Basileae 1592, https://www.e-rara.ch/bau_1/content/pageview/2322859 (dostęp: 28.08.2014) – zob. MOORE 1936, s. 106–107 oraz edycją tekstu z Ms 4254, Biblioteca Casanatense, [w:] GENEALOGIA CHRISTI [2000], t. 2, s. 135–147.

⁶ SOSZYŃSKI 2017, s. 18–21, 28–29, 33–38, zwł. 34, przyp. 48: Hugon traktował anagorię (sens eschatologiczny) jako część składową alegorii (sensu alegorycznego); HUGON ZE ŚWIĘTEGO WIKTORA, DIDASCALICON [2017], s. 192–195, 203–239.

⁷ WORM 2013, s. 243, 259. Autorka przedstawia dwa traktaty Hugona wykorzystujące strategię wizualizacji historii: *Chronicon* (około 70 tablic chronologicznych) i *Libellus de formatione arche*

kładem Hugona, także Piotr z Poitiers swoje dydaktyczne i jednocześnie teologiczne założenie zrealizował poprzez wizualizację historii biblijnej: przedstawienie jej za pomocą drzewa genealogicznego Chrystusa, wykresów, diagramów i tablic, umożliwiających jednocześnie diachroniczne i synchroniczne poznanie wydarzeń⁸.

Compendium miało zatem służyć pomocą w studium Pisma Świętego (cel dydaktyczny); poprzez swą graficzną formę, synchronizującą wydarzenia świata biblijnego i antycznego ułatwiało zapamiętywanie imion i dat (cel mnemotechniczny); dzięki swej linearności ukazywało bieg dziejów zgodny z Bożym zamysłem: historię świata jako historię świętą, historię zbawienia⁹.

Compendium historiae in genealogia Christi, dosłownie „kompendium historii osnutej na genealogii Chrystusa”, to skrót historii biblijnej zaczynającej się od stworzenia pierwszego człowieka po narodziny, śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa oraz początku Kościoła, a także dzieje apostołów Barnaby, Piotra i Pawła. Biegowi historii biblijnej towarzyszy skrótowo przedstawiona historia świecka; postaciom z genealogii Chrystusa i historii Izraela – współcześni im władcy świata antycznego (do początków cesarstwa)¹⁰.

W graficznej koncepcji *Compendium*, autorstwa Piotra z Poitiers, centralną oś utworu i rdzeń opowiadanej historii stanowi genealogia Chrystusa (*linea Christi*)¹¹. Całość dziejów podzielono na sześć er, związanych z postaciami należącymi do rodu Mesjasza: Adama, Noego, Abrahama, Dawida, króla Judy Sedecjasza, na koniec Chrystusa¹². Ich imiona umieszczano w rękopisach zazwyczaj w większych medalionach – w toruńskim kodeksie 155 wyróżniają się tylko medaliony Adama i Ewy na pierwszej karcie tekstu i Chrystusa na ostatniej: błękitne i czerwone majuskułowe litery imion tych pierwszych otaczają czerwone obramienia z ornamentem palmetowym (k. 3r), w medalionie Chrystusa, powtórzonym czterokrotnie dla podkreślenia czterech etapów Jego życia, nad literami XPC umieszczono koronę, całość otacza niebieska obwódka i czerwony kontur (k. 8r)¹³ (il. 1–2). Imiona pozostałych osób z *linea Christi*

(s. 243–248); SOSZYŃSKI 2017, s. 24–30. Zob. też CARRUTHERS / WEISS 2002, s. 41: „The work [*Libellus*] is in the most basic sense visual, and the best way of coming to an understanding of its contents is for its readers to attempt their own drawings of the diagram it describes, as faithfully as possible. [...] Medieval students, depending on their level of mental skill, »painted« the intricate plans in their minds, as Hugh says he did [...]”; THE MEDIEVAL CRAFT OF MEMORY 2002, s. 22–24.

⁸ WORM 2013, s. 243, 259.

⁹ TAMŻE, s. 243: „The visualization of the past helped to clarify the order of history and reveal the divine plan of salvation”; SOSZYŃSKI 2008, s. 35–36.

¹⁰ JOHANEK 2004, kol. 1230.

¹¹ O wcześniejszych przedstawieniach genealogii Chrystusa w hiszpańskiej tradycji rękopiśmiennej i w XII-wiecznych Bibliach z Parc (Londyn, British Library, MS Add. 14788), Floreffe (BL, Add. MS 17737) i Foigny (Paryż, Bibliothèque nationale de France, lat. 15177), zob. WORM 2014a, s. 36–44, 55, 57.

¹² WORM 2013, s. 249; WORM 2014a, s. 55. Piotr z Poitiers łączy w jeden ciąg rodowody Chrystusa przekazane w Ewangeliach wg św. Mateusza i św. Łukasza, podobnie jak Hugon w *Libellus de formatione arche*: zgodnie z Ewangelią wg św. Łukasza od Adama do Abrahama (Łk 3,34–38) i dalej wg *Liber generationis* z Ewangelii wg św. Mateusza (Mt 1,1–17), z włączeniem kilku pominiętych przez Mateusza królewskich przodków Jezusa. O periodyzacji dziejów w kronikach uniwersalnych zob. SOSZYŃSKI 2008, s. 23–27.

¹³ Opis medalionów: M. Jakubek-Raczkowska, w: KATALOG 2016, s. 400.

an. dno neronis epomis
quo et petrus

wpisano rubrą w medalionach (o podwójnym lub pojedynczym czarnym konturze), wszystkim poświęcono krótkie notki w tekście.

Compendium zawiera także – w formie diagramów – genealogie postaci spoza głównej linii rodowodu Chrystusa (np. potomków Kaina czy Chama). Genealogiom biblijnym (linii głównej i odgałęzieniom) towarzyszą diagramy, ukazujące genealogie i sukcesje współczesnych władców biblijnych i świeckich (królów Izraela, królów asyryjskich, nowobabilońskich, perskich, władców z dynastii Ptolemeuszy i Seleucydów, królów Judei z dynastii hasmonejskiej, wodzów i cesarzy rzymskich, króla Judei z nadania Rzymu: Heroda Wielkiego i jego potomków). Centralną oś rękopisu: *linea Christi* oraz pozostałe diagramy otacza tekst, zawierający charakterystyki osób, skrótowe opisy genealogii i sukcesji władców. Pełni funkcję podrzędną w stosunku do przedstawienia graficznego, objaśnia diagramy.

Graficzną, autorską, koncepcję *Compendium* uzupełniają rysunki: dwa przekroje arki Noego (pierwszy zainspirowany komentarzem św. Augustyna w *Enarrationes in Psalmos*, drugi naszkicowany wg opisu Józefa Flawiusza w *Antiquitates Judaicae*); diagram kolisty lub w formie kwiatu ukazujący rozmieszczenie namiotów dwunastu pokoleń Izraela wokół Namiotu Spotkania; schematyczny kolisty plan Jerozolimy jako idealnego ziemskiego miasta; tablica zestawiająca 42 obozy Izraelitów w czasie wędrówki przez pustynię¹⁴. Kolisty diagramy, jak tłumaczy Andrea Worm, mają wymiar symboliczny – przez swą idealną formę i treści wpisane w wewnętrzną strukturę, zapowiadają niebiańską Jerozolimę, opisaną w Apokalipsie św. Jana. Mają też szczególną właściwość: graficznego „zderzenia” zbliżonych wydarzeń i odpowiadających sobie liczb z historii Izraela (np. dwanaście pokoleń, dwanaście bram nowej Jerozolimy), osiągniętą przez autorski zabieg Piotra z Poitiers: łączenie wydarzeń opisanych w dwóch księgach biblijnych (np. w diagramie „dwanaście pokoleń”) lub w dwóch księgach *Historia scholastica* (plan Jerozolimy)¹⁵.

Utwór został przeznaczony do spisywania na zwoju, taką – najdogodniejszą – formę przekazu wyznaczyła wertykalna postać drzewa genealogicznego. Zwój – zawieszany w uniwersyteckiej sali – rozwijał przed oczyma studentów całą linearną świętą historię: od stworzenia pierwszego człowieka po zmartwychwstanie Chrystusa i początki Kościoła¹⁶. W opinii cysterskiego kronikarza, Alberika z Trois-Fontaines, to właśnie mistrz teologii szkoły Notre Dome jako pierwszy przedstawił genealogię Chrystusa w formie drzewa zarysowanego na zwoju¹⁷. Taka forma zapisu tekstu prze-

¹⁴ WORM 2012, s. 125.

¹⁵ TAMŻE, s. 142–151; WORM 2013, s. 255: „The diagram [dwunastu pokoleń] collapses time and space and demonstrates how historical events and constellations mirror each other, and thus reveals the divine plan of salvation”, s. 258.

¹⁶ MELVILLE 1987, s. 68–73, zwł. s. 71 (wym. zwoju Ms 4254 z rzymskiej biblioteki Casanatense: 385 × 195 cm); SANDLER 2002, s. 221: „rolls of the genealogy of Christ seem to have been hung up in university classrooms, where they served as teaching charts”.

¹⁷ MOORE 1936, s. 108, przyp. 20; WORM 2014a, s. 55–56, przyp. 58 – cytują CHRONICON [1925], s. 886: „Obiit magister Petrus Pictaviensis [...], qui pauperibus clericis consulens excogitavit arbores historiarum Veteris et Novi Testamenti in pellibus depingere”.

ważała w XIII–XIV wieku, choć ostatecznie zwojów przetrwało znacznie mniej niż kodeksów¹⁸.

Philip Moore, przedwojenny monografista twórczości Piotra z Poitiers, wyróżnił trzy formy tekstu *Compendium*: 1. formę oryginalną, 2. interpolowaną, przede wszystkim fragmentami Biblii i *Historia scholastica*, o różnorodnych redakcjach tekstu; 3. teksty interpolowane fragmentami *Historii scholastycznej*, pism Józefa Flawiusza, Filona z Aleksandrii, Orygenesza, św. Augustyna, św. Hieronima, Izydora z Sewilli, św. Bedy Czcigodnego, włączane do kronik uniwersalnych (np. Sumy *de aetatibus* franciszkanina Jana de Utino, zm. 1363). Nasze rękopisy zawierają krótką, oryginalną, autorską postać tekstu.

Trzeba podkreślić, że *Compendium* ze względu na swą otwartą formę było poddawane w kolejnych wiekach (pod wpływem *Kroniki papieży i cesarzy* Marcina z Opawy i *Flores temporum*) licznym przeróbkom: rozszerzeniom i kontynuacjom. Ze względu na swą skrótność, bliską tablicom chronologicznym, stało się ważnym źródłem, inspiracją dla autorów kronik uniwersalnych (np. Wenera Rolewincka w *Fasciculus temporum*), kronik cesarzy i papieży, w ich warstwie graficznej i faktograficznej. Mikołaj z Liry korzystał z *Compendium* (a także z *Historii scholastycznej* i *Glossa ordinaria*) w pracy nad komentarzami biblijnymi¹⁹.

O popularności *Compendium* w średniowieczu (od końca XII do XV w.) świadczy liczba zachowanych przekazów tekstu. Według badań Jeana-Baptiste Piggin zachowało się ponad 270 kodeksów z obszaru zachodniej i środkowej Europy, zawierających tekst łaciński (we wszystkich trzech wyróżnionych postaciach) – i nie jest to liczba kompletna²⁰. Można do niej dodać np. rękopis (zwój) powstały w południowej Anglii (w Oxfordzie?) w latach 1230–1250 (jeden z najstarszych znanych interpolowanych tekstów *Compendium* na zwoju) czy nienotowany dotąd rękopis z prywatnej kolekcji, powstały w 1. połowie XIV wieku przypuszczalnie w północnej Italii, niegdyś własność Corrado Mondone d'Asti – generała dominikanów, zmarłego w 1474 roku w konwencie dominikanów w Asti²¹.

Najstarsze znane rękopisy *Compendium* – przede wszystkim zwoje – pochodzą z końca XII wieku. Należy do nich zwój w bibliotece miejskiej w Lyonie wspominany przez Philipa Moore'a²², kodeks MS 29 w bibliotece Corpus Christi College w Cam-

¹⁸ Zob. opis rękopisu *Compendium* o numerze TM 726, <http://www.textmanuscripts.com/medieval/genealogia-christi-peter-poitiers-60972> (dostęp: 12.02.2019).

¹⁹ MOORE 1936, s. 111–113, przyp. 26; JOHANEK 2004, kol. 1231; SOSZYŃSKI 2008, s. 22–29; WORM 2012, s. 151–161; opis rękopisu *Compendium* o numerze TM 726 zob. on-line: *Les Enluminures*, <http://www.textmanuscripts.com/medieval/genealogia-christi-peter-poitiers-60972> (dostęp: 12.02.2019).

²⁰ Zob. on-line: *Library of latin diagrams*, <http://www.piggin.net/stemmahist/petercatalog.htm> (dostęp: 25.02.2018).

²¹ Zob. opisy rękopisów on-line: *Les Enluminures*: rękopis „oksfordzki” (wcześniej w Pirie collection w Nowym Jorku): <https://www.lesenluminures.com/artworks/categories/4/9372-p-petrus-pictaviensis-peter-of-poitiers-nbsp-em-compedium-historiae-in-genealogia-c.-1230-1250/>; rękopis „włoski” o numerze TM 726: <http://www.textmanuscripts.com/medieval/genealogia-christi-peter-poitiers-60972> (dostęp: 12.02.2019).

²² MOORE 1936, s. 102: Lyon, Bibliothèque municipale, Ms 863, <http://initiale.irht.cnrs.fr/codex/2492/6973> (dostęp: 22.05.2018).

bridge i zwój MS Typ 216H w Harvard Library. Ten ostatni stał się nawet przedmiotem głębszej analizy²³. Można wspomnieć też rękopis (zwój) w Cleveland Museum of Art, powstały w 1. ćwierci XIII wieku, zawierający angielską wersję tekstu²⁴.

Compendium łączono niekiedy w rękopisach z diagramami ze zbioru *Speculum theologiae*, kompilacji autorstwa franciszkanina Jana z Metzu (ucznia św. Bonawentury, kaznodziei czynnego w Paryżu w latach 70. XIII w.), ze względu na podobieństwo struktury i przeznaczenia obu utworów: o ile *Compendium* stanowiło skrót historii biblijnej, o tyle diagramy *Speculum* dostarczały katechetycznych zestawień z zakresu teologii dogmatycznej i moralnej; były równie użyteczne jak *Compendium* w nauczaniu²⁵. Lucy Freeman Sandler w wykazie znanych rękopisów ze *Speculum theologiae* zamieszczonym w monografii Psalterza Roberta z Lisle wymienia sześć rękopisów łączących *Speculum* z *Compendium*²⁶.

W rozpoznanych zbiorach polskich *Compendium* występuje stosunkowo rzadko, przy czym wszystkie znane rękopisy pochodzą z kręgów kultury niemieckiej: trzy znajdują się w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu²⁷, jeden w Bibliotece Gdańskiej PAN²⁸, dwa w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu. Właśnie na tych ostatnich skupi się teraz nasza uwaga.

Starszy z toruńskich rękopisów powstał przypuszczalnie w skryptorium na zamku krzyżackim w Dzierzgoniu, zapewne jako fundacja ówczesnego komtura (1316–1331), późniejszego wielkiego mistrza Lutera z Brunszwiku²⁹. Tekst wpisano na pierwszych kartach rękopisu (k. 3r–8r), po nim następują wpisane inną ręką: *Historia scholastyczna* Piotra Comestora (k. 9v–212v) i jej kontynuacja: *Historia Actuum Apostolorum* Piotra z Poitiers, przedstawiająca dzieje pierwotnego Kościoła od Wniebowstąpienia Pana Jezusa do męczeńskiej śmierci apostołów Piotra i Pawła, uzupełnione

²³ Cambridge, Parker Library, MS 29 (północna Francja lub Anglia), zob. on-line: *Parker on the Web*, <https://parker.stanford.edu>; Harvard, Houghton Library, Ms Typ 216H (północna Francja), [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:12438364\\$1i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:12438364$1i) (dostęp: 30.01.2019); WORM 2012, s. 129–130, 132, ilustracja 5.1 na s. 130 (MS 29); WORM 2013, s. 249–258, il. 6–10 (Ms Typ 216H), il. 11–12 (MS 29).

²⁴ Cleveland Museum of Art, MS 73.5, zob. MONROE 1978, s. 92–107.

²⁵ SCOTT 2007, s. 110: „Compendium [...] is an encapsulation of biblical history, just as the Speculum is a distillation of extended thinking on Christian morality”.

²⁶ SANDLER 1999: Appendix: *Handlist of manuscripts containing the „Speculum theologiae”*, s. 107–115 (nr 3, 10, 20, Add. 3–4, Aarau, Kantonsbibliothek, MS Wett. Fol 9); SCOTT 2007, s. 103–110: opis diagramów *Speculum* poprzedzających *Compendium* w kodeksie British Library w Londynie, Royal I.B.x; przyp. 349: wymienia jeszcze jeden rękopis łączący *Compendium* z diagramami *Speculum*: BL Additional 17358 (XV w.); VORHOLT 2012, s. 186–190, 195: wymienia kolejne rękopisy, podkreśla zbieżność koncepcji graficznej *Compendium* i diagramów.

²⁷ DIE HANDSCHRIFTEN Breslau 1938–1939, s. 103–104 (I F 102, XIII w., z biblioteki kolegiaty w Głogowie; I F 103, 1. poł. XIV w., z biblioteki klasztoru Premonstratensów we Wrocławiu; I F 293, 1. poł. XV w.); Katalog der Handschriften der ehemaligen Universitätsbibliothek Breslau, t. 1, k. 190 (I F 293), <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/10504/edition/18826> (dostęp: 15.05.2018); FABIAŃSKA 2015, s. 141–142 (I F 102, 103).

²⁸ GÜNTHER 1921, s. 193–196, Ms. Mar. F 202, XV w., k. 267–272r: *Chronologia historiae sacrae*.

²⁹ Toruń, Biblioteka Uniwersytecka, Rps 155/IV; KATALOG 2016, s. 397–403, zwł. s. 402; JAKUBEK-RACZKOWSKA / CZYŻAK 2016, s. 295–297; CZYŻAK 2018, s. 73–94.

o fakty z historii świeckiej (k. 212v–238v). Ten główny zrąb tekstów zamyka skrót traktatu św. Augustyna *De consensu Evangelistarum libri IV* (k. 239r–257r). Dzieła te otaczają w kodeksie cztery drobne utwory katechizmowe ujęte w diagramy, należące do zbioru nazwanego przez L. F. Sandler *Zwierciadłem teologii* (*Speculum theologie*) od tytułu nadawanego w rękopisach jednemu z diagramów: *Turris sapientiae* (k. 2rv, 257v, 258r)³⁰. Nie znamy dokładnie średniowiecznych losów rękopisu; być może został ofiarowany przez Lutra z Brunszwiku biskupowi sambijskiemu Janowi Clare (1319–1344) lub bibliotece katedralnej w Królewcu³¹. W ostatniej ćwierci XIV wieku znajdował się już we wspomnianej bibliotece: cztery utwory w nim zawarte, wśród nich *Compendium*, zostały skopiowane w 1388 roku w rękopisie należącym do Jana Albrechta, kanonika i dziekana kapituły w Królewcu (1401–1411)³², prawdopodobnie jego ręką.

Na kartach kodeksu sambijskiego kanonika znalazło się 19 różnorodnych utworów³³, m.in. wierszowana Biblia Piotra Rigi, *Aurora*; fragment o tonsurze duchownych z traktatu Honoriusza Augustodunensis *Gemma anima*; komentarz do Dziesięciu Przykazań *De Decem praeceptis*; fragment traktatu o rolnictwie Piotra Crescentiusa *Ruralia commoda*; *Granum sinapis* – mistyczna pieśń o Trójcy Świętej powstała w kręgu Mistra Eckharta (Eckharta von Hochheim); diagram ukazujący grzechy główne wraz z ich pochodnymi; przysłowia i wierszyki o charakterze moralizatorskim dopisane między utworami. Kodeks zawiera także skopiowane z „dzierzgońskiego” rękopisu dzieła Piotra z Poitiers: *Compendium* (k. 88r–97r) i *Historię dziejów apostołskich*, ponadto fragment *Historii scholastycznej* (*Historia Evangelica*) Piotra Comestora i *De consensu evangelistarum* św. Augustyna. Rękopis został ofiarowany przez właściciela – wraz z całym księgozbiorem – bibliotece katedralnej w Królewcu.

Układ graficzny tekstu *Compendium* w rękopisie Jana Albrechta różni się od swego pierwowzoru: mniejsze wymiary kart (kodeks 75: 28,5 × 21 cm, kodeks 155: 32,5 × 25,5 cm) zmuszały kopistę do umieszczenia części tekstu na osobnych stronach, np. część notek z karty ukazującej czasy Mojżesza i Jozuego (k. 90r) znalazła się na poprzedniej stronie (k. 89v), część not z karty ukazującej dzieje Izraela po powrocie z niewoli babilońskiej po czasy Ptolemeusza i Seleucydów (k. 96v) na karcie 94r. Pewną niekonsekwencją w odwzorowaniu tekstu jest także umieszczenie historii wojen machabejskich i dziejów Królestwa Machabeuszy (hasmonejskiego), od początków II wieku do 37 roku p.n.e. (k. 94v, 95r) – przed wspomnianą, chronologicznie wcześniejszą kartą, ukazującą historię Izraela po powrocie z niewoli babilońskiej (k. 96v), co być może jest echem miejsca, jakie Machabeusze zajmowali w ideologii i samoświadomości Zakonu Najświętszej Marii Panny³⁴. Informacja o narodzinach Chrystusa i początkach

³⁰ SANDLER 1999, s. 23–27; SANDLER 2002, s. 215, 221.

³¹ Szerzej o historii rękopisu: JAKUBEK-RACZKOWSKA / CZYŻAK 2016, s. 300–302; CZYŻAK 2018, s. 86–92.

³² BISKUP 2007, s. 282, 397–398: jako dziekan wspomniany w latach 1405–1411.

³³ Toruń, Biblioteka Uniwersytecka, Rps 75/III; KATALOG 2016, s. 319–327; szerzej o zawartości rękopisu i innych kodeksach z księgozbioru Jana Albrechta zob. CZYŻAK 2015, s. 18–25.

³⁴ Trzeba wskazać na żywą w Zakonie w XIII i XIV w. identyfikację rycerzy krzyżackich z powstańcami machabejskimi walczącymi w obronie wiary z pogańskim państwem Seleucydów i zwyciężającymi dzięki modlitwie i Bożej pomocy, zob. niżej, przypis 57. Por. ATLAS BIBLIJNY 2018, s. 241–255.

rzędów cesarza Oktawiana Augusta została umieszczona już na karcie obejmującej wydarzenia II i I wieku p.n.e. do kresu dynastii Hasmoneuszy (37 r. p.n.e.) – k. 94v, zamiast na ostatniej karcie utworu, ukazującej czasy Chrystusa i apostołów (k. 97r).

Nasze rękopisy zawierają trzy z pięciu autorskich rysunków *Compendium*. Przedstawimy je zgodnie z następstwem w tekście:

1. **Diagram** prezentujący 42 etapy wędrówki Izraela po wyjściu z Egiptu³⁵. W rękopisie 155 znalazł się na karcie ukazującej czasy Mojżesza i Jozuego oraz okres panowania sędziów (k. 4r), podobnie w kodeksie 29 z Corpus Christi College; w rękopisie 75 skrytór umieścił go na odwrocie karty poprzedzającej opis czasów Mojżesza razem z kilkoma notkami z historii Izraela (k. 89v)³⁶. Wielkość miejsca na stronie decydowała także o kształcie tabeli: w starszym kodeksie nazwy miejsc obozowania w trzech kolejnych latach ukazano w trzech arkadach o dwunastu rzędach: w pierwszej arkadzie wpisano dwanaście obozów, w drugiej (w dwóch kolumnach) – dwadzieścia jeden, w trzeciej – dziewięć. W kodeksie 75, podobnie jak w XII-wiecznych rękopisach z Cambridge i z Harvardu, tabela zawiera tylko sześć poziomów (wyjątkowo druga arkada: siedem), stąd też dwanaście postojów pierwszego roku ujęto w dwóch kolumnach, dwadzieścia jeden drugiego roku – w trzech kolumnach i dziewięć trzeciego roku – w dwóch niepełnych kolumnach (il. 3–4).
2. **Diagram kolisty** lub w formie kwiatu o czterech płatkach (*quatrefoil*), ukazujący rozmieszczenie namiotów dwunastu pokoleń wokół Namiotu Spotkania z Arką Przymierza³⁷, umieszczany był w rękopisach zazwyczaj pod tablicą zestawiającą etapy wędrówki Izraela³⁸. W obu toruńskich rękopisach diagram przybrał bardzo zbliżony, kolisty, kształt (Rps 155, k. 4r, Rps 75, k. 90r). Na zewnątrz okręgu wpisano rubrą cztery główne kierunki geograficzne: wschód–zachód, pół-

³⁵ Por. Lb 33,1–49: „Hae sunt mansiones filiorum Israel, qui egressi sunt de Aegypto per turmas suas in manu Moysi et Aaron [...]” („Oto miejsca postoju Izraelitów, którzy swoimi oddziałami wojakowymi wyszli z Egiptu pod wodzą Mojżesza i Aarona”). W kodeksie 155 miejsce ostatniego postoju pierwszego roku zostało określone jako „Mons Synai”; w kodeksie 75 zgodnie z tekstem Księgi Liczb 33,15 jako „desertum Synay”, zob. *Nova Vulgata. Bibliorum Sacrorum Editio*, http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_vt_numeri_lt.html; *Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, <http://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=172>, dostęp: 12.01.2019).

³⁶ Cambridge, Corpus Christi College, MS 29, k. VIIr, *Parker on the Web*, <https://parker.stanford.edu> (dostęp: 05.01.2019).

³⁷ Por. Lb 2,1–3: „Locutusque est Dominus ad Moysen et Aaron dicens: Singuli per turmas, signa atque vexilla et domos patrum suorum castra metabuntur filii Israel per gyrum tabernaculi conventus. Ad orientem Iudas [...]” („Potem Pan przemówił do Mojżesza i Aarona tymi słowami: niech Izraelici rozbiją namioty, każdy pod swoją chorągwią, pod znakami swoich rodów, dokoła Namiotu Spotkania, ale w pewnym oddaleniu. Od wschodu rozbije obóz Juda [...]”, http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_vt_numeri_lt.html; <http://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=121> (dostęp: 12.01.2019).

³⁸ Np. Lyon, Bibliothèque municipale, Ms 863: diagram kolisty <https://bvmm.irht.cnrs.fr/iiif/12430/canvas/canvas-1332145/view>; diagramy w formie kwiatka: Harvard, Houghton Library, Ms Typ 216H; [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:12438364\\$1i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:12438364$1i); Cambridge, MS 29, k. VIIr, *Parker on the Web*, <https://parker.stanford.edu> (dostęp: 12.01.2019); Londyn, British Library, Cotton Faustina B.VII, k. 42 (Scott 2007, il. 112 na s. 145).

noc-południe, a na okręgu rozmieszczono medaliony z nazwami dwunastu pokoleń Izraela, grupując je (w kodeksie 155) po trzy przy właściwym kierunku, zgodnie z przekazem Księgi Liczb (2,1–34): od wschodu (*oriens*) otaczały Przybytek pokolenia Judy, Issachara, Zabulona; od południa (*meridies*): Rubena, Symeona, Gada; od zachodu (*occidens*): Efraima, Beniamina, Manasses; od północy (*septentrio*): Dana, Asera, Neftalego. Wewnątrz okręgu umieszczono cztery medaliony symbolizujące rody lewitów, potomków Lewiego (trzeciego syna Jakuba): pełniących służbę kapłańską (Aaron i jego synowie) i troszczących się o Przybytek, zamieszkujących najbliżej niego (Lb 3,17–38). Napisy w medalionach przypominają o miastach, jakie lewici otrzymali od wybranych pokoleń Izraela, po podboju ziemi Kanaan (lewici nie posiadali własnego działu w Ziemi Obiecanej, ponieważ „kapłaństwo Pańskie było ich dziedzictwem”): „civitates sacerdotum” (miasta Aarona i jego synów), „civitates Caathite” (potomków Kehata), „civitates Gersonite” (potomków Gerszona), „civitates Merarite” (potomków Merariego). Linie łączące medaliony lewitów z medalionami na okręgu wskazują pokolenia, od których lewici otrzymali miasta (Joz 18,1–10, 21,1–42). W niektórych rękopisach w medalionach lewitów umieszczono informację o liczbie przekazanych miast³⁹. W kodeksie Jana Albrechta w niewielkim okręgu w centrum rysunku wpisano literę „t”, którą objaśnia napis pod rysunkiem (przekreślony rubrą): „in medio tabernaculum” (il. 5). Rysunkowi temu towarzyszy specjalny autorski komentarz, jak podkreśla Andrea Worm – jedyny tego rodzaju w *Compendium*: „Hec figura valet ad intelligendum, quod dicitur in Numeris de dispositione tribuum et levitarum...” – diagram pomaga w zrozumieniu rozmieszczenia pokoleń Izraela w obozie, a także cudownej przeprawy wraz z Arką Przymierza przez Jordan oraz trybu przekazywania miast lewitom. Jak czytamy w Księdze Jozuego (3,7–14; 4,1–18), po rozdzieleniu się wód Jordanu i przeniesieniu Arki, na rozkaz Pana przedstawiciele dwunastu pokoleń Izraela ułożyli na kananejskim brzegu Jordanu dwanaście kamieni, wziętych z łożyska rzeki, na pamiątkę tego wydarzenia. Cytowany komentarz sugeruje, że układ kamieni odzwierciedlał rozmieszczenie pokoleń wokół Namiotu Spotkania. Dwanaście pokoleń przypominało także o dwunastu bramach Nowej Jerozolimy (Ap 21,12), a cały kolisty diagram stanowił w zamyśle autora i zarazem ilustratora figurę, typ niebiańskiego Jeruzalem ukazanego w Apokalipsie⁴⁰.

3. **Kolisty plan Jerozolimy.** W toruńskich rękopisach rysunek umieszczono na karcie ukazującej dzieje Izraela po powrocie z niewoli babilońskiej od V do początków II wieku p.n.e., wyznaczonej przez postaci: „Abiud – Eliud” z *linea Christi*⁴¹.

³⁹ Np. w rękopisach wymienionych w przypisie 38. Por. ATLAS BIBLIJNY 2018, s. 156–157 (mapy: Podział ziemi obiecanej, Miasta lewickie).

⁴⁰ Por. WORM 2012, s. 142–151; WORM 2013, s. 255.

⁴¹ Korelacja postaci z *linea Christi* z pozostałymi elementami *Compendium* (tekstem i rysunkami) uzależniona była od formatu kodeksu, modułu pisma itp. W kilku kodeksach XIV-wiecznych i z początku XV w. pierwszą postacią z *linea Christi* na omawianej karcie jest Eliakim, syn Abiuda, np. Kremsmünster, Stiftsbibliothek, Cod. Cremifacensis 243, k. 60r (WORM 2012, il. 56 na s. 148); Aarau, Kantonsbibliothek, MS Wett. Fol 9, k. 240r, <https://www.e-codices.unifr.ch/en/kba/WettF0009/243r> (do-

W starszym kodeksie schematyczny obraz miasta został zbudowany z trzech koncentrycznych kół (każde z nich składa się z trzech konturów), symbolizujących trzy pierścienie murów (k. 7r). Między zewnętrzny a środkowy pierścień wpisano sześć okręgów, oznaczających bramy. Przestrzeń w centrum rysunku, przywołującą na myśl pałac i świątynię, określono jako „habitacio regis et sacerdotum” (siedziba króla i kapłanów), między wewnętrznym a środkowym pierścieniem jako „habitacio nobilium civium et prophetarum” (siedziba naczelników rodów i proroków), a między środkowym a zewnętrznym jako „habitacio vlgii” (siedziba rzemieślników)⁴². Rysunek i napisy (poza zewnętrznymi konturami każdego z trzech okręgów) wykonano czerwonym atramentem (il. 6). W rękopisie 75 rysunek odwzorowano niedokładnie: składa się tylko z dwóch okręgów, w środku wewnętrznego umieszczono napis: „habitacio nobilium, habitacio regis et sacerdotum”, pomijając „habitacio vlgii” (k. 96v, il. 7).

Wróćmy jeszcze do autorskiej koncepcji rysunku. Nazwy sześciu bram wpisanych w okręgi, pochodzące częściowo z Księgi Nehemiasza (rozdziały 2–3), zostały przejęte w rozbudowanym brzmieniu *Historii scholastycznej* (*Historia Księgi Judyty*). Informacja o trzech pierścieniach murów i trzech przestrzeniach czy dzielnicach miasta oraz ich mieszkańcach pochodzi już w całości z *Historii scholastycznej* – *Historii III Księgi Królewskiej*. Całość to autorski obraz idealnego miasta, doskonałego architektonicznie (trzy pierścienie murów, sześć bram) i społecznie, przez hierarchiczne rozmieszczenie poszczególnych społeczności: króla i kapłanów; naczelników rodów i proroków; rzemieślników – wokół świątyni⁴³. Obraz ten – podobnie jak diagram ukazujący dwanaście pokoleń Izraela wokół Arki Przymierza – jest jednocześnie zapowiedzią i figurą niebiańskiego Jeruzalem, miasta o dwunastu bramach symbolizujących dwanaście pokoleń Izraela. W jego centrum nie będzie już świątyni, „bo jego świątynią jest Pan Bóg wszechmogący oraz Baranek” (Ap 21,22)⁴⁴. Rysunkowi w naszych rękopisach towarzyszy notka charakterystyczna dla krótszej, nieinterpolowanej wersji *Compendium*, sumująca działalność urzędnika króla perskiego Artakserksesa – Nehemiasza i uczonego w prawie Ezdrasza po powrocie do Jerozolimy (458, 445 r. p.n.e.): odbudowę murów Jerozolimy, wykorzenie lichwy, czytanie ludowi Prawa Mojżeszowego, przywrócenie szabatu⁴⁵.

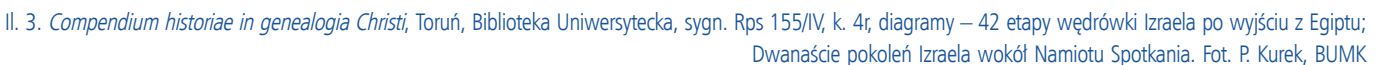
stęp: 12.02.2019); Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. theol. et phil. 100, k. 37r (SIMEK 1992, s. 123, nr 11, Corpus Christi College il. 11 na s. 143). W starszych kodeksach *linea Christi* rozpoczyna np. Azor, wnuk Abiuda: Cambridge, MS 29, k. Xr (WORM 2012, il. 5.1 na s. 130) lub Salatiel, dziad Abiuda, a diagram umieszczono w lewym dolnym narożniku karty: Londyn, British Library, Cotton Faustina B.VII, k. 50r (WORM 2012, il. 5.2 na s. 131); ATLAS BIBLIJNY 2018, s. 224–240.

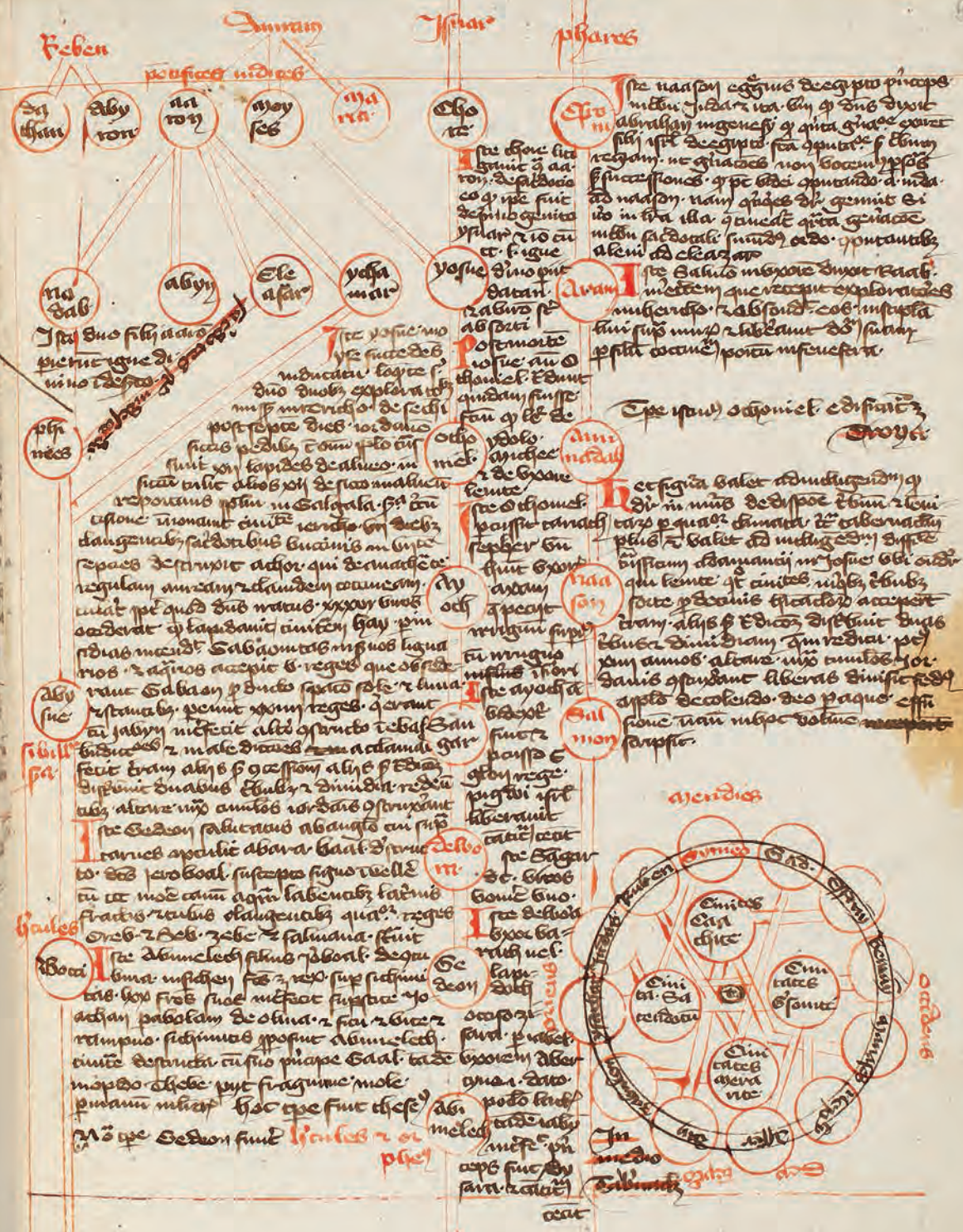
⁴² Por. SCOTT 2007, s. 98 (opis rysunku Jerozolimy z British Library, Royal MS I.B.x – z realistycznym przedstawieniem murów miasta), il. 81 na s. 100; WORM 2012, s. 132–133 (opisy kolistych planów Jerozolimy w Cambridge, MS 29, k. Xr oraz British Library, Cotton MS Faustina B.VII, k. 50r).

⁴³ WORM 2012, s. 137–141, zwł. przyp. 32: cytat z PETRUS COMESTOR, HISTORIA SCHOLASTICA [1855], kol. 1486 (*Liber Iudith*, cap. 7: *De reaedificatione Jerusalem*), przyp. 34: cytat z PETRUS COMESTOR, HISTORIA SCHOLASTICA [1855], kol. 1351 (*Liber III Regum*, cap. 5: *De somnio Salomonis*).

⁴⁴ WORM 2012, s. 145–151; WORM 2013, s. 258.

⁴⁵ Toruń, Biblioteka Uniwersytecka, Rps 155/IV, k. 7r; Rps 75/III, k. 96v, w obu rękopisach nota nad rysunkiem: „Sub Artaxerse eciam Neemias accepta epistola de legacione in Jerusalem rediit, muros cum VI portis hic annotatis in angustia construxit, populum ab usuris liberavit [...]”.

Il. 5. *Compendium historiae in genealogia Christi*, Toruń, Biblioteka Uniwersytecka, sygn. Rps 75/III, k. 90r, diagram – Dwanaście pokoleń Izraela wokół Namiotu Spotkania. Fot. P. Kurek, BUMK

Ze względu na rozpowszechnienie rękopisów *Compendium* ten kolisty plan Jerozolimy był najbardziej znanym (i adaptowanym) przedstawieniem świętego miasta w średniowieczu⁴⁶. Dwie jego realizacje, tj. diagram w kodeksie z *Liber Floridus* Biblioteki Uniwersyteckiej w Lejdzie (kon. XIII w.) i plan w stuttgarckim rękopisie *Compendium* (po 1400 r.) zostały ujęte przez Rudolfa Simka wśród piętnastu zachowanych średniowiecznych realistycznych planów Jerozolimy (*situs Jerusalem*), nazywanych krzyżowymi (*crusader map*)⁴⁷. Najstarszy z tych planów – z początków XII wieku – ilustruje *Gesta Francorum Jerusalem expugnantium* (dzieje ruchu krucjatowego w latach 1095–1106) w rękopisie biblioteki miejskiej w Saint-Omer; pozostałe także towarzyszą historiom wypraw krzyżowych i piśmiennictwu związanemu z ruchem pielgrzymkowym: encyklopedycznemu dziełu Lamberta z Saint-Omer, *Liber Floridus* z opisem Jerozolimy przejętym z *Gesta Francorum*, przewodnikom do (i po) Ziemi Świętej oraz zbiorom tekstów encyklopedycznych i teologicznych⁴⁸.

Ostatnie karty *Compendium* w toruńskich rękopisach przedstawiają ostatni etap biblijnej historii: narodziny, śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa (Rps 155, k. 8r, Rps 75, k. 94v–95r, 97r). Wydarzeniom z życia Chrystusa towarzyszą władcy świeccy: dzieciństwu – cesarz Oktawian August, król Judei Herod Wielki i jego syn Archelaus („sub Archelao rediit Ioseph de Egipto in Judeam”); męce i śmierci – cesarz Tyberiusz oraz kolejny z synów Heroda Wielkiego, Herod Antypas tetrarcha Galilei, „sub quo dominus passus et Iohannes decollatus”⁴⁹. Wraz z narodzinami Chrystusa kończy się (zgodnie z periodyzacją dziejów świata św. Augustyna) piąta era, rozpoczyna ostatnia: od Chrystusa do Sądu Ostatecznego⁵⁰. Jest to zarazem czas Kościoła, a genealogia Chrystusa dopełnia się w Jego duchowych dzieciach. Ostatni diagram tekstu, tj. drzewo genealogiczne Jezusa, zaczynające się od pokolenia Jego dziadków, ukazuje na swym najniższym poziomie Chrystusa zmartwychwstałego (napis w centralnym medalionie pod królewską koroną: „Christus resurgens”), otoczonego przez apostołów – braci ciotecznych i pozostałych z grona dwunastu (il. 2). Komentarz historyczny opisuje skrótowo początki Kościoła: wybór Macieja w miejsce Judasza, działalność, przepowiadanie apostołów Piotra i Pawła zakończone męczeńską śmiercią obydwu w Rzymie.

Tekst *Compendium* w rękopisie 155 zamyka mapa Ziemi Świętej z symbolicznym rysunkiem Jerozolimy (k. 8v, il. 8). W centrum karty zarysowano wyniesienie Judei ze szczytem opisanym jako Góra Oliwna („Mons Oliveti”) i rysunkiem stóp

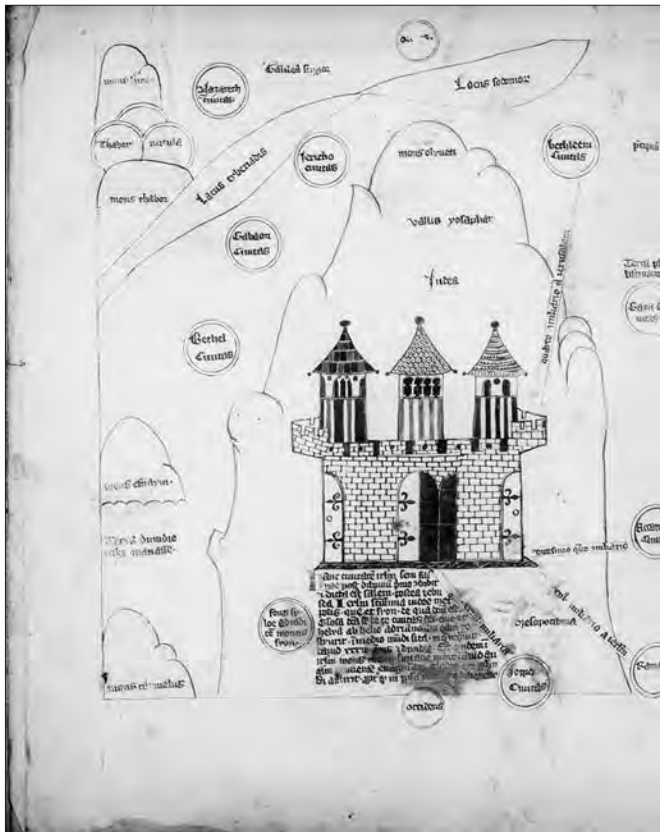
⁴⁶ KOBIELUS 1997, s. 100–107; WORM 2012, s. 125–126, 151–157; WORM 2014b, s. 325–326.

⁴⁷ Lejda, Universiteitsbibliotheek, Cod. Voss. Lat. fol. 31, k. 274ra; Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. theol. et phil. 100, k. 37r; SIMEK 1992, s. 123, nr 11–12, il. 11–12 na s. 143–144; por. WORM 2012, s. 135–137.

⁴⁸ SIMEK 1992, s. 121–124: Saint-Omer (Pas-de-Calais), Bibliothèque municipale, Cod. 776, k. 15v.

⁴⁹ Toruń, Biblioteka Uniwersytecka, Rps 155/IV, k. 8r; Rps 75/III, k. 97r (wpisana tylko ostatnia cytowana nota).

⁵⁰ Toruń, Biblioteka Uniwersytecka, Rps 155/IV, k. 8r: „Quadragesimo secundo anno regni Augusti, XXX anno regni Herodis, nocte Dominice diei natus est Christus. Hic terminatur quinta etas de LXXXV annorum”; Rps 75/III, k. 95r: „[...] natus est dominus noster Ihesus Christus”, k. 94v: „Hic terminatur V etas de LXXV annorum”.

Chrystusa, w lewym górnym narożniku – górę Hermon, a pod nią Tabor z trzema okręgami, oznaczającymi trzy namioty, które chciał postawić św. Piotr apostoł na Górze Przemienienia. Niżej zarysowano wzgórze Efraim („mons Effraim”), w lewym dolnym narożniku – Karmel („mons Carmel”). Przestrzeń w górnej części karty opisano jako „Galilea superior”, tutaj też zakresłono Jezioro Galilejskie („lacus Tyberiadis”) i miejsce po Sodomie („locus Sodomorum”). W medalionach o podwójnym konturze wpisano rubrą kierunki: „oriens”, „occidens”, a także nazwy miast: Nazaret (nad Jezioro Galilejskim), Jerycho, biblijne Gibeon („Gabaon”), Betel i Rama („Ramath”), Betlejem, Jafa („Joppa”), Gaza i Ekron w „terra Phylistinorum” (dwa z federacji miast-państw Filistynów). U stóp Góry Oliwnej umieszczono symboliczne wyobrażenie Jerozolimy i krótki opis jej historii i znaczenia⁵¹. Na wstęgach wpisano odległości dzielące wybrane miasta od Jerozolimy, w przypadku Betlejem: „quarto miliario a Ierusalem” (cztery mile od Jerozolimy). Między Górą Oliwną a Jerozolimą umiejscowiono wspominaną w Księdze Joela Dolinę Jozafata, utożsamianą od IV wieku z Doliną Cedronu między Górą Oliwną a Wzgórzem Świątynnym.

Opisana mapa nie jest związana bezpośrednio z tekstem, jednak w naturalny sposób ilustruje jego treść: dzieje Izraela, a szczególnie wydarzenia szóstej ery (naro-

Il. 8. *Compendium historiae in genealogia Christi*, Toruń, Biblioteka Uniwersytecka, sygn. Rps 155/IV, k. 8v, mapa Ziemi Świętej z symbolicznym rysunkiem Jerozolimy. Fot. M. Jakubek-Raczkowska

⁵¹ Toruń, Biblioteka Uniwersytecka, Rps 155/IV, k. 8v: „Hanc civitatem Ierusalem Sem filius Noe post diluvium primo condidit et dicta est Salem, postea Iebusea, Ierusalem sanctissima Iudee metropolis...”, opis rysunku M. Jakubek-Raczkowska, w: KATALOG 2016, s. 400.

dziny, śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa), jest ich podsumowaniem a jednocześnie otwiera na terażniejszość; odpowiada także treści kolejnego utworu *Historii ewangelijnej* z *Historii scholastycznej*. Podaje sporo nazw topograficznych i geograficznych, częściowo odzwierciedlających faktyczną geografę Ziemi Świętej. Wydaje się, że została ona pomyślana jako kolejna wizualna pomoc we właściwym odczytaniu literalnego sensu Biblii, czy swego rodzaju przewodnik po Ziemi Świętej, zachęcający do duchowego choćby pielgrzymowania⁵². Można ją zatem prawdopodobnie przypisać do typu „map pielgrzymich” – trzeciej rodziny planów Jerozolimy, wyróżnionej przez Hannę Vorholt (obok planów krzyżowych i kolistego planu Piotra z Poitiers). W planach tego typu symbolicznie ujęte miasto ukazywano na tle Ziemi Świętej, gdzie zaznaczono miejsca święte, wyznaczające szlaki pielgrzymów, i inne – ważne ze względów historycznych, strategicznych, geograficznych⁵³. Znane przekazy rękopiśmienne mapy towarzyszą dziełom Piotra z Poitiers, przede wszystkim *Compendium*, zapewne ze względu na podobną koncepcję tekstu i mapy – ukazywanie najważniejszych osób i wydarzeń historii biblijnej (z *linea Christi* w centrum) czy najważniejszych miejsc (z Jerozolimą w centrum) i zarazem relacji między nimi: genealogicznych, czasowych, przestrzennych, logicznych, w podobnej formie graficznej (diagramy złożone z okręgów, połączonych liniami)⁵⁴.

Nie znamy bezpośrednich źródeł naszego przedstawienia. Nie zostało ono skopiowane w rękopisie Jana Albrechta, gdyż zapewne nie zawierało informacji ważnych dla właściciela kodeksu. Dzięki badaniom Hanny Vorholt możemy jednak wskazać mapę analogiczną do naszej – znajduje się ona w rękopisie – zbiorze tekstów, skopiowanych w latach 1390–1430 w Prusach Krzyżackich i w Czechach (obecnie w Cambridge, Corpus Christi Collage). Została umieszczona między *Compendium* a notami z historii państwa zakonu krzyżackiego, jego zmagania z państwem litewskim. Wpisane kursywą opisy mapy, tekst ukazujący historię Jerozolimy (a także tekst *Compendium*) są niemal całkowicie zbieżne z opisami w toruńskim kodeksie 155, który stanowił zapewne źródło, bezpośrednie lub pośrednie (przekazane przez inne kodeksy), dla kopisty rękopisu w Cambridge.

Ważną w aspekcie pokrewieństwa obu map jest proveniencja tego ostatniego rękopisu: pochodzi on z biblioteki klasztoru Brygidek w Elblągu, do której, przypuszczalnie, włączono kodeksy ze zniesionego w 1454 roku tamtejszego konwentu krzyżackiego⁵⁵. Wprawdzie mapa w kodeksie 155 nie zawiera nazw miejscowych zwią-

⁵² Zob. WORM 2014b, s. 322–329.

⁵³ VORHOLT 2012, s. 163–199, zwł. s. 163–179. Autorka prezentuje dwie znane mapy „pielgrzymie” z 1. poł. XIII w.: Bruksela, Bibliothèque royale de Belgique, MS IV 462, k. 8v (mapa poprzedzona *Historią dziejów apostolskich* Piotra z Poitiers) i Londyn, British Library, Harley MS 658, k. 39v (mapa umieszczona pomiędzy *Compendium* i diagramami ze zbioru *Speculum theologiae*) oraz mapę z końca XIV lub początku XV w., Cambridge, Corpus Christi College, MS 503, k. 130v, o której poniżej.

⁵⁴ VORHOLT 2012, s. 179–190. Autorka przygotowuje większe studium o średniowiecznych mapach Jerozolimy: *Western medieval maps of Jerusalem from c. 1100–1450*.

⁵⁵ TAMŻE, s. 191, il. 6.9, Cambridge, Corpus Christi College, MS 503, k. 130v, *Parker on the Web*, <https://parker.stanford.edu> (dostęp: 12.08.2019): 40 rękopisów elbląskich trafiło do Cambridge jako dar Richarda Pernhama (1583?–1628), jeden z nich jest obecnie uznawany za zaginiony; PÄSLER 2003, s. 96–297, 366, 393.

zanych z wyprawami krzyżowymi (twierdze krzyżowców), być może jednak można ją wiązać z renesansem w Zakonie – pod wpływem przykładu i reform wielkich mistrzów Wenera von Orseln i Luter z Brunszwiku (1331–1335) – idei krucjatowych. Były one jednak skierowane ku północy, ku pogańskiej jeszcze Litwie⁵⁶. Zostały wyraźnie odzwierciedlone w literaturze i sztuce zakonu krzyżackiego 2. ćwierci XIV wieku: w poetyckim przekładzie Ksiąg Machabejskich (*Buch der Makkabäer*), czerpiącym z *Historii scholastycznej*, przypuszczalnie autorstwa Luter z Brunszwiku⁵⁷; w *Kronice* Piotra z Dusburga⁵⁸ czy w cyklu ilustracji *Apokalipsy* Heinricha von Hesler⁵⁹.

Toruńskie rękopisy – fundacje duchownych zakonu krzyżackiego – zawierają dwa z sześciu znanych w zbiorach polskich przekazów *Compendium*. Zwłaszcza starszy z nich – spisany kaligraficzną teksturą (*Textus Rotundus*), o starannie wykonanych rysunkach, zawierający jeden z zaledwie kilku znanych przykładów „pielgrzymiej” mapy Ziemi Świętej, wydaje się szczególnie cennym przykładem tego tekstu, a zarazem świadectwem zrozumienia wartości tego rodzaju kompendiów biblijnych czy wykładni historycznej warstwy Pisma Świętego na zamku komturskim w Dzierzgoniu. Być może cały kodeks wraz z *Historią scholastyczną*, *Historią Dziejów Apostolskich*, konkordancją Ewangelii, stanowił swego rodzaju warsztat pracy Luter z Brunszwiku w czasie tłumaczenia Ksiąg Machabejskich⁶⁰. Fundacja rękopisu z *Compendium* (i diagramami ze zbioru *Speculum theologiae*), z pewnością wpisuje się w nurt jego działań reformatorskich, zmierzających do odnowy intelektualnej, moralnej i duchowej członków zakonu krzyżackiego.

Z kolei obecność *Compendium* i pozostałych utworów z zakresu egzegezy biblijnej w rękopisie Jana Albrechta można uznać za przejaw szerokich zainteresowań – także biblijnych – tego przyszłego kanonika i dziekana kapituły sambijskiej (odpowiedzialnego z urzędu za dyscyplinę wśród duchownych związanych z królewską katedrą). *Compendium* znalazło się w jego kodeksie tuż za wierszowanym komen-

⁵⁶ BISKUP / LABUDA 1986, s. 283–285, 433–436; KUTZNER 1995, s. 17–31. O krucjatach w regionie bałtyckim zob. np. CRUSADE AND CONVERSION 2001.

⁵⁷ Rycerze zakonu krzyżackiego zostali określani w bulli papieża Honoriusza III z 1221 r. jako „novi sub tempore gratie Machabei” (TABULAE [1869], nr 321, s. 290–291). Zakon NMP przyjął to określenie jako sankcję religijną dla swej misji w Prusach, dla podboju i chrystianizacji ziem pruskich; Piotr z Dusburga chętnie przyrównywał rycerzy krzyżackich do Machabeuszy walczących w obronie wiary, zob. PIOTR Z DUSBURGA, KRONIKA [2004], s. 14–15: „Ich [Machabeuszy] walki ten oto święty zakon rycerski z zapalem naśladował”, 35–36, 61: „Długo [...] byłoby szczegółowo opowiadać, jak skutecznie i godnie, jak umiejętnie i ochoczo mistrz i wspomniani bracia jakoby drudzy Machabeusze w powiększaniu i rozszerzaniu granic chrześcijaństwa, w zwalczaniu wrogów, w zdobywaniu obwarowań prowadzili swoje wojska”; zob. też POTKOWSKI 1993, s. 95–96; FISHER 2001, s. 261–276, zwł. 270–271; LÄHNEMANN 2012, s. 177–194. O Luterze z Brunszwiku jako autorze przekładu Ksiąg Machabejskich zob. HELMS 2009, s. 125–141.

⁵⁸ PIOTR Z DUSBURGA, KRONIKA [2004], [2007]; TRUPINDA 1999, s. 99–137, 176–202.

⁵⁹ O Apokalipsach krzyżackich zob. KUTZNER 1995, s. 36–44; KARŁOWSKA-KAMZOWA 1991; JAGODZINSKY 2009; EHRICH 2010.

⁶⁰ Por. KLEIN 2004, kol. 1213.

tarzem do Biblii Piotra Rigi, objaśniającym jej alegoryczny i moralny sens, w otoczeniu moralizatorskich wierszyków i cytatów. Sambijski kanonik zgromadził większy księgozbiór, z którego poza omawianym kodeksem ocalały jeszcze trzy rękopisy znajdujące się obecnie w toruńskiej Bibliotece Uniwersyteckiej: kodeks o sygnaturze Rps 31/III (zbiór tekstów kanonistycznych i ascetycznych), Rps 35/III (komentarz św. Bonawentury do Ewangelii św. Jana) i Rps 52/III (homilie św. Grzegorza Wielkiego i traktaty ascetyczno-mistyczne Henryka de Frimaria i Dawida z Augsburga). Trzy ostatnie kodeksy wyróżniają rysunki pasyjne: Chrystusa Ukrzyżowanego i Męża Bolesci wrysowane na przednich wyklejkach lub na ostatniej karcie rękopisu 52⁶¹.

Dodajmy jeszcze kilka zdań o losach rękopisów królewieckich. Po sekularyzacji Prus Krzyżackich (i biskupstwa sambijskiego), w latach 40. XVI wieku, księgozbiór biblioteki katedralnej został włączony do biblioteki zamkowej księcia Albrechta Hohenzollerna w Królewcu. W 1827 roku zbiory zamkowe połączono z uniwersyteckimi, tworząc Królewską (od 1918 r. Państwową) i Uniwersytecką Bibliotekę w Królewcu⁶². W końcowej fazie II wojny światowej najcenniejsze zbiory królewieckie ewakuowano do kilku majątków na terenie Prus Wschodnich, m.in. do Słobit (Schlobitten) i Karwin (Karwinden) niedaleko Pasłęka. Tutaj, przypuszczalnie na początku 1946 roku, zostały zabezpieczone przez Inspektorat Szkolny w Pasłęku, a w lipcu 1946 roku przekazane, na podstawie zezwolenia Kuratorium Okręgu Mazurskiego, powstającej – przy nowo powołanym uniwersytecie – Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu⁶³.

Marta Czyżak
University Library in Toruń

***Compendium historiae in genealogia Christi* by Pierre de Poitiers (Petrus Pictaviensis) in the Manuscripts Collection of the University Library in Toruń**

Compendium historiae in genealogia Christi by Petrus Pictaviensis (died 1205), one of the most popular handbooks – biblical compendia of the Middle Ages, presents the lineage of Christ in a form of an arborescent genealogical tree with a written commentary: from creation of the first man to the death and resurrection and the early days of the Church against the background of the events (the genealogy and succession of rulers) from biblical

⁶¹ KATALOG 2016, s. 122–129, il. 104 na s. 128–129 (Rps 31/III), s. 140–145, il. 115–116 na s. 143–144 (Rps 35/III), s. 217–221, il. 168 na s. 219 (Rps 52/III). O rysunkach *Ukrzyżowania* w rękopisach z księgozbioru Jana Albrechta, świadczących o jego osobistej, głębokiej pobożności o ukierunkowaniu pasyjnym i cechach mistycznych zob. CZYŻAK / JAKUBEK-RACZKOWSKA 2019 (w druku).

⁶² TONDEL 1992, s. 184–185; MENTZEL-REUTERS 2000, s. 363–364, 369–370.

⁶³ O wojennych i powojennych losach królewieckich rękopisów zob. KOMOROWSKI 1980, s. 139–140, 144–150; PÄSLER 2000, s. 14–15; PÄSLER 2001, s. 11–128; KATALOG 2016, s. XI–XIII (literatura).

and secular history (to the beginnings of the empire). Two copies of the work can be found in the manuscripts' collection of the University Library in Toruń: in a codex Rps 155/IV compiled probably on the initiative of commander Luther von Braunschweig in scriptorium in Dzierżgoń (in 1320s) and in a manuscript 75/III from the collection of Johannes Albrecht, the canon and dean of Sambian chapter (1401–1411). The latter text has been copied from the codex 155 about 1388, perhaps by the owner of the manuscript himself.

The paper characterises the origin and conception of the work, its graphic and textual structure and its form (a scroll or a codex). The handwritten tradition of the text is briefly discussed as well as deviations of the younger Toruń text from the original. The form and symbolic meaning of the three “proprietary” drawings of the *Compendium* are explained, comprised also in Toruń manuscripts: the table listing the locations of Israeli campsites during their journey through the wilderness and the two circular diagrams – the one showing positions of the twelve tribes of Israel around the Tabernacle with the Arc of Covenants and the one depicting Jerusalem. Finally, the paper discusses the characteristic features and function of the map of the Holy Land with a symbolic depiction of Jerusalem comprised in the older Toruń manuscript, not encountered in other versions.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- AARAU, Kantonsbibliothek, MS Wett. Fol 9, k. 239r–244r, *Compendium historiae in genealogia Christi*, 2. ćw. XIV w. (on-line: <https://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/kba/WettF0009>, dostęp: 12.02.2019).
- CAMBRIDGE, Corpus Christi College:
 sygn. MS 29, k. VIr–XIr, *Compendium historiae in genealogia Christi*, kon. XII w. (on-line: <https://parker.stanford.edu/parker/catalog/xj710dc7305>, dostęp: 12.01.2019),
 sygn. MS 503, k. 116v–130r, *Compendium historiae in genealogia Christi*, k. 130v, mapa Ziemi Świętej, kon. XIV – pocz. XV w. (on-line: <https://parker.stanford.edu/parker/catalog/zn618sb4538>, dostęp: 12.08.2019).
- HARVARD, Houghton Library, Ms Typ 216H (zwój), *Compendium historiae in genealogia Christi*, kon. XII w. (on-line: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:12438364\\$1i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:12438364$1i), dostęp: 30.01.2019).
- LYON, Bibliothèque municipale, Ms 863 (zwój), *Compendium historiae in genealogia Christi*, kon. XII w. (on-line: <http://initiale.irht.cnrs.fr/codex/2492/6973>, dostęp: 22.05.2018).
- TORUŃ, Biblioteka Uniwersytecka:
 sygn. Rps 75/III, k. 88r–97r, *Compendium historiae in genealogia Christi*, 1388,
 sygn. Rps 155/IV, k. 3r–8v, *Compendium historiae in genealogia Christi*, ok. 1320–1330.

Źródła drukowane

- CHRONICON [1925]: *Chronicon Albrici monachi Trium Fontium*, ed. Paulus Scheffer-Boichorst, [w:] *Monumenta Germaniae Historica*, Scriptores, t. XXIII, ed. Georgius Heinricus Pertz, Leipzig 1925, s. 631–950.
- GENEALOGIA CHRISTI [2000]: [Petrus Pictaviensis], *Genealogia Christi / Genealogia de Cristo*, t. 1–2, Barcelona 1999–2000 (edycja faksymilowa Ms 4254 z Biblioteca Casanatense, Rzym, komentarz Miguel C. Vivancos, Carlos Miranda, Ana Dominguez Rodriguez).

- HUGON ZE ŚWIĘTEGO WIKTORA, DIDASCALICON [2017]: Hugon ze Świętego Wiktora, *Didascalicon, czyli co i jak czytać*, przekł. Paulina Pludra-Żuk, wstęp Jacek Soszyński, Warszawa 2017.
- MARCIN POLAK, KRONIKA [2008]: Marcin Polak, *Kronika papieży i cesarzy*, przekł. i komentarz Agnieszka Fabiańska, Jacek Soszyński, wstęp Jacek Soszyński, Kęty 2008.
- PETRUS COMESTOR, HISTORIA SCHOLASTICA [1855]: Petrus Comestor, *Historia scholastica*, [w:] Jacques Paul Migne, *Patrologiae cursus completes [...] Series latina*, t. 198, Paris 1855, kol. 1053–1644.
- PIOTR Z DUSBURGA, KRONIKA [2004]: Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, przekł. Sławomir Wyszomirski, wstęp i komentarz Jarosław Wenta, Toruń 2004.
- PIOTR Z DUSBURGA, KRONIKA [2007]: Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, wyd. Jarosław Wenta, Sławomir Wyszomirski, („Pomniki Dziejowe Polski, seria II” 13), Kraków 2007.
- TABULAE [1869]: *Tabulae Ordinis Theutonici*, ed. Ernst Strehlke, Berolini 1869.

Opracowania

- ATLAS BIBLIJNY 2018: *Atlas biblijny*, red. Adam Linsenbarth, Warszawa–Pelplin 2018.
- BISKUP 2007: Radosław Biskup, *Das Domkapitel von Samland (1285–1525)*, Toruń 2007.
- BISKUP / LABUDA 1986: Marian Biskup, Gerard Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1986.
- CARRUTHERS / WEISS 2002: Mary Carruthers, Jessica Weiss, *Introduction* [do:] Hugh of St. Victor, *A Little Book about Constructing Noah's Ark*, przekł. Jessica Weiss, [w:] THE MEDIEVAL CRAFT OF MEMORY 2002, s. 41–45.
- CRUSADE AND CONVERSION 2001: *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500*, ed. Alan V. Murray, London–New York 2001.
- CZYŻAK 2015: Marta Czyżak, *Medieval Manuscripts as ego-Documents on Examples of the Prayer Book of Wikbold Dobilstein, Bishop of Culm, and the Biblical-Moralistic Collection of Johann Albrechttau, Dean of Sambia Chapter in the 4th Quarter of the 14th Century*, [w:] *Neuere Editionen der sogenannten „Ego-Dokumente” und andere Projekte in den Editionswissenschaften. Editionswissenschaftliches Kolloquium 2013*, Hg. Helmut Flächenecker, Janusz Tandecki, unter Mitarb. Krzysztof Kopiński, Toruń 2015, s. 13–25.
- CZYŻAK 2018: Marta Czyżak, „Duodecim articuli fidei. Duodecim apostoli” – rękopis z „*Historia scholastica*” i „*Speculum Theologiae*” Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu a działalność fundacyjna księcia Lutera Brunszwiku, [w:] *Collegarum et Discipulorum Gratitude. Studia ofiarowane prof. Andrzejowi Radziwiłłowskiemu z okazji 60. urodzin*, red. Radosław Biskup, Krzysztof Kwiatkowski, Toruń 2018, s. 73–94.
- CZYŻAK / JAKUBEK-RACZKOWSKA 2019 (W DRUKU): Marta Czyżak, Monika Jakubek-Raczkowska, *Die „Devotio moderna” im Ordensland Preußen am Beispiel ausgewählter deutschsprachiger Handschriften der Universitätsbibliothek in Thorn*, [w:] *Gebrauch und Funktion handschriftlicher Überlieferung aus dem Preußenland*, („Vestigia Prussica” 1), Hg. Marie-Luise Heckmann, Berlin (2019).
- DIE DEUTSCHE LITERATUR 1978–2008: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, Hg. Kurt Ruh (t. 1–8), Burghart Wachinger (t. 9–14) [i in.], Hg. Kurt Illing, Christine Stöllinger-Löser, Berlin–New York 1978–2008.
- DIE HANDSCHRIFTEN Breslau 1938–1939: *Die Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Breslau (I F 1–I F 154)*, t. 1, bearb. Willi Göber, Joseph Klapper et al., („Verzeichnis der Handschriften im Deutschen Reich” 1, t. 1), Leipzig 1938–1939.

- EHRICH 2010: Susanne Ehrich, „Die Apokalypse” Heinrichs von Hesler in Text und Bild. Traditionen und Themen volkssprachlicher Bibeldichtung und ihre Rezeption im Deutschen Orden, Berlin 2010.
- FABIAŃSKA 2015: Agnieszka Fabiańska, Średniowieczne rękopisy „Historia scholastica” Piotra Comestora w zbiorach polskich, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, 9, 2015, s. 121–147.
- FISHER 2001: Mary Fisher, *Biblical Heroes and the Uses of Literature: the Teutonic Order in the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, [w:] CRUSADE AND CONVERSION 2001, s. 261–276.
- GÜNTHER 1921: Otto Günther, *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, t. 5: *Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig*, Danzig 1921.
- HELMS 2009: Simon Helms, *Luther von Braunschweig: der deutsche Orden in Preußen zwischen Krise und Stabilisierung und das Wirken eines Fürsten in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts*, („Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens” 67), Marburg 2009.
- IMAGINING JERUSALEM 2012: *Imagining Jerusalem in the Medieval West*, eds. Lucy Donkin, Hanna Vorholt, („Proceedings of the British Academy” 175), Oxford 2012.
- JAGODZINSKY 2009: Sabine Jagodzinsky, *Die illustrierte Apokalypse Heinrichs von Hesler im Deutschen Orden. Studien zu Bild, Text, und Kontext*, Stuttgart 2009.
- JAKUBEK-RACZKOWSKA / CZYŻAK 2016: Monika Jakubek-Raczkowska, Marta Czyżak, *Wokół Biblii Lutra z Brunszwiku. Dekoracje filigranowe grupy kodeksów pruskich z XIV wieku*, [w:] *Imagines pictae. Studia nad gotyckim malarstwem w Polsce*, red. Marek Walczak, Wojciech Walanus, („Studia z Historii Sztuki Średniowiecznej Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego” 4, red. Marek Walczak), Kraków 2016, s. 289–306.
- JOHANEK 2004: Peter Johaneke, *Petrus Pictaviensis*, hasło słownikowe [w:] DIE DEUTSCHE LITERATUR 1978–2008, t. 11, 2004, kol. 1225–1233.
- KARŁOWSKA-KAMZOWA 1991: Alicja Karłowska-Kamzowa, *Ilustrowane Apokalipsy krzyżackie z XIV w.*, „Studia o Działalności i Zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika”, 6, 1991, s. 82–135.
- KATALOG 2016: *Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, oprac. Marta Czyżak, Monika Jakubek-Raczkowska (współpr.), Arkadiusz Wagner (współpr.), Toruń 2016.
- KLEIN 2004: Dorothea Klein, *Petrus Comestor*, hasło słownikowe [w:] DIE DEUTSCHE LITERATUR 1978–2008, t. 11, 2004, kol. 1205–1225.
- KOBIELUS 1997: Stanisław Kobielus, *Bramy niebiańskiej Jerozolimy w średniowiecznej egzegezie i malarstwie*, [w:] *Jerozolima w kulturze europejskiej*, red. Piotr Paszkiewicz, Tadeusz Zadrozny, Warszawa 1997, s. 99–111.
- KOLMER 1994: Lothar Kolmer, *Petrus von Poitiers*, hasło słownikowe [w:] *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, t. 7, Hg. Traugott Bautz, Herzfeld 1994, kol. 374–376.
- KOMOROWSKI 1980: Manfred Komorowski, *Das Schicksal der Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg*, „Bibliothek Forschung und Praxis”, 1980, nr 4, s. 139–154.
- KUTZNER 1995: Marian Kutzner, *Propaganda władzy w sztuce Zakonu Niemieckiego w Prusach*, [w:] *Sztuka w kręgu Zakonu Krzyżackiego w Prusach i Inflantach*, red. Michał Woźniak, („Studia Borussico-Baltica Toruniensia Historiae Artium” 2, red. Michał Woźniak), Toruń 1995, s. 17–66.
- LÄHNEMANN 2012: Henrike Lähnemann, *The Maccabees as the Role Models in the German Order*, [w:] *Dying for the Faith, Killing for the Faith. Old Testament Faith-Warriors*

- (1 and 2 Maccabees) in *Historical Perspective*, ed. Gabriela Signori, („Brill's studies in intellectual history” 206), Leiden 2012, s. 177–194.
- MELVILLE 1987: Gert Melville, *Geschichte in graphischer Gestalt*, [w:] *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im späten Mittelalter*, Hg. Hans Patze, Sigmaringen 1987, s. 57–154.
- MENTZEL-REUTERS 2003: Arno Mentzel-Reuters, *Arma spiritualia. Bibliotheken, Bücher und Bildung im Deutschen Orden*, Wiesbaden 2003.
- MONROE 1978: William H. Monroe, *A Roll-Manuscript of Peter of Poitiers' Compendium*, „The Bulletin of the Cleveland Museum of Art”, 65, 1978, nr 3, s. 92–107.
- MOORE 1936: Philip S. Moore, *The Works of Peter of Poitiers, Master in Theology and Chancellor of Paris (1193–1205)*, („Publications in Medieval Studies” 1), Notre Dame, Indiana 1936.
- PÄSLER 2000: Ralf G. Päsler, *Katalog der mittelalterlichen deutschsprachigen Handschriften der ehemaligen Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg. Nebst Beschreibung der mittelalterlichen deutschsprachigen Fragmente des ehemaligen Staatsarchivs Königsberg*, München 2000.
- PÄSLER 2001: Ralf G. Päsler, *Zum Handschriftenbestand – speziell dem mittelalterlichen deutschsprachigen – der ehem. SUB Königsberg*, [w:] *Kulturgeschichte Ostpreußens in der Frühen Neuzeit*, Hg. Klaus Garber, Manfred Komorowski, Axel E. Walter, Tübingen 2001, s. 117–151.
- PÄSLER 2003: Ralf G. Päsler, *Deutschsprachige Sachliteratur im Preußenland bis 1500*, Köln–Weimar–Wien 2003.
- POTKOWSKI 1993: Edward Potkowski, *Duchowość krzyżaków a lektura. Księgozbiory zakonu krzyżackiego w Prusach*, [w:] *Bibliologia dyscypliną integrującą: studia ofiarowane profesor Barbarze Bieńkowskiej*, („Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi”, tom specjalny serii 15a), Warszawa 1993, s. 89–110.
- SANDLER 1999: Lucy F. Sandler, *The Psalter of Robert de Lisle in the British Library*, London 1999.
- SANDLER 2002: Lucy F. Sandler, *John of Metz, The Tower of Wisdom*, [w:] *THE MEDIEVAL CRAFT OF MEMORY* 2002, s. 215–225.
- SCOTT 2007: Kathleen L. Scott, *The Genealogical Genre: BL Royal MS I.B.x*, [w:] *Tradition and Innovation in Later Medieval English Manuscripts*, ed. Kathleen L. Scott, London 2007, s. 87–117.
- SIMEK 1992: Rudolf Simek, *Hierusalem civitas famosissima – die erhaltenen Fassungen des hochmittelalterlichen Situs Jerusalem (mit Abbildungen zur gesamten handschriftlichen Überlieferung)*, „Codices manuscripti”, 16, 1992, s. 121–153.
- SMALLEY [post 2006]: Beryl Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Notre Dame, Indiana [post 2006].
- SOSZYŃSKI 2008: Jacek Soszyński, *Wstęp*, [w:] MARCIN POLAK, *KRONIKA* [2008], s. 11–84.
- SOSZYŃSKI 2017: Jacek Soszyński, *Wstęp*, [w:] HUGON ZE ŚWIĘTEGO WIKTORA, *DIDASCALICON* [2017], s. 9–44.
- THE MEDIEVAL CRAFT OF MEMORY 2002: *The Medieval Craft of Memory. An Anthology of Texts and Pictures*, eds. Mary Carruthers, Jan M. Ziolkowski, Philadelphia 2002.
- TONDEL 1992: Janusz Tondel, *Biblioteka zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992.
- TRUPINDA 1999: Janusz Trupinda, *Ideologia krucjatowa w Kronice Piotra z Dusburga*, Gdańsk 1999.
- WORM 2012: Andrea Worm, „Ista est Jerusalem”. *Intertextuality and Visual Exegesis in the Representation of Jerusalem in Peter of Poitiers' „Compendium Historiae in Genealogia*

Christi” and Werner Rolevinck’s „*Fasciculus Temporum*”, [w:] IMAGINING JERUSALEM 2012, s. 123–161.

WORM 2013: Andrea Worm, *Visualizing the Order of History: Hugh of Saint Victor’s „Chronicon” and Peter of Poitiers’ „Compendium Historiae”*, [w:] *Romanesque and the Past: Retrospection in the Art and Architecture of Romanesque Europe*, eds. Richard Plant, John McNeill, Leeds 2013, s. 243–63.

WORM 2014a: Andrea Worm, *Arbor humanum genus significat: Trees of Consanguinity and Genealogical Trees of Salvation History in the Romanesque Bible Manuscripts of Parc, Floreffe, and Foigny*, [w:] *The Tree: Symbol, Allegory, and Mnemonic Device in Medieval Art and Thought*, eds. Andrea Worm, Pippa Saloni, Turnhout 2014, s. 35–67.

WORM 2014b: Andrea Worm, *Mapping the History of Salvation for the „Mind’s Eyes”. Context and Function of the Map of the Holy Land in the „Rudimentum Novitiorum” of 1475*, [w:] *Visual Constructs of Jerusalem*, eds. Bianca Kühnel, Galit Noga-Banai, Hanna Vorholt, Turnhout 2014, s. 317–329.

VORHOLT 2012: Hanna Vorholt, *Studying with Maps: Jerusalem and the Holy Land in Two Thirteenth-Century Manuscripts*, [w:] IMAGINING JERUSALEM 2012, s. 163–199.

Piotr Oliński

Wydział Nauk Historycznych UMK w Toruniu

Kilka uwag o kalendarzu i modlitwach we franciszkańskim rękopisie z terenu władztwa zakonu krzyżackiego w Prusach (Rps 77/II ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu)

Zakony i ich klasztory na terenie władztwa Zakonu NMP w Prusach jeszcze do niedawna nie były popularnym przedmiotem badań historycznych. Niemiecka i protestancka historiografia XIX-wieczna interesowała się rolą kulturową samego zakonu krzyżackiego na obszarach wschodnich, natomiast inne klasztory funkcjonujące na jego terenie nie budziły większego zainteresowania. Wydaje się, że ten brak dotyczył szczególnie klasztorów mendykanckich, które z racji swojego charakteru nie były uwzględniane w opracowaniach osadniczych i dotyczących struktury własności w państwie krzyżackim¹. Dopiero w ostatnich dwóch dziesięcioleciach można zauważyć znaczące ożywienie badań historycznych nad klasztorami mendykanckimi w państwie krzyżackim, które ostatnio zaowocowało trzema monografiami syntetycznymi². Jednym z zasadniczych problemów badawczych był i jest kontynuowany do chwili obecnej problem relacji, czy może raczej stosunku Zakonu NMP do poszczególnych zakonów. Podkreślano więc, że był on w tym zakresie raczej wstrzemięźliwy, niechętny starszym klasztorom – zwłaszcza cystersom, a jednocześnie faworyzował zakony mendykanckie. Uzasadnienie tego poglądu opierało się na akcentowaniu starań zakonu krzyżackiego o niedopuszczanie do zwiększania stanu posiadania ziemskiego przez inne instytucje na terenie państwa krzyżackiego. Z czasem jednak takie opinie zaczęły być poddawane krytycznej analizie. Wskazywano na przykład na różnice między traktowaniem przez władze Zakonu NMP dominikanów i franciszkanów, czy nawet różnice w traktowaniu konwentów tego samego zakonu. W ostatnim czasie

¹ ROTH 1918.

² ZONENBERG 2018; KUBICKI 2018; JAKUBEK-RACZKOWSKA / RACZKOWSKI / OLIŃSKI 2019.

ten kierunek badań stał się wręcz popularny, a nasza wiedza, m.in. dzięki badaniom Mariana Dygo, Rafała Kubickiego, Sławomira Zonenberga i wielu innych, zdecydowanie się poszerzyła. Wydaje się jednak, że w przypadku badań nad klasztorami na terenie władztwa krzyżackiego ciągle jeszcze są obszary bardzo zaniedbane. Należy do nich zaliczyć studia nad życiem duchowym i religijnością, a w tym badania nad rękopisami. Ostatnio zdecydowanie bardziej aktywni są na tym polu historycy sztuki aniżeli historycy.

W odniesieniu do religijności, zasad życia zakonnego i modlitewnego, już w XIX wieku wskazano na związki między zreformowaną w latach 40. XIII stulecia regułą zakonu krzyżackiego i obowiązującym w nim porządkiem życia liturgicznego a zasadami panującymi u dominikanów, które stały się wzorcem dla Krzyżaków. W ostatnich dziesięcioleciach zauważono również zależność między obowiązkami modlitewnymi rycerzy zakonnych a konwersami cysterskimi. Franciszkanie nie pojawiają się raczej w tego rodzaju dyskusjach. Zależności między regułą krzyżacką a franciszkańską, lub między porządkiem modlitewnym franciszkańskim a krzyżackim, wydają się raczej mało prawdopodobne, a jeśli wskazywać na podobieństwa, to wynikają one z przyjmowania zasad ogólnokościelnych. Należy jednak podkreślić, że brak jest jak dotąd szerszych badań nad liturgią franciszkańską w państwie krzyżackim.

Można przypuszczać, że franciszkanie byli cenionymi przez braci krzyżackich głosicielami słowa Bożego, zapraszani przy okazji ważnych świąt religijnych czy innych wydarzeń na zamki krzyżackie. Zachowały się dowody pouczeń ze strony franciszkanów kierowanych do wielkiego mistrza i braci zakonu krzyżackiego³. Formacja religijna minorytów była zatem dla Krzyżaków atrakcyjna.

Jednym z podstawowych uwarunkowań dla kształtu formacji zakonnika jest porządek modlitw, wpisany w życie klasztorne. Modlitwy, powtarzane systematycznie w cyklu codziennym, cotygodniowym i corocznym dają wgląd w świat pojęć i myśli, z którymi stykał się zakonnik. W przypadku franciszkanów z terenu państwa krzyżackiego nie ma zbyt wielu podstaw źródłowych do czynienia takich obserwacji. Nie jest to sytuacja wyjątkowa. Zarówno na obszarze władztwa krzyżackiego, jak i w wielu innych regionach europejskich źródła franciszkańskie są zdecydowanie skromniejsze w porównaniu ze źródłami dominikańskimi. Tym bardziej należy zwrócić baczną uwagę na rękopis liturgiczny, który przechowywany jest obecnie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu pod sygn. 77/II i jest pochodzenia franciszkańskiego. Nie zostało ustalone, w jakim klasztorze kodeks ten spisano, natomiast czas jego powstania został określony przez Martę Czyżak na 2. połowę XIV wieku⁴.

Przyjrzyjmy się najpierw pokrótce strukturze tego manuskryptu, zanalizowanej dokładniej przez Martę Czyżak oraz jej współpracowników, Monikę Jakubek Racz-

³ KWIATKOWSKI 1990, s. 174; KOŁODZIEJCZAK / OLIŃSKI 2017, s. 131–146. O pisarstwie franciszkańskim w państwie zakonu krzyżackiego w szerokim kontekście zob. WENTA 2000, s. 78–123.

⁴ Zbliżone do poniższych uwagi zawarłem w niemieckojęzycznym artykule pt. „Die Franziskanerhandschrift aus dem Ordensland Preußen. Möglichkeiten und Grenzen der Interpretation liturgischer Handschriften” (oddany do druku).

kowską i Arkadiusza Wagnera, i przedstawionej w *Katalogu rękopisów średniowiecznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*⁵. Na karcie 1, oprócz pierwszych słów kilku psalmów, fragmentu z *Ojcze nasz* i początku błogosławieństwa końcowego, zapisano już inną, zdecydowanie późniejszą, ręką słowa: „Conclusiones horarum cum collectis vel antiphonale”. Jest to tytuł nadany całemu rękopisowi w czasach nowożytnych. Rękopis ten był zatem w przekonaniu jakiegoś nowożytnego bibliotekarza zbiorem godzin z kolektami i antyfonami. Dalsza analiza treści rękopisu wskazuje, że tytuł ten w zasadzie oddaje charakter zasadniczej części kodeksu, niemniej jednak zauważyć należy, że jego zawartość jest nieco bardziej zróżnicowana.

Pierwsze karty księgi zawierają początek modlitwy *Benedicamus Dominus* z podaniem początków różnych linii melodycznych na określone święta kościelne. Kolejne karty zajmuje zestaw absolucji i benedykcji oraz zestawienie czytań ze Starego Testamentu. Potem zapisano cztery wybrane kolekty. Niezwykle ciekawy fragment rękopisu stanowi kalendarz. W kodeksie znajdują się też antyfony dobrane na okres adwentu, różnicowane w zależności od dnia, na który przypadało Boże Narodzenie. Wreszcie, największą jego część zajmuje kolektarz brewiarzowy (od k. 13r do 165v). Była to księga liturgiczna przeznaczona do odprawiania oficjów w przeciągu całego roku liturgicznego. Oczywiście musiała być wspomagana innymi księgami – często wskazuje tylko na konkretne modlitwy, ale nie podaje ich w pełnym brzmieniu. Liturgiści podkreślają, że ksiąg takich nie należy utożsamiać z brewiarzami ani z tzw. *liber precum* (zbiorami prywatnych modlitw mnichów i zakonników)⁶.

Są w owym kolekcjonarzu typowe oficja i modlitwy, zebrane w *Proprium de tempore* (teksty na rok liturgiczny), *Proprium de sanctis* (indywidualne wspomnienia świętych), *Commune sanctorum* (wspomnienia wspólne), *Officium defunctorum*, *Officium beate Marie Virginis*, *Officium ad visitandum infirmum*, *Exorcismi salis et aquae*, *Officium de Domina*, *Benedictiones*. Ta część kończy się na k. 156, po czym od k. 157r następują oficja dopisane: *Officium in festo Transfigurationis Domini*, *Officium in festo Visitacionis beatae Mariae Virginis*, *Quinque gaudia beatae Mariae Virginis*, *Officium in festo stigmatum sancti Francisci*⁷, *Officium in festo Conceptionis beatae Mariae Virginis*, *Officium de s. Bernardino*, *Officium de s. Gabriele archangelo*.

Przyjrzymy się pokrótce wybranym – jako przykład – modlitwom. Na karcie 2v–3r wypisane zostały absolucje i benedykcje odmawiane przed lekcjami:

[absolucja:] Exaudi, Domine Jesu Christe, preces servorum tuorum, et miserere nobis: qui cum Patre et Spiritu sancto (vivis et regnas in saecula saeculorum Amen)

Benedictiones ad primum nocturnum Benedictione perpetua benedicat nos pater eternus Amen

Ad II lectionem [benedykcja] Unigenitus dei filius vos benedicere et adiuvere dignetur Amen

Ad tertiam lectionem [benedykcja] Spiritus sancti gratia illuminat sensus et corda nostra amen.

⁵ KATALOG 2016, s. 335–340.

⁶ NADOLSKI 2006, s. 648.

⁷ BÖSCH 2009, s. 121–147.

In 2o nocturno et tertia et VI feria absolutio [Absolucja] Ipsius pietas et misericordia nos adiuvet qui cum patre et spiritu sancto vivit et regnat (in saecula saeculorum Amen)
Ad quartam lectionem [benedykcja] Deus pater omnipotens sit nobis propicius et clemens amen itd.

Bez wątpienia teksty te były typowe, odmawiane powszechnie w kościele rzymsko-katolickim, również w innych zakonach i do chwili obecnej wpisane są w brewiarz rzymski, chociaż można spotkać różne warianty ich zestawień. Nie wydaje się, żeby można było na ich podstawie wskazywać na cechy charakterystyczne dla modlitw braci zakonu franciszkańskiego. Nieco ciekawsze pod tym względem wydają się wymienione czytania mszalne ze Starego Testamentu:

[k. 3r] Sequitur brevis notula de hystoriis inponendis. Regum semper in die trinitatis. Sapiencie dominica ante festum minus. Iob post festum augustini scilicet dominica die Tobie quam c d c est littera dominicalis disica ante nativitatis marie Scilicet Et a b f g dominica post octavam. Iudith a b c d e g dominica post festum Cipriani s(anct)i f(eria) 4ta post Mauricii Hester c feria V post festum mauricii [k. 3v] s(anct)i est c d dominica ante festum michahelis scilicet quando est a b f g tunc in vigilia michahelis Machabeorum post festum cosme et damiani scilicet dominica Ezechielis dominica post festum symonis et iude scilicet si d in die animarum Sequitur nunc brevis notula De dominicis vacantibus Notandum Quot tot dominice vacant quot sunt inter dominicam resurrectionis et festum sancti Georgii / dominicam in qua cadit idem festum includendo / et dominicam resurrectionis excludendo Si una que venit in festo vel infra octavam Johannis baptiste Si due cum prescripta que occurrit post festum petri et pauli Si tres cum predictis que occurrit in festo vel in feria octavam laurencii Si quatuor cum prescriptus que occurrit post festum assumptionis marie hoc tamen observandum quando [...] est litera dominicalis tunc venit festum omnium sanctorum in dominica tunc vacat sola si tamen una vacat [...] In res tunc ista erit ultima que vacat [...] alias vacantes Et tunc nichil sit de predictis dominicis loco dicuntur vacantes:

W utworze zawarte są następujące czytania: z Księgi Królewskiej, odczytywane zawsze w dzień Trójcy Świętej, a więc w pierwszą niedzielę po Zielonych Świątkach; z Księgi Mądrości na niedzielę przed świętami mniejszymi; z Księgi Hioba na niedzielę po święcie Augustyna, czyli po 28 sierpnia; z Księgi Tobiasza, gdy litery c, d, c są literami niedzielnymi przed Nativitatis Mariae, czyli przed 8 września itd.; wymienione zostały także księgi: Judyty, Estery, Machabeuszów oraz Ezechiela. Analizując przytoczony fragment, można odtworzyć porządek modlitewny kolejnych dni w jednym z klasztorów franciszkańskich, funkcjonującym na terenie władztwa krzyżackiego. Pozwala on również wskazać na odpowiednie antyfony odmawiane w konkretne dni, modlitwy odmawiane w ramach oficjów w dni poszczególnych świętych w święta stałe, a także w czasie oficjów świąt ruchomych oraz oficjów według porządku rzeczowego – za zmarłych, w czasie wizyt w infirmierzach, za wdowy i sieroty na jednej z załączonych kartek itd.

Osią dla konstruowania roku liturgicznego był kalendarz. W przypadku analiz tego rodzaju źródeł problemem zawsze są święta ruchome. Właściwie można za-

ryzykować twierdzenie, że dzięki podaniu dni księżycowych (jak to jest w naszym przypadku) pełnią one w tego rodzaju księgach funkcję pośrednią pomiędzy kalendarzem a tablicą paschalną. Zresztą w omawianym rękopisie kalendarz został poprzedzony krótkimi wyjaśnieniami dotyczącymi tego, jak należy się nim posługiwać. Jest to pewnego rodzaju skrócony podręcznik komputystyki dla zakonników, połączony ze skróconą tablicą paschalną.

Mimo potencjału, jaki niosą przeanalizowane teksty, wydaje się, że wciąż jednak niewiele ujawnia się w tych modlitwach specyfiki franciszkańskiej. Na karcie 13r zaznaczono wyraźnie, że jest to brewiarz franciszkański. Dalej następują modlitwy, które – jak łatwo można zauważyć – są powszechnie spotykane w wielu innych księgach liturgicznych, nie pochodzących z klasztorów franciszkańskich. Nawet porównanie naszego rękopisu z drukami XVIII- i XIX-wiecznymi wskazuje na daleko idące zbieżności, co samo w sobie jest świadectwem ciągłości i trwałości, pomimo tak znaczących, wydawałoby się, zmian, jakie były wprowadzane w liturgii w XVI stuleciu i później.

Warto jednak zwrócić uwagę na święta dopisane po pierwotnym spisaniu tego rękopisu. Zwraca uwagę fakt, że dla części z nich można stwierdzić ich rosnącą popularność już w XIV stuleciu (np. oficjum Przemienienia Pańskiego⁸ lub Niepokalanego Poczęcia Marii). Były to święta nabierające znaczenia dla całego chrześcijaństwa zachodniego. Ze wspomnień franciszkańskich święto Stygmatów św. Franciszka weszło do kalendarza już w początkach XIV wieku za sprawą papieża Benedykta IX (1303–1304), wywodzącego się zresztą z zakonu dominikanów.

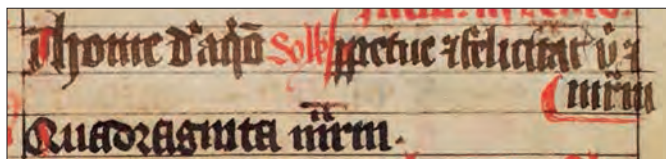
Do charakterystycznych dla franciszkanów świąt należy z pewnością oficjum św. Bernardyna ze Sieny, zmarłego w 1444 roku, propagatora reformy klasztorów franciszkańskich. Stosunkowo szybko, gdyż już w 1450 roku, Bernardyn został kanonizowany. Wskazówki zawarte w omawianym tu rękopisie na kartach 163v i 164r nakazywały podczas odprawiania oficjum św. Bernardyna odczytać fragment z Apokalipsy św. Jana (Ap 3,7). W zredagowanym na wcześniejszych kartach kalendarzu na k. 7r znalazło się na wspomnienie św. Bernardyna (20 maja), dopisane nieco inną ręką niż pierwotny tekst (il. 1). Najwyraźniej też sporządzono ten wpis przy użyciu nieco innego inkaustu, gdyż litery imienia Bernardyna, w przeciwieństwie do starszych wpisów, mocno wyblakły i są obecnie trudne do odczytania. Wspomnienie to było obchodzone wyłącznie w klasztorach franciszkańskich i raczej nie występuje w kalendarzach o innym uzusie.

W kalendarzu zawartym w kodeksie 77/II znalazło się też kilka nowych świąt, dodanych już po spisaniu pierwotnego kalendarza. Pozwala to wyznaczyć granice chronologiczne powstawania rękopisu. Co ciekawe, niektóre z tych świąt – jak np. św. Tomasza z Akwinu pod datą 7 marca (k. 6r) – wcale nie były związane z franciszkanami (il. 2). Oczywiście, nie ma w tym fakcie nic nadzwyczajnego. Do kalendarzy, w tym również kalendarzy franciszkańskich, św. Tomasz z Akwinu był dopisywany powszechnie w całej Europie, niekiedy z natury rzeczy z pewnym opóźnieniem. Wspo-

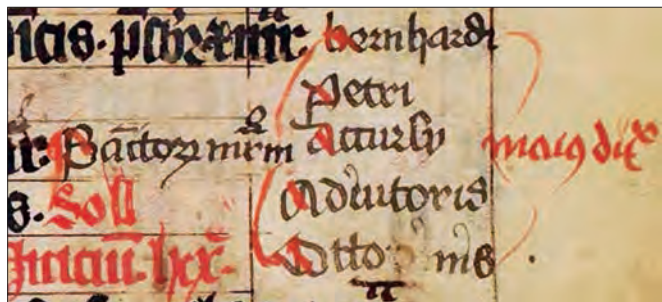
⁸ Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 514, Hystoria (officium) de festo transfigurationis domini (XV w.); http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_514/0021 (dostęp: 19.04.2018).

Il. 1. *Conclusiones horarum cum collectis*, Toruń, Biblioteka Uniwersytecka, Rps 77 II, k. 7r, święto Bernardyna ze Sieny pod dniem 20 maja. Fot. P. Kurek, BUMK

Il. 2. *Conclusiones horarum cum collectis*, Rps Toruń, Biblioteka Uniwersytecka, Rps 77 II, k. 6r, święto św. Tomasza z Akwinu pod dniem 7 marca. Fot. P. Kurek, BUMK

Il. 3. *Conclusiones horarum cum collectis*, Toruń, Biblioteka Uniwersytecka, Rps 77 II, k. 5r, święto pięciu braci męczenników pod dniem 16 stycznia. Fot. P. Kurek, BUMK

mnienie to w Rps 77/II mogło zostać dopisane najwcześniej po 1323 roku, choć nie wydaje się, aby sam rękopis powstał przed tą datą. Święto Tomasza z Akwinu mogło być w Prusach Krzyżackich dopisane również w 2. połowie XIV wieku. Być może jednak jest to jakaś przesłanka, aby datować powstanie interesującej nas książki wcześniej, około połowy stulecia.

Już po spisaniu książki zostało również umieszczone na karcie 5r wspomnienie pięciu braci męczenników, kanonizowanych w 1481 roku (*Quinque m. ord. Minorum: Bernardi de Carbio, Petri de s. Geminiano, Accursii, Adjuti, Ottonis pb.*), obchodzone 16 stycznia w randze *maius duplex* (il. 3). Zwracają uwagę nieścisłości w zapisie ich imion. W kalendarzu tekst ma następującą treść: „Bernhardi, Petri, Accursy, Adiutoris⁹, Ottonis martyres”. Pod dniem 16 stycznia zostały dopisane słowa: „Sanctorum martyrum”. W kalendarzach franciszkańskich podaje się zwykle: „Quinque martyrum ord. min.”, chociaż można spotkać zapisy zaczynające się od słowa „Sanctorum”¹⁰. Jest to grupa świętych zmarłych w 1221 roku (wg innych źródeł w 1220 r.)¹¹. Wspomniane święto funkcjonowało dosyć powszechnie w kalendarzach franciszkańskich¹², jednak nie we wszystkich (brakuje go np. w kalendarzu franciszkańskim z brewiarza pochodzącego z 2. połowy XIV w., a przechowywanego obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu¹³), co być może wynikało z faktu, że w momencie ustanowie-

⁹ Imię to znaczy tyle, co „towarzysz, pomocnik, współnik”. Czczonych jest też kilku innych świętych o tym imieniu, np. Adjutor z Vernon, zm. 12.06.1132 r.

¹⁰ Słowami „Sanctorum quinque fratrum minorum” odnotowano to święto np. w kalendarzu z brewiarza franciszkańskiego z 1485 r. zachowanego w Bibliothèque municipale de Bordeaux; Ms 0088, *Breviarium*, k. 192r; on-line: http://bibliotheque.bordeaux.fr/in/faces/imageReader.xhtml?id=h::BordeauxS_B330636101_Ms_0088&pageIndex=387&mode=simple&selectedTab=thumbnail (dostęp: 10.05.2018).

¹¹ GROTEFEND 1898, s. 157; por. historię pięciu braci franciszkańskich męczenników w: GOBRY 2005, s. 165–170.

¹² Por. WŁODARSKI 1957, s. 190. Por. też GROTEFEND 1898, s. 37 (u Grotefenda jako *duplex maius* – na podstawie m.in. *Breviarium Romanum*, Paryż, 1515; ale brak tego święta w *Missale Romanum*, Kolonia 1483).

¹³ Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, Oddział Rękopisów, I Q 252, *Breviarium*, k. 1r; on-line: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/18028/edition/35555#description> (dostęp: 10.05.2018); WŁODARSKI 1957, s. 190.

Il. 4. *Conclusiones horarum cum collectis*, Toruń, Biblioteka Uniwersytecka, Rps 77 II, k. 9r; święto pod dniem 6 i 7 września wymazane w kalendarzu. Fot. P. Kurek, BUMK

nia tego święta kalendarzy tych już nie używano. Znane są jednak również kalendarze XV-wieczne, w których święta tego nie dopisywano (np. nie ma go w kalendarzu brewiarzowym z Ferrary z XV w.¹⁴, czy w kalendarzu brewiarzowym z Mediolanu z 1476 r.¹⁵). Ów brak mógł być wynikiem różnic regionalnych, a nawet różnic natury religijnej. Być może dopisanie tego święta w kodeksie 77/II można traktować jako świadectwo szerszego zjawiska, wskazującego na chęć powrotu konwentu do pierwotnych zwyczajów franciszkańskich i włączenia się do grupy klasztorów franciszkańskich, walczących o zreformowanie życia zakonnego w 2. połowie XV wieku. Wspomnienie to pojawia się również w kalendarzu augustianów-eremitów. Recepcja święta pięciu braci męczenników warta byłaby zatem dalszych badań.

W każdym razie zwraca uwagę fakt, że w pewnym okresie dopisywano święta, wskazujące na chęć naprawy i zaostrzenia zwyczajów panujących w zakonie franciszkańskim (św. Bernardyn ze Sieny, pięciu braci męczenników). Być może w konwencie franciszkańskim, w którym użytkowany był rękopis 77/II, powyższe tendencje takie były zauważalne. Twierdzenie to osłabia jednak fakt, że przywołane święta w tym czasie były ustanawiane przez papieża pod wpływem różnych okoliczności, w tym również starań samych franciszkanów. Niemniej jednak, w chwili obecnej jestem skłonny widzieć w tym rękopisie liturgicznych śladów jego funkcjonowania w 2. połowie XV wieku w klasztorze Franciszkanów obserwantów.

Kalendarz w Rps 77/II zawierał też kilka świąt, które zostały później wymazane, np. na k. 9r pod dniem 6 i 7 września (il. 4). Ślady po literach wskazują na to, że raczej nie były one wpisane pierwszą ręką, lecz dopisane później, a następnie usunięte. Bez specjalistycznych badań trudno odtworzyć treść wymazanych fragmentów. Porównanie z innymi kalendarzami franciszkańskimi nie przyniosło żadnych odpowiedzi. Nie umieszczano w nich pod tymi dniami żadnych imion świętych czy nazw świąt o innym charakterze. U cystersów pod dniem 7 września zapisane jest święto *Evurtii ep.* [cf.]. Ciekawe, że w kalendarzach krzyżackich pojawiało się pod tą datą święto *Reginae virginis* oraz *Vigilia Nativitatis s. Marie*. Można by widzieć tutaj ślad obchodzenia tego święta, co wskazywałoby nie na przyjmowany niekiedy wpływ zakonów mendykanckich na modlitwy zakonu krzyżackiego, lecz przeciwnie, na wpływ Krzyżaków na święta kultywowane u franciszkanów, a wymazanie tego święta mogłoby stanowić świadectwo zrywania obserwantów z wpływami krzyżackimi. Jest to jednak tylko dosyć swobodna hipoteza, która będzie mogła zostać skorygowana do-

¹⁴ Monachium, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28803, k. 2r-7v; on-line: <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0011/bsb00110811/images/index.html?seite=00001&l=de> (dostęp: 10.05.2018).

¹⁵ Paryż, Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits, MS Lat. 760: *Breviarium ad usum Fratrum Minorum Mediolanensium*, k. 1r; on-line <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10084124h/f1.image.r=Franciscan%20Franciscan> (dostęp: 10.05.2018).

piero po odcyfrowaniu wymazanego święta w kalendarzu franciszkańskim, o ile jest to w ogóle możliwe¹⁶.

Ostatnią kwestią wartą uwagi jest uderzająco obfita obecność w omawianym rękopisie modlitw opartych na tekstach starotestamentowych. Liczne wezwania do reform w państwie krzyżackim, opierające się na wskazywaniu na Stary Testament, nastąpiły dopiero w 1. połowie XV stulecia, w okresie kryzysu państwa zakonnego¹⁷. Niemniej jednak w literaturze wskazywano również na fakt, że wzorce ideowe dla Zakonu NMP miały swoje mocne oparcie w Starym Testamencie (Księgi Machabejskie, Księgi Królewskie), co wynikało m.in. z faktu, że kształtowały się one w czasie prowadzenia krucjat¹⁸. Rzeczą niezmiernie ciekawą byłoby zbadanie, na ile kontekst terytorialny funkcjonowania konwentu franciszkańskiego w regionie tak specyficznym jak państwo krzyżackie miał znaczenie dla liturgii stosowanej w klasztorze. Wyciąganie tego rodzaju wniosków zawsze będzie jednak balansowaniem między próbą wyszukania drobnych akcentów „specyficznych” w dominującym morzu powtarzalnego, ustalonego i powszechnego doboru modlitw w rękopisach liturgicznych.

Badanie rękopisów liturgicznych jest działaniem pasjonującym z perspektywy historycznej, pozwalającym formułować wiele pytań, w tym przypadku – w odniesieniu do zwyczajów liturgicznych i życia duchowego w konkretnym kręgu zakonnym, na konkretnym terytorium i w miarę precyzyjnie uchwytnych ramach czasowych. Toruński rękopis 77/II wymaga pod tym względem jeszcze dalszych studiów, które mogą przynieść wiele nowych spostrzeżeń nie tylko na temat religijności franciszkańskiej, lecz także religijności kreowanej i propagowanej w państwie krzyżackim.

Piotr Oliński

Faculty of Historical Sciences, Nicolaus Copernicus University in Toruń

Some Remarks on the Calendar and Prayers in a Franciscan Manuscript from the Area of the State of Teutonic Order in Prussia (Rps 77/II from the Collection of the University Library in Toruń)

The paper comprises an analysis of a Franciscan liturgical codex dated to the 2nd half of 14th century. Its title, given in Early Modern times – *Conclusiones horarum cum collectis vel antiphonale* – quite well reflects its contents. It comprises a set of prayers for the whole liturgical year. They are quite typical. The largest part of the manuscript is a breviary collectary. Attention has also been given to the calendar. There are interesting feasts added to

¹⁶ Próby odczytów z wykorzystaniem różnych technik oświetleniowych (m.in. UV) nie przyniosły pozytywnych rezultatów.

¹⁷ ARNOLD 1989, s. 139–152; BISKUP 1974, s. 31–43.

¹⁸ KWIATKOWSKI 1998; LESAFFRE 1999.

the calendar. Many of them belong to a group of feasts gaining in popularity in 14th century, such as the Feast of Transfiguration of the Lord. Also some Franciscan feasts were added, as for instance the feast of St Bernardine on May 20th or the feast of Five Brothers the Martyrs on January 16th. Also added is the feast of St Thomas Aquinas on March 7th. There are also prayers in the manuscript addressed to Franciscan saints, as for instance to St Bernardine of Siena. The manuscript has certain features that may have been characteristic for the friary of the Order of Friar Minors (the Observants).

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- BORDEAUX, Bibliothèque municipale de Bordeaux, Ms 0088; on-line: (http://bibliotheque.bordeaux.fr/in/faces/imageReader.xhtml?id=h::BordeauxS_B330636101_Ms_0088&pageIndex=387&mode=simple&selectedTab=thumbnail, dostęp: 10.05.2018).
- MONACHIUM, Bayerische Staatsbibliothek München, Clm 28803, *Breviarium aus dem Franziskaner-Orden in Ferrara* (on-line: <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0011/bsb00110811/images/index.html?seite=00001&l=de>, dostęp: 10.05.2018).
- PARYŻ, Bibliothèque nationale de France, sygn. MS Lat. 760: *Breviarium ad usum Fratrum Minorum Mediolanensium* (on-line: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10084124h/f1.image.r=Franciscan%20Franciscan>, dostęp: 10.05.2018).
- TORUŃ, Biblioteka Uniwersytecka, sygn. 77/II, *Conclusiones horarum cum collectis vel antiphonale*.
- WATYKAN, Biblioteca Apostolica Vaticana, sygn. Pal. lat. 514, *Hystoria (officium) de festo transfigurationis domini* (on-line: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_514/0021, dostęp: 19.04.2018).
- WROCŁAW, Biblioteka Uniwersytecka, Oddział Rękopisów, sygn. I Q 252, *Breviarium* (on-line: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/18028/edition/35555#description>, dostęp: 10.05.2018).

Źródła drukowane

- Missale Romanum*, Köln 1483.
- Breviarium Romanum*, Paris 1515.

Opracowania

- ARNOLD 1989: Udo Arnold, *Reformansätze im Deutschen Orden während des Spätmittelalters*, [w:] *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*, Hg. Kaspar Elm, („Berliner Historische Studien” 14), Berlin 1989, s. 139–152.
- BISKUP 1974: Marian Biskup, *W sprawie planów reformy zakonu krzyżackiego w Prusach w połowie XV wieku*, [w:] *Społeczeństwo – gospodarka – kultura: studia ofiarowane Marianowi Małowistowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. Stanisław Herbst i in., Warszawa 1974, s. 31–43.
- BÖSCH 2009: Paul Bösch, *Zwischen Orthodoxie und Häresie. Eine Deutung der Stigmata von Franz von Assisi*, „Zeitschrift für Religionswissenschaft”, 17, 2009, s. 121–147.
- GOBRY 2005: Ivan Gobry, *Święty Franciszek*, Warszawa 2005.

- GROTEFEND 1898: Hermann Grotfend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Bd. 2, Hannover 1898.
- JAKUBEK-RACZKOWSKA / RACZKOWSKI / OLIŃSKI 2019: Monika Jakubek-Raczkowska, Juliusz Raczkowski, Piotr Oliński, *Księga klasztorów ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, t. 1: *Chełmno*, Toruń 2019.
- KATALOG 2016: *Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, oprac. Marta Czyżak, Monika Jakubek-Raczkowska (współpr.), Arkadiusz Wagner (współpr.), Toruń 2016.
- KOŁODZIEJCZAK / OLIŃSKI 2017: Piotr Kołodziejczak, Piotr Oliński, *Anonimowy traktat religijny dla wielkiego mistrza z 1426 roku*, „Zapiski Historyczne”, 82, 2017, z. 1, s. 131–146.
- KUBICKI 2018: Rafał Kubicki, *Zakony mendykanckie w Prusach Krzyżackich i Królewskich od XIII do połowy XVI wieku*, Gdańsk 2018.
- KWIATKOWSKI 1990: Stefan Kwiatkowski, *Klimat religijny w diecezji pomezańskiej u schyłku XIV i w pierwszych dziesięcioleciach XV wieku*, Toruń 1990.
- KWIATKOWSKI 1998: Stefan Kwiatkowski, *Zakon niemiecki w Prusach a umysłowość średniowiecza*, Toruń 1998.
- LESAFFRE 1999: Marie Lesaffre, *La littérature biblique de l'Ancien Testament dans l'Ordre Teutonique au Moyen Age*, Amiens 1999.
- NADOLSKI 2006: Bogusław Nadolski TChr, *Leksykon liturgii*, Poznań 2006.
- ROTH 1918: Werner Roth, *Die Dominikaner und Franziskaner im Deutsch-Ordensland Preußen bis zum Jahre 1466*, Königsberg 1918.
- WENTA 2000: Jarosław Wenta, *Studien über die Ordensgeschichtsschreibung am Beispiel Preußens*, Toruń 2000.
- WŁODARSKI 1957: *Chronologia polska*, red. Bronisław Włodarski, Warszawa 1957.
- ZONENBERG 2018: Sławomir Zonenberg, *Stosunki krzyżacko-mendykanckie w Prusach do 1466 roku*, Bydgoszcz 2018.

Ewa Kobylińska

Biblioteka Narodowa w Warszawie

Rękopis BN, BOZ 146, czyli kolekcja Marcina z Raciąża

Dla badaczy kultury średniowiecznej wszelkie ślady indywidualnej lektury czy informacje o potrzebach czytelniczych są bezcenne, gdyż niezwykle rzadkie. Szczególnie ciekawe pod tym względem wydają się różnorakie kolekcje rękopiśmienne utworzone na potrzeby konkretnych osób czy środowisk. Problematykę tę poruszali m.in. Jacek Wiesiołowski i Anna Łosowska¹. Przedmiotem niniejszego artykułu będzie analiza kodeksu rękopiśmiennego, który zdaje się zawierać kolekcję tekstów służących duchownemu średniego szczebla głównie w okresie Wielkiego Postu i Wielkanocy.

Rękopis ten, przechowywany w Bibliotece Narodowej w Warszawie pod sygn. BOZ 146, według zawartych w nim kolofonów został spisany przez Marcina, syna Piotra z Raciąża, w 1477 roku. O jego dalszych losach częściowo informują nas zawarte w nim noty własnościowe: chronologicznie najstarsza z 1525 roku głosi, że został on przekazany przez Wojciecha Załuskiego, kanonika gnieźnieńskiego, klasztorowi Bernardynów w Kazimierzu Biskupim jako legat za duszę zmarłego Pawła Chodakowskiego oraz samego donatora². Można przypuszczać, że w klasztorze tym manuskrypt przetrwał do lat 70.–80. XIX wieku, w tym bowiem czasie Biblioteka Ordynacji Zamojskiej kontynuowała akcję pozyskiwania ksiąg w klasztorach, która nie ominęła także Kazimierza Biskupiego³. Zapewne już w 1881 roku wchodził on w skład Biblioteki Ordynacji Zamojskiej, gdyż z tego roku pochodzi wpis informujący o umieszczeniu go w inwentarzu pod pozycją 608⁴. W bibliotece tej w latach 70. i 80. XIX wieku inwentaryzację zbiorów przeprowadził kierujący nią w okresie 1872–1896 Józef Przyborowski⁵. Mogła to być okazja do opatrzenia kodeksu

¹ WIESIOŁOWSKI 1967; ŁOSOWSKA 2007.

² BOZ 146, k. 1r, <https://polona.pl/item/8636947/0/> (dostęp: 27.02.2017). Biogram Wojciecha Załuskiego i Pawła Chodakowskiego zob. KORYTKOWSKI 1883, t. 1, s. 129–131; t. 4. IV, s. 403–405.

³ SMOLEŃSKA / MUSZYŃSKA 1991, s. 18.

⁴ BOZ 146, k. 1r.

⁵ O Przyborowskim i jego działalności zob. SŁOWNIK PRACOWNIKÓW 1972, s. 724–725; SMOLEŃSKA / MUSZYŃSKA 1991, s. 21–22; MAKOWSKI 2005, s. 27.

numerem inwentarzowym. Rękopis zawiera też późniejszą sygnaturę Biblioteki Ordynacji Zamojskiej – 146⁶.

Podczas II wojny światowej kodeks na szczęście nie podzielił losu większości zbiorów Biblioteki, i po zakończeniu działań wojennych trafił do Muzeum Narodowego w Warszawie razem z rękopisem BOZ 147bis. W 1980 roku został przekazany do Biblioteki Narodowej, dołączając tym samym do innych ocalałych rękopisów i starodruków, oddanych w wieczysty depozyt tej instytucji⁷.

Rękopis BOZ 146 nie został odnotowany w *Inwentarzu rękopisów Biblioteki Ordynacji Zamojskiej*⁸ z 1967 roku, a w *Inwentarzu rękopisów do poł. XVI wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej* otrzymał tytuł *Miscellanea*⁹. Wcześniejsze określenia rękopisu były ograniczone do tego, że tą samą ręką, która wpisała informację o umieszczeniu go w inwentarzu, na karcie 1v wynotowano tytuły trzech spośród zawartych w nim tekstów. Pozostają one jeszcze w większości anonimowe, a ich tytuły częściowo zostały zaczerpnięte z treści rękopisu.

Rękopis został napisany jedną ręką, nie zdradza też znamion nieciągłości. Siedemnaście z osiemnastu składek to seksterny (z czego ostatnia to pół seksternu), tylko składka siódma ma układ 5 + 1, ale zawiera ona fragment dłuższego tekstu, który nie wydaje się zdekompletowany. Na końcu składek znajdują się kustosze lub pozostałości po nich. Można założyć, że od momentu oprawienia, które nastąpiło najpewniej jeszcze w XV wieku, kodeks nie ulegał modyfikacjom. Warto nadmienić, że wśród makulatury pergaminowej użytej do oprawy znajdują się teksty o treści historycznej, odnoszące się do Władysława Łokietka, co może wskazywać, że czynności tej dokonano w plockim środowisku katedralnym, które mogło dysponować tego typu makulaturą, i tam też mógł być użytkowany.

Trzy zawarte w kodeksie kolofony informują, że kopistą był Marcin, syn Piotra z Raciąża¹⁰. Chociaż samo imię było dosyć popularne wśród osób pochodzących z tego miasta (np. w połowie XV wieku występował w źródłach Marcin, syn Dominika z Raciąża, wikary wieczysty plocki¹¹, także wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego występowały osoby o tym imieniu¹²), to wydaje się, że może on być tożsamy z Marcinem, synem Piotra z Raciąża, który w 1489 roku został dopuszczony do wykonywania funkcji notarialnych w diecezji plockiej¹³. Wskazywać na to może fakt, że zarówno w kolofonie, jak i w admisji, użyto imienia ojca w zgrecyzowanej formie „Petrides”, co było zabiegiem typowym dla notariuszy publicznych¹⁴. Chociaż admisja

⁶ BOZ 146, wpis na desce oprawy.

⁷ MAKOWSKI 2005, s. 28.

⁸ KOCÓWNA / MUSZYŃSKA 1967. Jak wspomniano, rękopis znajdował się w tym czasie w Muzeum Narodowym w Warszawie.

⁹ KALISZUK / SZYLLER 2012.

¹⁰ BOZ 146, k. 24r, 126r, 160v.

¹¹ E CODICIBUS PŁOCENSIS [1888], s. 989–990.

¹² Byli to np. Marcin s. Wojciecha (87e/171), Marcin (19e/097), Marcin s. Dominika (50h/165), METRYKA UNIwersytetu KRAKOWSKIEGO [2004], wg indeksu (s. 397).

¹³ KOPYLIŃSKA 2017, s. 217–218.

¹⁴ Zob. SKUPIEŃSKI 1997, s. 207.

notarialna odbyła się dwanaście lat po spisaniu kodeksu, to Marcin z Raciąża mógł być notariuszem na długo przed uzyskaniem zezwolenia na działanie na terenie diecezji i nie korzystać ze swoich uprawnień, bądź dopełnić niezbędnych do legalnego funkcjonowania formalności z opóźnieniem, co nie było rzadkim przypadkiem na terenie diecezji płockiej¹⁵.

Inną informacją, która może w jakiś sposób dookreślić osobę Marcina z Raciąża, jest fakt, że podczas admisji został określony jako *honorabilis*, co sugeruje, że w tym czasie posiadał już jakieś beneficjum kościelne. Wiadomo, że w 1471 roku nieznany bliżej Marcin z Raciąża był komendarzem w Daniszewie w pow. wyszogrodzkim, a w 1475 roku występował jako wikary wieczysty płocki¹⁶ (kolejny już o tym imieniu), być może więc jest to ta sama osoba¹⁷. Pozostaje to jednak wyłącznie w sferze mniej lub bardziej prawdopodobnych hipotez.

Trudno precyzyjnie określić, ile tekstów zawiera kodeks, zwłaszcza że kilka z nich stanowi kompilacje. Kopista zazwyczaj wyraźnie oddzielał poszczególne partie rękopisu; jego intencją było prawdopodobnie wyodrębnienie sześciu podstawowych części. Wydaje się jednak, że jeden z tekstów można dodatkowo rozbić na dwa oddzielne dzieła, chociaż pokrewne treściowo. Pytaniem badawczym, które będzie jeszcze podjęte w dalszej części artykułu, pozostaje, czy kopista świadomie zrobił wyjątek w jednolitej redakcji graficznej kodeksu, aby ukryć jeden z tekstów i dokonał po prostu kompilacji na własny użytek, czy też – przepisując tekst – korzystał z kompilacji cudzego autorstwa. Ponieważ większość spośród zawartych w rękopisie dzieł pozostaje anonimowa, warto dokładniej przyjrzeć się ich zawartości.

Jak informuje nas kolofon, pierwszy z tekstów, czyli *Expositio passionis Jesu Christi*¹⁸, został ukończony w czwartek przed niedzielą *Invocavit*¹⁹, czyli w drugi dzień Wielkiego Postu. Trudno powiedzieć, kiedy kopista zaczął swoją pracę, ale stosunkowo niewielka objętość utworu oraz brak wyraźnych różnic w tekście, które mogłyby wskazywać na dłuższe przerwy w pisaniu wydają się wskazywać, że podjął się przepisywania zapewne zaledwie na kilka dni przed rozpoczęciem Wielkiego Postu. Samo dzieło zawiera biblijne teksty dotyczące Męki Pańskiej wraz z komentarzami takich autorytetów, jak Mikołaj z Liry, Beda Czcigodny, Szymon z Cascii czy Raban Maur (przede wszystkim trzech pierwszych). Drugi egzemplarz tego tekstu znajduje się w kodeksie przechowywanym w Universitätsbibliothek w Greifswaldzie²⁰.

¹⁵ Kobylińska 2017, s. 207–208.

¹⁶ Marcin z Raciąża poświadczony jest już w 1468 r. jako ubiegający się o wikarię wieczystą płocką, zob. Repertorium Germanicum Online, <http://rg-online.dhi-roma.it/RPG/4/882> (dostęp: 28.02.2017).

¹⁷ Zob. Kartoteka słownika historyczno-geograficznego Mazowsza w średniowieczu, hasło: Daniszewo, pow. wyszogrodzki, http://rcin.org.pl/dlibra/docmetadata?id=37674&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI= (dostęp: 27.02.2017).

¹⁸ BOZ 146, k. 1r–24r. Wszystkie tytuły poszczególnych części rękopisu, o ile nie zostało zaznaczone inaczej, zostały zaczerpnięte z *Inwentarza rękopisów do poł. XVI w. w zbiorach Biblioteki Narodowej*.

¹⁹ BOZ 146, k. 24r.

²⁰ *Miscellanea*, sygn. MS 1007, zob. opis katalogowy: <http://ub-goobi-pr2.ub.uni-greifswald.de/viewer/fullscreen/PPN827667272/300/> (dostęp: 27.02.2017); zdigitalizowany rękopis zob. <http://www.ma->

Tekst zasadniczo pozbawiony jest zdobień (z wyjątkiem początkowego inicjału); wszelkie wyróżnienia mają raczej walor praktyczny i umożliwiają orientację w jego treści: fragmenty z Biblii są pogrubione i ujęte w czerwone liniowanie, natomiast odniesienia informujące o tym, czyj komentarz do tekstu jest przytaczany, zostały zakreślone na czerwono.

Drugi z tekstów, *De passione Domini Jesu Christi*, nie jest niestety datowany²¹. Spisany został na oddzielnych składkach, bez zachowania ciągłości z poprzednim dziełem; różni się również nieco wyglądem, gdyż został skopiowany w dwóch kolumnach, a wyróżnienia tekstowe są w nim dużo rzadsze. Wynika to bez wątpienia także z jego treści – opisuje on sens męki Jezusa, z odwołaniami do ewangelii i egzegetów. Wśród biblijnych komentatorów przywoływani są m.in.: św. Anzelm, św. Hieronim, św. Augustyn (*O wolnej woli*), św. Beda, św. Grzegorz Wielki, św. Jan Chryzostom, św. Albert Wielki, św. Ambroży, św. Hilary, św. Dionizy Aleksandryjski, św. Jan Damasceński, Orygenes, Teodozjusz, Teofil, bł. Tomasz, Raban Maur, św. Bernard z Clairvaux, Euzebiusz, Ryszard ze św. Wiktora. Cytaty biblijne i odniesienia do nich także podkreślane zostały na czerwono.

Również trzeci z tekstów, *De quadragesima*, nie jest datowany²². Jest on nieco bardziej ozdobny od poprzednich, wyraźnie podzielony na części według poszczególnych dni postu, których nazwy zostały wyróżnione pogrubieniem i podkreśleniem na czerwono. Kolejne fragmenty rozpoczynają się od kolorowego inicjałku, a część odniesień do tekstów biblijnych została przeniesiona na marginesy. Podzielony jest również na czterdzieści stacji. Tekst odnosi się zarówno do Starego i Nowego Testamentu (np. Księgi Przysłów, Księgi Wyjścia, Ezechiela, Królewskiej, Daniela, Listów do Efezjan, Koryntian, Filipian, Galatów), jak i do ich komentatorów: św. Grzegorza (*Moralia*), Orygenes (m.in. *Homilia o Księdze Kapłańskiej*), św. Ambrożego, św. Hieronima, św. Tomasza z Akwinu.

Tekst czwarty, określony przez kopistę jako *Tractatus de vita, morte et accidia spirituali*, został przepisany w 1477 roku, bez podania dokładniejszej daty²³. W rzeczywistości wykazuje on duże podobieństwo do traktatu V *De acedia* z dzieła *Summa virtutum ac vitiorum* Wilhelma Peraldusa²⁴. Pogrubieniem wyróżnione są w nim kluczowe stwierdzenia traktatu, a także podziały na różne rodzaje *accedii*; wszelkie odniesienia, podobnie jak we wcześniejszych tekstach, są zazwyczaj zakreślane na czerwono. Podobnie jak poprzednie dzieło, zawiera on nieco więcej zdobień w formie kolorowych inicjałków. Poświęcony jest głównie zagadnieniom apatii duchowej, przedstawia jej negatywne skutki, stwierdza, że jest ona grzechem śmiertelnym i prezentuje różne jej rodzaje, odwołując się m.in. do Księgi Przysłów, Ewangelii, *Homilii* św. Grzegorza, *Listu do Galatów*, św. Bedy Czcigodnego, św. Hieronima. Także to

nuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj31275159,T (dostęp: 27.02.2017). Za informację na ten temat dziękuję p. Sławomirowi Szyllerowi z Instytutu Historii Nauki PAN.

²¹ BOZ 146, k. 25 r–76v.

²² BOZ 146, k. 78 r–101r.

²³ BOZ 146, k. 102 r–126r.

²⁴ Por. <http://www.unc.edu/~swenzel/acediat.html> (dostęp: 27.02.2017).

dzieło zawiera wątki istotne z punktu widzenia przygotowań do świąt Wielkiej Nocy, np. związane z zaniedbywaniem spowiedzi oraz o pożytkach z jej odbycia.

Tekst piąty, który nie został wyróżniony przez kopistę ani uwzględniony jako oddzielny w *Inwentarzu rękopisów do poł. XVI wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, otrzymał roboczy tytuł *De officiis sacerdotis*²⁵. Przybliża on cechy, jakie powinna posiadać osoba sprawująca funkcje duchownego i opisuje jej obowiązki. Odwołuje się przy tym do listów apostołskich, św. Hieronima, dzieł św. Augustyna. Druga część tekstu wymienia pięć obowiązków duchownego, tj.: prawdziwe głoszenie ewangelii, modlitwa, udzielanie sakramentów, studiowanie Pisma Świętego i dawanie dobrego przykładu innym. Wydaje się ona zaczerpnięta wprost z traktatu Jana Husa *De quinque officiis sacerdotis*²⁶.

Tekst ten stanowi wprowadzenie do kolejnego utworu, w zakończeniu bowiem pojawia się stwierdzenie, że ze względu na to, iż najważniejszym obowiązkiem duchownego jest kaznodziejstwo, dalej zamieszczono dzieło, określone przez kopistę jako *Summa praedicatorum* według *Summy* Jana z Walii z początku jego księgi²⁷. Treści związane z tematem kaznodziejstwa znajdowały się w kilku dziełach Jana z Walii, chociażby w *Ars praedicandi* lub w *Moniloquium*, zwanym niekiedy także *Ars praedicandi*²⁸. Dostępne informacje na temat tych dzieł, m.in. incipity²⁹, nie wskazują na to, żeby to właśnie one znalazły się w rękopisie BOZ 146, a brak dostępnych edycji, czy liczniejszych zdigitalizowanych rękopisów, nie pozwolił na dokładniejszą weryfikację takiego określenia zamieszczonego w kodeksie dzieła na potrzeby niniejszej analizy³⁰. Niewykluczone jednak, że starano się po prostu zwiększyć oddziaływanie anonimowego traktatu, przypisując go Janowi z Walii³¹. Drugi egzemplarz tego tekstu znajduje się w Pradze³², być może nieprzypadkowo zatem jest on powiązany z tekstem, który blisko nawiązuje do dzieła Husa, ale w formie takiej właśnie kompilacji został zaczerpnięty z pierwowzoru pochodzącego z Czech.

W dziele tym wymienionych jest m.in.: sześć największych grzechów kaznodziei; zasady, którym powinien być wierny; konieczność dawania przykładu innym także przez uczynki; przestrogi przed niebezpieczeństwami kaznodziejstwa i pożytki

²⁵ BOZ 146, k. 126v–129r.

²⁶ Por. HISTORIA ET MONUMENTA [1715], t. 1, s. 191; o samym dziele zob. SPINKA 2017, s. 141.

²⁷ BOZ 146, k. 129r–160r.

²⁸ Spis dzieł Jana z Walii zob. SWANSON 2002, s. 220–222.

²⁹ TAMŻE, s. 220.

³⁰ Lista zachowanych rękopisów zawierających dzieła Jana z Walii stanowi załącznik drugi w pracy SWANSON 2002, s. 223–247. Część z wymienionych tam kodeksów jest dostępna on-line, np.: Paryż, Bibliothèque nationale de France, lat. 3241, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9067782d/f1.image.r=latin%203241> (dostęp: 2.03.2017); Paryż, BnF, lat. 14909, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9067101w/f130.item.r=latin%2014909> (dostęp: 2.03.2017).

³¹ Na temat autorstwa traktatów kaznodziejskich zob. BRISCOE / JAYE 1992, s. 58–60.

³² Por. Praga, Národní knihovna, X.D.1, k. 119ra–130vb (TRUHLÁŘ 1905–1906, t. 2, s. 64–65). Rps zob. http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NK-CR_X_D_1_____3N0A694-cs (dostęp: 27.02.2017). Za informację o tym rękopisie również dziękuję p. Sławomirowi Szyllerowi.

z niego płynące; opisana jest też radość, którą powinno ono sprawiać. Tekst zawiera również ostrzeżenia przed używaniem obelg i przed gadatliwością, opisuje zalety i wady długich kazań, oznaki fałszywej sławy, po których można rozpoznać hipokrytę oraz oznaki pychy; wymienia sposoby umożliwiające duchownemu poprawienie się w kaznodziejstwie i spowiednictwie. Tekst odwołuje się m.in. do św. Grzegorza (*Moralia super Job, Homilia do Ezechiela*), św. Bernarda z Clairvaux i św. Hieronima. Wyróżnienia i pogrubienia mają za zadanie z jednej strony oddzielić poszczególne części dzieła, z drugiej – zwrócić uwagę na najważniejsze poruszane w nim kwestie.

Bezpośrednio po zakończeniu tekstu *Summy* umieszczono trzy cytaty³³, m.in.: z kazania św. Bonawentury na pierwszą niedzielę Wielkiego Postu³⁴, z *De vita christiana* św. Augustyna³⁵, a także cytat, określający cechy chrześcijanina (w tym powinności związane z Wielkim Postem: udzielanie jałmużny bez nadziei na poklask, odbywanie postu z radością)³⁶. Według kolofonu, tę część kodeksu kopista zakończył przepisywać w Wielką Sobotę 1477 roku³⁷.

Kolejny tekst został określony przez pisarza jako *Tractatus de septem mortalibus peccatis valde bonus*³⁸. Traktat opisuje, w jaki sposób powinno być rozumiane źródło grzechu śmiertelnego; przedstawia poszczególne grzechy śmiertelne, ich rodzaje, skutki, oznaki oraz sposoby ich zwalczania. Najwięcej miejsca zostało poświęcone pysze jako źródłu wszystkich innych grzechów. W tekście znajdują się odwołania do św. Anzelma *De libertate arbitrii*, św. Augustyna *Librum de spiritu et anima* i *Wyznań*, a także do: św. Bernarda, św. Ambrożego, św. Hugona, Izaaka de Stella, św. Tomasza oraz do Seneki. Część najważniejszych pojęć i poruszonych w tym utworze zagadnień została zaznaczona na marginesach, poszczególne części traktatu wyróżniono pogrubieniem i podkreśleniem.

Zawartym w kodeksie tekstom towarzyszą noty, głównie o charakterze dewocyjnym. Niemal wszystkie zostały umieszczone na pierwszych kartach poszczególnych tekstów. Wyjątkiem jest utwór *De officiis sacerdotis*, czyli tekst odwołujący się do nauk Jana Husa. Noty przyjmują tu brzmienie: „Maria gracia plena”³⁹, „Iesus Cristus Maria hec sunt nomina pija”⁴⁰, „Iesus Cristus Maria” (najczęstsze, bo przy trzech tekstach)⁴¹, „Domine non sum dignus”⁴². Wydaje się, że noty te mogły odzwierciedlać pewne emocje kopisty, towarzyszące zapewne przepisywaniu tekstów, w dużej mierze dotyczących problematyki pasywnej lub różnych grzechów, a także wyzwań i obowiązków duchownego. Mogą one stanowić także próbę uzyskania Bożego wsparcia w podjętym zadaniu.

³³ BOZ 146, k. 160 r–160v.

³⁴ BOZ 146, k. 160r.

³⁵ BOZ 146, k. 160r.

³⁶ BOZ 146, k. 160r–160v.

³⁷ BOZ 146, k. 160v.

³⁸ BOZ 146, k. 160v–203v.

³⁹ BOZ 146, k. 1r.

⁴⁰ BOZ 146, k. 24r.

⁴¹ BOZ 146, k. 25r, 78r, 102r.

⁴² BOZ 146, k. 160v.

Chociaż spisanie tylko dwóch z omówionych tekstów jest dokładnie datowane – na początek Wielkiego Postu i na Wielką Sobotę – charakter kodeksu jest na tyle jednolity, że można uznać, iż powstał on w całości w tym samym czasie. Znajdujące się na końcach składek kustosze wydają się naniesione ręką kopisty całego rękopisu. Jeżeli przyjąć, że teksty znajdujące się pomiędzy jednym a drugim datowanym dziełem były spisywane w kolejności chronologicznej, wówczas pisarz musiałby pracować w tempie około trzech kart dziennie, co wydaje się realną prędkością. Oczywiście nie ma gwarancji, że cały kodeks (lub przynajmniej jego większość) został spisany w okresie wielkanocnym, jednak potrzebom duchownego w czasie Wielkiego Postu i Wielkanocy mogły odpowiadać co najmniej trzy znajdujące się w nim teksty, które zajmują połowę jego objętości. Także pozostałe utwory zawierają wiele elementów użytecznych przy przygotowaniach do najważniejszych świąt w roku liturgicznym.

Zdobienia kodeksu są raczej ubogie: ograniczają się do ozdobnych inicjałów w czterech pierwszych tekstach i do kolorowych inicjałków w dalszej części kodeksu. Gdźieniedzie na marginesach pojawiają się drobne rysunki czerwonym atramentem, nie wydają się jednak związane z tekstem i przedstawiają przede wszystkim motywy roślinne.

Warto chyba ponownie podkreślić pewną jednolitość tematyczną wymienionych wyżej tekstów i znaczenie kodeksu jako całości. Wszystkie zawarte w nim utwory mogły być przydatne w pracy duszpasterskiej i przynajmniej częściowo odnoszą się do kwestii niezwykle istotnych w okresie Wielkiego Postu i Wielkanocy. Jak wiadomo, czas ten odgrywał niezwykle istotną rolę nie tylko w życiu chrześcijanina, lecz także w duszpasterstwie⁴³, wymagał więc szczególnego przygotowania ze strony duchownego, zwłaszcza jeżeli pełnił on obowiązki kaznodziei.

Bez znaczenia pozostaje, czy pierwotnym użytkownikiem księgi miał być sam kopista, czy też realizował on tylko zamówienie dla innego duchownego. Nic nie wskazuje jednak na to, aby kodeks należał do produkcji ekskluzywnej, na potrzeby osoby o wyższych wymaganiach estetycznych. Pismo jest, co prawda, dosyć czytelne, brak też większych przekreśleń, jednak zdobienia ograniczone są właściwie do minimum i obejmują ozdobne inicjały na początku poszczególnych tekstów, a podkreślenia i pogrubienia miały za zadanie przede wszystkim ułatwienie orientacji w materiale. Tym samym wydaje się, że zawartość treściowa odpowiadała potrzebom duszpasterskim szeregowego przedstawiciela kleru, być może właśnie wikarego wieczystego katedry plockiej, który stał w obliczu konieczności przygotowania się do swoich obowiązków. Nie należy zapominać, że do podstawowych powinności wikariusza wieczystego w katedrze plockiej należało sprawowanie kultu Bożego, zwłaszcza celebrowanie mszy, a zaniedbania w tej kwestii były zagrożone karami pieniężnymi⁴⁴. Zważywszy na czas spisywania kodeksu, być może chodziło nie tylko o praktyczny aspekt działań związanych z rozpamiętywaniem Męki Pańskiej i oczekiwania na zmartwychwstanie

⁴³ BRACHA 2007, s. 209–211.

⁴⁴ RADZIWIŃSKI 1992, s. 24–25.

Chrystusa, lecz także o jego wymiar moralny – osobistą refleksję, rachunek sumienia i uświadomienie sobie roli kaznodziei w tym szczególnym czasie roku liturgicznego⁴⁵. Należy jednocześnie zauważyć, że osoba korzystająca z kodeksu musiała chyba odznaczać się dobrym przygotowaniem do pełnionych obowiązków lub chociaż chęcią uzyskania dosyć wszechstronnej wiedzy ułatwiającej ich sprawowanie. Warto podkreślić, że w późnym średniowieczu, w okresie dogłębnego kryzysu Kościoła i osłabienia jego autorytetu, przywiązywano olbrzymią rolę do postawy kapłanów, a wymagania wobec nich rosły⁴⁶. Tendencja ta mogła odbijać się nie tylko na uczonych teologach, lecz także średnim klerze katedralnym, do którego prawdopodobnie należał użytkownik kodeksu.

Wydaje się, że rękopis BN BOZ 146 może być przykładem kolekcji tekstów, które zostały przepisane z myślą o zgromadzeniu materiałów, które miały umożliwić duchownemu przygotowanie się do okresu Wielkiego Postu i Wielkanocy, ale także – szerzej – do pracy duszpasterskiej. Poprzez zawarte w utworze odniesienia może on wskazywać na źródła, z których korzystano przy tej okazji, a także pomóc zrozumieć proces formowania się treści istotnych w czasie najważniejszych świąt kościelnych. Zastanawiające jest, że wśród przywoływanych autorytetów i komentatorów dominują autorzy z pierwszych wieków chrześcijaństwa, Ojcowie i Doktorzy Kościoła oraz pisarze zakonni z XII/XIII wieku, wśród których figuruje wielu dominikanów. Oczywiście tym, co wydaje się w kodeksie najciekawsze, jest pojawienie się w nim (obok tekstów odnoszących się do w pełni uznanych autorytetów kościelnych) również dzieła nawiązującego wprost do traktatu Jana Husa. Choć nie był to żaden z tekstów wywołujących największe kontrowersje, a przemyślenia czeskiego myśliciela dotyczące duszpasterstwa nie wychodziły poza ramy ortodoksji⁴⁷, to jednak umieszczenie go w rękopisie wydaje się interesujące i zasługuje być może na dalsze badania. Niezależnie od tego, czy kopista był świadom autorstwa powielanego fragmentu, czy nie, jego umieszczenie wśród innych utworów odnoszących się do duszpasterstwa może stanowić przykład dróg oddziaływania czeskiej myśli reformatorskiej na mazowieckie duchowieństwo i ukazywać związki między tymi dwoma środowiskami intelektualnymi.

Aby jednak móc rekonstruować zjawiska, związane z tekstami wykorzystywanymi przez duchownych do własnej formacji duszpasterskiej, należałoby skonfrontować jak najwięcej rękopisów o podobnym charakterze, a ich odnalezienie zależy w dużej mierze od precyzji nadawanych im współcześnie tytułów. Proces katalogowania rękopisów jest niezwykle żmudny i długotrwały, podobnie jak projektowanie pomocy naukowych czy baz danych, umożliwiających swobodne korzystanie z zachowanych zbiorów. Dlatego wydaje się, że w przypadku omawianego rękopisu – z myślą o jego przyszłym opisie katalogowym – warto chyba zaproponować zmianę utworzonego na

⁴⁵ Na temat znaczenia tematyki pasyjnej w późnośredniowiecznej refleksji religijnej zob. np. KOPEĆ 1981, s. 53–59.

⁴⁶ BRACHA 2004, s. 145.

⁴⁷ BRACHA 2018, s. 191.

potrzeby *Inwentarza rękopisów do poł. XVI wieku w zbiorach BN* tytułu *Miscellanea* na bardziej precyzyjne: *Collectio Martini de Raczansz*, *Collectio vicarii* bądź *Collectio pastorale*.

Ewa Kobylińska
National Library in Warsaw

Manuscript BN, BOZ 146, that is the *Collectio Martini de Raczansz*

This paper aims for presenting a manuscript of the acc. No. BOZ 146 in collection of the National Library in Warsaw, that in the *Inventory of manuscripts till mid-16th century in collection of the National Library* has been labelled *Miscellanea*. It has been written in 1477 by Marcin, son of Piotr of Raciąż. It comprises Lent texts and some ministry instructions. Although it is lacking in higher aesthetic values (being copied in a rather sloppy italics with meagre decoration) it seems quite interesting as a sort of a whole – contrary to the title, its contents appears to be quite homogenous. One can suppose that its compilation had been dictated mostly by the needs of a cleric preparing for the Easter. This is confirmed by the fact of copying the texts related to the Lent and the Lord's Passion or to preaching in the Lent period and by the form of ornamentation itself, which is limited and its elements are first of all meant to facilitate the readers' orientation in the matters discussed in the codex. Owing to of its features, the manuscript can be used for identifying the sources utilized by the ministers in preparation for the most important of Christian feasts, among which – oddly enough – can also be found a text based on *De quinque officiis sacerdotis* by Jan Hus.

Bibliografia

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

- GREIFSWALD, Universitätsbibliothek, sygn. MS 1007, *Miscellanea* (online: <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj31275159,T>, dostęp: 02.03.2017).
- PARYŻ, Bibliothèque nationale de France:
sygn. lat. 3241, Johannes Wallensis, *Collectiloquium de vitiis et virtutibus, poenis et praemiis* (on-line: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9067782d/f1.image.r=latin%203241>, dostęp: 02.03.2017),
sygn. lat. 14909, *Ars ad faciendum sermones* (on-line: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9067101w/f130.item.r=latin%2014909>, dostęp: 02.03.2017).
- PRAGA, Národní knihovna, sygn. X.D.1, *Textus varii* (on-line: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__X_D_1_____3N0A694-cs, dostęp: 27.02.2017).
- WARSZAWA, Biblioteka Narodowa, sygn. BOZ 146, *Miscellanea* (on-line: <https://polona.pl/item/8636947/0/>, dostęp: 27.02.2017).

WARSZAWA, Instytut Historii PAN, *Kartoteka słownika historyczno-geograficznego Mazowsza w średniowieczu*, hasło: Daniszewo, pow. wyszogrodzki, (on-line: http://rcin.org.pl/dlibra/docmetadata?id=37674&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI, dostęp: 27.02.2017).

Źródła drukowane

E CODICIBUS PLOCENSIS [1888]: *E codicibus Plocensis*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 5, Lwów 1888, s. 989–990 (<http://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=17389>, dostęp: 27.02.2017).

HISTORIA ET MONUMENTA [1715]: *Historia et monumenta Johannis Hus et Hieronymi Pragensis confessorum Christi*, t. 1, b.m. 1715.

METRYKA UNIwersYTETU KRAKOWSKIEGO [2004]: *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508*, wyd. Antoni Gąsiorowski i in., t. 2, Kraków 2004.

Opracowania

BRACHA 2004: Krzysztof Bracha, *Teolog – intelektualista i duszpasterz w społeczeństwie średniowiecznym*, [w:] *Kolory i struktury średniowiecza*, red. Wojciech Fałkowski, Warszawa 2004, s. 136–154.

BRACHA 2007: Krzysztof Bracha, *Nauczanie kaznodziejskie w Polsce późnego średniowiecza. „Sermones dominicales et festuales” z tzw. kolekcji Piotra z Miłosławia*, Kraków 2007.

BRACHA 2018: Krzysztof Bracha, *Jan Hus jako kaznodzieja i promotor kaznodziejstwa*, [w:] *Jan Hus. Życie, myśl, dziedzictwo*, red. Paweł Kras, Martin Nodl, Warszawa 2018, s. 167–192.

BRISCOE / JAYE 1992: Marianne G. Briscoe, Barbara H. Jaye, *Artes praedicandi. Artes orandi. Typologie des sources du Moyen Âge occidental*, fasc. 61, Turnhout 1992.

KALISZUK / SZYLLER 2012: Jerzy Kaliszuk, Sławomir Szyller, *Inwentarz rękopisów do poł. XVI wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, Warszawa 2012.

KOBYLIŃSKA 2017: Ewa Kobylńska, *Admisje notarialne w diecezji płockiej u schyłku średniowiecza*, „*Studia Geohistorica*”, 5, 2017, s. 204–222.

KOCÓWNA / MUSZYŃSKA 1967: Barbara Kocówna, Krystyna Muszyńska, *Inwentarz Biblioteki Ordynacji Zamojskiej sygn. 1–2051*, Warszawa 1967.

KOPEĆ 1981: Jerzy J. Kopeć, *Nurt pasyjny w średniowiecznej religijności polskiej*, [w:] *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, red. Henryk D. Wojtyśka, Jerzy J. Kopeć, Lublin 1981, s. 36–60.

KORYTKOWSKI 1883: Jan Korytkowski, *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych. Podług źródeł archiwalnych*, t. 1, Gniezno 1883.

ŁOSOWSKA 2007: Anna Łosowska, *Kolekcja Liber legum i jej miejsce w kulturze umysłowej późnośredniowiecznego Przemyśla*, Warszawa–Przemyśl 2007.

MAKOWSKI 2005: Tomasz Makowski, *Biblioteka Ordynacji Zamojskiej od Jana do Jana. Przewodnik po wystawie*, Warszawa 2005.

RADZIMIŃSKI 1992: Andrzej Radziwiński, *Wikariusze katedry płockiej w XIII–poł. XV w. Cz. 2. Zagadnienia wybrane*, „*Nasza Przyszłość*”, 77, 1992, s. 5–31.

SKUPIEŃSKI 1997: Krzysztof Skupieński, *Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce*, Lublin 1997.

SŁOWNIK PRACOWNIKÓW 1972: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. Irena Treichel, Warszawa–Łódź 1972.

SMOLEŃSKA / MUSZYŃSKA 1991: Barbara Smoleńska, Krystyna Muszyńska, *Katalog rękopisów. Seria III, Zbiory Biblioteki Ordynacji Zamojskiej*, t. 2, *Rękopisy od XVI do XIX w. (sygn. BOZ do 1050)*, Warszawa 1991.

SPINKA 2017: Matthew Spinka, *John Hus. A Biography*, Princeton 2017.

SWANSON 2002: Jenny Swanson, *John of Wales. A Study of the Works and Ideas of a Thirteenth-Century Friar*, Cambridge 2002.

TRUHLÁŘ 1905–1906: Josef Truhlář, *Catalogus codicum manuscriptorum Latinorum qui in C. R. Bibliotheca Publica atque Universitatis Pragensis asservantur*, t. 2, Pragae 1905–1906.

WIESIOŁOWSKI 1967: Jacek Wiesiołowski, *Kolekcje historyczne w Polsce średniowiecznej XIV–XV wieku*, Wrocław 1967.

XIV-wieczny kodeks Antonio da Rido z Padwy ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu (Rkp. 1736). Analiza treściowa i proveniencyjna

W zbiorze rękopisów średniowiecznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu znajdują się trzy kodeksy o potwierdzonej proveniencji włoskiej (Rkp. 1734, Rkp. 1736 i Rkp. 2437)¹. Przedmiotem poniższej analizy jest kodeks o sygn. Rkp. 1736, będący zbiorem *miscellanea*, zawierający „Traktaty filozoficzne, teologiczne, prawne i medyczne”². To jedyny średniowieczny rękopis włoski ze zbiorów poznańskich, w przypadku którego udało się ustalić pierwszego właściciela³.

Opis ogólny i bibliologiczny

Rękopis sporządzony został na papierze w formacie *in quarto*, o wymiarach 21,5 × 15 cm, o różnych składkach, oznakowanych reklamantami, z przewagą senionów. Skryptor przyjął jednokolumnowy układ tekstu, stosując liniowanie ołówkiem (grafitem). Na podstawie analizy pisma, które można określić jako kursywę na bazie cancellereski przypuszcza się, że rękopis został wykonany prawdopodobnie przez jednego (?) skryptora, dla jednego zleceniodawcy, ale etapami, na co wskazują róż-

¹ Poza wspomnianymi rękopisami, pochodzenie włoskie (bądź południowofrancuskie) domniemywa się także w przypadku Rkp. 1744 *O sakramentach i ceremoniach kościelnych* (tytuł utworzony przez Pracownię Rękopisów), datowanego na 1. poł. XIII w. Jest to najstarszy kodeks w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu (dalej BUP).

² Tytuł utworzony w 2013 r. przez Pracownię Rękopisów BUP.

³ Pierwszą szczegółową analizę bibliologiczną i treściową kodeksu Rkp. 1736 przeprowadził dr Jakub Kujawiński, który przekazał mi swoje wyniki i zainspirował do dalszych badań i poszukiwań, za co składam mu serdeczne podziękowanie.

nice wykonania. Pojedyncze inicjały posiadają dekorację filigranową. Kodeks liczy 198 kart (w tym 14 pustych) i nie ma oprawy. Brak jakichkolwiek śladów wiązań pozwala przypuszczać, że nigdy nie został oprawiony.

Fragmentaryczność treści incipitów i explicitów tekstów zawartych w rękopisie 1736 sprawia, że czas powstania rękopisu daje się ustalić jedynie w przybliżeniu, na okres między 1392 a 1399 rokiem. Datę *post quem* wyznacza czas wykładów Giovanniego da Borsano (Brosano, Brossano), wygłoszonych na uniwersytecie w Padwie w 1392 roku, których zapis (*recollectiones*) stanowi główną część zawartości kodeksu. Z kolei dający się odczytać na ostatniej zachowanej karcie rok 1399 jako data (pierwszej?) sprzedaży kodeksu staje się datą *ante quem* jego powstania. Ustalone na podstawie powyższych przesłanek treściowych i proveniencyjnych datowanie kodeksu znajduje potwierdzenie także w typach filigranów, które używane były przez włoskie papiernie w końcu XIV oraz na przełomie XIV i XV wieku.

Treść

Jak już wspomniano, Rkp. 1736 jest kodeksem typu *miscellanea*, na które składają się głównie teksty filozoficzne, a także teologiczne, prawne i medyczne, z których większość to krótkie, kilku- bądź kilkunastostronicowe fragmenty traktatów. Najobszerniejszą (k. 25r–134r), a zarazem najcenniejszą część kodeksu stanowi komentarz do trzech ksiąg *De anima* Arystotelesa (inc. *Bonorum honorabilium notitiam opinantes*, [il. 1](#)) autorstwa Giovanniego da Borsano z Mediolanu (Johannes de Brossano Mediolanensis) – doktora *artium* i medycyny, profesora uniwersytetu w Bolonii (od 1372) i w Pawii (1379–1398)⁴, brata słynnego kanonisty, arcybiskupa Mediolanu, Simone’a da Borsano⁵.

Komentarz ten ma szczególną wartość dla badaczy średniowiecznej filozofii, zwłaszcza w zakresie recepcji dzieł Arystotelesa⁶, ponieważ jest jednym z zaledwie dwóch zachowanych odpisów *recollectiones* Giovanniego da Borsano. Warto zaznaczyć, że poznański odpis znany był dotąd wyłącznie polskim badaczom przedmiotu⁷. Drugi znany rękopis, również zaczynający się lemmą „Bonorum honorabilium notitiam opinantes”, znajduje się w kodeksie Ms 593 Biblioteca Angelica w Rzymie ([il. 2](#))⁸.

⁴ W 1372 r. otrzymał od papieża Grzegorza XI katedrę medycyny na wydziale *artium* uniwersytetu w Bolonii, a od 1379 r. pojawia się w źródłach uniwersytetu w Pawii; CHARTULARIUM STUDII BONONIENSIS [1913], s. 288; zob. też MAIOCCI 1905, t. 1, s. 60–62, 67 et passim; SORBELLI 1940, s. 122; PIANA 1966, s. 89.

⁵ SCHWARZ 2013, s. 68, 202, 611–612.

⁶ MARKOWSKI 2004, s. 292.

⁷ Charles H. Lohr, pisząc repertorium *Latin Aristotle Commentaries* nie znał artykułu M. Markowskiego, *Aristotelica Poznaniensia*. Nie zapoznał się także z 4-tomowym opracowaniem Jacqueline Hamesse przy współpr. Sławomira Szyllera, zob. HAMESSE / SZYLLER 2007–2010; por. LOHR 2013, s. 244.

⁸ Biblioteca Angelica di Roma (dalej BA), sygn. Ms 593, k. 20r–91v, zob. NARDUCCI 1893, s. 252; CATALOGO DEI MANOSCRITTI 1982, s. 93–95; LOHR 2013, s. 244.

Autorzy *Repertorium initiorum manuscriptorum medii aevi* przypisali Giovanniemu da Borsano także autorstwo *Recollectiones super libris De anima* z rękopisu Ms 1499 Biblioteki Uniwersyteckiej w Padwie⁹. W rzeczywistości jest to zapis wykładów wygłoszonych w 1424 roku na uniwersytecie bolońskim przez Leonarda da Udine (Leonardus Matthaei de Utino), dominikańskiego profesora teologii¹⁰.

Rękopis Ms 593 zawiera ponadto dwa inne komentarze do wspomnianego traktatu Arystotelesa: tekst autorstwa Alanusa (k. 1r–18r), przepisany w 1358 roku w Padwie przez Blaxiusa (Blasiusa) de Aretio¹¹, oraz *Commentarii in libros Aristotelis de Anima* Jana Burydana (k. 93r–150r), skopiowane przez studenta z Perugii, Matheusa de Esculo, w 1386 roku. Swojego imienia nie ujawnił natomiast skryptor interesującego nas komentarza Giovanniego da Borsano (k. 20r–91v). Odnotował on jednakże w kolofonie datę zakończenia zapisu treści wykładów: „Expliciunt recoluptiones [recollectiones] super libris tribus De anima Aristotelis edite a magistro Johanne de Borsano artium et medicinae doctore famosissimo de Mediolano. Et scripte Padue anno d. 1392, die vltimo nouembris, videlicet in die sancti Andree et in die sabbati” (k. 91v). Jest to informacja szczególnie cenna w świetle badań nad poznańskim odpisem *recollectiones* mediolańskiego arystotelika, którego anonimowy pisarz ograniczył się jedynie do dwukrotnego przedstawienia autora: „Incipit scriptum libri de anima Aristotelis secundum magistrum Johannem de Brosano” (k. 25r). „Expliciunt Recollectiones primi libri de anima secundum excellentissimum Magistrum Johannem de Brosano. Incipiunt Recollectiones 2i de Anima” (k. 35v). Analiza porównawcza¹² obu zachowanych wersji *recollectiones* Giovanniego da Borsano na temat *De anima* Arystotelesa – rzymskiej (BA Ms 593) i poznańskiej (BUP Rkp. 1736) – wykazała wyraźną analogię tekstów i jedynie nieznaczne różnice w składni i treści (brak pojedynczych wyrazów bądź zdań etc.). Potwierdziła tym samym, że oba teksty są zapisem jednego cyklu wykładów wygłoszonych przez mediolańskiego profesora na uniwersytecie w Padwie w 1392 roku¹³.

Antonio da Rido – właściciel kodeksu

Z treści dwóch łacińskich zapisów proveniencyjnych¹⁴, zachowanych w szczątkowej postaci na ostatniej karcie rękopisu (il. 3) wynika, że pierwszym znanym nam

⁹ Biblioteca Universitaria di Padova, sygn. Ms 1499, k. 64r–148v, zob. HAMESSE / SZYLLER 2007–2010, t. 3, s. 562–563, t. 4, s. 17.

¹⁰ KRISTELLER 1967, s. 17; KAEPELI 1980, s. 80–82; LOHR 2013, s. 372.

¹¹ COLOPHONS DE MANUSCRITS OCCIDENTAUX 1965, s. 282.

¹² Studia porównawcze nad obu omawianymi rękopisami były możliwe dzięki stypendium Fundacji Lanckorońskich i pobytowi naukowemu w Rzymie w październiku 2015 r.

¹³ GARGAN 1971, s. 264, nr 118.

¹⁴ Odczyt zapisów proveniencyjnych na k. 198v:
 „// anima cu(m) alijs utilib(us) s(ecundu)m bo
 // Rido filij Nicholai de Rid(o)
 // peum 1399 p(ro) p(re)cio duc(at)is iii”

z imienia czytelnikiem i właścicielem kodeksu Rkp. 1736 był Antonio da Rido, syn Nicolao da Rido, który w 1399 roku nabył rękopis „p(ro) p(re)cio duc(at)is iii”. Później *istud scriptum* wraz z innymi częściami książki (?) zakupił od niego niejaki Sigismundus de Porch(ens?)is, już za wyższą cenę – cztery dukaty.

Tyle informacji daje się „wyłuskać” z wytartego i uszkodzonego tekstu na końcowej podartej karcie rękopisu. Z pomocą w dalszej identyfikacji interesującej nas postaci pierwszego znanego z imienia czytelnika Rkp. 1736 przychodzą inne źródła. *Famiglia* da Rido (da Rio), wzmiankowana w źródłach od XIV wieku, należała do arystokracji Padwy, a jej pozycja we władzach republiki i znaczenie polityczne wzrastało w ciągu kolejnego stulecia¹⁵. Aktywność przedstawicieli rodu przejawiała się także w sferze intelektualnej, w życiu *Universitas Patavina*, drugim po Bolonii najstarszym i największym uniwersytecie Italii. W 1398 roku Nicolao da Rido (ojciec Antonia?) – doktor *artium* i medycyny, profesor tej uczelni, ufundował kolegium dla miejscowych ubogich studentów¹⁶: „A. 1398 Nicolaus Ridius s. de Rido artium et medicinae doctor patavianus, ibi professor medicinae, collegium instituit pro 6. artium et medicinae studiosis patavinis”¹⁷. Niespełna dwadzieścia lat później w wykazie graduatów padewskiej uczelni odnajdujemy Antonia da Rido, który 31 marca 1417 roku, po publicznej obronie, która odbyła się *in maiori ecclesiae*, otrzymał stopień doktora *in scientia artium*¹⁸. Dwa miesiące później (26 maja) w trakcie publicznej obrony kolejnych czterech graduatów jest już on wymieniany w gremium profesorskim z pełnymi zaszczytami jako „nobilis et egregius artium doctor magister Antonio de Rido filius quondam ser Nicolai cive paduano”¹⁹. Po raz ostatni pojawia się w *Acta graduum academicorum* 30 kwietnia 1438 roku, z podaniem dzielnicy zamieszkania (?): „Anthonio de Rido de contrata Forzatorum Padue artium doctor”²⁰.

Biorąc pod uwagę datę uzyskania stopnia doktora *artium* (1417), należy wykluczyć przypuszczenie, aby Antonio da Rido mógł być słuchaczem wykładów Giovanniego da Borsano wygłoszonych na uniwersytecie w Padwie w listopadzie 1392 roku. Z pewnością jednak studiował tekst jego gościnnych *Recollectiones*. Wobec szczątkowego stanu zachowania zapisów proveniencyjnych oraz w świetle przytoczonych powyżej przekazów dotyczących działalności uniwersyteckiej Nicolao da Rido, nie można wykluczyć, że Rkp. 1736 był pierwotnie w jego posiadaniu, a dopiero po kilku lub kilkunastu latach trafił w ręce jego syna Antonia, wówczas już studenta wydziału *artium* padewskiej uczelni. To jednak hipoteza niemająca dotąd żadnego źródłowego potwierdzenia.

Drugi zapis:

„...ego Sigismondus de Porch(ens?)is emi istud scriptum cum alijs libro de part(ibus) a domino Anto|nio de rido pro ducatis quatuor”.

¹⁵ RONCETTI 1841, s. 38–39; SPRETI 1932, s. 721; TABARRINI / DE MINICIS 1870, t. 1, s. 156.

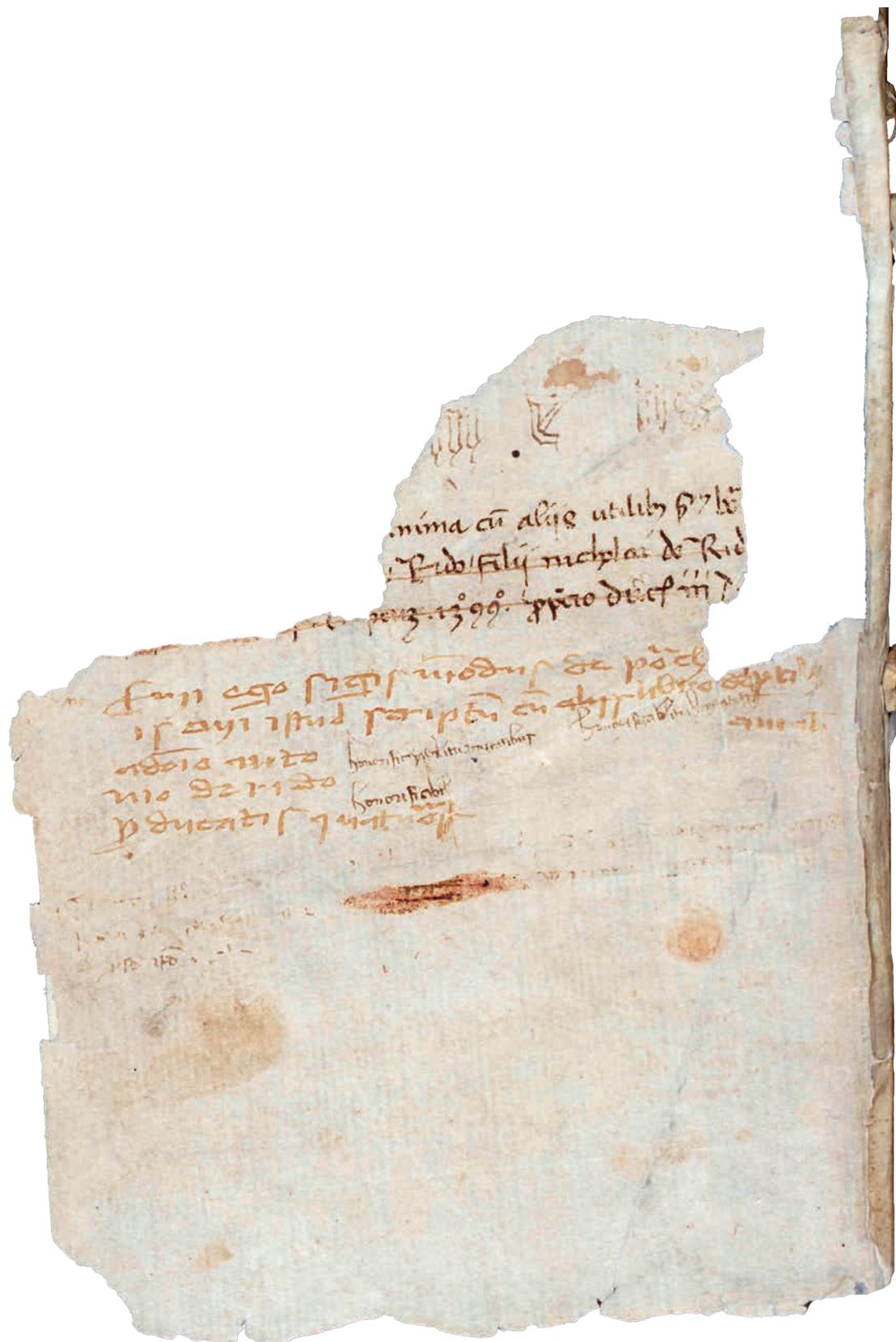
¹⁶ Instytucja *Collegio da Rio* funkcjonowała na uniwersytecie padewskim jeszcze w XX w. V. Spreti błędnie podaje rok 1391 jako datę założenia kolegium, zob. SPRETI 1932, s. 721.

¹⁷ MATTHIAE 1761, s. 69.

¹⁸ ACTA GRADUUM ACADEMICORUM GYMNASII PATAVINI 1970, t. 1: 1406–1434, nr 408, 409, s. 164.

¹⁹ TAMŻE, t. 1, nr 418, s. 167; t. 2: 1435–1450, s. 58.

²⁰ TAMŻE, t. 2, nr 1251, s. 57–58.

Il. 3. *Traktaty filozoficzne, teologiczne, prawne i medyczne*, Poznań, Biblioteka Uniwersytecka, Rkp. 1736, k. 198v, końcowa karta kodeksu z notami własnościowymi. Reprod. K. Skibniewski

De San Quid sit et pp Quid sit Tem sit i m.

Mapuine Recollectioz 3 libri de Ma

e parte autem
anume qua co
gnoscit anima
et sapit.

Subp Ar pount 2° L^o in q^o pount Et dicitur Antiqua et dicitur
de po. p^o Et dicitur Et de facta Et dicitur Na Ne pount 2° lib^o
1° q^o dicit de po Inre Et dicitur 1° 2° 3° 4° 5° 6° 7° 8° 9° 10° 11° 12° 13° 14° 15° 16° 17° 18° 19° 20° 21° 22° 23° 24° 25° 26° 27° 28° 29° 30° 31° 32° 33° 34° 35° 36° 37° 38° 39° 40° 41° 42° 43° 44° 45° 46° 47° 48° 49° 50° 51° 52° 53° 54° 55° 56° 57° 58° 59° 60° 61° 62° 63° 64° 65° 66° 67° 68° 69° 70° 71° 72° 73° 74° 75° 76° 77° 78° 79° 80° 81° 82° 83° 84° 85° 86° 87° 88° 89° 90° 91° 92° 93° 94° 95° 96° 97° 98° 99° 100° 101° 102° 103° 104° 105° 106° 107° 108° 109° 110° 111° 112° 113° 114° 115° 116° 117° 118° 119° 120° 121° 122° 123° 124° 125° 126° 127° 128° 129° 130° 131° 132° 133° 134° 135° 136° 137° 138° 139° 140° 141° 142° 143° 144° 145° 146° 147° 148° 149° 150° 151° 152° 153° 154° 155° 156° 157° 158° 159° 160° 161° 162° 163° 164° 165° 166° 167° 168° 169° 170° 171° 172° 173° 174° 175° 176° 177° 178° 179° 180° 181° 182° 183° 184° 185° 186° 187° 188° 189° 190° 191° 192° 193° 194° 195° 196° 197° 198° 199° 200° 201° 202° 203° 204° 205° 206° 207° 208° 209° 210° 211° 212° 213° 214° 215° 216° 217° 218° 219° 220° 221° 222° 223° 224° 225° 226° 227° 228° 229° 230° 231° 232° 233° 234° 235° 236° 237° 238° 239° 240° 241° 242° 243° 244° 245° 246° 247° 248° 249° 250° 251° 252° 253° 254° 255° 256° 257° 258° 259° 260° 261° 262° 263° 264° 265° 266° 267° 268° 269° 270° 271° 272° 273° 274° 275° 276° 277° 278° 279° 280° 281° 282° 283° 284° 285° 286° 287° 288° 289° 290° 291° 292° 293° 294° 295° 296° 297° 298° 299° 300° 301° 302° 303° 304° 305° 306° 307° 308° 309° 310° 311° 312° 313° 314° 315° 316° 317° 318° 319° 320° 321° 322° 323° 324° 325° 326° 327° 328° 329° 330° 331° 332° 333° 334° 335° 336° 337° 338° 339° 340° 341° 342° 343° 344° 345° 346° 347° 348° 349° 350° 351° 352° 353° 354° 355° 356° 357° 358° 359° 360° 361° 362° 363° 364° 365° 366° 367° 368° 369° 370° 371° 372° 373° 374° 375° 376° 377° 378° 379° 380° 381° 382° 383° 384° 385° 386° 387° 388° 389° 390° 391° 392° 393° 394° 395° 396° 397° 398° 399° 400° 401° 402° 403° 404° 405° 406° 407° 408° 409° 410° 411° 412° 413° 414° 415° 416° 417° 418° 419° 420° 421° 422° 423° 424° 425° 426° 427° 428° 429° 430° 431° 432° 433° 434° 435° 436° 437° 438° 439° 440° 441° 442° 443° 444° 445° 446° 447° 448° 449° 450° 451° 452° 453° 454° 455° 456° 457° 458° 459° 460° 461° 462° 463° 464° 465° 466° 467° 468° 469° 470° 471° 472° 473° 474° 475° 476° 477° 478° 479° 480° 481° 482° 483° 484° 485° 486° 487° 488° 489° 490° 491° 492° 493° 494° 495° 496° 497° 498° 499° 500° 501° 502° 503° 504° 505° 506° 507° 508° 509° 510° 511° 512° 513° 514° 515° 516° 517° 518° 519° 520° 521° 522° 523° 524° 525° 526° 527° 528° 529° 530° 531° 532° 533° 534° 535° 536° 537° 538° 539° 540° 541° 542° 543° 544° 545° 546° 547° 548° 549° 550° 551° 552° 553° 554° 555° 556° 557° 558° 559° 560° 561° 562° 563° 564° 565° 566° 567° 568° 569° 570° 571° 572° 573° 574° 575° 576° 577° 578° 579° 580° 581° 582° 583° 584° 585° 586° 587° 588° 589° 590° 591° 592° 593° 594° 595° 596° 597° 598° 599° 600° 601° 602° 603° 604° 605° 606° 607° 608° 609° 610° 611° 612° 613° 614° 615° 616° 617° 618° 619° 620° 621° 622° 623° 624° 625° 626° 627° 628° 629° 630° 631° 632° 633° 634° 635° 636° 637° 638° 639° 640° 641° 642° 643° 644° 645° 646° 647° 648° 649° 650° 651° 652° 653° 654° 655° 656° 657° 658° 659° 660° 661° 662° 663° 664° 665° 666° 667° 668° 669° 670° 671° 672° 673° 674° 675° 676° 677° 678° 679° 680° 681° 682° 683° 684° 685° 686° 687° 688° 689° 690° 691° 692° 693° 694° 695° 696° 697° 698° 699° 700° 701° 702° 703° 704° 705° 706° 707° 708° 709° 710° 711° 712° 713° 714° 715° 716° 717° 718° 719° 720° 721° 722° 723° 724° 725° 726° 727° 728° 729° 730° 731° 732° 733° 734° 735° 736° 737° 738° 739° 740° 741° 742° 743° 744° 745° 746° 747° 748° 749° 750° 751° 752° 753° 754° 755° 756° 757° 758° 759° 760° 761° 762° 763° 764° 765° 766° 767° 768° 769° 770° 771° 772° 773° 774° 775° 776° 777° 778° 779° 780° 781° 782° 783° 784° 785° 786° 787° 788° 789° 790° 791° 792° 793° 794° 795° 796° 797° 798° 799° 800° 801° 802° 803° 804° 805° 806° 807° 808° 809° 810° 811° 812° 813° 814° 815° 816° 817° 818° 819° 820° 821° 822° 823° 824° 825° 826° 827° 828° 829° 830° 831° 832° 833° 834° 835° 836° 837° 838° 839° 840° 841° 842° 843° 844° 845° 846° 847° 848° 849° 850° 851° 852° 853° 854° 855° 856° 857° 858° 859° 860° 861° 862° 863° 864° 865° 866° 867° 868° 869° 870° 871° 872° 873° 874° 875° 876° 877° 878° 879° 880° 881° 882° 883° 884° 885° 886° 887° 888° 889° 890° 891° 892° 893° 894° 895° 896° 897° 898° 899° 900° 901° 902° 903° 904° 905° 906° 907° 908° 909° 910° 911° 912° 913° 914° 915° 916° 917° 918° 919° 920° 921° 922° 923° 924° 925° 926° 927° 928° 929° 930° 931° 932° 933° 934° 935° 936° 937° 938° 939° 940° 941° 942° 943° 944° 945° 946° 947° 948° 949° 950° 951° 952° 953° 954° 955° 956° 957° 958° 959° 960° 961° 962° 963° 964° 965° 966° 967° 968° 969° 970° 971° 972° 973° 974° 975° 976° 977° 978° 979° 980° 981° 982° 983° 984° 985° 986° 987° 988° 989° 990° 991° 992° 993° 994° 995° 996° 997° 998° 999° 1000°

Oryginalnym znakiem ikonograficznym, potwierdzającym własność kodeksu, jest wpisany w inicjał początkowy trzeciej księgi *Recollectiones* herb rodu da Rido (k. 111r) – dwa skrzyżowane miecze skierowane głowniami w dół i dwie gwiazdy pomiędzy mieczami (il. 4).

Użycie znaku heraldycznego w takiej funkcji – jako formy zdobienia tekstu – należy interpretować jako przejaw uświadomionej tożsamości rodowej właściciela rękopisu, wykorzystującego wszelkie dostępne możliwości jej uzewnętrznienia. Dodatkowymi elementami pozaheraldycznymi przedstawienia są zagadkowe sygla .B. i .A. Być może należy w nich widzieć pierwsze litery imion (bądź pochodzenia) autora *De anima* i jego komentatora. Ponieważ taki zabieg skryptorski był jednak zjawiskiem niespotykanym, interpretacja inicjałów pozostaje na razie zagadnieniem otwartym.

Alicja Szulc

University Library in Poznań

The 14th-century Antonio da Rido of Padua Codex (Rkp. 1736) from the collection of the University Library in Poznań The Contents and Provenance Analysis

The paper is a short study on a codex of the acc. No. Rkp. 1736 – one of three medieval manuscripts of Italian provenance in the collection of the University Library in Poznań and the only one for which it was possible to identify the first owner. It is a codex of the *miscellanea* type, composed of philosophical, theological, judicial and medical treatises.

On basis of the contents and provenance grounds the manuscript's estimated time of origin is the last decade of 14th century (after 1392 – before 1399). The most valuable part of the codex is a commentary to the three *De anima* books by Aristotle by Giovanni da Borsano of Milan (Johannes de Brossano Mediolanensis) – doctor *artium* and medical doctor, professor at Bologna and Pavia. The Poznań manuscript is of a particular value to the researchers of medieval reception of Aristotle, since it is one of the two surviving copies of the *Recollectiones* (the transcript of lectures) by Giovanni da Borsano. The other one is preserved in the collection of Biblioteca Angelica in Rome (Ms 593). Comparative analysis of both texts proved them to be transcripts of one cycle of lectures on the *De anima* treatise given by the Milan professor at the University of Padova in 1392.

Provenance notes on the last page of the manuscript indicate, that the first owner of codex Rkp. 1736 known by name was Antonio da Rido of an eminent noble family da Rido (Rio), of outstanding merit to the city of Padova. Antonio was probably the son of Nicolao da Rido – doctor *artium* and medical doctor, professor at the University of Padova, who in 1398 had founded a college for a group of pauper students (*Collegio da Rio*). An original iconographic feature confirming the codex ownership is the da Rio family crest incorporated into the first initial of the third book of *Recollectiones*.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

POZNAN, Biblioteka Uniwersytecka:

sygn. Rkp. 1734, *Physica Peripatetica et Animastica* [tyt. utw. XVI w.] (on-line: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=297777&from=publication>, dostęp: 30.08.2019),

sygn. Rkp. 1736, *Traktaty filozoficzne, teologiczne, prawne i medyczne* [tyt. utw.] (on-line: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=298022&from=publication>, dostęp: 30.08.2019),

sygn. Rkp. 2437, *Pisma filozoficzne i historyczne autorów klasycznych i humanistycznych* [tyt. utw.] (on-line: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=297781&from=publication>, dostęp: 30.08.2019).

RZYM, Biblioteca Angelica di Roma, sygn. Ms. 593, *Manoscritti*.

Źródła drukowane

ACTA GRADUUM ACADEMICORUM GYMNASII [1970]: *Acta graduum academicorum gymnasii patavini ab anno 1406 ad annum 1450*, eds. Caspare Zonta, Giovanni Brotto, t. 1–2, Padova 1970.

CHARTULARIUM STUDII BONONIENSIS [1913]: *Chartularium studii bononiensis. Documenti per la storia dell'Università di Bologna dalle origini fino al secolo XV*, t. 2, Bologna 1913.

MATTHIAE 1761: Georg Matthiae, *Conspectus historiae medicorum chronologicus...*, Gottingae 1761.

Opracowania

CATALOGO DEI MANOSCRITTI 1982: *Catalogo dei manoscritti in scrittura latina datati per indicazione di anno, di luogo o di copista*, t. 2, Biblioteca Angelica di Roma, ed. Francesca di Cesare, Torino 1982.

COLOPHONS DE MANUSCRITS OCCIDENTAUX 1965: *Colophons de manuscrits occidentaux des origines au XVI siècle*, ed. Bénédictins du Bouveret, t. 1, *Colophons signés A–D*, Fribourg 1965.

GARGAN 1971: Luciano Gargan, *Lo studio teologico e la biblioteca dei domenicani a Padova nel tre e quattrocento*, Padova 1971.

HAMESSE / SZYLLER 2007–2010: Jacqueline Hamesse, współpr. Sławomir Szyller, *Repertorium initiorum manuscriptorum medii aevi*, t. 1–4, Louvain 2007–2010.

KAEPPELI 1980: Tommaso Kaeppli, *Scriptores Ordinis Praedictorum Medii Aevi*, t. 3, Romae 1980.

KRISTELLER 1967: Paul Oskar Kristeller, *Iter italicum. A Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries*, t. 2: *Italy*, London–Leiden 1967.

LOHR 2013: Charles H. Lohr, *Latin Aristotle Commentaries*, t. 5, Firenze 2013.

MAIOCCHI 1905: Rodolfo Maiocchi, *Codice diplomatico dell'Università di Pavia*, t. 1, Pavia 1905.

MARKOWSKI 2004: Mieczysław Markowski, *Aristotelica Poznaniensia*, „Acta Mediaevalia”, 17, 2004, s. 281–293.

- NARDUCCI 1893: Enrico Narducci, *Catalogus codicum manuscriptorum, praeter graecos et orientales in Bibliotheca Angelica olim coenobi Sancti Augustini de urbe*, t. 1, Romae 1893.
- PIANA 1966: Celestino Piana, *Nuove ricerche su le Università di Bologna e di Parma*, Firenze 1966.
- RONCETTI 1841: Antonio Roncetti, *Cenni biografici sopra alcuni celebri individui della nobile famiglia da Rio*, Padova 1841.
- SCHWARZ 2013: Brigide Schwarz, *Kurienuniversität und stadtrömische Universität von ca. 1300 bis 1471*, Leiden–Boston 2013.
- SORBELLI 1940: Albano Sorbelli, *Storia della università di Bologna*, t. 1: *Il medioevo (secc. XI–XV)*, Bologna 1940.
- SPRETI 1932: Vittorio Spredi, *Enciclopedia storico-nobiliare Italiana*, t. 5, Milano 1932.
- TABARRINI / DE MINICIS 1870: Marco Tabarrini, Gaetano de Minicis, *Cronache della città di Fermo*, t. 1, Firenze 1870.

Jan Burcardi i jego kolekcje kazań*

Kaznodziejstwo w średniowiecznym Lwowie to niemalże *terra incognita*. Wprawdzie w 1927 roku Józef Skoczek opublikował artykuł *Kwestia języka kazań lwowskich w w. XIII–XVI*¹, ale – wbrew tytułowi – autor niemal cały artykuł poświęcił próbom rozstrzygnięcia sporu o prawo do głoszenia kazań w katedrze lwowskiej zarówno w języku polskim, jak i niemieckim i ograniczył się głównie do 1. połowy XVI wieku. Ponadto opierał się jedynie na źródłach archiwalnych, nie wspominając o żadnych rękopisach zawierających kazania, obojętnie w jakim języku. Także w 2. połowie XX wieku nie podjęto szczegółowych badań nad rękopisami, zawierającymi kazania głoszone we Lwowie i całą wiedzę na ten temat podsumowano w dwóch-trzech zdaniach, ograniczających się do wspomnienia tylko jednego kaznodziei – Jana Burcardi².

Brak zainteresowania tym tematem można tłumaczyć panującym przekonaniem o braku większej liczby rękopisów, które mogłyby dostarczyć wystarczającego materiału do takich badań. Wprawdzie wiadomo o przeniesieniu po II wojnie światowej części zbiorów lwowskich do Polski, np. z Biblioteki Baworowskich czy Ossolineum, ale znajdujące się w nich rękopisy z reguły były spisane lub używane poza Lwovem, albo też w ogóle brak jest wiedzy o ich proveniencji. Często jednak nie bierze się pod uwagę mniejszych zbiorów bibliotecznych, przechowywanych wcześniej we Lwowie, które znalazły się po 1945 roku w Polsce wraz z zakonnikami, zmuszonymi do opuszczenia tamtejszych klasztorów. W ten sposób zostały znacznie wzbogacone krakowskie biblioteki bernardynów, dominikanów, czy karmelitów trzewickich, w których znalazło się łącznie ponad pięćdziesiąt rękopisów średniowiecznych po-

* Artykuł powstał w ramach projektu „Inwentarz dziedzictwa narodowego w zakresie rękopisów średniowiecznych” finansowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, grant nr 11H 16 0084 84 (Narodowy Program Rozwoju Humanistyki) – zob. <http://manuscripta.pl/>.

¹ SKOCZEK 1927.

² WOLNY 1974, s. 300; PAZERA 1999, s. 89.

wstałych we Lwowie, bądź tam użytkowanych w średniowieczu, a wśród nich dwadzieścia dwa kodeksy zawierające kazania³.

Jednym z rękopisów, zawierających kazania powstałe we Lwowie, mogącym nieco powiększyć naszą wiedzę na temat lokalnego kaznodziejstwa, jest kodeks przechowywany u karmelitów na Piasku, jak zwyczajowo nazywa się klasztor Karmelitów trzewickich w Krakowie, noszący sygnaturę 230. Został on opatrzony tytułem *Pupillus*, a jego twórcą był Jan Burcardi. O autorze wiemy niewiele: pochodził z Biecza, był kanonikiem lwowskim co najmniej od 1440 roku⁴ i oficjałem generalnym tamże – z tytułem tym występuje w dokumentach z lat 1455–1467⁵. Poprzednik Jana na tym stanowisku, Janusz z Niprowic, po raz ostatni jest wzmiankowany w 1441 roku⁶, a następca, Stanisław Trzebuchowski, po raz pierwszy w roku 1474⁷. Jan Burcardi mógł zatem nieco dłużej piastować funkcję oficjała generalnego, ale wydaje się, że nie wcześniej niż od 1452 roku, w tymże bowiem roku występuje w jednym z dokumentów jeszcze bez tego tytułu, jedynie jako „canonicus Leopoliensis”⁸. Należy zaznaczyć, że w przeciwieństwie do innych diecezji, we Lwowie urząd oficjała generalnego nie był powiązany personalnie z urzędem wikariusza generalnego i dopiero Stanisław Trzebuchowski sprawował oba urzędy⁹.

Zajmowanie tak wysokiego stanowiska na ogół było związane z posiadaniem odpowiedniego wykształcenia, najczęściej prawniczego. Nie mamy jednak żadnych informacji dotyczących studiów Jana Burcardi: brak go w spisach studentów Akademii Krakowskiej, uniwersytetu w Pradze czy innych ówczesnych uczelni. Wprawdzie na uniwersytecie w Bolonii w 1438 roku działał bliżej nieznany Ioannes de Polonia „scolaro e vicerettore dei legisti”¹⁰, ale sama zbieżność imion nie pozwala na utożsamienie tych dwóch osób.

O jeszcze jednej funkcji sprawowanej przez Jana Burcardi pisze on sam we wstępie do omawianego zbioru kazań: „ego Johannes Burcardi Canonicus Leopoliensis et predicator in eadem Ecclesia particulari multorum annorum”¹¹. W XV wieku we Lwowie nie było stałej predykatury związanej z prebendą i dopiero w 1506 roku Aleksander Jagiellończyk ufundował kanonię kaznodziei dzięki zapisowi testamento-

³ Kraków: Biblioteka Prowincji Ojców Bernardynów: 17 rękopisów, w tym 7 z kazaniami; Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów: 17 rękopisów, w tym 8 z kazaniami; Klasztor Ojców Karmelitów na Piasku: 18 rękopisów, w tym 7 z kazaniami.

⁴ Zob. AGZ [1870], s. 105.

⁵ AGZ [1875], s. 180 i AGZ [1876], s. 108. KRĘTOSZ 1986, s. 90, błędnie podaje, że Jan Burcardi był oficjałem generalnym w latach 1460–1467.

⁶ AGZ [1870], s. 105 i 110.

⁷ TAMŻE, s. 208–211. Według KRĘTOSZ 1986, s. 90–91, Stanisław Trzebuchowski piastował tę funkcję dopiero w latach 1483–1503, natomiast w latach 1474–1481 oficjałem generalnym miał być Stanisław z Zarszyna.

⁸ AGZ [1889], s. 355.

⁹ Zob. KRĘTOSZ 1986, s. 83.

¹⁰ LAUDATIO BONONIAE 1990, s. 484.

¹¹ Rękopis Biblioteki Ojców Karmelitów na Piasku, sygn. 230, k. 1ra (dalej Karm. 230).

wemu Piotra Strzyczki¹², ale oprócz Jana Burcardi znani są także inni kaznodzieje głoszący stale kazania w tym mieście, jak np. Jan z Krosna (w 1407 r., jeszcze zanim w 1412 r. kościół Najświętszej Marii Panny stał się katedrą), Piotr (1421), czy Jan z Tuchowa (1450)¹³. Jan Burcardi głosił kazania w katedrze lwowskiej być może już w latach 30. lub 40. XV wieku, zanim został oficjałem.

Owocem wieloletniej pracy kaznodziejskiej Jana Burcardi były dwie kolekcje kazań, każda składająca się z dwóch części: *De tempore* (na niedziele i święta) i *De sanctis* (na wspomnienia świętych). Pierwszą chronologicznie kolekcję autor nazwał *Collecta orphani*, drugą zaś – *Collecta pupilli*. Obie powstały – jak pisze autor – na usilne prośby innych kapłanów i miały służyć głównie tym kaznodziejom, którzy nie posiadają licznych książek z powodu ubóstwa, bądź nie mogą ich wszystkich czytać z powodu słabości umysłu, związanej zapewne z wiekiem¹⁴. Różniły się metodą wykładu: w *Collecta orphani* był to pełny i szczegółowy komentarz (*postilla*) do Ewangelii i innych czytań mszalnych związanych z danym świętem, natomiast w *Collecta pupilli* wykład miał być prowadzony w sposób systematyczny, przy zastosowaniu wielostopniowego rozbioru treści i odstępianiu od ścisłej egzegezy na rzecz analizy tematycznej.

Rękopis Biblioteki Ojców Karmelitów na Piasku w Krakowie o sygnaturze 230, to kodeks papierowy, *in folio* (31 × 21 cm), liczący 320 kart, w którym tekst został spisany w dwóch kolumnach, w zasadzie przez jednego kopistę, chociaż miejscami pojawiają się także wpisy inną ręką. Blok składa się z 23 składek, w tym 21 to septoniony (w ostatniej, 23. składce brak ostatniej karty), jedna jest regularnym sekster-nionem (składka 15., k. 197–208), a jedna pierwotnie miała 16 kart, obecnie brak ostatniej karty (składka 20., k. 265–279). Niemal wszystkie składki zostały opatrzone kustoszami na pierwszej lub ostatniej stronie: od „*primus pupilli de tempore*” w składce pierwszej po „*vicesimus*” w składce dwudziestej. Natomiast ostatnie składki mają kustosze: „*octavus pupilli*”, „*nonus pupilli*”, w składce 23. nie ma takiego oznaczenia z powodu braku ostatniej karty. Stan zachowania księgi jest nie najlepszy: brakuje oprawy, jak się wydaje oryginalnej, ale szycie bloku nie zostało uszkodzone, włącznie ze skórzanymi związami. Ponadto cały kodeks uległ prawdopodobnie jeszcze w XV wieku zamoczeniu, wskutek czego wszędzie występują plamy, w niektórych miejscach tekst jest słabiej czytelny, a część kart zbutwiała lub została w inny sposób uszkodzona.

Rękopis nie jest datowany. Zarówno pismo, jak i znaki wodne wskazują na 3. ćwierć XV wieku, najprawdopodobniej – koniec lat 60. Nie jest wykluczone, że Jan Burcardi mógł stworzyć tę kolekcję, kiedy przestał być oficjałem generalnym, czyli po 1467 roku, na podstawie brudnopisu, notatek, którymi posługiwał się, gdy

¹² AGZ [1883], s. 204–205; zob. też KRĘTOSZ 1986, s. 105.

¹³ AGZ [1873], s. 57, 112, AGZ [1878], s. 91.

¹⁴ „Cum non omnes predicare volentes copiam librorum et sermonum habere possunt tum propter paupertatem, tum etiam aliqui multa legere non valent propter debilitatem capitis” – Karm. 230, k. 1ra.

był kaznodzieją katedralnym. Można jednak także przyjąć, że *Collecta pupilli* powstała w 1. połowie lat 50., a rękopis Karm. 230 jest kopią oryginału.

Początkowo rękopis znajdował się w zbiorach biblioteki przy katedrze Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny we Lwowie. W 1729 roku, dzięki staraniom prowincjała karmelitów o. Andrzeja Barszczewskiego (1693–1755), kapituła katedralna podarowała lwowskim karmelitom zbiór książek, w tym co najmniej sześć rękopisów średniowiecznych¹⁵, wśród których znajdował się i ten kodeks. Natomiast do krakowskiej biblioteki trafił on po II wojnie światowej, wraz ze zbiorami klasztoru Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny we Lwowie¹⁶.

Kodeks rozpoczyna się wstępem Jana Burcardi, w którym przedstawia on okoliczności powstania obu zbiorów kazań, po czym w sposób niemalże niezauważalny przechodzi do kazania na pierwszą niedzielę Adwentu z *verbum thematis* „Iniquitates mee supergressae sunt caput meum et sicut onus grave gravate sunt super me” (Ps 37,5) z incipitem: „Idcirco in themate primi sermonis hec pono verba: Propter iniquitatem corripuisti hominem, qui cum in honore esset non intellexit” (Ps 38,12, Ps 48,13), po którym następują kazania na kolejne niedziele i święta roku liturgicznego, aż po XV niedzielę po Trójcy Świętej – na k. 279r. Są to zatem kazania *de tempore* należące do kolekcji *Collecta pupilli*, o których wspominał autor we wstępie, czyli nie tylko na wszystkie niedziele, ale także na święta ruchome, jak Triduum Paschalne czy święto Bożego Ciała, i niektóre stałe, jak Bożego Narodzenia czy Objawienia Pańskiego. Ponadto Jan Burcardi włączył w tej części kazanie o św. Janie Ewangelistcie (27 grudnia – k. 48ra–49rb), które zazwyczaj znajdowało się w zbiorach kazań o świętych. Łącznie ta część obejmuje 136 kazań, ponieważ na niektóre dni przypada po kilka kazań: dwa, trzy (np. I niedziela Wielkiego Postu, Wielki Piątek, Wielkanoc), cztery (II i III niedziela Adwentu, Boże Narodzenie), ale nawet sześć (Zesłanie Ducha Świętego) czy dziesięć (I niedziela Adwentu). Kazania mają bardzo różną długość: od krótkich, mieszczących się na jednej stronie, po najdłuższe, zajmujące aż osiem stron. Ponadto do niektórych kazań dołączone zostały krótkie wyjątki z różnych dzieł, np. po jednym z kazań na Boże Narodzenie jest legenda o św. Anastazji zaczerpnięta z *Legenda aurea* Jakuba de Voragine (k. 41va–42vb), po innym, na ten sam dzień – fragment *Homilii* 45 Bedy Czcigodnego (k. 46ra–vb), po kazaniu na Wielki Czwartek – fragment z *Inhibitiones sacramenti eucharistiae* Jana de Misa (k. 129ra–131rb), a na Boże Ciało – bulla Urbana IV *Transiturus* z 1264 roku dotycząca wprowadzenia tego święta (k. 203ra). Jak wspomniano, nie zachowała się ostatnia karta składki 20. z zakończeniem kazania na XV niedzielę po Trójcy Świętej, brakuje też kazań na ostatnich dziesięć niedziel – do XXV niedzieli po Trójcy – które prawdopodobnie zajmowały około 42 kart, czyli trzy składki.

¹⁵ SULECKI 2014, s. 91, 222.

¹⁶ Można tu dodać, że karmelici w klasztorze Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny przebywali od 1789 r., gdy objęli ten klasztor po krótko tam przebywających (od 1784 r.) franciszkanach reformatkach i wcześniejszych gospodarzach – karmelitach bosych, będących posiadaczami klasztoru od 1613 r. Wcześniej karmelici mieli klasztor i kościół św. Marcina, z którego zostali usunięci przez władze austriackie, zob. BETLEJ 2012, s. 133, 139.

Karta 280r rozpoczyna się od zakończenia kazania na dzień św. Bartłomieja, po czym następują kolejne kazania *de sanctis*: na dzień Narodzenia Najświętszej Marii Panny, Podwyższenia Krzyża, na wspomnienia świętych: Macieja, Stanisława (translacja), Wacława, Michała Archanioła, Szymona i Judy, oraz na dzień Wszystkich Świętych, Dzień Zaduszny, z ostatnim kazaniem na dzień św. Marcina, które z kolei nie ma końca. Brakuje również ostatnich pięciu–sześciu kazań, co oznacza, że zaginęła prawdopodobnie jeszcze jedna lub dwie składki końcowe. Jak już wspomniano, ostatnie składki zostały opatrzone kustosząmi „octavus pupilli” i „nonus pupilli”, wynika więc z tego niezbicie, że mamy do czynienia z drugą częścią *Collecta pupilli*, o której we wstępie pisał Jan Burcardi. W części tej także występuje po kilka kazań na jeden dzień (w sumie 18 kazań na jedenaście świąt) i również po kazaniach dołączone zostały dodatki, zaczerpnięte z *Legenda aurea* Jakuba de Voragine: po ostatnim kazaniu na Narodzenie NMP – legenda o św. Adrianie (k. 286rb–287rb) oraz po ostatnim kazaniu na dzień Podwyższenia Krzyża – o św. Korneliuszu i Cyprianie (k. 291va–292ra).

Pierwotnie zbiór przeznaczony do głoszenia na niedziele i święta spisany był na 23 składkach, czyli 310–320 kartach, natomiast ten na wspomnienia świętych był dwukrotnie mniejszy, bo miał zaledwie 10–11 składek, czyli około 140–150 kart. Nie wiadomo, co było przyczyną zagubienia ostatnich składek kazań *de tempore* oraz początku i końca kazań *de sanctis*. Biorąc pod uwagę stan zachowania całości, można podejrzewać, że wcześniej, przed oprawieniem, obie części kolekcji były przechowywane oddzielnie, w postaci dwóch pakietów związanych, jeszcze niezszytych składek. Jak już wspomniano, z jakiegoś powodu uległy one zamoczeniu, o czym świadczą plamy w całym kodeksie, przy czym w części pierwszej obejmują one od 1/3 do połowy górnej części kart, natomiast w drugiej części, z kazaniem o świętych, plamy mają zupełnie inny kształt i zajmują niemal całą powierzchnię kart. Możliwe zatem, że podczas suszenia lub podczas zszywania składek pomyłono je i do tych zawierających kazania *de tempore* dołączono ostatnie trzy składki z kazaniem *de sanctis*. Mogło być też tak, że składki z kazaniem o świętych uległy tak mocnemu zamoczeniu, że tylko trzy z nich udało się uratować i tylko te dołączono do pierwszej części *Collecta pupilli*, w której ostatnie składki również zostały zniszczone.

Nie jest jasne, czy Jan Burcardi był autorem *sensu stricto*, czy też tylko twórcą kolekcji złożonej z cudzych utworów. We wstępie zarzeka się, że nie są to jego kazania, że on tylko je zebrał i niczego od siebie nie dodał: „...relator tamen existens huiusmodi collectarum et comportator et non inventor. Quia nihil in presenti opusculo de propria pharetra apposui”. Być może było tak, jak napisał, ale mimo długotrwałych poszukiwań nie udało się – z jednym wyjątkiem, o którym niżej – odnaleźć podobnych tekstów, które mógłby przepisać czy wykorzystać. Poza tym zapewnienia Jana kłócą się z jego słowami, że obie kolekcje różnią się nie tylko treścią, ale i sposobem wykładu. Trudno bowiem wyobrazić sobie, że dobierał kazania różnych autorów według różnych *modi praedicandi* i żeby ponadto stanowiły one spójną całość. Wydaje się zatem, że należy traktować Jana Burcardi jako twórcę nie tylko kolekcji, lecz także samych kazań. Nie znaczy to oczywiście, że był ich autorem od początku do końca – z pewnością opierał się na tekstach innych autorów, twórczo

je przekształcając. Takim przykładem może być kazanie drugie na pierwszą niedzielę Adwentu, w którym Burcardi pełnymi garściami czerpał z pierwszego kazania na ten sam dzień w *Sermones aurei* Jakuba de Voragine:

Karm. 230, k. 3va–vb	Jacobus de Voragine, s. 2a–3a*
Preparare in occursum Dei tui Israel. Amos IIII. <u>Quando aliquis rex debet venire in aliquam civitatem diversi nuncii premittuntur nunciantes adventum ipsius regis ut ad ipsum suscipiendum omnes reverenter se disponant. Rex iste magnus est dominus noster Ihesus Christus, qui isto tempore venturus est in carne secundum representationem Ecclesie. Ideo preparare nos debemus per confessionem, et exire obviam devotis rationibus ei. Tunc ipsum reverenter suscipimus ut Judei Christum laudant[?] et dicentes <i>Benedictus qui venit</i> sicut habentur in Ewangelio. In verbis premissis propheta hortatur nos ut preparemus puro corde nos ad suscipiendum Christum, quem tres nuncii venturum manifestant. Primo in Epistola Paulus docet quomodo debemus surgere de sompno peccati dicens: <i>Hora est iam nos de somno surgere</i> etc. ut habetur ad Romanos XIII°. Secundo Zacharias propheta nunciat eius adventum dicens: <i>Ecce rex tuus venit tibi mansuetus</i>. Tercio Matheus nunciat eum venturum sedentem super azynam Mt. XXI°. Igitur libenter ipsum debemus suscipere. Quatuor genera hominum libenter suscipimus scilicet dominos propinquos beneficos et amicos. Istis quatuor de causis Christum debemus suscipere et hoc notatur cum dicitur: <i>Ecce rex tuus venit</i>. Primo quia est dominus magnus et rex noster Johannis XIII°: <i>Vos vocatis me magister et domine et bene dicitis</i>. Eiusdem VIII°: <i>Tu dicis quia rex sum</i>. Hoc non dixit ex superbia quia <i>Deus non potest superbire. Superbire enim est super alios ire</i> et sic <i>homo potest superbire, quia supra se alios habet</i> ut dicit Salomon V° <i>Excelso excelsior, est alius</i>. Similiter angelus superbivit, quia super se Deum habuit. Deus autem superbire non potest, quia super omnes est.</u>	Prepare in occursum Dei tui Israël. <u>Quando Rex, vel aliquis princeps maximae dignitatis, ad civitatem aliquam est venturus, diversi nuntii praemittuntur, ipsius Regis annuntiantes adventum, ut ad ipsum reverenter suscipiendum omnes se praeparent, et disponant. Rex iste magnus est Dominus noster Iesus Christus, qui isto tempore est venturus in carnem, secundum Ecclesiae representationem, et ideo debemus nos praeparare, et reverenter sibi occurrere, juxta verbum praemisum, quo dicitur: <i>Praeparare in occursum Dei tui Israël</i>. Ideo sancta mater Ecclesia, hodie in Missa tres solennes nuntios et legatos mittit, qui istius Regis adventum nobis annuntient, et ad ipsius susceptionem scilicet nos invitent, videlicet Sanctum Paulum Apostolum, Zachariam Prophetam, et Matthaeum Evangelistam. [...]</u> [opuszczonych 110 wierszy druku, s. 3a] Circa hoc sciendum quod <u>libenter suscipimus quatuor genera personarum, scilicet dominos, propinquos, et beneficos et amicos</u>. Libenter igitur Christum suscipere debemus, quia ipse est Dominus et Rex noster, quod notatur cum dicitur: <i>Ecce rex</i>. De hoc ipse sibi perhibet testimonium dicens: <i>Vos vocatis me magister et domine, et bene dicitis: sum etenim. Tu dicis quia rex sum ego</i>. Nec sunt ista verba superbiae, jactantiae, vel elationis; sed salutiferae instructionis. <u>Deus enim superbire non potest. Superbire enim est super alios ire. Homo igitur superbire potest, quia super se alios habet. Excelso excelsior est alius, similiter et angelus superbivit: quia super se Deum habuit. Deus autem superbire non potest, quia super omnes est.</u>

* Tekst według JACOBUS DE VORAGINE [1760], s. 2–3.

Jan Burcardi, tworząc zarówno *Collecta pupilli*, jak i *Collecta orphani*, prawdopodobnie opierał się na różnych kolekcjach kazań, wyjmując z nich mniejsze lub większe fragmenty i redagując je odpowiednio dla swoich potrzeb. Była to w średniowieczu normalna praktyka, a odżegnywanie się Jana od autorstwa mogło z jednej strony płynąć z pokory i świadomości szerokiego czerpania z cudzych utworów, z drugiej zaś mieć na celu nadanie tekstowi większej rangi, zgodnie z zasadą, że „żaden prorok nie jest mile widziany w swojej ojczyźnie” (Łk 4,24).

O ile dla części *De tempore* nie udało się odnaleźć w innych kolekcjach choćby jednego utworu, który miałby taki sam początek, o tyle w przypadku części *De sanctis* kilka podobnych kazań znajdujemy w rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej, sygn. 1609¹⁷. Kodeks ten zawiera obszerny zbiór kazań o świętych, z których część została wzbogacona dołączonymi odpowiednimi fragmentami z *Legenda aurea* Jakuba de Voragine. Podobnie jak w rękopisie Karm. 230, także te nie posiadają odpowiedników w innych znanych nam rękopisach. Nie wiadomo, kto był ich autorem, nieznane jest także miejsce ich powstania; dzięki nocie na k. 1r wiemy jedynie, że pod koniec XV wieku należały do parafii św. Andrzeja we Wrocimowicach (wieś pomiędzy Miechowem a Skalbmierzem). Znaki wodne wskazują, że rękopis powstał w latach 60. XV wieku, być może kilka lat wcześniej niż rękopis Jana Burcardi. Znajdujemy w nim aż dziewięć kazań, posiadających takie same lub podobne incipity, jak w zbiorze *De sanctis* w *Collecta pupilli*.

	Karm. 230	BJ 1609
In die s. Matthaei	k. 292ra–294ra	k. 307vb–308vb
In translatione s. Stanislai	k. 295va–297vb	k. 308vb–311ra
In die s. Venceslai	k. 297vb–298va	k. 311vb–312vb
In die s. Michaelis Archangelis	k. 298va–301rb	k. 316rb–318rb
In die Animarum	k. 302va–304rb	k. 318rb–319vb
In die ss. Simonis et Iudae	k. 304rb–307ra	k. 335rb–336va
In die Omnium sanctorum	k. 307ra–311ra	k. 339vb–342ra
In die Animarum	k. 314vb–318ra	k. 345vb–348va
In die s. Martini	k. 319va–320vb	k. 351vb–353rb

Należy jednak zaznaczyć, że nie są to teksty identyczne, ponieważ już po kilku zdaniach lub dopiero w połowie kazania treść zaczyna się różnić, chociaż później znów momentami bywa zbieżna. Część z nich ma zbliżoną długość w obu kodeksach, w czterech jednak przypadkach (na dzień św. Mateusza, Michała Archanioła, Szymona i Judy oraz na Wszystkich Świętych) kazania w rękopisie lwowskim są od półtora do dwóch razy dłuższe.

Zasadnicze pytanie, jakie tutaj się pojawia, to kwestia związków między obiema kolekcjami: czy Jan Burcardi czerpał treści ze wspomnianego anonimowego zbioru kazań, czy może odwrotnie – to autor kolekcji w rękopisie BJ 1609 posiadał kopię *Collecta pupilli*? Na drugie pytanie należy odpowiedzieć negatywnie, ponieważ rękopis BJ 1609 powstał prawdopodobnie kilka lat wcześniej, niż Jan Burcardi spisał swój zbiór przeznaczony dla lwowskich kaznodziejów. Na pierwsze pytanie można byłoby odpowiedzieć pozytywnie, ale pod warunkiem, że Jan posiadałby inną, wcześniejszą kopię kazań zawartych w krakowskim rękopisie. Jest też trzecia możliwość: że autorem kolekcji w tym ostatnim rękopisie był sam Jan Burcardi i że jest to część po-

¹⁷ Dziękuję Paniom Annie Sobańskiej i dr Lucynie Nowak z Oddziału Zbiorów Specjalnych Biblioteki Jagiellońskiej za pomoc w odnalezieniu tych kazań oraz za udostępnienie jeszcze nieopublikowanego opisu rękopisu.

wstałej wcześniej *Collecta orphani*. W takim wypadku mógł wprost przejąć niektóre kazania z wcześniejszego zbioru, dokonując jedynie mniejszych lub większych zmian redakcyjnych, dostosowując tekst do przyjętych założeń. Niestety, brak całości zbioru *De sanctis* z *Collecta pupilli* uniemożliwia, a przynajmniej bardzo utrudnia przeprowadzenie dogłębnych badań porównawczych kazań w rękopisie Karm. 230 i BJ 1609, żeby móc potwierdzić lub odrzucić hipotezę o wspólnym autorstwie obu kolekcji.

Sławomir Szyller

Institute for the History of Science, Polish Academy of Sciences in Warsaw

Jan Burcardi and his Collections of Sermons

Very little is known on the preaching in Medieval Lviv, except for a short study by Józef Skoczek, concerning mostly the question of language, or rather languages in which sermons were preached in Lviv in 15th and 16th centuries and except for some short mentions in other works. This paper aims for presentation of in fact entirely unknown figure of Jan Burcardi, the preacher in Lviv cathedral in the first half of 15th century and of his two collections of sermons: *Collecta orphani* and *Collecta pupilli*, each composed of two parts: *De tempore* and *De sanctis*. So far only one set of the two – the *Collecta pupilli* – has been identified. It is part of a manuscript call number 230 in the Library of the Carmelites in Piasek in Kraków that contains almost a complete set of sermons for Sundays and feasts (without the last ten ordinary Sundays of the year) and a fragment of the section of sermons on the saints. So far no other copy of those sermons could be found, although the majority of preserved sermons on the saints is similar to sermons in the manuscript call number 1609 in the Jagiellonian Library. Possibly, the sermons comprised in the latter manuscript make the second part of the *Collecta orphani* (on the saints) but confirming or rejecting that hypothesis requires further, more thorough studies.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

KRAKÓW, Biblioteka Jagiellońska, sygn. 1609, *Sermones et legendae de sanctis. Passio Christi*.
KRAKÓW, Biblioteka klasztoru Ojców Karmelitów na Piasku, sygn. 230, *Collecta pupilli*.

Źródła drukowane

AGZ [1870]: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. Z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. 2, Lwów 1870.
AGZ [1873]: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. Z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. 4, Lwów 1873.
AGZ [1875]: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. Z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. 5, Lwów 1875.

- AGZ [1876]: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. Z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. 6, Lwów 1876.
- AGZ [1878]: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. Z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. 7, Lwów 1878.
- AGZ [1883]: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. Z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. 9, Lwów 1883.
- AGZ [1889]: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. Z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. 14, Lwów 1889.
- JACOBUS DE VORAGINE [1760]: Jacobus de Voragine, *Sermones aurei in omnes totius anni dominicas, quadragesimam, et praecipua sanctorum festa ... per R. P. F. Rudolphum Clutium ...*, Tomus I, Augustae Vindelicorum et Cracoviae 1760.

Opracowania

- BETLEJ 2012: Andrzej Betlej, *Kościół p.w. św. Michała Archaniola (Nawiedzenia Najśw. Panny Marii) i klasztor OO. Karmelitów Trzewickowych (pierwotnie OO. Karmelitów Bosych)*, [w:] *Kościół i klasztory Lwowa z okresu przedrozbiorowego*, t. 2, oprac. Andrzej Betlej, Marcin Biernat, Michał Kurzej, Jan K. Ostrowski, („Materiały do Dziejów Sztuki Sakralnej na Ziemiach Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej” 20), Kraków 2012, s. 133–177, tabl. 493–697.
- KRĘTOSZ 1986: Józef Krętosz, *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku*, Lublin 1986.
- LAUDATIO BONONIAE 1990: *Laudatio Bononiae. Atti del Convegno storico italo-polacco svoltosi a Bologna dal 26 al 31 maggio 1988 in occasione del Nono Centenario dell'Alma Mater Studiorum*, red. Ryszard Kazimierz Lewański, Varsavia 1990.
- PAZERA 1999: Wojciech Pazera, *Kaznodziejstwo w Polsce od początku do końca epoki baroku*, Częstochowa 1999.
- SKOCZEK 1927: Józef Skoczek, *Kwestia języka kazań lwowskich w w. XIII–XVI*, „Przegląd Teologiczny”, 8, 1927, s. 337–377.
- SUŁECKI 2014: Szymon Sułeckie, *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, Kraków 2014.
- WOLNY 1974: Jerzy Wolny, *Kaznodziejstwo*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. Marian Rechowicz, t. 1, Lublin 1974, s. 275–308.

Pomiędzy pięknem i pragmatyzmem. Kodeksy prawne z terenów Prus Krzyżackich

Narodziny miast w Prusach zbiegają się w czasie z powstaniem pierwszych kodyfikacji prawa niemieckiego. W XIII wieku nastąpił niewątpliwy przełom w rozwoju legislacji; powstały wówczas pierwsze kompilacje zwyczajowego prawa niemieckiego – *Zwierciadło Saskie*, a niewiele później *Zwierciadło Szwabskie*¹. Prawodawstwo przeszło wówczas z tradycji ustnej w epokę rękopiśmienną. Owo przejście przebiegało dość burzliwie i miało wpływ na kształt późniejszych kodeksów prawnych zarówno pod względem treści, jak i kompozycji przepisów oraz wewnętrznego i zewnętrznego układu wizualnego. Prawo niemieckie, będące *de facto* prawem zwyczajowym, dość szybko rozpowszechniło się dzięki owym spisom, wypierając elitarnie wówczas prawo rzymskie, zarezerwowane jedynie dla wykształconych prawników. W wieku XIII powstał również *Weichbild Magdeburski*², który zrewolucjonizował ówczesne prawo miejskie, stając się niemal jego symbolem. W niniejszym wywodzie chciałbym skrótoowo przedstawić charakterystykę dawnego kodeksu prawnego na przykładzie konkretnych rękopisów, łącząc kwestie z zakresu historii prawa, źródłoznawstwa oraz kodykologii. Ze względu na obfitość materiału źródłowego, artykuł będzie miał charakter szkicu problemowego.

Prawo w czasach średniowiecza nie było tworem jednorodnym; ulegało stałej dywersyfikacji, na którą wpływ miała olbrzymia liczba czynników, stąd w literaturze wskazuje się różne kryteria jego klasyfikacji. W Prusach Krzyżackich funkcjonowało wiele kultur prawnych, wśród których największą rolę odgrywało tzw. prawo niemieckie oraz jego pochodne. Oprócz niego powstawały tu kodyfikacje związane z prawem polskim oraz z tradycjami prawnymi podbitych przez Zakon plemion pruskich. „Prawo niemieckie” jest terminem ogólnym, który już w czasach średniowiecza stosowany był dość swobodnie. Wyróżnić jednak możemy prawo niemieckie

¹ DER SACHSENSPIEGEL [1984]; DER SCHWABENSPIEGEL [2002]; LÜCK 2013; KROESCHELL 1980a; KROESCHELL 1980b.

² MIKUŁA 2017.

tw. proste, które oparte było na teorii niemieckiego prawa ziemskiego (zwłaszcza prawa saskiego i szwabskiego, reprezentowanego przez *Zwerciadlo Saskie* i *Zwerciadlo Szwabskie*) oraz prawa miejskiego, a ściślej – magdeburskiego (reprezentowanego przez *Weichbild Magdeburgski*). Prawo niemieckie proste stworzyło podwaliny pod nowe kultury prawne: prawo lubeckie oraz prawo chełmińskie. To pierwsze, stosowane początkowo szeroko w ośrodkach pruskich pasa nadbałtyckiego, szybko podupadło – m.in. za sprawą celowych działań władz Zakonu NMP, zmierzających do ograniczenia uprawnień władz miejskich i tym samym – do podporządkowania sobie owych ośrodków. Specyficzny w skali pruskiej pozostawał Gdańsk, lokowany na prawie lubeckim, który pod wpływem wydarzeń lat 1308/1309 został zmuszony do wydania przywileju lokacyjnego i do powtórnej lokacji na prawie chełmińskim. Wielu historyków podkreśla jednak, że owo przeniesienie na prawo chełmińskie dotyczyło przede wszystkim spraw ustrojowych i fiskalnych³. Wiele przepisów porządkowo-administracyjnych z czasów lokacji na prawie lubeckim, którymi Zakon zbytnio się nie interesował, pozostało nadal w mocy, dlatego już w czasach krzyżackich możemy mówić o narodzinach lub też o ustanowieniu podwalin pod nowe prawo – „gdańskie”, będące mieszkanką prawa chełmińskiego i lubeckiego, z dużą dozą inicjatywy ze strony ławy miasta Gdańska.

Prawo można podzielić również ze względu na krąg stanowy, którego dotyczyło, stąd wyróżniane jest: prawo miejskie, prawo ziemskie i prawo wiejskie. W XIII wieku, wraz z narodzinami miast pruskich, powstawały już pierwsze kodeksy prawa miejskiego, które w stosunku do innych kultur prawnych rozwijało się najdynamiczniej. Wśród źródeł teorii tego prawa wyróżniamy m.in. kodeksy prawne oraz wilkierze miejskie. Te pierwsze zawierały w większej części przepisy dotyczące prawa sądowego i tworzone były przez ławników – członków różnych rodzajów sądów miejskich. Wilkierze obejmowały natomiast przede wszystkim przepisy z dziedziny administracyjno-porządkowej, tudzież policyjno-porządkowej. Owe różnice nie były jednak decydujące. Zdarzało się, że małe ośrodki miejskie tworzyły na własny użytek pomniki prawne o charakterze uniwersalnym, będące połączeniem wilkierzy i kodeksów prawnych⁴. Również w wilkierzach dużych ośrodków miejskich (jak Toruń czy Gdańsk) znajdowały się przepisy prawa sądowego⁵. Z tego też powodu wilkierze i kodeksy prawne bywają ze sobą mylone.

Jak już wspomniano, Prusy Krzyżackie stanowiły mozaikę kultur prawnych, które nawzajem się przenikały. Typowo lokalną formą prawa miejskiego było prawo chełmińskie, które szybko rozpowszechniło się w całym regionie. Pomocniczo często korzystano z obcych ksiąg prawnych, reprezentujących prawo magdeburskie proste. Oprócz prawa chełmińskiego i magdeburskiego prostego, niektóre miasta na północy sądziły się

³ MODRZYŃSKI 2017, s. 415, przyp. nr 8.

⁴ Przykładowo kodeks Kłajpedy, który był – jak się to określa – kodeksem rady miejskiej, zawierający zarówno przepisy administracyjno-porządkowe, jak i te z dziedziny prawa sądowego, zob. MEHTNER 1933, s. 262–298.

⁵ MACIEJEWSKI 1988, s. 327–364; ROZENKRANZ 1993, s. 67–70.

według prawa lubeckiego⁶. Mimo że w początkowym okresie, tj. w wieku XIII, w wyniku wielu czynników odnosiło ono w Prusach duży sukces, zostało jednak w końcu z większości miast wyparte. Najpotężniejszym ośrodkiem, zachowującym zasady prawa lubeckiego, był Elbląg, który stał się najpoważniejszym autorytetem prawodawczym dla tej kultury prawnej w Prusach. Duża część rękopisów prawa lubeckiego, znanych nauce, należała właśnie do miasta Elbląga. Innym miastem, które rządziło się według tego prawa, pozostawał Gdańsk, który mimo wspomnianych wydarzeń z roku 1308 nie zrezygnował całkowicie ze stosowania prawa lubeckiego w dziedzinie sądownictwa⁷.

W przeciwieństwie do prawa chełmińskiego, które długo nie doczekało się kodyfikacji⁸, prawo lubeckie pojawiło się w miastach pruskich w formie spisanej bardzo wcześniej, bo już w 1. połowie XIII wieku. Mowa tu o zaginionym kodeksie dla miasta Elbląga z roku 1240⁹. Inne pojawiły się dość szybko, już w 2. połowie XIII stulecia. Są to kodeksy: gdański z 1263 roku¹⁰; Kłajpedy z 1254 roku¹¹; tczewski z 1262 roku¹² oraz kolejne rękopisy elbląskie: z 1275 roku¹³ oraz z 1295 roku¹⁴. Wiek XIV jest uboższy w źródła rękopiśmienne. Z tego okresu można wskazać jedynie dwa zachowane manuskrypty¹⁵. Wiele innych uznawanych jest za zaginione¹⁶. Stan zachowania źródeł oraz informacje ze starszych opracowań sugerują, że w wieku XIV i XV powstawało znacznie mniej ksiąg prawa lubeckiego. W wieku XVI nastąpił jednak renesans prawa lubeckiego¹⁷, co poświadczają chociażby kodeksy rękopiśmienne z lat 1506 (data wątpliwa)¹⁸ i 1514¹⁹.

Prawo chełmińskie w porównaniu z prawem lubeckim doczekało się większej liczby zbiorów. Dziś wiele z nich uznaje się za zaginione, a niektóre przetrwały tylko dzięki XVI-wiecznym wznowieniom i XIX-wiecznym edycjom²⁰. Formalnie prawo to powstało wraz z Przywilejem Chełmińskim, wystawionym w 1232 roku. Przez wiele lat nie stworzono kodyfikacji przepisów prawa sądowego. Pierwszą próbą unormowania było dopiero *Prawo Starochełmińskie*²¹ powstałe w przedziale

⁶ Zob. MODRZYŃSKI 2017, s. 413–425.

⁷ TAMŻE, s. 415, przyp. nr 8.

⁸ Pierwszym kodeksem było *Prawo Starochełmińskie*, które – jak się uważa – spisano w przedziale chronologicznym k. XIV–pocz. XV w.

⁹ O tym kodeksie zob. DOMAGAŁA 2004, s. 89–93; MODRZYŃSKI 2017, s. 420–421.

¹⁰ DECRETUM CIVITAS DANCKE [2005].

¹¹ METHNER 1933, s. 262–298.

¹² Oryginał zaginiony – tekst przetrwał w edycji *Statutów Łaskiego* z 1506 r. Wydanie: KODEKS TCZEWSKI Z LUBEKI [2009].

¹³ Gdańsk, Archiwum Państwowe (dalej APG), 369 1/1; historycy nie są zgodni, co do daty powstania owego kodeksu, zob. MODRZYŃSKI 2017, s. 421.

¹⁴ APG, 369 1/2.

¹⁵ APG, 369 1/3; 3691/4.

¹⁶ MODRZYŃSKI 2017, s. 423–424.

¹⁷ TAMŻE, s. 422.

¹⁸ APG, 369 1/5; data owa jest wątpliwa, zob. MODRZYŃSKI 2017, s. 422.

¹⁹ APG, 369 1/6.

²⁰ STEFFENHAGEN [1875]; PÄSLER 2003.

²¹ DAS ALTE KULMISCHE RECHT [1838]; PRAWO STAROCHEŁMIŃSKIE 1584 (1394) [1985].

czasowym od końca XIV do początku XV wieku. Doczekało się ono wielu odpisów, a w wieku XVI – także wznowień drukiem. W wieku XVII fragmenty *Prawa Starochełmińskiego* funkcjonowały w zbiorze *Prawa chełmińskiego poprawionego... ksiąg pięciore*, opracowanym przez Pawła Kuszewica z Chełmna w 1623 roku²². Innymi kodyfikacjami prawa chełmińskiego są chociażby: *Pytania Magdeburskie*²³, *Księga Prawa Chełmińskiego Według Dystynkcji*²⁴, *Nieznany Spis Prawa Chełmińskiego*²⁵, *Obiegowe Prawo Chełmińskie*²⁶ czy *O ranach (Von Körperverletzungen)*²⁷. Oprócz źródeł prawodawstwa chełmińskiego i lubeckiego, w Prusach posługiwano się również kodeksami rękopiśmiennymi zawierającymi prawo niemieckie proste. Recypowano tu *Zwierciadło Saskie*, *Szwabskie* i *Weichbild Magdeburski*. Oprócz nich recypowano bądź tworzone na miejscu wiele kodeksów opartych na zapytaniach i odpowiedziach, wysyłanych i otrzymywanych z Magdeburga. Jeszcze inną kategorią były kodeksy prawa morskiego, oparte w dużym stopniu na obcych tradycjach prawnych.

Kodeks prawny w późnym średniowieczu spełniał wiele funkcji. Miał służyć przede wszystkim jako pomoc w praktyce prawa sądowego, dlatego też zarówno jego forma materialna, jak i schemat układu treści musiały być praktyczne. Pierwsze rękopisy prawa niemieckiego, zwłaszcza niemieckie *Zwierciadła*, były uzupełniane wieloma iluminacjami i przedstawieniami graficznymi. Miały one walor nie tylko estetyczny, ale również i pragmatyczny²⁸. W czasach, kiedy wielu nie umiało czytać, prawo tworzone w wersji pisanej, a konkretne artykuły uzupełniano iluminacjami, pełniącymi rolę objaśnień. Przykładem takich kodeksów są zwłaszcza niemieckie *Zwierciadła* z wczesnego okresu, takie jak np. egzemplarz heidelberski²⁹. Stanowiły one dla niepiśmiennych dowód, że ława sędzi według prawa pisanego, a nie według własnych upodobań. Przedstawienia ikonograficzne były też pomocne niektórym ławnikom, którzy nie byli raczej zawodowymi – tj. wykształconymi jurystami³⁰. Trudność czytania takich ksiąg mogła być jeszcze większa, jako że w średniowieczu rękopisy prawne (również te powstające w Prusach) były spisywane według różnych form języka niemieckiego. Miejscowe kodeksy pruskie raczej nie były opatrywane iluminacjami,

²² PRAWA CHEŁMIŃSKIEGO POPRAWIONEGO [1623].

²³ DIE MAGDEBURGER FRAGEN [1865].

²⁴ DAS RECHTSBUCH NACH DISTINCTIONEN [1836].

²⁵ NIEZNANY SPIS PRAWA CHEŁMIŃSKIEGO [1993].

²⁶ Przykładowe egzemplarze: APG 300, R/W, 32; 300, R/Y,1; Gdańsk, Biblioteka PAN, Ms. 1793; Toruń, Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska, Rps 29.

²⁷ Przedrukowane przez A. Polemana jako część *Gemeine Urtheile*, zob. *DIE LAUFFENDE URTEL* [1577] (*Von allerey Wunden und versehrungen*), k. 20–23.

²⁸ SCHMIDT-WIEGAND 1988, s. 357–387; KOCHER 1993, s. 107–118; SCHMIDT-WIEGAND 2002, s. 121–134; MUNZEL-EVERLING 2006.

²⁹ Heidelberg, Universitätsbibliothek, sygn. Cod. Pal. germ. 164, zob. *THE HEIDELBERG SACHSENSPIEGEL* [2014]; dostępny również on-line: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg164> (dostęp: 27.06.2018); por. też RIEDL 1998.

³⁰ Rzadkie są wzmianki o ławnikach, którzy kończyli studia uniwersyteckie: OLIŃSKI 2015, s. 252; SAMSONOWICZ 2014, s. 239–240.

które stanowiły cechę charakterystyczną ksiąg prawnych sprowadzanych z zagranicy i recypowanych³¹.

Dla ówczesnych kompilatorów problemem było również samo opracowanie, tj. odpowiednie posegregowanie prawa i skomponowanie go w formie pisemnej. Rękopisy prawne z biegiem czasu były użytkowane coraz częściej i dlatego kolejne egzemplarze musiały stawać się również coraz prostsze w użyciu³². Chodziło o to, by ławnik dla potrzeb własnych, bądź też na czyjeś żądanie, mógł szybko odnaleźć konkretny artykuł. Początkowo zbiory prawne przepisywano bez żadnych podziałów i odstępów, co zmuszało do czytania księgi „od deski od deski”. Tak też było w przypadku niemieckich *Zwierciadeł*, które niestety kompilowano i wydawano według tych niepraktycznych zasad jeszcze w wieku XVI³³. Rolę pomocniczą pełniły iluminacje, które ułatwiały wertowanie księgi i sprawniejsze odnajdywanie konkretnych artykułów. W XIV–XV stuleciu, kiedy kodeksy prawne przestano zdobić iluminacjami, zaczęto stosować kolor czerwony inkaustu na oznaczenie nagłówków. Nagłówki oraz konkretne artykuły oddzielano też za pomocą kolorowych ozdobnych inicjałów³⁴. W okresie późniejszym zaczęto stosować podziały na księgi, które dzieliły się na artykuły różnego stopnia (niem. *Artickel*, *Capitel/Kapitel*), a te często dzielono jeszcze na dystynkcje. Charakterystycznym kodeksem, w którym zastosowano tak skomplikowane podziały, jest *Księga Prawa Chełmińskiego Według Dystynkcji*³⁵. Zaczęto również wyróżniać nagłówki spacjami, pustymi wierszami bądź też akapitami. Tradycja glosatorstwa spowodowała, że pozostawiano wolne marginesy, mające służyć komentatorom bądź też ławnikom na ich własne potrzeby. Tworzono również spisy treści – coraz bardziej szczegółowe, zawierające pełne nagłówki artykułów oraz ich numerację. Występowała ona często w trzonie głównym kodeksu, tuż przy nagłówkach artykułów. Zdarzało się czasem, że numerację umieszczano w środku samego tekstu, zaznaczając ją rubrykowaniem tak, by była bardziej widoczna³⁶. Niektóre kodeksy prawa lubeckiego, jak np. rękopis z 1295 roku³⁷, zawierają również elementy takie, jak linie czy tabelki, które również miały za zadanie ułatwić odbiór wizualny potencjalnemu czytelnikowi. Dodatkowo kodeks ów charakteryzuje się tekstem dwukolumnowym wraz z oddzielną numeracją. Czasem pisarze dla ułatwienia odbioru tekstu decydowali się na zachowanie roboczego liniowania w formie częściowej bądź też pełnej. Takie praktyki odnajdujemy w jednym z XIV-wiecznych elbląskich ko-

³¹ Zachowało się niewiele kodeksów, zawierających iluminacje, zob. APG, 369 1/1. Warto dodać, że przedstawiają one wizerunki smoków.

³² SCHMIDT-WIEGAND 2003, s. 435–475.

³³ Tak było w przypadku części źródeł rękopiśmiennych. Inkunabuły, tworzone jako księgi użytkowe, dostosowywano już do nowych trendów – zob. inkunabuł *Zwierciadła Saskiego* z Biblioteki Elbląskiej z 1482 r.: BE, sygn. inc.III.102 – dostępny również online (<http://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/docmetadata?id=48783>, dostęp: 01.02. 2019).

³⁴ Chociażby: APG, 369 1/1; 369 1/6.

³⁵ DAS RECHTSBUCH NACH DISTINCTIONEN [1836].

³⁶ BUMK, sygn. Rps 23/III.

³⁷ Przykładowo: APG, 369 1/2.

deksów prawa lubeckiego³⁸, w jednym z pruskich egzemplarzy *Zwierciadła Saskiego*³⁹; w rękopisie zawierającym *Prawo Starochełmińskie*, *Pytania Magdeburskie* oraz *Prawo Miśnieńskie*⁴⁰; w jednym z pruskich odpisów *Prawa Miśnieńskiego*⁴¹ a także w toruńskiej kompilacji *Pytań Magdeburskich*⁴². W *Obiegowym Prawie Chełmińskim* kolejne artykuły oddzielano nie tylko nagłówkami, lecz także i odstępami pomiędzy akapitami⁴³. W dziedzinie kopiowania i kompilatorstwa nie funkcjonowały żadne sztywne normy opracowywania tekstu. Niektóre z powyższych elementów były dodawane inną ręką lub dopisywane w późniejszym czasie. Sugeruje to, że modernizacje rodziły się z potrzeby i doświadczenia zawodowego.

Prawo ulegało modernizacji, co powodowało, że również i kodeksy prawne musiały być tworzone tak, by zawartą w nich treść można było wielokrotnie modyfikować. Większość kodeksów zawierała obszerne marginesy, które były wykorzystywane przez glosatorów. W niektórych pozostawiono puste strony w środku bądź też na końcu bloku, które służyły glosatorstwu lub modernizacji treści w formie artykułów, przepisanych w nowym brzmieniu. Kodeksy mogły mieć długi żywot – powstałe w średniowieczu, mogły być aktualizowane i uzupełniane jeszcze pod koniec czasów nowożytnych, pozostając cały czas w użyciu. Przykładem takiej księgi jest jeden z elbląskich kodeksów prawa lubeckiego, powstały w XIV wieku⁴⁴. W średniowieczu praktyka ta była normą stosowaną w wilkierzach miejskich, które musiały być według teorii prawnej aktualizowane co roku, co skutkowało w końcu zatarciem czytelności rękopisu i potrzebą jego spisania w czystej formie od nowa. Reprezentatywnymi zabytkami tego typu, pełnymi skreśleń i poprawek, wraz z układem profilaktycznej wolnej przestrzeni, są zachowane wilkierze gdańskie⁴⁵. Dla kodeksów prawnych w średniowieczu to jeszcze rzadkość, ale w czasach nowożytnych modernizacje dokonywane w rękopisach i w starodrukach zdarzały się częściej. Niepożądany artykuł skreślano, a w pustym miejscu wpisywano nowy – zaktualizowany. Wiele ksiąg powstawało jednak w formie uniemożliwiającej jakąkolwiek modyfikację. Niektórzy kopiści nie przewidywali po prostu możliwości aktualizacji, inni zaś dbali o zachowanie kanonu, jak w przypadku niektórych kodeksów prawa lubeckiego, do których dowieszano pieczęcie, będące elementem legitymizacji autentyczności i oryginalności księgi⁴⁶. Ową oryginalność podkreślano również w tytułach kodeksów (przykł. *Das Original des Lübisches Rechts...*).

Również forma zewnętrzna kodeksów zmieniała się na bardziej praktyczną i użytkową. Oprawy kodeksów prawnych nie posiadały raczej żadnych ozdób. Wyjątk-

³⁸ APG, 369 1/3.

³⁹ Berlin, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (dalej GStPK), XX HA, Msc, A nr 33.

⁴⁰ GStPK, XX HA, Msc, A nr 31.

⁴¹ GStPK, XX HA, Msc, A nr 30.

⁴² Toruń, Archiwum Państwowe (dalej APT), Akta Miasta Torunia, kat. II, sygn. VIII-2.

⁴³ APG, 300, R/W, 32.

⁴⁴ APG, 369 1/4.

⁴⁵ APG, 300 R/X-1; oraz 300 R/X-2.

⁴⁶ Ślady po takich pieczęciach posiada rękopis: APG, 369 1/1.

kiem może być rękopis elbląski z ok. 1275 roku, który oprawiono w ozdobną oprawę kopertową, zdobioną frędzlami oraz okuciami⁴⁷. Innym kodeksem, posiadającym ozdobną oprawę, jest gdański egzemplarz prawa lubeckiego z 1263 roku⁴⁸. Większość jednak miała raczej surowy, skromny wygląd; czasem okładka przybierała formę nieoprawionej w skórę deski; stosowano też oprawy pergaminowe⁴⁹, pergaminowo-kopertowe⁵⁰, względnie skórzane⁵¹. Kodeksy prawne zaczęto oprawiać bardziej okazałe dopiero w okresie nowożytnym. Ozdobną drewniano-skórzaną oprawę posiada np. rękopis z 1506 roku⁵². Innymi kodeksami z początku XVI wieku o oprawach zdobionych wyszukаныmi wzorami geometrycznymi są przykładowo: kodeks-kompilacja Ambrosiusa Adlera⁵³, odpis *Prawa Starochełmińskiego* z początku XVI wieku⁵⁴, wspomniana wyżej kompilacja⁵⁵ czy pruski egzemplarz *Zwierciadła Saskiego*⁵⁶.

Kodeksy prawne miały również wartość symbolu. Były wśród nich księgi reprezentacyjne, w których kładziono nacisk na wymowę propagandowo-polityczną. Prawo miejskie było w późnym średniowieczu nie tylko zbiorem przepisów prawa sądowego, lecz także zbiorem praw, przywilejów i wolności, jakimi cieszyły się ówczesne miasta. Kodeks prawa miejskiego był znakiem wolności mieszczańskiej i mieszczańskiej dumy, która się z nią wiązała. W miastach rejonu Morza Bałtyckiego, w ośrodkach lokowanych na prawie lubeckim, kodeksy prawne często tworzone jako księgi reprezentacyjne, nieużytkowe, prezentowane tylko przy okazji różnego rodzaju uroczystości, takich jak nominacje nowych urzędników, pochody czy święta. Mogły one służyć również do składania przysięg. Przysiężnik kładł dłoń bądź trzy palce na oprawie, co też skutkowało charakterystycznymi kształtami wytarcia fragmentów opraw. Księgi występowały też często w uroczystościach nadawania praw miejskich. Elbląg za pośrednictwem legata papieskiego w roku 1240 otrzymał od Lubeki odpis prawa lubeckiego (niezachowany), a w roku 1295 – kolejny, pozyskany od wielkiego inicjatora kodyfikacji prawa lubeckiego, Albrechta von Bardewick⁵⁷.

Kodeks jako wyraz i symbol mieszczańskich wolności stawał się niekiedy elementem gier politycznych między Zakonem a miastami pruskimi. Klasycznym przykładem było zarekwirowanie przez Zakon kodeksów prawa lubeckiego miast Gdańska oraz Tczewa⁵⁸. Miasta sprowadzały również komentarze do przywilejów lokacyjnych wydawanych przez Zakon, które miały służyć jako broń przeciwko władzom

⁴⁷ APG, 369 1/1.

⁴⁸ DECRETUM CIVITAS DANCKE [2005].

⁴⁹ APG, 369 1/3.

⁵⁰ APG, 300, R/W, 32.

⁵¹ APG, 369 1/6.

⁵² APG, 369 1/5.

⁵³ GStPK, XX HA, Msc, A, nr 26.

⁵⁴ GStPK, XX HA, Msc, A, nr 28.

⁵⁵ GStPK, XX HA, Msc, A, nr 31.

⁵⁶ GStPK, XX HA, Msc, A, nr 33.

⁵⁷ Zob. ROZENKRANZ 1967; ROZENKRANZ 1991, s. 5–33.

⁵⁸ ROZENKRANZ 1967, s. 266.

zakonnym⁵⁹. Miasta pruskie lokowane na prawie lubeckim, jako że nie miały formalnego prawa do samodzielnego opracowywania prawodawstwa oraz sprowadzania kodeksów i oryli bez zgody Zakonu NMP, dokonywały antydatowania sprowadzanych ksiąg, by w konfrontacji z Krzyżakami tworzyć pozory, że nowe (nielegalne) kodeksy prawne są tak naprawdę dziełami starymi, czyli zawierają kodyfikacje już obowiązujące. Owego antydatowania dokonywano na stronie tytułowej oraz we wstępach, które przepisywano ze starych egzemplarzy. W czasach nowożytnych antydatowanie było stosowane powszechnie w wilkierzach miejskich⁶⁰, co – jak się wydaje – miało na celu zmylenie gminy miejskiej, mającej formalny wpływ na tworzenie prawodawstwa miejskiego w postaci trzeciego ordynku.

Doświadczenia jurystów późnego średniowiecza, oparte na sukcesach i porażkach, skutkowały tworzeniem coraz to bardziej praktycznych, podręcznych i użytecznych rękopisów prawnych. Kodeks był też w epoce średniowiecza utożsamiany z nowo rodzącym się prawem miejskim. Stanowił nie tylko materialny nośnik tekstu, ale też wyraz wartości moralnych i dumy mieszczańskiej. Czas średniowiecza to dla kodeksów prawnych okres poszukiwania wspólnej drogi dla walorów estetycznych i pragmatyzmu.

Paweł Mateusz Modrzyński

Faculty of Historical Sciences, Nicolaus Copernicus University in Toruń

Between the Beauty and the Pragmatism. Judicial Codices from the Teutonic Knights' Prussia

First urban settlements emerged in Prussia in 13th century. In the same time the German common law had been written down. The German *Mirrors* (*Mirror of the Saxons* and *Mirror of the Swabians*) as well as the Magdeburg *Weichbild* played an important role in that process, becoming the models for future judicial codices. In Prussia, important for the emerging law were municipal rights: the Chełmno Rights, the Lubeck Rights and the Magdeburg Rights. The scribes made considerable effort to make the judicial codices as perspicuous and practical as possible for those who used them. Both the text layout and the visual setting were being improved. This was achieved by the use of illuminations, numeration, tables of contents, rubrication, templating, etc. Some codices compiled in Middle Ages were designed for constant modernisation, that had been performed still in 18th century. As it had been emphasised in political events, judicial codices were not only carriers of legal matters, but also tokens of liberties and city rights. The Medieval experience allowed to achieve a balance between the desired beauty and the equally desired pragmatism.

⁵⁹ TAMŻE, s. 246.

⁶⁰ Wiele z nowożytnych wilkierzy toruńskich jest właśnie antydatowana. Zob. MACIEJEWSKI 1989.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- BERLIN, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz:
sygn. XX HA, Msc, A nr 26,
sygn. XX HA, Msc, A nr 28,
sygn. XX HA, Msc, A nr 30,
sygn. XX HA, Msc, A nr 31,
sygn. XX HA, Msc, A nr 33.
- ELBLĄG, Biblioteka Elbląska, sygn. inc.III.102.
- GDAŃSK, Archiwum Państwowe:
sygn. 369 1/1,
sygn. 369 1/2,
sygn. 369 1/3,
sygn. 369 1/4,
sygn. 369 1/5,
sygn. 369 1/6,
sygn. 300, R/W, 32,
sygn. 300, R/Y, 1,
sygn. 300, R/X-1,
sygn. 300, R/X-2.
- GDAŃSK, Biblioteka PAN, sygn. Ms. 1793.
- HEILDELBURG, Universitätsbibliothek, sygn. Cod. Pal. germ. 164, *Heidelberger Sachsenspiegel* (*Zwierciadło Heildelberskie*).
- TORUŃ, Archiwum Państwowe, Akta Miasta Torunia, kat II, sygn. VIII-2.
- TORUŃ, Biblioteka Uniwersytecka, sygn. Rps 23/III.
- TORUŃ, Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska, sygn. Rps 29.

Źródła drukowane

- DAS ALTE KULMISCHE RECHT [1838]: *Das alte Kulmische Recht*, Hg. Christian Karl Leman, Berlin 1838.
- DAS RECHTSBUCH NACH DISTINCTIONEN [1836]: *Das Rechtsbuch nach Distinctionen*, Hg. Friedrich Orloff, Jena 1836.
- DECRETUM CIVITAS DANCEKE [2005]: *Decretum Civitas Danceke. Gdański kodeks prawa lubeckiego z 1263 r.*, wyd. Tadeusz Domagała, Gdańsk 2005.
- DER SACHSENSPIEGEL [1984]: *Der Sachsenspiegel*, Hg. Clausdieter Schott, Zürich 1984.
- DER SCHWABENSPIEGEL [2002]: *Der Schwabenspiegel*, Hg. Harald Rainer Derschka, München 2002.
- DIE LAUFFENDE URTEL [1577]: *Die Lauffende Urtel so man teglich bei Gerichte braucht*, Königsberg 1577.
- DIE MAGDEBURGER FRAGEN [1865]: *Die Magdeburger Fragen*, Hg. Jacob Friedrich Behrend, Berlin 1865.
- KODEKS TCZEWSKI Z LUBEKI [2009]: *Kodeks Tczewski z Lubeki*, oprac. zbiorowe, red. Jarosław Mykowski, Tczew 2009.
- NIEZNANY SPIS PRAWA CHEŁMIŃSKIEGO [1993]: *Nieznany spis prawa chełmińskiego z przełomu XIV-XV wieku*, wyd. i przekł. Zygfryd Rymaszewski, Łódź 1993.

- PRAWA CHEŁMIŃSKIEGO POPRAWIONEGO [1623]: *Prawa chełmińskiego poprawionego... ksiąg pięcioro...*, Poznań 1623.
- PRAWO STAROCHEŁMIŃSKIE 1584 (1394) [1985]: *Prawo Starochełmińskie 1584 (1394)*, red. Witold Maisel, Zbigniew Zdrójkowski, przekł. Andrzej Bzdęga, Alicja Gaca, Toruń 1985.
- STEFFENHAGEN [1875]: Emil Steffenhagen, *Deutsche Rechtsquellen in Preußen vom XIII bis zum XVI Jahrhundert*, Leipzig 1875.
- THE HEIDELBERG SACHSENSPIEGEL [2014]: *The Heidelberg Sachsenspiegel. A Facsimile of the Complete Manuscript*, Lexington 2014.

Opracowania

- DOMAGAŁA 2004: Tadeusz Domagała, *Zaginiony elbląski kodeks prawa lubeckiego z 1240 roku. Próba identyfikacji i rekonstrukcji tekstu*, [w:] *Archaeologia et historica urbana. Pamięci Tadeusza Nawrońskiego*, red. Roman Czaja, Elbląg 2004, s. 89–93.
- KOCHER 1993: Genot Kocher, *Die Rechtsikonographie*, [w:] *Die Wolfenbütteler Bilderhandschrift des Sachsenspiegels. Aufsätze und Untersuchungen. Kommentarband zur Faksimile-Ausgabe*, Hg. Ruth Schmidt-Wiegand, Berlin 1993, s. 107–118.
- KROESCHELL 1980a: Karl Kroeschell, *Deutsche Rechtsgeschichte 1 (bis 1250)*, Opladen 1980.
- KROESCHELL 1980b: Karl Kroeschell, *Deutsche Rechtsgeschichte 2 (1250–1650)*, Opladen 1980.
- LÜCK 2013: Heiner Lück, *Über den Sachsenspiegel. Entstehung, Anhalt und Wirkung des Rechtsbuches*, Wettin-Löbejün 2013.
- MACIEJEWSKI 1988: Tadeusz Maciejewski, *Ustawodawstwo wilkierzowe miast regionu gdańskiego i jego stosunek do prawa chełmińskiego*, [w:] *Studia Culmensia Historico-juridica czyli Księga Pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 2, red. Zbigniew Zdrójkowski, Toruń 1988, s. 327–364.
- MACIEJEWSKI 1989: Tadeusz Maciejewski, *Zbiory wilkierzy w miastach państwa zakonnego do 1454 r. i Prus Królewskich lokowanych na prawie chełmińskim*, Gdańsk 1989.
- METHNER 1993: Arthur Methner, *Das Lübsche Recht in Memel*, „Altpreußische Forschungen”, 10, 1933, s. 262–298.
- MIKUŁA 2017: Maciej Mikuła, *Prawo miejskie magdeburskie (Ius municipale magdeburgense) w Polsce XIV–pocz. XVI w.*, Kraków 2017.
- MODRZYŃSKI 2017: Paweł Mateusz Modrzyński, *Prawo lubeckie w miastach pruskich (XIII–XVI w.)*, „Studia z dziejów państwa i prawa polskiego”, 20, 2017, s. 413–425.
- MUNZEL-EVERLING 2006: Dietlinde Munzel-Everling, *Rechtsvisualisierung in den Bilderhandschriften des Sachsenspiegels. Erweiterte Fassung des Vortrags beim Internationalen Rechts-Informatik Symposion (IRIS) im Februar 2006 in Wien* (on-line: http://www.munzel-everling.de/download/munzel_rechtsvisualisierung.pdf, dostęp: 27.06.2018).
- OLIŃSKI 2015: Piotr Oliński, *Wiedza prawnicza ławnika Jakuba Mölera – reguła czy wyjątek?*, [w:] *Piśmienność pragmatyczna. Edytorstwo źródeł historycznych – archiwistyka*, red. Roman Czaja, Krzysztof Kopiński, Toruń 2015, s. 249–262.
- PÄSLER 2003: Ralf G. Päsler, *Deutschsprachige Sachliteratur im Preußenland bis 1500*, Köln–Weimar–Wien 2003.
- RIEDL 1998: Eckhard Riedl, *Die Bilderhandschriften des Sachsenspiegels und das Bürgerliche Gesetzbuch*, („Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland”, Beiheft 22), Oldenburg–Isensee 1998.
- ROZENKRANZ 1967: Edwin Rozenkranz, *Recepcja prawa lubeckiego w miastach pruskich*, Gdańsk 1967.

- ROZENKRANZ 1991: Edwin Rozenkranz, *Prawo lubeckie w Elblągu od XIII do XVI wieku*, „Rocznik Gdański”, 51, 1991, z. 1, s. 5–33.
- ROZENKRANZ 1993: Edwin Rozenkranz, *Gdańska archeologia prawna*, Gdańsk 1993.
- SAMSONOWICZ 2014: Henryk Samsonowicz, *Kultura prawnicza miast polskich w średniowieczu*, [w:] TEGOŻ, *Studia z dziejów miast w średniowieczu*, Poznań 2014, s. 235–240.
- SCHMIDT-WIEGAND 1988: Ruth Schmidt-Wiegand, *Die Bilderhandschriften des Sachsenspiegels als Zeugen pragmatischer Schriftlichkeit*, „Frühmittelalterliche Studien”, 22, 1988, s. 357–387.
- SCHMIDT-WIEGAND 2002: Ruth Schmidt-Wiegand, *Die Legitimation des Textes durch das Bild in illuminieren Handschriften mittelalterlicher Rechtsbücher*, [w:] *Pragmatische Dimensionen mittelalterlicher Schriftkultur*, Hg. Christel Meier, Volker Honeman, Hagen Keller, Rudolf Suntrup, München 2002, s. 121–134.
- SCHMIDT-WIEGAND 2003: Ruth Schmidt-Wiegand, *Rechtsbücher als Ausdruck pragmatischer Schriftlichkeit*, „Frühmittelalterliche Studien”, 37, 2003, s. 435–475.

ŚREDNIOWIECZNA KSIĘGA ILUMINOWANA

PICTURA

Mateusz Franciszek Marszałkowski

Instytut Historii Nauki PAN w Warszawie / Wydział Sztuk Pięknych UMK w Toruniu

Dekorator pelplińskiego Graduału L13 i jego *oeuvre*

Pod rokiem 1375 w Kronice Cystersów Pelplińskich zapisano:

„Anno eodem [1375] scriptum est Graduale egregium pro choro Abbatis, eodem scriptore, quo libri superiores, qui his versibus, in fine appositis, id scire nos fecit.

Anni Millenni sub tempore septuageni
Ac trecenteni Salvatoris quoque quini[!]
Hic consumatur[!] codex, in quo modulatur
Laus Divina piae Matris Christique Mariae.
Annuit vero nostri patris mens provida Petri
Rite per fratrem procuratus Michaellem
Conscriptus fratris dextra simul arte[!] Joannis”¹.

Z dużą dozą prawdopodobieństwa przytoczony fragment można łączyć z powstaniem *Graduale de tempore et de sanctis*, obecnie noszącego sygnaturę L13. Jest to najbardziej znany i najlepiej opracowany kodeks biblioteki cysterskiej, który w latach 2014–2015 doczekał się badań, konserwacji i digitalizacji². Księga ta nie zacho-

¹ Kronika Cystersów Pelplińskich (Biblioteka Diecezjalna w Pelplinie, sygn. 421 (622), s. 63). Za poniższe tłumaczenie zapisu pragnę serdecznie podziękować dr hab. Barbarze Bibik z Katedry Filologii Klasycznej Wydziału Humanistycznego UMK w Toruniu:

„Tego samego roku został ukończony znakomity graduał dla chóru opata, przez tego samego skryptora, który [przepisał] wyżej wspomniane księgi, który powiadomił nas o tym w następujących wersach dodanych na końcu: Roku tysiąc i siedemdziesiąt / oraz trzysta i pięć czasu Zbawiciela / / ten kodeks został ukończony, w którym rozbrzmiewa / chwała Boża świętej Marii matki Chrystusa. / / Zezwoliła [nań] zaś przewidująca mądrość naszego ojca Piotra / miał staranie o niego brat Michał / / [został] przepisany prawicą i jednocześnie sztuką [umiejętnością, zręcznością] brata Jana”.

Za transkrypcję oraz interpretację zapisu serdecznie dziękuję dr Marcie Czyżak z Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu.

² Kodeks jest dostępny w całości na stronie internetowej Kujawsko-Pomorskiej Biblioteki Cyfrowej, por. <http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=92181&from=pubindex&dirids=16&lp=96> (dostęp: 10.02.2019).

wała się niestety w całości, brakuje kilku kart (jednej na początku, kilku na końcu bloku), próżno również szukać kolofonu. Niemniej jednak Romuald Frydrychowicz w swojej historii opactwa pelplińskiego z 1905 roku zasugerował, że na końcu jednej z ksiąg chórowych znajdowały się wyżej przywołane wersety z Kroniki – być może miał na myśli Graduał L13?³ Historycy sztuki, opracowujący monograficznie rękopis, Henryk Mędrak⁴ oraz Grażyna Jurkowlaniec⁵, są zgodni co do daty jego powstania – ujmując kodeks w szersze ramy 2. połowy XIV wieku i wskazując jednocześnie na archaiczny wzornik obrazowy, sięgający wstecz, do 1. ćwierci XIV stulecia. Obserwacje te podzieliła Monika Jakubek-Raczkowska w studium towarzyszącym pracom konserwatorskim przy kodeksie⁶. Pomijając cytowany zapis kronikarski, którego związek z Graduałem L13 nie jest pewny, rozstrzygające dla datowania księgi okazały się studia źródłoznawcze Edwarda Hinza⁷, który to uściślił możliwy czas powstania Graduału na lata 1347–1378 na podstawie analizy kalendarza liturgicznego. Wskazał na wspomnienie św. Iwona – kanonizowanego w 1347 roku, a wymienionego w Graduale L13 oraz na brak święta Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny, które zostało – jak pisze autor – wprowadzone do liturgii w 1378 roku⁸ (święto owo dopisano w kodeksie w okresie nowożytnym na k. 169r).

W świetle badań źródłoznawczych nie ulega kwestii, że Graduał L13 powstał w środowisku cysterskim i wykorzystywany był w cysterskim konwencie. Choć brakuje wpisów, najpewniej słusznie łączony jest on z klasztorem w Pelplinie, a także – z pelplińskim skryptorium, które działało od co najmniej 1319 roku⁹. Z całego zbioru średniowiecznych manuskryptów przechowywanych dzisiaj w Bibliotece Diecezjalnej w Pelplinie, które zwiążać można z miejscowym wykonawstwem, Graduał L13 jest księgą najbogatszą pod względem zdobień. Wyrysowano w nim trzynastę przedstawień figuralnych, z czego dziewięć wpisano w inicjały: cztery gwaszowe i pięć filigranowych podkolorowanych akwarelą. Ponadto księgę udekorowano setkami inicjałów filigranowych i o takimż charakterze wypełniaczami międzysłownymi i międzysylabowymi, wykorzystując w tym celu mnogość elementów kaligraficznych, a jednocześnie zachowując ich jednorodność stylową i kompozycyjną. Jak zauważyła Monika Jakubek-Raczkowska, prawdopodobne jest, że dzieło jest kreacją jednego tylko twórcy, a więc, że wymieniony w tekście Kroniki brat Jan – jeśli odnieść ten zapis do kodeksu L13 – był jednocześnie skrybą i dekoratorem (na co wskazuje przede wszystkim bardzo swobodna korelacja zapisu tekstowego i zdobień). Z punktu widzenia warsztatu, niedostrzegalne są *lettres d'attente*, ostatni wers zaś przywołanego

³ FRYDRYCHOWICZ 1905, s. 156.

⁴ MĘDRAK 1975, s. 297–313.

⁵ JURKOWLANIEC 1998, s. 353–379.

⁶ Zob. JAKUBEK-RACZKOWSKA / MARSZAŁKOWSKI 2019, s. 131, 134.

⁷ HINZ 1988, s. 313–329.

⁸ Święto to zostało wprowadzone w 1389 r. przez papieża Urbana VI, zob. STOLA 2009.

⁹ Rękopis o sygn. 30 (90), przechowywany w Bibliotece Diecezjalnej w Pelplinie (dalej BDP) opatrzone na k. 276v kolofonem: „Explicit tabula Summe confessorum completa in Polplin anno Domini MCCCXIX”.

fragmentu kronikarskiego można interpretować jako: „przepisany prawicą i jednocześnie sztuką brata Jana” w rozumieniu: „przyozdobienia księgi”¹⁰.

Poniżej skupię swą uwagę wyłącznie na zdobieniach filigranowych, gdyż właśnie one pozwalają na wskazanie indywidualizmu i uchwycenie „ręki mistrza” w kilku innych manuskryptach zachowanych do dziś w pelplińskiej bibliotece. Na potrzeby poniższego wywodu będę się zatem posługiwał roboczym określeniem „mistrz Jan” lub „brat Jan” w kontekście dekoratora Graduału L13 i jego artystycznej spuścizny. Inne kodeksy, zdobione prawdopodobnie przez tego artystę, pozostawały do tej pory nieznane, poza jednym egzemplarzem wzmiankowanym przez Magdalenę Nierzwicką¹¹, którego dekoracja nie doczekała się jednak żadnej identyfikacji. Pozostałe dzieła, pozbawione gruntownego rozpoznania zabytkoznawczego, nigdy nie były też publikowane. Warto nadmienić, że „mistrz Jan” wzmiankowany jest w Kronice Cystersów Pelplińskich również pod rokiem 1370 i 1371 jako twórca dwóch części brewiarza oraz pod rokiem 1385, w którym miał przepisać mszał żałobny¹². Niestety, owe kodeksy nie dotrwały do naszych czasów, a przynajmniej nie udało się ich jak dotąd zidentyfikować.

Na początek, komentarza wymaga charakter dekoracji samego Graduału L13. Kaligraficzne zdobienia pojawiają się przede wszystkim w światłach i otulinie inicjałów – zarówno mniejszych, stawianych we wnętrzu kolumny tekstu, jak i większych, rozpoczynających kolejne święta, części liturgii, ale znajdujących się na lewym marginesie, czasem w górnym i dolnym wersie i dodatkowo wzbogaconych o rozbudowaną wypustkę marginalną. Większe inicjały w przeważającej większości potraktowano kolorem błękitnym, wyrysowując filigran barwą czerwoną, w przypadku mniejszych – naprzemiennie występują inicjały błękitne i czerwone ze zdobieniami koloru przeciwnego.

Światła większych liter zostały w dużej mierze podzielone geometrycznie za pomocą listew na rombówce i trójkątne segmenty¹³, w których motywem dominującym jest gąsienica lub podwójna gąsienica, tworząca kształt serca. Uzupełniającym elementem są perły, z wpisanym z rzadka ziarnem innego koloru. W niektórych inicjałach nie zastosowano podziału poprzez listwy, mimo to nadając polu formy geometryczne¹⁴. W większości przypadków oko znaku posiada symetryczny układ dekoracji – zwierciadlane odbicie osiowe: pionowe lub poziome¹⁵ – oraz środkowe¹⁶, tworzące w tym ostatnim wypadku rysunek gwiazdy¹⁷. Linia symetrii może być tylko intu-

¹⁰ Por. przypis 1.

¹¹ NIERZWICKA 2002, s. 171.

¹² FRYDRYCHOWICZ 1905, s. 155–156.

¹³ *Graduale de tempore et de sanctis* (dalej wyłącznie sygnatura L13), BDP, L13, np. inicjał L(oquetur) na k. 162v.

¹⁴ BDP, L13, np. inicjał R(edime) na k. 37r, E(xpecta) – 59r, A(qua) – 80v, R(espice) – 104r, R(equiem) – 121v, L(oquebar) – 138v, N(e timeas) – 163r.

¹⁵ BDP, L13, np. inicjał P(rope) na k. 5r, C(antate) – 89r, O(s iusti) – 137r, C(lamaverunt) – 159v.

¹⁶ BDP, L13, np. inicjał O(mnia) na k. 61r, D(ominus) – 104v, D(icit) – 120r, L(audate) – 169v, C(onfessio) – 173v, D(icit) – 186v.

¹⁷ BDP, L13, np. inicjał V(enite) na k. 81v, P(rotector) – 111v.

icyjna albo wyraźnie zaznaczona poprzez belkę litery¹⁸. Pojawiają się ponadto serca o gładkich konturach¹⁹. Gdzieniegdzie gąsienice biegną jedna za drugą, wyznaczając linię sinusoidalną²⁰ lub też układają się jakby w maswerkowy rysunek z motywem późnogotyckiego rybiego pęcherza²¹. Architektoniczne skojarzenia ujawniają się także w przypadku dekoracji inicjału M(editacio) na k. 54r oraz E(cce) na k. 74r, gdzie w świetle litery gąsienice nasuwają na myśl rysunki sklepień z rzutów poziomych budowli sakralnych. Listwy budują ponadto geometryczne kształty przypominające niekiedy formę krzyża greckiego²², czasem również przy współudziale belki znaku²³, by czasem przeciąć się z motywem na kanwie krzyża św. Andrzeja²⁴. Bywa i tak, że schemat podziału światła litery przypomina kompozycję „dywanową”²⁵, zwłaszcza w przypadku największych inicjałów filigranowych: D(omine) na k. 63v, B(enedicta) na k. 100v, S(acris) na k. 101v oraz E(versum) na k. 128v. Dodatkowym wypełniającym elementem może być czwórliść zamknięty w czworobocznym polu²⁶, który – jak w przypadku inicjałów S(apienciam) na k. 178v, L(etabitur) na 181r czy M(ichi) na 187v – dominuje niejako w wypełnieniu światła znaku. Dekoracja inicjałów L(iberator) na k. 57r, a także A(lleluia) na k. 96r odbiega od poprzednich schematów. Litery bowiem ozdobiono nabrzmiałymi pączkami. Motywem jednostkowym jest zaś kiść pączków z ziarnami, widniejący w świetle znaku M(iserere) na k. 58r. Efekty wizualne stworzone przez dekoratora są zaskakująco dynamiczne – tło zdaje się jakby przeprute, ażurowe, lekko wypchnięte na wierzch bądź schowane poniżej znaku (zależnie od indywidualnego spojrzenia). Kompozycje elementów filigranowych oparte są na kilku punktach podparcia, z reguły – drobnych perłach lub zakończeniach gąsienic, które przez to wydatnie wybrzuszają się²⁷, zaginają, wyrastają jedna z drugiej – wzajemnie się dopełniając²⁸. Wszystkie te zabiegi wpływają na trójwymiarowy odbiór dekoracji. Jest to cecha bardzo indywidualna na tle wcześniejszej tradycji zdobienia pelplińskich: regularnych i płaskich.

Inicjały obramiono zwielokrotnionymi listwami, obiegającymi kontur litery, tworzącymi dodatkowo także czworoboczną ramę o wyoblonych, wygiętych brzegach. Towarzyszą im fibryle²⁹ oraz perły, układające się najczęściej w nieduże grona, uzupełnione gdzieniegdzie ziarnami³⁰. W trójkątach powstałych w miejscach połączenia

¹⁸ BDP, L13, np. inicjał E(go) na k. 40r, E(go) – 45r, M(iserere) – 62r, D(omine) – 71r, E(duxit) – 84r, E(xaudi) – 105v, E(xaudi) – 124v, E(xclamaverunt) – 155v, E(go) – 180r.

¹⁹ BDP, L13, np. inicjał T(ibi) na k. 38r.

²⁰ BDP, L13, np. inicjał S(alus) na k. 162r.

²¹ BDP, L13, np. inicjał M(emento) na k. 8v.

²² BDP, L13, np. inicjał C(ircumdederunt) na k. 19r, V(ocem) – 89v, D(a pacem) – 115v.

²³ BDP, L13, np. inicjał E(go) na k. 44v.

²⁴ BDP, L13, np. inicjał D(eus) na k. 50r, T(erribilis) – 188v.

²⁵ BDP, L13, np. inicjał D(omine) na k. 25v, L(etabitur) – 132r.

²⁶ BDP, L13, np. inicjał L(etetur) na k. 53r, V(idi) – 77v, O(mnes) – 106v.

²⁷ BDP, L13, np. inicjał S(alus) na k. 162r.

²⁸ BDP, L13, np. inicjał M(emento) na k. 8v.

²⁹ BDP, L13, np. inicjał E(cce) na k. 14v, O(culi) – 41v.

³⁰ BDP, L13, np. inicjał P(uer) na k. 12v, O(mnes) – 91v.

dwóch prostopadłych listew wyrysowano gąsienice lub perły³¹. W niektórych przypadkach u zbiegu listew występują pączki³², również z ziarnami³³. Motyw obfitych pączków pojawia się ponadto jeden nad drugim, okalając znak litery³⁴. Gięte linie listew, ażurowość i lekkość trójkątów u zbiegu tychże potęguje dynamizm odczuwalny już wcześniej w światłach liter.

Wypustki marginalne, usytuowane w zależności od położenia litery, wylewają się dość znacznie na margines lewy, górny, bądź dolny. Część podstawową stanowią wici o okazałych, wydatnych pęcherzykowatych końcówkach, rozchodzących się zarówno w górę, jak i w dół, lub w lewo i prawo. Występują one nie samotnie, pojedynczo, ale w kilka naraz, czasem płacząc się ze sobą nawzajem³⁵. Z jednego miejsca wici potrafią wyrastać i w górę, i w dół³⁶, a towarzyszą im dodatkowo wici zakończone fibrylą. W pęcherzykowate końcówki niejednokrotnie wrysowano małe okręgi i krótkie kreski³⁷, krzyżyki³⁸, trzy punkty z ogonkiem³⁹. Pomiedzy wiciami ukazano skomplikowane układy różnorodnych motywów, tworzących kwiatony⁴⁰. Również tu motywem dodatkowym są perły⁴¹, gdzieśniedzie nabrzmiałe pączki⁴², a także fibryle – proste lub o formie sprężyny⁴³. Niektóre wici wyposażono w krzyżyki⁴⁴ lub też wykorzystano w tym celu przecinające się wici, dorysowując jedynie krótką kreskę⁴⁵, a także w inne niewielkie motywy⁴⁶. W dalszych znowuż miejscach pojawia się motyw trzech punktów ułożonych w trójkąt, z ogonkiem⁴⁷, a wici przybierają fantazyjne formy (np. inicjał A(lleluia) na k. 97r, A(lleluia) – 128r). Dwukrotnie twórca dekoracji wyrysował segmentową wypustkę marginalną o kształcie klina⁴⁸, którym towarzyszy filigran zbudowany z pękatych pączków. Większość liter *I*, występujących z lewej strony kolumny pisma, została udekorowana filigranem o nabrzmiałych pączkach⁴⁹ lub listwami z gronami, wyrysowanymi jedne nad drugimi⁵⁰ i uzupełnionymi gąsienicami⁵¹,

³¹ BDP, L13, np. inicjał A(dorate) na k. 18r, R(espice) – 110v.

³² BDP, L13, np. inicjał D(ominus) na k. 10r, S(uscepimus) – 107v.

³³ BDP, L13, np. inicjał A(lleluia) na k. 128r.

³⁴ BDP, L13, np. inicjał L(ux) na k. 11r, F(ac) – 47r.

³⁵ BDP, L13, np. inicjał C(onfessio) na k. 33v.

³⁶ BDP, L13, np. inicjał P(opulus) na k. 1v.

³⁷ BDP, L13, np. inicjał L(ux) na k. 11r.

³⁸ BDP, L13, np. inicjał N(os) na k. 67v.

³⁹ BDP, L13, np. inicjał E(xclamaverunt) na k. 155v.

⁴⁰ BDP, L13, np. inicjał E(cce) na k. 14v.

⁴¹ BDP, L13, np. inicjał T(ibi) na k. 38r, G(audeamus) – 147v.

⁴² BDP, L13, np. inicjał V(enite) na k. 115r.

⁴³ BDP, L13, np. inicjał E(go) na k. 44v.

⁴⁴ BDP, L13, inicjał L(oquebar) na k. 138v.

⁴⁵ BDP, L13, inicjał S(acerdotes) na k. 171r.

⁴⁶ BDP, L13, np. inicjał N(os) na k. 67v, N(os) – 157r.

⁴⁷ BDP, L13, np. inicjał G(audeamus) na k. 175r.

⁴⁸ BDP, L13, inicjał S(uscepimus) na k. 145v, inicjał M(ichi) – 149v.

⁴⁹ BDP, L13, np. inicjał I(n deo) na k. 47r.

⁵⁰ BDP, L13, np. inicjał I(uxta) na k. 24r.

⁵¹ BDP, L13, np. inicjał I(nvocavit) na k. 27v.

którym z reguły towarzyszą wyrastające, pokaźne wici⁵², podobnie jak wykonano to w przypadku wyżej już wspomnianych inicjałów z różnorakimi przydatkami, np. wypustki z wiciami wyposażonymi w krzyżyki⁵³. Na uwagę zasługuje unikatowa wypustka inicjału I(ntret) (k. 139v), w której pęcherzykowatą końcówkę wpisano motyw kwiatów. W innych przypadkach gąsienica została jakby wyprostowana, jej ogonek nie zakręca, lecz pnie się wysoko w górę⁵⁴.

Najbardziej charakterystyczną cechą budowy wszystkich partii zdobień są pączki – dość mocno nabrzmiałe, budowane nie na kanwie koła, ale raczej w oparciu o formę elipsy, niekiedy – na co wpływ mają elementy sąsiadujące – o nieco kanciastych brzegach. Oczywiście występują również pączki „tradycyjne”, niemniej te nabrzmiałe są – jak się wydaje – bardzo charakterystyczne dla filigranu Graduału L13 i jego twórcy. Warto nadmienić, że owe pączki wyrysowano także w wypełniaczach międzysłownych i międzysylabowych. Dla tegoż dekoratora właściwe są ponadto wszelkie rozwiązania wypustek marginalnych, których kłębiące się wici bardzo swobodnie prowadzone są po marginesach, niejednokrotnie zakończone pęcherzykowatą końcówką lub rozchodzące się w jakimś nieładzie w różne strony. Nierzadko towarzyszy im filigran zbudowany z pękatek pączków. Pewne elementy, jak perła, obejmująca perłę z ziarnem⁵⁵, pączki z trzema ziarnami⁵⁶, czy trzy punkty z ogonkiem⁵⁷ uchodzić mogą za formy nowatorskie; trudno wyprowadzić je z tradycji innych cysterskich ośrodków iluminatorskich i stanowią one prawdopodobnie kreację pelplińskiego mistrza. Odczuwalny dynamizm form ażurowych budowanych za pomocą wygiętych linii, a także szeroko rozstawionych i długich, „tańczących” wici wypustek również jest w tej księdze szczególny.

Bujną i bogatą dekorację filigranową dopełniają obrysy pierwotnych reparacji – cer, wykonane również ręką brata Jana. Niejednokrotnie pojawiają się – co niekoniecznie należy rozpatrywać jako indywidualizm – rozwinięte rotulusy. Jednocześnie zdarzają się i rysunki ryb, obejmujące cery. Te, dość wymyślnie konstruowane, motywy mają nad wyraz osobliwy i jednostkowy charakter. Cery wkomponowano w obrys wodnych stworzeń w taki sposób, aby przywodziły na myśl rybnie szkielety. Kształty ich są z reguły dostosowane do wielkości reparacji – zdarzają się dłuższe⁵⁸ (il. 1), czasem znowuż bardziej krągłe⁵⁹. Wykonane zostały dość schematycznie. Kreska, jaką komponowane są dekoracje kaligraficzne, jest szybka, energiczna, lekko nerwowa, ale pewna. Rysunki są kreślone zamasyście, z reguły precyzyjnie⁶⁰, wprawną, wyćwiczoną ręką. Wyobraźnia mistrza Jana była równie biegła w znajomości motywów filigranowych i możliwościach ich kompilowania, jak jego dłoń.

⁵² BDP, L13, np. inicjał I(ubilate) na k. 87v.

⁵³ BDP, L13, inicjał I(nvocavit) na k. 27v, I(udicasti) – 56r, I(udica) – 66v.

⁵⁴ BDP, L13, np. inicjał I(n deo) na k. 43v.

⁵⁵ BDP, L13, np. inicjał M(e expectaverunt) na k. 141v.

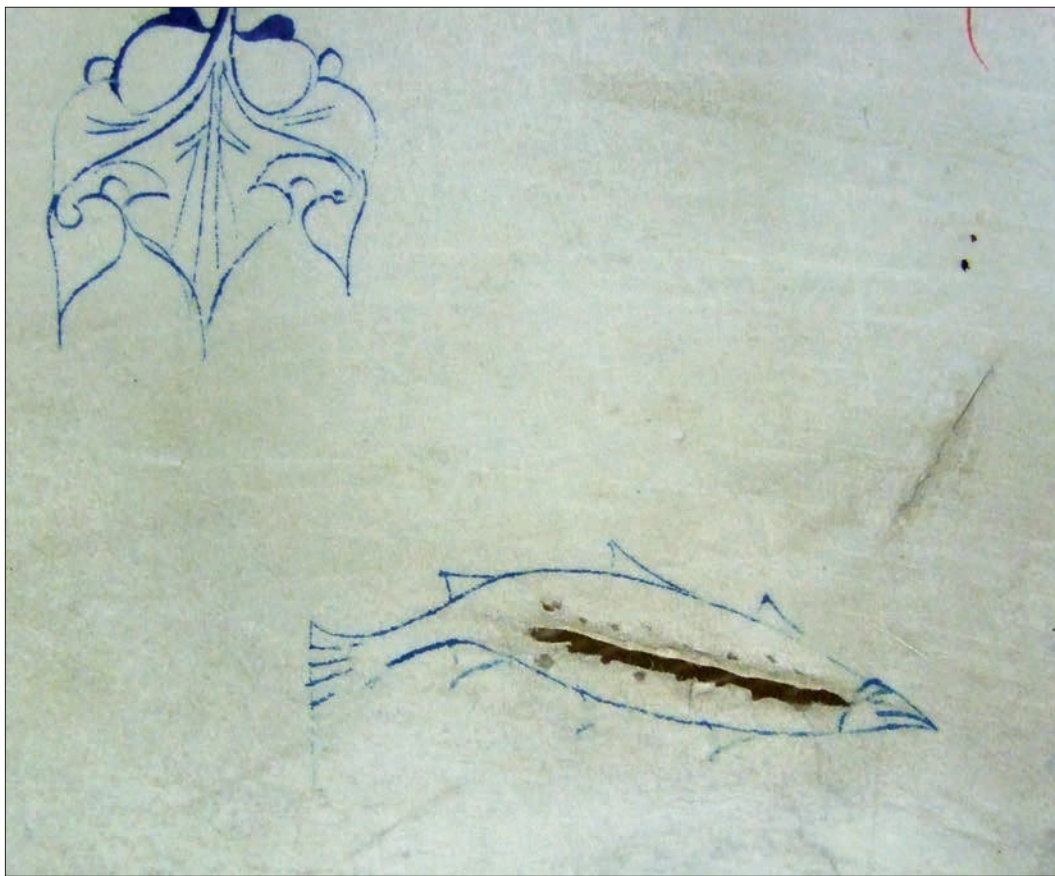
⁵⁶ BDP, L13, np. inicjał G(audeamus) na k. 171r.

⁵⁷ BDP, L13, np. inicjał G(audeamus) na k. 175r.

⁵⁸ BDP, L13, na k. 33r, 34r, 58r, 79v, 90r, 90v, 93v, 96r, 167r.

⁵⁹ BDP, L13, na k. 93r, 109r.

⁶⁰ Gdzieniedzie tylko można dopatrzeć się pewnych uchybień, np. BDP, L13, inicjał D(eus) na k. 50r.

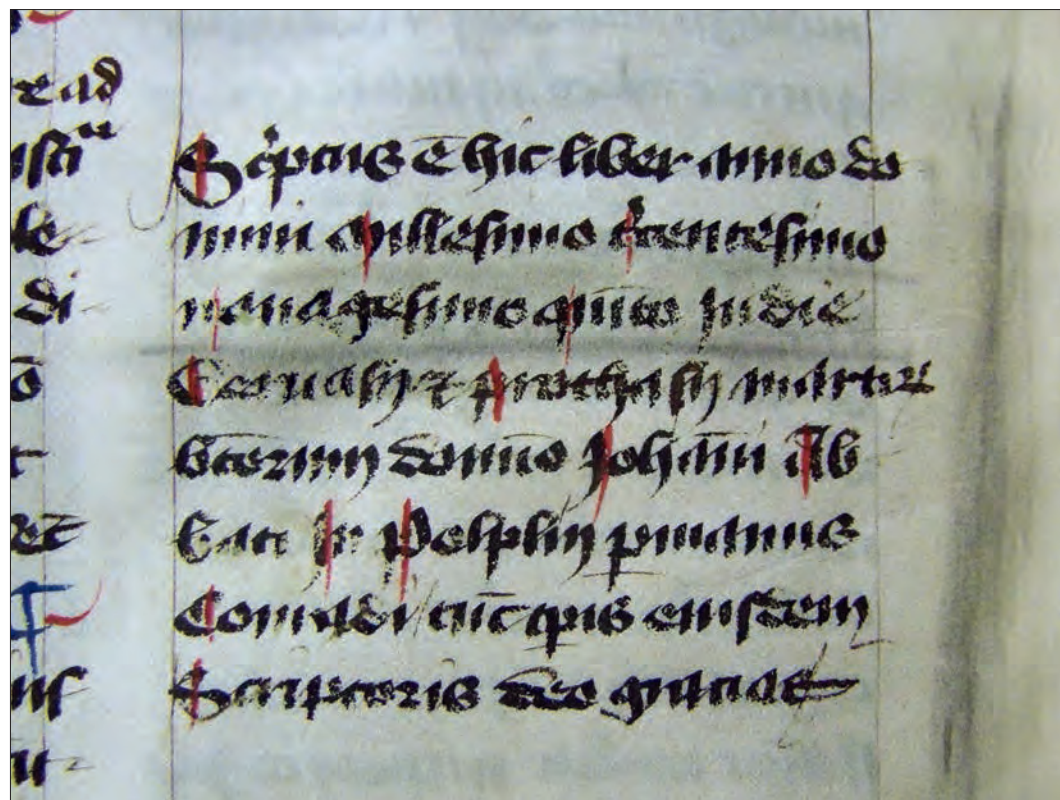

Il. 1. *Graduale de tempore et de sanctis*, Pelplin, Biblioteka Diecezjalna, sygn. L13, okonturowanie cery na k. 58r. Fot. M. F. Marszałkowski

Zbliżone – wręcz identyczne – kompozycje i motywy, kreślone – jak się wydaje – tą samą ręką, spotkać można w rękopisie *Conclusiones in quattuor libros Sententiarum Petri Lombardi extractae ex Johannis de Fonte libris Sententiarum*, kodeksie zawierającym kolofon na k. 94v o treści: „Scriptus est hic liber anno Domini millesimo trecentesimo nonagesimo quinto in die Gervasii et Prothasii martyrum beatorum domino Johanni Abbati in Polplin per manus Conradi tunc temporis eiusdem scriptoris Deo gracias”⁶¹ (il. 2). Księga, najprawdopodobniej o 20 lat młodsza od Graduału L13, została zatem przepisana przez brata Konrada. Analiza wizualna wskazuje jednak, że z całą pewnością ozdobiona została przez „brata Jana”. Dekorator Graduału wyrysował tu cztery błękitne inicjały filigranowe⁶² o wysokości 4–6 wersów, rozpoczynające kolejne księgi utworu, ze zdobieniami barwy czerwonej, gdzieśniedzie z dodatkiem błękitnej (il. 3). Ponadto przydał dekorację kaligraficzną jednemu dwuwiersowemu, również błękitnemu znakowi N(unc) na k. 72v. Wszystkie one sięgają do ugruntowanego przez mistrza, indywidualnego wzornika elementów i możliwości ich łączenia w specyficzne i reprezentatywne dla niego rozwiązania. Korpusy liter A i S (il. 3) przybierają nieco fantazyjne kształty, a światła znaków wypełnia geometryczna płatanina

⁶¹ Za transliterację kolofonu dziękuję dr Marcie Czyżak.

⁶² BDP, sygn. 85 (186), inicjały A(d preces) na k. 2r, C(reationem) – 18v, C(um) – 39v, S(amaritanus) – 68v.

Il. 2. Dionisius de Florentia, *Conclusiones in quatuor libros Sententiarum Petri Lombardi extractae ex Johannis de Fonte libris Sententiarum*, Pelplin, Biblioteka Diecezjalna, sygn. 85 (186), kolofon na k. 94v. Fot. M. F. Marszałkowski

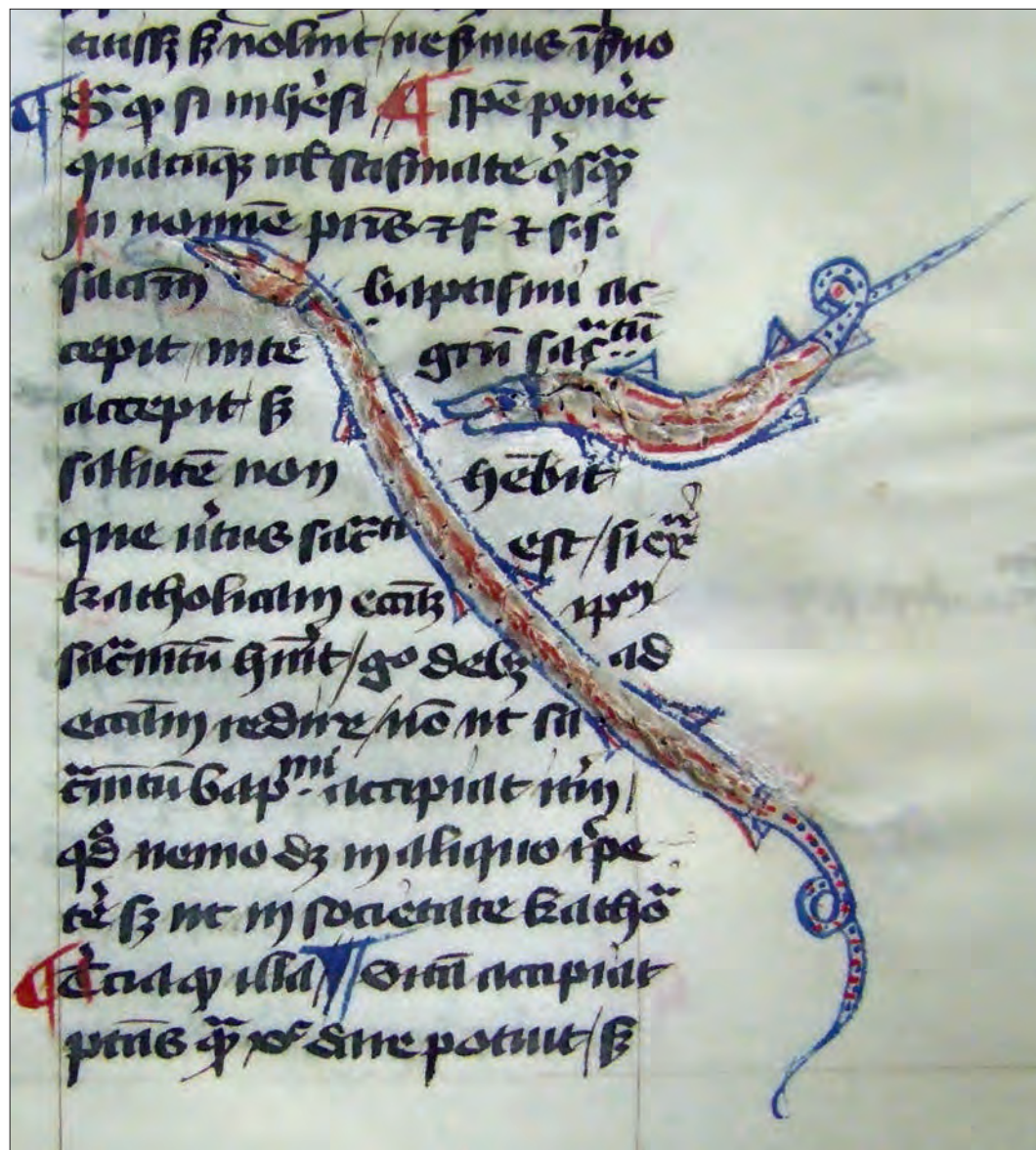
gąsienic i pereł. W otulinie znowu pojawiają się liczne gąsienice, nabrzmiałe pączki – bardziej eliptyczne niżli okrągłe, a wypustki budowane są z luźno rzuconych w nieład wici. Dekoracja jest oczywiście w swym wizualnym oddziaływaniu trójwymiarowa i zdynamizowana poprzez ażurowość i dużą elastyczność łukowato kreślonych linii, budujących przede wszystkim listwy otulin. Na pergaminowych kartach manuskryptu 85 (186) występują liczne pierwotne cery, które podobnie jak w księdze chórowej zostały wykorzystane do wprowadzenia różnorodnych rybich form. Ich kształty uzależnione zostały od wielkości reparacji. Wyrysowano je piórkiem, najczęściej jednej barwy – czerwonej, niekiedy jednak wzbogacono je uzupełnieniami błękitnymi. Podobnie jak w Graduale przybierają one formy raczej wrzecionowate, bądź zbliżone do koła, jednorazowo pojawia się też długi węzowy kształt, który można identyfikować z przedstawieniem węgorza (il. 4). Dwukolorowe wyobrażenia są opracowane bardziej dekoracyjnie – ryby posiadają finezyjne płetwy ogonowe, rozbudowane płetwy na grzbiecie i w dolnej części tułowia (il. 5). W dwóch przypadkach stworzenia otrzymały ogony typowe dla pławikonika, popularnie zwanego konikiem morskim (por. il. 4). Zdobienia wykonano energiczną kreską, miejscami o nieprecyzyjnym rysunku.

Ta sama ręka wykonała najpewniej także zdobienia w miscellaneach o sygn. 99 (199)⁶³, z niektórymi utworami posiadającymi explicity z datą przepisania w roku

⁶³ Zawartość księgi: Ps. Henricus de Oyta, recte Henricus de Hassia, *De discretione spirituum*; Anonymus, *De tribulatione*; S. Bonaventura, *Breviloquium*; Davidus de Augusta, *Profectus religiosorum*; Da-

Il. 3. Dionisius de Florentia, *Conclusiones in quattuor libros Sententiarum Petri Lombardi extractae ex Johannis de Fonte libris Sententiarum*, Pelplin, Biblioteka Diecezjalna, sygn. 85 (186), inicjał S(amaritanus) na k. 68v. Fot. M. F. Marszałkowski

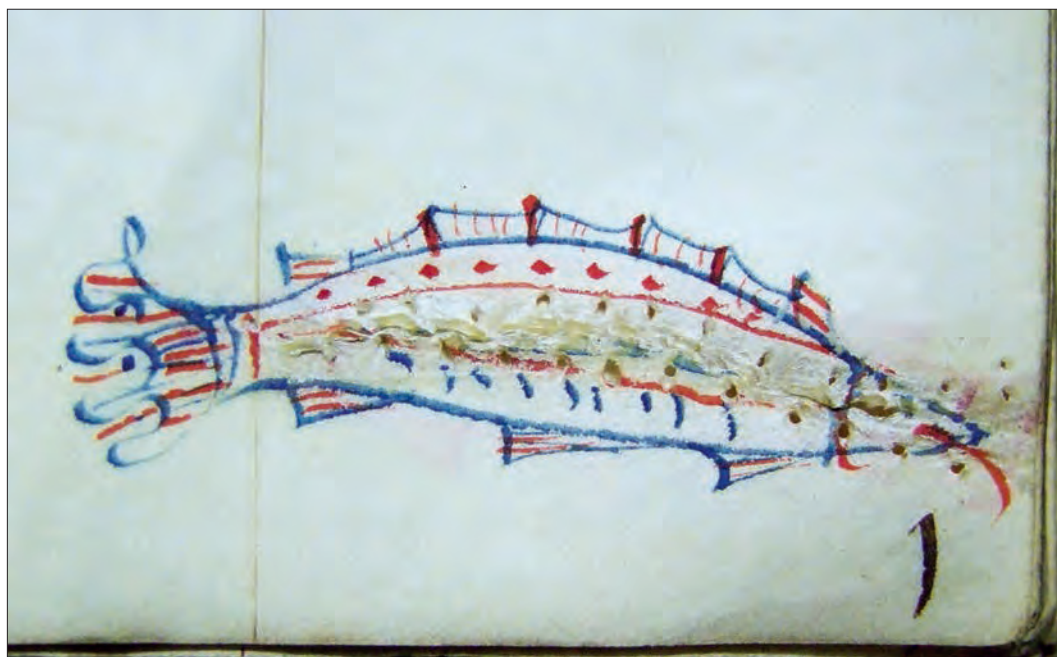
Il. 4. Dionisius de Florentia, *Conclusiones in quattuor libros Sententiarum Petri Lombardi extractae ex Johannis de Fonte libris Sententiarum*, Pelplin, Biblioteka Diecezjalna, sygn. 85 (186), okonturowanie cery na k. 71r. Fot. M. F. Marszałkowski

1400⁶⁴ (il. 6). W rękopisie tym wyrysowanych zostało osiem inicjałów incipitowych⁶⁵ o wysokości od 6 do 8 wersów, również błękitnych z dekoracją koloru czerwonego

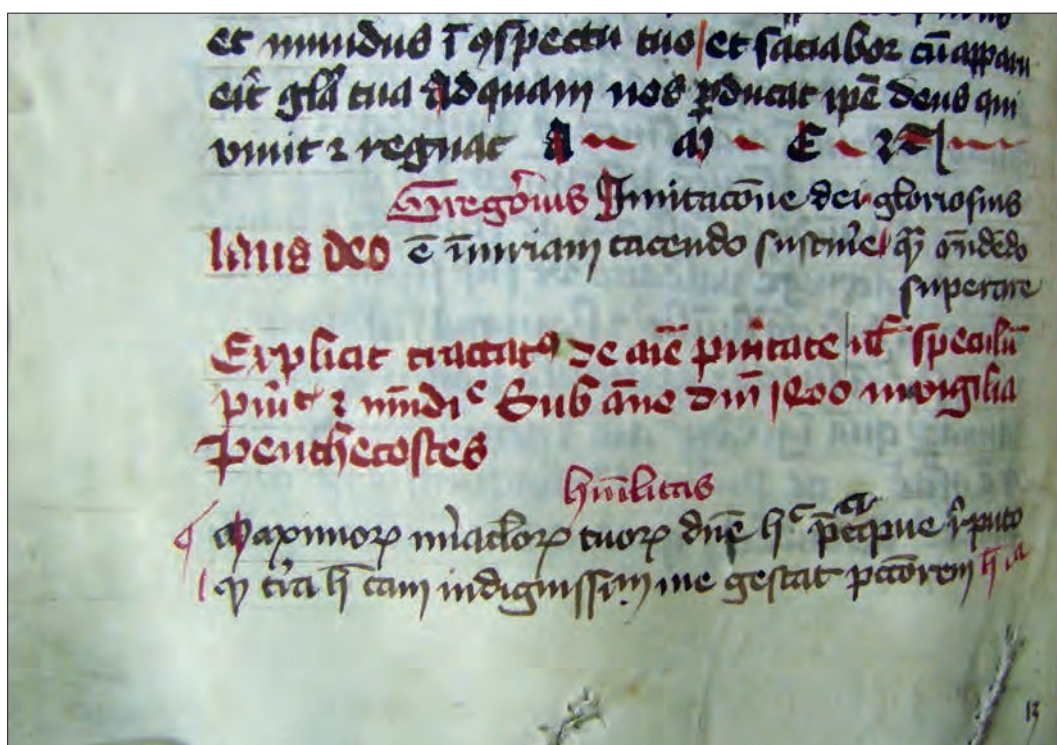
vidus de Augusta, *De formula honestae vitae*; Anonymus, *Notabilia pro religiosis Valentia*; Matthaeus de Cracovia, *Confessionale*; Ps. Bonaventura, *Stimulus amoris*.

⁶⁴ BDP, sygn. 99 (199), explicit: „Laus Deo finitus anno Domini Millesimo quadrigentesimo, feria quarta quattuor temporum, qua sancta scilicet mater Ecclesia decantare solet Reminiscere, misaracionum tuarum Domine quilibet igitur devotus studens orat pro scriptore huius libri” (na k. 130r); „Explicit tractatus de animae puritate vel speculum puritatis et munditiae sub anno Domini 1400 in vigilia Penthecostes (na k. 157v); „Explicit stimulus amoris finitus anno Domini millesimo quadringentesimo, feria sexta post festum Ascensionis Domini gloriosissimi. Sit nomen Domini benedictum” (na k. 251v). Za transliterację powyższych zapisów dziękuję dr Marcie Czyżak.

⁶⁵ Inicjały: S(icut) na k. 1r, F(lecto) – 18r, P(etis) – 130v, Q(uoniam) – 134r, L(iber) – 158r, C(urrite) – 158v, U(t homo) – 193v, S(i ad conteplacionis) – 217r.

Il. 5. Dionisius de Florentia, *Conclusiones in quattuor libros Sententiarum Petri Lombardi extractae ex Johannis de Fonte libris Sententiarum*, Pelplin, Biblioteka Diecezjalna, sygn. 85 (186), okonturowanie cery na k. 52r. Fot. M. F. Marszałkowski

Il. 6. Matthaeus de Cracovia, *Confessionale*, Pelplin, Biblioteka Diecezjalna, sygn. 99 (199), explicit na k. 157v. Fot. M. F. Marszałkowski

(il. 7). Na k. 53v mniejszy, trzywersowy inicjał, także błękitny, uzyskał filigranową oprawę. Podobnie jak wyżej, litery okraszono nabrzmiałymi pączkami, gąsienicami układającymi się w formy geometryczne, a wypustki zakomponowano przy użyciu luźnych, „potarganych” wici. W porównaniu z dwiema wcześniejszymi księgami zabrakło tutaj jednak charakterystycznych schematycznych rysunków morskich stworzeń obramiających reparacje.

Il. 7. Matthaeus de Cracovia, *Confessionale*, Pelplin, Biblioteka Diecezjalna, sygn. 99 (199), inicjał Q(uoniam) na k. 134r. Fot. M. F. Marszałkowski

Spośród pelplińskiego zbioru średniowiecznych rękopisów można wyróżnić jeszcze cztery, których zawartość została zapewne udekorowana przez „brata Jana”. Z powodu braku wpisów, informujących o czasie powstania owych ksiąg, należy przyjąć, że pochodzą one w przybliżeniu z 3. tercji XIV wieku – okresu, w którym działalność naszego mistrza jest ewidentnie dostrzegalna. Na pierwszym miejscu należałoby wymienić egzemplarz *Explicatio prologorum in libros Sacrae Scripturae* św. Hieronima⁶⁶, przepisany teksturą gotycką, którego inicjał incipitowy, o dwudzielnym korpusie znaku rozchodzi się na 2/3 wysokości kolumny pisma, i wyposażony został w dwubarwny filigran (il. 8). Nadto na kartach księgi wyrysowano 41 – podobnie jak w poprzednich księgach – błękitnych inicjałów, o wysokości dwóch wersów, przyozdobionych czerwoną dekoracją kaligraficzną. W repertuarze form i kompozycji uwidacznia się zamysł twórczy dekoratora Graduału L13. Zdobienia kolejnych trzech ksiąg⁶⁷, zapisanych kursywą gotycką, prawdopodobnie pod koniec XIV wieku (analogicznie do rękopisu 85 (186)), podobnie jak powyższych kodeksów, wykonała ta sama ręka. Po raz wtóry występują błękitne inicjały, którym towarzyszy filigran barwy czerwonej (il. 9, 10). Wyjątek stanowią trzy inicjały o dwudzielnym korpusie znaku, które zostały wyrysowane w księdze o sygn. 109 (198)⁶⁸. Pierw-

⁶⁶ BDP, sygn. 67 (134).

⁶⁷ BDP, sygn. 109 (198), 180 (218), 182 (220).

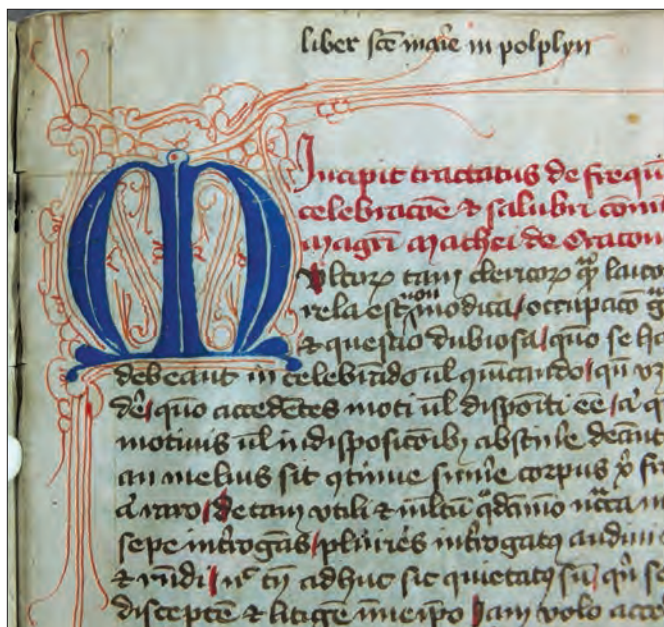
⁶⁸ Zawartość księgi: *Granum monachorum; Meditationes multum devote et efficaces; s. Bernardi Abbat, Granum devocionis de passione Domini nostri Ihesu Christi.*

[illegible]

Iter 3^m est. Eternitas

aq̄ illa fiet in eo fons flues p̄ ob m̄lles
me / q̄ ac m̄t p̄ s̄p̄ fonte / siac̄ nō p̄t / ut
Crisp̄o / It̄ q̄ sp̄m̄ itineant̄ ad et̄na vi
gōz t̄buit / r̄ e aq̄ v̄na / b̄n̄ificans om̄s
potēas me / It̄e sp̄m̄ itineant̄ ad et̄na
nō me / s̄ salic̄ fac̄ / q̄ e aq̄ salic̄ facies
3° h̄ aqua est̄nal̄is / sp̄m̄ itineant̄ re
foit̄ / p̄fiat̄ / q̄ ad m̄ta et̄na it̄duat̄
/ q̄ nō saliat̄ ad t̄n̄sitoria / s̄ saliat̄ ad
bita et̄na / ad quā nos p̄ducit *Cam̄ p̄m*

Tertium it̄ et̄nū / It̄ quod sp̄s h̄uan
det̄ ad m̄tū / p̄f̄it̄ / r̄ et̄m̄ ma
neit̄ / d̄m̄ ih̄u est̄ et̄nōz / s̄p̄ p̄da / q̄tep̄
ad cuiq̄ itineans maior̄z q̄ 3° / It̄ p̄p̄e
p̄ ord̄ez nōnda / p̄m̄ est̄ / q̄ sic it̄aḡit̄
n̄t̄as / r̄ quāe it̄ medita^o / it̄met̄ p̄f̄it̄
It̄ q̄ sic q̄tep̄ / r̄ quō de sp̄o / ēḡ it̄elligit̄
3° q̄lic̄ q̄tep̄ / a medita^o / r̄ sp̄erf̄at̄
r̄ b̄sione it̄uit̄a dist̄iḡlū / 3° q̄lic̄ cō
tep̄ / r̄m̄ d̄n̄s p̄s a d̄n̄s p̄s d̄m̄ de d̄idit̄
It̄m̄ est̄ / q̄ta not̄it̄e sp̄s h̄uan / it̄ine
q̄tep̄ / exp̄ia / 6^m / quā / p̄it̄ q̄tep̄
sp̄s et̄m̄ maneit̄ / ih̄u / r̄ḡ dia / It̄m̄ est̄
quā / sp̄s h̄uan ad h̄eic̄end̄ / p̄it̄ q̄tep̄
ad s̄e an̄h̄u t̄bit̄ / p̄o / igit̄ / it̄ud̄e d̄m̄ est̄

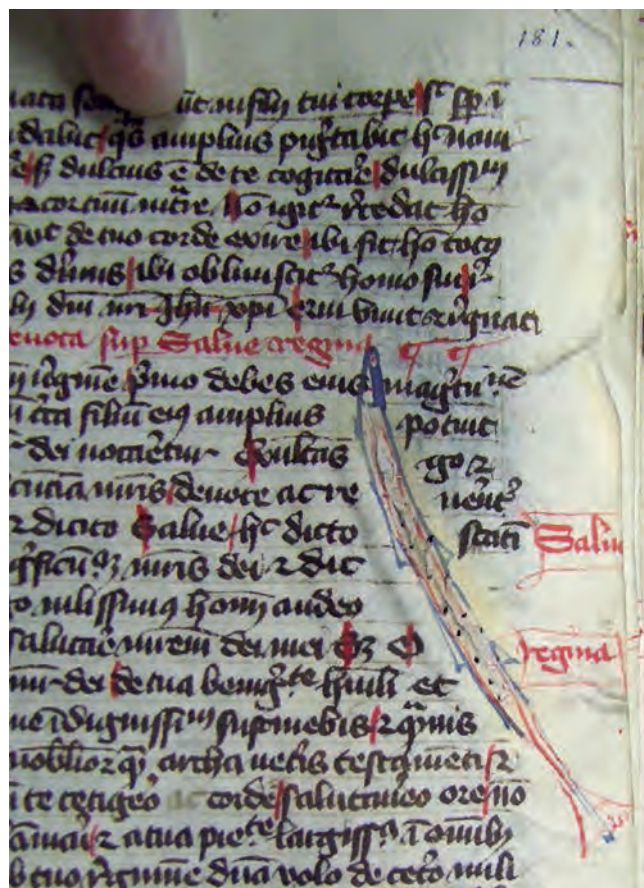
Il. 10. Matthaeus de Cracovia, *Dialogus rationis et conscientiae de crebra communione*, Pelplin, Biblioteka Diecezjalna, sygn. 182 (220), inicjał M(ultorum) na k. 1r. Fot. M. Jakubek-Raczkowska

Il. 11. *Granum monachorum*, Pelplin, Biblioteka Diecezjalna, sygn. 109 (198), inicjał A(udi) na k. 1r. Fot. M. F. Marszałkowski

szy z nich – incipitowy, wyposażono w dwubarwne zdobienia kaligraficzne (il. 11), w pozostałych dwóch przypadkach – inicjały są jednobarwne, czerwone. Mniejsze inicjały, błękitne otrzymały zdobienia barwy czerwonej z niewielkimi błękitnymi dodatkami. Wszystkie udekorowano kompozycjami motywów ze znanych już realizacji „brata Jana”. Argumentem wzmacniającym tezę o jego udziale w tworzeniu zdobień zbioru tekstów pod sygn. 109 (198) może być dwubarwna, węgorzowata ryba, obejmująca cerę na k. 181r (il. 12) oraz stworzenie wodne obramiające ubytek w formie dziury na k. 63v. Tego typu osobliwości próżno, niestety, szukać na kartach dwóch ostatnich manuskryptów, których autorem dekoracji również mógł być „brat Jan”. Są to bowiem kodeksy, których mieszane składki posiadają jedynie zewnętrzne i wewnętrzne bifolia pergaminowe, pozbawione ubytków, wszystkie środkowe zaś są papierowe.

Oeuvre wykonawcy Graduału L13, którego określamy tu za Kroniką mianem „brata Jana”, wydaje się niezwykle bogate (w sumie tej samej ręce można przypisać zdobienia siedmiu kodeksów). Zwraca to uwagę zwłaszcza w porównaniu z innymi dekoratorami pelplińskiego skryptorium: pozostałe zachowane księgi pelplińskie łączą się pod względem dekoracji w grupy autorskie, liczące nie więcej niż pięć egzemplarzy. Jego repertuar form, sposób kompozycji, a przede wszystkim lekka, pewna kreska są na tym tle rozpoznawalne – tym bardziej że dość indywidualne. Mimo że źródła dla rozwiązań, z jakich czerpał mistrz, można dopatrzeć się w pelplińskiej tra-

Il. 12. *Meditaciones multum devote et efficaces*, Pelplin, Biblioteka Diecezjalna, sygn. 109 (198), okonturowanie cery na k. 181r. Fot. M. F. Marszałkowski

dycji połowy XIV wieku, to sposób, w jaki ten dekorator ciągnął linie, jak „rzucal” je na karty (nie tylko zresztą pergaminowe), jest całkowicie indywidualny i trudno pomylić jego zdobienia z innymi. Mógł on działać przez 30 lat, a nawet dłużej. Przepisywał księgi i dekorował je, ale też dekorował egzemplarze przepisane przez innych kopistów. Zdobienia ksiąg, które jestem skłonny mu przypisać, są jednorodne stylistycznie. Dostrzec można jedynie różnicę w traktowaniu wypustek marginalnych, które w Graduale L13 przyjmują różnorodne formy, najczęściej z pęcherzykową końcówką, a w pozostałych rękopisach są z reguły formowane jako luźno kładzione zmultiplikowane wici, rozchodzące się w różne strony, zakończone prosto. Za początkowe dzieła należałoby uznać dwie części brewiarza, wzmiankowane w księdze dziejów klasztoru pod 1370 i kolejnym rokiem, kres zaś jego działalności wyznaczałby najpóźniejszy, datowany manuskrypt pod sygn. 99 (199) z 1400 roku. Bardzo prawdopodobnym jest, że „brat Jan” zmarł najpóźniej w 1402 roku. *Liber mortuorum*⁶⁹ pelplińskiego klasztoru wspomina bowiem dnia 23 lutego: „Item obiit Iohannes Scriptor clericus et monachus”. Wpis dokonany został przez kopistę, a jednocześnie twórcę księgi umarłych, który zapisał na jej końcu: „Explicit liber mortuorum scriptus et

⁶⁹ BDP, sygn. 117 (163).

renovatus anno domini millesimo quadringentesimo secundo”⁷⁰. Na pozostałych kartach księgi umarłych raz jeden jeszcze określenie „pisarz” zostało użyte pod dniem 1 września: „1629. Simon Moraski scriba monasterii, qui legavit ecclesie nostrae 400 florenos”. Bardzo rzadko – jak widać – braciom dopisywano przydomek *scriptor/scriba*; był to zabieg wyjątkowy, który wymaga refleksji. „Brat Jan” przepisał co najmniej cztery księgi (dwie części brewiarza, mszał i gradual) – być może tym zasłużył sobie na miano *scriptora*. Niewykluczone jest też, że twórca *Liber mortuorum* znał naszego mistrza i (hipotetycznie zakładając) przez szacunek dopisał do jego imienia przydomek, który utrwalił go w pamięci potomnych. „Mistrz Jan” tworzył bez mała 30 lat – spuścizna po nim wyróżnia się na tle innych dekoratorów, pozostając jednolitą na przestrzeni czasu. Chwiejna kreska zaczyna pojawiać się dopiero w rękopisach 99 (199) oraz 180 (218) (il. 7, 9) – zapewne najpóźniej przez niego dekorowanych; jest to jedyny namacalny świadek starzejącej się ręki mistrza.

Wydaje się, że w pelplińskim skryptorium ów skryba-dekorator pozostawił uczniów i kontynuatorów, pracujących aż do lat 20. XV wieku. Dowodzi to silnego oddziaływania jego artystycznej indywidualności, a zarazem wskazuje na wytworzenie się i ciągłość miejscowego stylu: pelplińskiego *genius loci*. Dekoracje naśladowców, oparte na podobnych motywach i kreślone równie wprawnie i precyzyjnie, są już jednak inne w charakterze, co stanowi temat na osobne rozważania. Przykład pelplińskiego dekoratora Graduału L13 wydaje się mieć duży potencjał nie tylko dla rozpoznania tego konkretnego skryptorium, lecz także dla dalszych badań nad organizacją pracy w warsztatach klasztornych w późnym średniowieczu.

Mateusz Franciszek Marszałkowski

Institute for the History of Science, Polish Academy of Sciences in Warsaw /
/ Faculty of Fine Arts, Nicolaus Copernicus University in Toruń

Decorator of the Pelplin Gradual L13 and his *oeuvre*

In the year 1375, as reported in the Chronicle of Pelplin Cistercians, a richly decorated gradual was completed in the scriptorium of grey monks. The entry ends with the words: *Conscriptus fratris dextra simul arte[!] Joannis*. The previous literature identifies this musical book with a codex L13 in collection of the Diocesan Library in Pelplin. The extract from the Chronicle allows liberal interpretation that recognises the scribe and decorator as one person, identified as brother John. This identification is confirmed by the analysis of decorations and script of Gradual L13.

Individual character of quite freely and lightly drawn pen flourishing manifests itself in their composition and in the way the subsequent components are formed, particularly the characteristic, large, as if swollen buds and dynamic arrangements of caterpillars inside the

⁷⁰ Ręce pisarzy określił Wojciech Kętrzyński, który też dokonał edycji tekstu księgi umarłych, por. KĘTRZYŃSKI 1884, s. 58.

letters' counters. The analysis of penwork allowed to attribute the flourishing of several other manuscripts to the decorator of Gradual L13 – that is the manuscripts 67 (134), 85 (186), 99 (199), 109 (198), 180 (218), 182 (220). All of them belonged to the Cistercian Library in Pelplin, as indicated by ownership notes.

Brother John, whose works can be traced already in 1370, according to source information had been active for about 30 years. In 1370 and 1371 he had copied two parts of breviary, in 1385 – a missal. Those books have not survived, or failed to be identified. The hand of the master of Gradual L13 can also be found in *Conclusiones in quattuor libros Sententiarum Petri Lombardi extractae ex Johannis de Fonte libris Sententiarum* by Dionisius de Florentia (85 (186)) copied in 1395 and in *Miscellanea* copied in 1400 (99 (199)). The decoration of the latter manuscript is the latest example that can be attributed to him and seems to be the last of his works. It is quite probable that he died in 1402 at the latest, as it is indicated by an entry in *Liber mortuorum*. It seems that he had left some of his pupils in scriptorium, who developed his ideas and who were equally creative. Their works echo with their master's art.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

PELPLIN, Biblioteka Diecezjalna:

- sygn. 67 (134), S. Hieronimus, *Explicatio prologorum in libros Sacrae Scripturae*,
- sygn. 85 (186), Dionisius de Florentia, *Conclusiones in quattuor libros Sententiarum Petri Lombardi extractae ex Johannis de Fonte libris Sententiarum*,
- sygn. 99 (199), *Miscellanea*,
- sygn. 109 (198), *Miscellanea*,
- sygn. 117 (163), *Liber mortuorum*,
- sygn. 180 (218), *Miscellanea*,
- sygn. 182 (220), *Miscellanea*,
- sygn. 421 (622), Kronika Cystersów Pelplińskich, t. I,
- sygn. L13, *Graduale de tempore et de sanctis* (tzw. Graduał Pelpliński).

Źródła drukowane

KĘTRZYŃSKI 1884: Wojciech Kętrzyński, *Liber mortuorum monasterii Pelplinensis ordinis Cisterciensis*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski*, t. 4, Lwów 1884, s. 56–124.

Opracowania

- FRYDRYCHOWICZ 1905: Romuald Frydrychowicz, *Geschichte der Cisterzienserabtei Pelplin und ihre Bau- und Kunstdenkmäler*, Düsseldorf 1905.
- HINZ 1988: Edward Hinz, *Cechy paleograficzne średniowiecznych graduałów cysterskich z Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie*, „Studia Pelplińskie”, 19, 1988, s. 313–329.
- JAKUBEK-RACZKOWSKA / MARSZAŁKOWSKI 2019: Monika Jakubek-Raczkowska, Mateusz Marszałkowski, *Twórca Graduału L13*, [w:] *Pelpliński Graduał L13. Dzieło – badania – konserwacja*, red. Juliusz Raczkowski, Monika Jakubek-Raczkowska, („Studia nad Skryptorium i Spuścizną Rękopiśmienną Średniowiecza”, t. 1), Toruń 2019, s. 123–146.

- JURKOWLANIEC 1998: Grażyna Jurkowlaniec, *Wątki treściowe dekoracji pelplińskiego graduatu L 13*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 60, 1998, nr 3–4, s. 353–379.
- MĘDREK 1975: Henryk Mędrek, *Iluminacja Graduału L. 13 w Bibliotece Seminarium Duchownego w Pelplinie*, „Studia Pelplińskie”, 6, 1975, s. 297–313.
- NIERZWICKA 2002: Magdalena Nierzwicka, *Iluminacje rękopisów dawnego opactwa cystersów pelplińskich. Średniowieczne kodeksy ze zbiorów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie*, [w:] *Pelplin: 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego. Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu*. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Pelplinie w dniach 21–23 września 2001 r., red. Dariusz Dekkański, Bernard Adam Grenz O.Cist., Alicja Słyszewska, Andrzej Marek Wyrwa, Pelplin–Tczew 2002.
- STOLA 2009: Krzysztof Stola, *Nawiedzenie NMP*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. Edward Gilewicz, t. 13, Lublin 2009, szp. 844.

Justyna Łuczyńska-Bystrowska

Instytut Historii Sztuki UJ w Krakowie

Znaczenie pisma w dekoracji malarskiej neapolitańskiego brewiarza w Bibliotece XX. Czartoryskich (sygn. Ms. Czart. 1211 IV) na tle rozwoju liternictwa humanistycznego w Italii

Iluminowany brewiarz o wymiarach 295 × 207 mm przechowywany w Bibliotece Książąt Czartoryskich – Muzeum Narodowym w Krakowie pod sygnaturą Ms. Czart. 1211 IV zawiera 572 karty pergaminowe oraz karty ochronne (5 pergaminowych i 3 papierowe). Rękopis został spisany pismem zbliżonym do gotyckiej rotundy włoskiej¹. W początkowej partii kodeksu na ostatniej stronie każdej składki znajdują się reklamanty². Kodeks zachował spójną budowę, za wyjątkiem późniejszych uzupełnień (dodanie strony 5 upamiętniającej przekazanie księgi królowi Polski Zygmuntowi III Wazie w 1621 roku oraz papierowych kart z tekstami Tadeusza Czackiego i Łukasza Gołębiowskiego) i nadaniu nowej oprawy³. Tekst brewiarza jest kompletny i nie zawiera wtórnych uzupełnień ani komentarzy, co świadczy, że rękopis nie był prze-

¹ SEMKOWICZ 2011 [1951], s. 318–320. Skan rękopisu dostępny jest on-line: <https://polona.pl/item/brewiarz-z-kalendarzem-rzymskim-breviarium-franciscanum-brewiarz-krola-zygmunta-iii,NjcyMz-c5ODE/30/#info:metadata> (dostęp: 3.10.2018).

² Oryginalna, XV-wieczna część kodeksu: 1⁷ (s. 7–20), początkowo reklamanty (obcięte) występują na końcu każdej składki: 2⁹ (s. 21–38), 3¹⁰ (s. 39–58); 4¹⁰ (s. 59–78); 5¹¹ (s. 79–100); 6⁹ (s. 101–118); 7¹⁰ (119–138); 8¹⁰ (s. 139–158); 9¹⁴ (s. 159–186); 10¹⁰ (s. 187–206); 11¹⁰ (s. 207–226); 12¹⁰ (s. 227–246); 13¹⁰ (247–266); 14¹⁰ (267–286); 15¹⁰ (287–306); 16¹⁰ (307–326); 17¹⁰ (327–346); 18¹⁰ (347–366), następnie zanikają. Rozróżnienie poszczególnych składek w dalszej części kodeksu bez ich pomocy jest trudne ze względu na bardzo ciasne zszywanie rękopisu.

³ Oprawa z desek obłożonych czerwonym aksamitem, cztery zwięzy na grzbiecie. Górna okładzina zdobiona mosiężnymi plakietami z emalią przezroczystą na podkładzie srebrnym: w narożnikach prostokątne płytki z przedstawieniami św. Pawła (w lewym górnym rogu), św. Katarzyny Sieneńskiej (w prawym górnym rogu), św. Piotra (w prawym dolnym rogu) i św. Katarzyny Aleksandryjskiej (w lewym dolnym rogu); w centrum krzyż z okrągłymi medalionami z Chrystusem Ukrzyżowanym

a

b

Il. 1. Brewiarz, Biblioteka XX. Czartoryskich – Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. Ms. Czart. 1211 IV, s. 21, a) widok ogólny, b) miniatura. Fot. Fundacja XX. Czartoryskich

kształcany – nie usuwano ani nie dodawano nowych składek⁴. Oryginalna dekoracja malarska księgi składa się z 9 miniatur narracyjnych o powierzchni mniej więcej połowy karty⁵ i 9 inicjałów figuralnych z przedstawieniami proroków trzymających filakterie⁶. Strona 21 (il. 1a) posiada najbogatszą oprawę malarską, na którą – oprócz dużej iluminacji (il. 1b) – składają się rozbudowana bordiura geometryczna, wypełniona wicią roślinną z puttami, zajacami, kandelabrami etc. oraz inicjał z królem Dawidem grającym na psalterionie. W drugiej części rękopisu znajduje się 20 inicjałów z wyobrażeniami świętych i scen z Nowego Testamentu⁷.

Na podstawie analizy kalendarza, zawartego w brewiarzu, Maria Jarosławiecka-Gąsiorowska wykazała, że kodeks z pewnością powstał między rokiem 1458 a 1476. Najpóźniej kanonizowanym świętym, który został wspomniany, jest Wincenty Ferreriusz, wyniesiony na ołtarze w roku 1458. *Terminus ante quem* wyznacza natomiast święto *Conceptio Sanctae Mariae*, wymienione jako *duplex minus*, podczas gdy od roku 1476 uroczystość ta była celebrowana jako *duplex maius*⁸. Na podstawie analizy stylistycznej dekorację malarską brewiarza można przypisać Coli i Nardo Rapicanom, miniaturzystom prowadzącym skryptorium w neapolitańskim Castel Nuovo w 2. połowie XV wieku, w którym produkowano bogato iluminowane księgi na potrzeby rodziny królewskiej za czasów Alfonsa V Aragońskiego (1442–1458) i jego następcy, Ferdynanda I (1458–1494)⁹.

Kodeks Ms. Czart. 1211 IV został spisany pismem zbliżonym do gotyckiej rotundy włoskiej¹⁰, w dwóch kolumnach po 32 wersy na stronie (il. 2). Rubryki zostały wyróżnione kolorem czerwonym, niebieskim i złotym. Litery w brewiarzu charakteryzują się krągłym kształtem, typowym dla rotundy włoskiej, jednak gotycka kancistość znaków nie zanika całkowicie, co można zaobserwować szczególnie w „a” i „g”, a także w łukach „c”, „d” czy „e”, w których widoczne są załamania. W porównaniu z klasyczną rotundą pismo w brewiarzu jest bardziej wysmukłe i strzeliste. Duża przestrzeń między literami oraz wersami czyni tekst bardziej przejrzystym i czytelnym niż w rękopisach pisanych późnośredniowieczną teksturą. Należy jednak zwrócić uwagę, że w pełni rozwiniętej rotundzie humanistycznej odstępy międzyliterowe i międzyliniowe są znacznie większe niż w brewiarzu Ms. Czart. 1211 IV¹¹. W przeciwieństwie do północnoeuropejskiej tekstury, w której ta sama litera może zostać

pośrodku, Ewangelistami na ramionach i herbem w dolnej części; wzdłuż krawędzi oprawy oraz plaket biegną wąskie dekoracyjne listwy (przy dolnym brzegu okładki listwa zachowana fragmentarycznie).

⁴ Trzy karty papierowe wklejone do skrzydełka pergaminu (I–III); wycięta jedna karta pergaminowa; pusta karta (s. 3–4); pojedyncza karta (s. 5–6) z dekoracją malarską na s. 5, dodana w 1621 r.

⁵ Strony: 21, 49, 63, 75, 87, 104, 119, 136, 167.

⁶ Strony: 19, 49, 63, 76, 87, 104, 120, 136, 167.

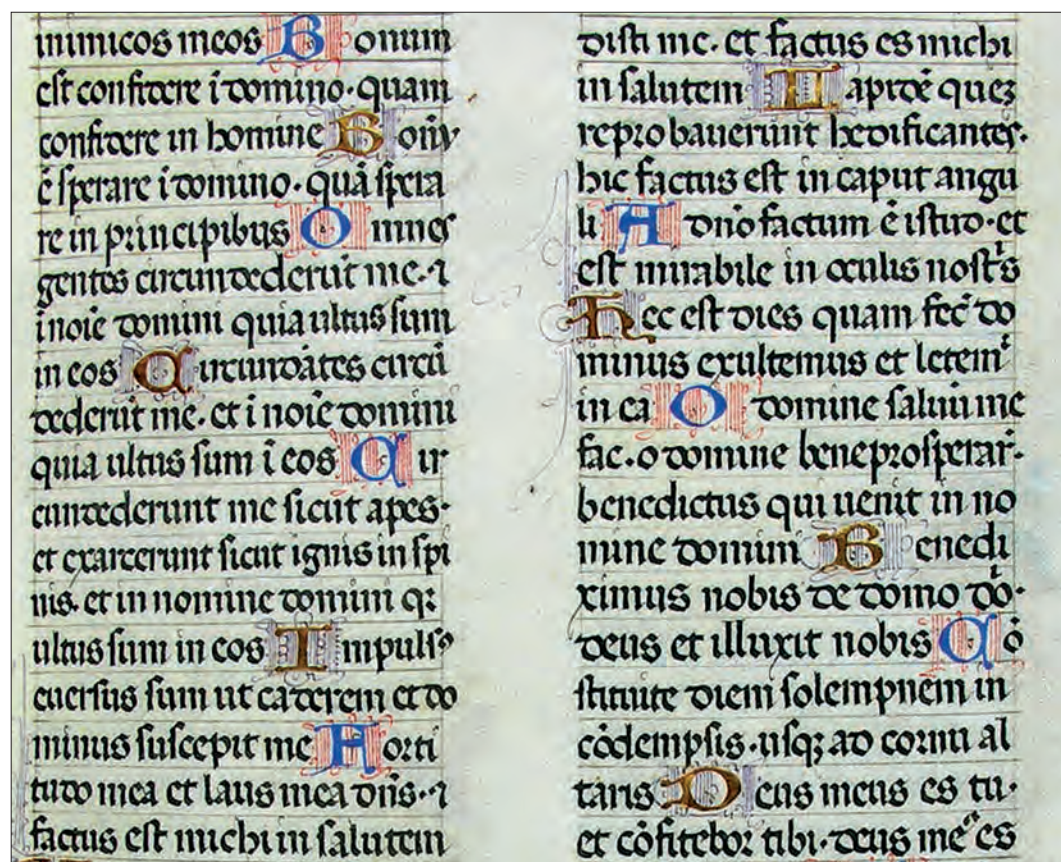
⁷ Strony: 220, 268, 518, 534, 547, 554, 687, 698, 740, 764, 827, 841, 854, 874, 892, 927, 950, 992, 1018, 1051.

⁸ JAROSŁAWIECKA-GĄSIOROWSKA 1935, s. 92.

⁹ ŁUCZYŃSKA 2017, s. 403–426; tam też wcześniejsza literatura.

¹⁰ SEMKOWICZ 2011 [1951], s. 318–320.

¹¹ Zob. np. Mszal kardynała Oliviero Carafa, 1488, Cambridge, Fitzwilliam Museum, sygn. Ms. Marlay 10, k. 5r – reprodukowany w: DELOREZ 2003, pl. 74.

Il. 2. Brewiarz, Biblioteka XX. Czartoryskich – Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. Ms. Czart. 1211 IV, s. 45, fragment. Fot. Fundacja XX. Czartoryskich

zapisana na kilka sposobów, w rotundzie poszczególne znaki mają ściśle określony, ujednolicony kształt¹². Krój pisma w omawianym rękopisie zbliżony jest do rotundy włoskiej, nie ma jednak wszystkich jej cech, charakteryzuje się predylekcją do form i proporcji gotyckich¹³, widocznych przede wszystkim w dalszej części kodeksu, spisanej ręką innego skryby.

Podczas gdy literatura naukowa poświęcona liternictwu średniowiecznemu jest obszerna, pismo humanistycznie nie zostało opracowane w tak szczegółowym stopniu¹⁴. Historycy sztuki jeszcze rzadziej niż paleografowie podejmowali ten temat

¹² TAMŻE, s. 104.

¹³ Na przykładzie litery „g” szczególnie dobrze można ukazać różnicę między rotundą, gdzie górna i dolna partia litery są wyraźnie oddzielone, mają zaokrągloną formę (zob. TAMŻE, s. 106, ryc. 1–12), a pismem w rękopisie Ms. Czart. 1211 IV (np. s. 56), gdzie ostro poprowadzona diagonalna linia przebiega od górnej krawędzi „g” przez środek do dolnej pętli, nadając literze ostry, gotycki kształt. Stosowanie abreviatur jest typowe dla rotundy i występuje także w omawianym brewiarzu, choć jest ich mniej niż w piśmie gotyckim. W Ms. Czart. 1211 IV słowo „et” występuje najczęściej w pełnym zapisie, a nota tyrońska „7”, powszechnie stosowana w rotundzie, pojawia się bardzo rzadko, natomiast ligatura & nie występuje wcale (ELDER 1947, s. 132–133; DEROLEZ 2003, s. 109).

¹⁴ Powstało znacznie mniej rozpraw naukowych z dziedziny paleografii dotyczących pisma humanistycznego niż gotyckiego; COVI 1963, s. 1. Podczas gdy stosunkowo liczne studia zostały poświęcone genezie tego pisma, w mniejszym stopniu zostało opracowane zagadnienie jego późniejszej ewolucji; DEROLEZ 1984, I, s. 13.

w kontekście dzieł sztuki, podczas gdy dla analizy historyczno-artystycznej znaczenie może mieć nie tylko treść napisów czy inskrypcji, ale także sposób, w jaki zostały one opracowane graficznie¹⁵. Jest to szczególnie istotne w badaniu rękopisów iluminowanych, gdzie pismo, wraz z dekoracją malarską i introligatorską, jest integralną częścią oprawy artystycznej kodeksu. Rozprawy naukowe w dziedzinie kodykologii i paleografii dotyczą przede wszystkim tych etapów produkcji rękopisów, za które odpowiedzialny był skryba (tj. przygotowanie lub zakup gotowego pergaminu w składkach, liniowanie i kopiowanie tekstu)¹⁶, podczas gdy dekoracja malarska kodeksu jest przedmiotem badań historyka sztuki. Albert Derolez, autor jednego z najważniejszych opracowań kodykologicznych poświęconych kodeksom humanistycznym, świadomie wyłącza z zakresu badań luksusowe rękopisy iluminowane wykonywane na zlecenie Medyceuszów, Sforzów, Montefeltrów, rodu d'Este, królów Neapolu etc., gdyż, jak uzasadnia, znajdują się one na marginesie głównego nurtu odrodzenia antyku w Italii i włączanie ich do badań spowodowałoby rozmycie się cech właściwych dla rękopisów humanistycznych¹⁷. Derolez traktuje ornamentykę ksiąg renesansowych jako czynnik wstrzymujący pracę nad tworzeniem korpusów i katalogów kodeksów: „Pomimo obecności wielokolorowej i czasem fascynującej dekoracji, rękopisy humanistyczne powinny być postrzegane raczej jako prekursorzy współczesnych ksiąg drukowanych. Luksus w księgach humanistycznych manifestuje się w woluminie nie tyle przez dekoracje i miniatury, co poprzez jakość pergaminu, piękno i moduł pisma, duże marginesy, harmonię, równowagę oraz rozmieszczenie inicjałów i bordiur. Ogólnie, rękopis humanistyczny prezentuje aspekt o wiele bardziej »ogołocony« (dépouillé), niż kodeksy gotyckie na tym samym poziomie”¹⁸. Historyk sztuki nie może zgodzić się z taką postawą metodologiczną, świadectwo zaś bogactwa iluminacji renesansowych i związanej z nimi złożonej problematyki badawczej dają przede wszystkim prace Jonathana J. G. Alexandra, szczególnie wydana ostatnio synteza opatrzona doskonałymi reprodukcjami pt. *The Painted Book* (2016)¹⁹. Celem niniejszego artykułu jest zwrócenie uwagi na znaczenie pisma dla pogłębionej analizy historyczno-artystycznej i ikonograficznej dekoracji malarskiej brewiarza Ms. Czart. 1211 IV. Jak pisał Bernard Bischoff, „paleography [...] is an art of seeing and comprehending”²⁰, ukierunkowane na wyróżnianie określonych aspektów pisma i jego rozwoju, niewidocznych dla niewykształconego w tej dziedzinie oka, tj. datowanie pisma, wskazanie jego genezy, analiza kształtu liter i jego historycznych przemian, badanie ligatur, abrewiacji, rozróżnianie rąk poszczególnych kopistów, wskazanie ich pochodzenia i wykształcenia etc. Paleografia nie dysponuje jednak metodami

¹⁵ Spośród nielicznych rozpraw poświęconych pismu w historii sztuki wymienić należy przede wszystkim prace Millarda Meissa: MEISS 1975; MEISS 1960. Oddzielnym zagadnieniem w historii sztuki są tzw. pseudonapisy, ostatnio zob. NAGEL 2011, s. 228–248.

¹⁶ Zob. np. zakres badań zdeterminowany przez: DELOREZ 1984, I, s. 15.

¹⁷ TAMŻE, I, s. 11.

¹⁸ Tłum. autorka; TAMŻE, s. 10–11.

¹⁹ ALEXANDER 2016a.

²⁰ BISCHOFF 1990 [1979], s. 3.

historii sztuki, dlatego też uwzględnienie liternictwa w analizie stylowej, właściwej dla naszej dyscypliny, jest szczególnie istotne dla pełnej interpretacji dzieła sztuki nie tylko pod kątem artystycznym, ale także ikonograficznym i ideowym.

Pismo humanistyczne powstało w wyniku reformy liternictwa zainicjowanej w kręgu humanistów florenckich w ostatnich latach XIV wieku, a dojrzałą formę osiągnęło w pierwszej połowie następnego stulecia²¹. Jednym z aspektów studiów archiwistycznych i antykwarycznych, prowadzonych od końca XIV wieku przez uczonych dążących do odnowienia antyku, było przeszukiwanie klasztornych bibliotek pod kątem dzieł klasyków starożytności, które zachowały się przede wszystkim w rękopisach z IX–XI wieku. Zainteresowanie humanistów nie ograniczało się jedynie do treści ksiąg, ale także do ich oprawy artystycznej, przede wszystkim czytelnego i eleganckiego pisma karolińskiego oraz inicjałów i bordiur zdobionych białą wicią roślinną (*bianchi girari*)²². W wyniku tych poszukiwań powstała humanistyczna minuskuła i kapitała, wzorowana na rzymskiej epigrafice, którą stosowano dla wyróżnienia reprezentacyjnych napisów, tytułów dzieł lub podrozdziałów. Zainteresowanie starożytnymi inskrypcjami miało zasadnicze znaczenie nie tylko dla odnowienia kapitały rzymskiej, ale także dla malarstwa i iluminacji książkowej, o czym będzie mowa w dalszej części artykułu²³. Reforma liternictwa na przełomie XIV/XV wieku nie ograniczała się jednak tylko do tworzenia nowego kroju liter, ale także do wprowadzenia ujednoliconego, przejrzystego strony, liniowania i dekoracji, w których rozmyślnie i programowo odrzucano bieżące techniki produkcji ksiąg. Nowoczesne, renesansowe znaki, pomimo rosnącej popularności, nie wyparły jednak całkowicie wcześniejszego, średniowiecznego liternictwa, które stosowane było równoległe²⁴. Po wszechnie uznaje się, że typ pisma, w jakim spisana została dana księga w okresie renesansu, jest wynikiem świadomego dążenia do nadania rękopisowi określonego wyglądu, a niekoniecznie wynika jedynie z umiejętności kopisty, działającego w danym skryptorium. Uproszczeniem byłoby zatem stwierdzenie, że wszystkie kodeksy spisane w XV wieku rotundą gotyką są przykładem zapóźnienia stylowego, czy nieznamości nowego, humanistycznego kroju liter. Omówienie rozwoju liternictwa w XV wieku pozwoli zarysować szeroki kontekst historyczny i artystyczny dla rękopisu Ms. Czart. 1211 IV, który łączy dwa kroje pisma – tekst brewiarza spisany został rotundą włoską o cechach gotyckich, a inskrypcje na filakteriach trzymany

²¹ Najważniejsza literatura dot. rozwoju pisma humanistycznego: ULLMAN 1980 [1932]; MORISON 1981 [1943]; THOMAS 1951; SEMKOWICZ 2011 [1951], s. 379–391; FAIRBANK 1960; ULLMAN 1960; WARDROP 1963; DE LA MARE / THOMSON 1973; GIEYSZTOR 2009 [1973], s. 170–178; DE LA MARE 1977; zob. także nowszą literaturę na ten temat: DE LA MARE / NUVOLONI 2009; NAGEL / WOOD 2010, s. 144, przyp. 49; na temat rozwoju i zastosowania kapitały w sztuce zob. MEISS 1957; MEISS 1960; BISCHOFF 1990 [1979], s. 145; COVI 1963; COVI 1954; ZAMPONI 2010.

²² PÄCHT 1957, s. 188–192.

²³ Zob. np. MEISS 1960.

²⁴ „The Renaissance did not „come up like thunder”. But even in the fifteenth century there was much Gothic writing and much mediaeval culture still left, and the revival of earlier script and culture took many different forms”. Cyt. ULLMAN 1980 [1932], s. 140.

Il. 3. Brewiarz, Biblioteka XX. Czartoryskich – Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. Ms. Czart. 1211 IV, inicjał na s. 49. Fot. Fundacja XX. Czartoryskich

przez proroków w inicjałach (il. 3) oraz sentencje towarzyszące scenom w medalionach na s. 21 – elegancką kapitałą rzymską.

Gotycka rotunda włoska, która dominowała w Italii przed powstaniem minuskuły humanistycznej, wywodziła się z pisma karolińskiego i przetrwała na tych terenach w relatywnie czystej i wdzięcznej formie, bliskiej pierwowzorowi²⁵. Pomimo wpływu form gotyckich, litery zachowały stosunkowo okrągły kształt, pozbawiony ostrych zakończeń, a system abrewiatur i ligatur nie był tak rozbudowany i skomplikowany, jak na północ od Alp. Większe odstępy pomiędzy literami i wersami czyniły rotundę przejrzystą, podczas gdy tekstura i bastarda preferowane we Francji, Anglii czy Niemczech w późnym średniowieczu stały się skrajnie nieczytelne²⁶. Rotunda nie spełniała jednak oczekiwań włoskich humanistów w XIV wieku, którzy dostrzegli potrzebę zreformowania literatury i dostosowania go do potrzeb współczesnego użytkownika ksiąg. Całościowa (zachowana) produkcja ksiąg w XV stuleciu przewyższała liczbę kodeksów wykonanych we wszystkich poprzednich wiekach razem²⁷, co ilustruje wzrost czytelnictwa i zapotrzebowania na rękopisy, a tym samym potrzebę przystępnego, przejrzystego pisma, które nie męczyłoby wzroku. Humanistyczna reforma pisma została przeprowadzona nie tylko ze względu na estetyczne aspekty literatury *all'antica*, lecz także z pobudek praktycznych²⁸. Intelktualiści doby Quattrocenta, jak Francesco Petrarca (1304–1374) czy Giovanni Boccaccio (1313–1375),

²⁵ ULLMAN 1960, s. 12.

²⁶ TAMŻE, s. 11–12.

²⁷ DAVIS 1998, s. 58; DEROLEZ 2018, s. 71.

²⁸ PÄCHT 1957, s. 186–187.

w oficjalnych tekstach pisali zmodyfikowanym i uproszczonym pismem gotyckim – obecnie określanym jako prehumanistyczne, *fere-humanistica* lub *gotico-antiqua*²⁹, będącym mniej formalną odmianą rotundy. Choć liternictwo to było stosunkowo przejrzyste i bliskie minuskule karolińskiej, ówcześni pisarze krytykowali ten krój pisma ze względu na małe, trudne do rozróżnienia litery i skracanie wyrazów. Petrarca w słynnym liście do Boccaccia, od którego otrzymał XI-wieczny kodeks z pismami św. Augustyna, chwalił „dostojeństwo dawnego pisma”, a aktualne liternictwo określił jako „luźne i rozwiązłe pismo pisarzy, a raczej malarzy naszego czasu, muskające długo nasze oczy, w istocie uraża ono i męczy [wzrok], jak gdyby do czego innego niż do czytania je wynaleziono”³⁰. Humanisci florency na przełomie XIV i XV wieku – szczególnie Coluccio Salutati (1332–1406), Niccolò Niccoli (1363–1437) i Poggio Bracciolini (1380–1459)³¹, przeszukując biblioteki klasztorne pod kątem tekstów klasycznych, natrafili na rękopisy karolińskie z IX–XII wieku i zaczęli naśladować ich pismo – nazywane przez nich *littera antiqua*³² – oraz dekorację malarską³³. Pytanie, czy humanisci żyjący w okresie nazywanym protorenesansowym naprawdę wierzyli, że księgi spisane minuskułą karolińską powstały w antyku, pozostaje otwarte. Nie dysponujemy bezpośrednim świadectwem, jak humanisci rozumieli termin *litterae antiquae* w odniesieniu do pisma odręcznego. Określenie to wywodzi się z XIII–XIV wieku, kiedy było stosowane dla przeciwstawienia pisma wcześniejszego liternictwu gotyckiemu, tj. *litterae modernae*³⁴. Jak udowodnił już Emanuele Casamassima, określenie *litterae antiquae* nie było kreacją antyku³⁵, pozostaje jeszcze pytanie, w jakim stopniu humanisci wierzyli, że minuskuła karolińska, z której z pewnością realizowali ideał „klasycznej” elegancji i czytelności, była pismem z antycznego Rzymu³⁶. Działalność Poggia Braccioliniego, który, w przeciwieństwie do Salutatiego i Niccoli, był profesjonalnym kopistą, doprowadziła do zdecydowanego zerwania z tradycją gotycką i coraz wierniejszego naśladowania pisma, które od wieków było martwe³⁷. Ostatnie studia paleograficzne potwierdzają teorię mówiącą, że pismo humanistyczne powstało poprzez bardzo wierne kopiowanie tekstów karolińskich³⁸. Zdaniem Stefa-

²⁹ GIEYSZTOR 2009 [1973], s. 171.

³⁰ Tłum. za: TAMŻE, s. 171, przyp. 1, gdzie podano też tekst oryginalny; zob. też ULLMAN 1960, s. 12–14; BISCHOFF 1990 [1979], s. 146; COVI 1963, s. 3.

³¹ ULLMAN 1960, s. 21–58, rozdział: *The Inventor – Poggio Bracciolini*; GIEYSZTOR 2009 [1973], s. 172; ZAMPONI 2016, s. 105.

³² Termin po raz pierwszy został użyty w XIII w., zob. ZAMPONI 1989, s. 322–323; por. też SEMKOWICZ 2011 [1951], s. 383; GIEYSZTOR 2009 [1973], s. 171–172; ZAMPONI 2016, s. 105.

³³ GIEYSZTOR 2009 [1973], s. 171–172; ZAMPONI 2016, s. 105; o dekoracji *bianchi girari*: zob. ostatnio NAGEL / WOOD 2010, s. 144, przyp. 50; tam też podano wcześniejszą literaturę na ten temat; DEROLEZ 2018, s. 84–85.

³⁴ DAVIS 1998, s. 48–49, przyp. 3.

³⁵ CASAMASSIMA 1964a, s. 1–24; CASAMASSIMA 1964b, s. 525–578.

³⁶ Streszczenie wcześniejszej dyskusji na ten temat, zob. RIZZO 1984, s. 226–228.

³⁷ „Avec Poggio Bracciolini l'écriture humanistique devient une véritable copie de l'écriture caroline dans tous ses détails et ses abréviations”, cyt. GASPARRI 1994, p. 124; zob. też PETRUCCI 1979, s. 29; ZAMPONI 2016, s. 106.

³⁸ DE ROBERTIS 2006, s. 125–126; ZAMPONI 2016, s. 106.

no Zamponiego, hipoteza o mechanicznym powtarzaniu form minuskuły karolińskiej jest prawdopodobna, zważywszy na tradycję studiów florenckich w XIV wieku, kiedy wciąż podkreślało się wagę naśladowania antyku, lecz, zdaniem badacza, zbyt upraszcza ona proces stopniowego odchodzenia od tradycji średniowiecznej i odnawiania grafiki humanistycznej w liternictwie. Zamponi udowodnił, że *littera antiqua* z XI i XII wieku, która tworzy materię graficzną (tj. formę liter i ich połączenia) reformy humanistycznej, przejmowała niektóre struktury graficzne z *littera textualis* (np. kształt niektórych liter oraz sposób ich łączenia), a więc powrót do antyku nie pomijał gotyckiej bazy³⁹. Naśladowanie minuskuły karolińskiej wynikało zatem z pobudek natury ideowej.

Tym samym, nowe pismo humanistyczne powstało poprzez uproszczenie form gotyckich pod wpływem modeli karolińskich przede wszystkim z wieków X i XI, rzadziej z IX i XII⁴⁰, a pismo XIV-wiecznych intelektualistów zostało zreformowane wcześniej niż gotyckie pismo francuskie czy niemieckie. Podobną genezę ma dekoracja inicjałów złożona z białych gałązek roślinnych, tzw. *bianchi girari* – kopiowana z rękopisów uważanych pod koniec XIV i w XV wieku za starożytne, podczas gdy w rzeczywistości były to XI- i XII-wieczne włoskie kodeksy, które z kolei naśladowały formy wykształcone między IX a XI wiekiem na północ od Alp w takich klasztorach, jak np. Sankt Gallen⁴¹. Jak wykazali Christopher S. Wood i Alexander Nagel, zjawisko wzorowania renesansowych dzieł sztuki na artefaktach i budowlach, które w XV wieku postrzegane były jako antyczne lub cenione za cechy sztuki rzymskiej, jakie w nich rzekomo przetrwały (obecnie zaś wiadomo, że powstały w średniowieczu), było znacznie szersze i nie ograniczało się jedynie do pisma czy dekoracji rękopisów humanistycznych. Obejmowało ono m.in. posadzki w stylu Cosmatich⁴², kościoły romańskie i bizantyńskie⁴³, a także ikony mozaikowe i malarskie⁴⁴. Błędem jednak byłoby uznanie tych tendencji za świadomy „medievalizm” czy też celowe odwołanie się do stylu poprzedniej epoki artystycznej. Dlatego też, zdaniem Christophera S. Wooda i Alexandra Nagela, zjawisko nawiązywania do dzieł romańskich w sztuce renesansowej należy uznać za jeden z aspektów szerszego procesu kulturowego, jakim była *rinsacita dall'antichità*⁴⁵. Dla ówczesnych odbiorców nie miało znaczenia, że pierwowzory ich dzieł nie były „autentycznie” starożytne, jeśli przechowywały one cechy sztuki antycznej⁴⁶. Chęć oraz umiejętność datowania i nada-

³⁹ ZAMPONI 2016, s. 116.

⁴⁰ ULLMAN 1980 [1932], s. 141; ELDER 1947, s. 127.

⁴¹ ALEXANDER 1977, s. 12–13; PÄCHT 1957, s. 184–194; CECCANTI 1993/1996, s. 11–16; CRIVELLO 2003, s. 227–234; NAGEL / WOOD 2009, s. 55; NAGEL / WOOD 2010, s. 144; DEROLEZ 2018, s. 85.

⁴² NAGEL / WOOD 2009, s. 66–69; NAGEL / WOOD 2010, s. 185–194: rozdział *Neo-Cosmatesque*, gdzie podano szczegółową literaturę naukową na ten temat.

⁴³ NAGEL / WOOD 2009, s. 53–54.

⁴⁴ TAMŻE, s. 58–61.

⁴⁵ TAMŻE, s. 70.

⁴⁶ Późniejszym niż czas powstania kodeksu Ms. Czart. 1211 IV, lecz ciekawym przykładem zainteresowania artystów renesansu cechami sztuki antycznego Rzymu, ujawniającymi się w dziełach romańskich, są teksty Giorgia Vasariego. Pisał on, że architekci kościoła San Miniato al Monte we Florencji

wania atrybucji dawnym tekstom rozwijała się bardzo szybko w XV wieku, przede wszystkim dzięki wybitnym intelektualistom, m.in. Lorenzo Valli, Angelo Poliziano czy Erazmowi z Rotterdamu, jednak ich zainteresowania koncentrowały się przede wszystkim na poszukiwaniu metod filologicznych do edycji tekstów. Nie ma dowodu, by humaniści czy skrypcy w XV wieku potrafili datować dawne księgi na podstawie ich fizycznego wyglądu⁴⁷.

Termin *littera antiqua*, używany od XIII wieku w tekstach i inwentarzach bibliotek, odnosił się do stylu liter, a nie do przybliżonego czasu powstania ksiąg⁴⁸. Podobnie było w przypadku architektury i innych dziedzin sztuki. W wyobraźni ludzi w XV wieku obrazy i budowle były mniej zakotwiczone w rzeczywistości historycznej niż dokumenty pisane, nie posiadano wystarczającej wiedzy ani metodologii do rozróżniania rąk poszczególnych artystów, warsztatów czy fabryk budowlanych, niezbędnych do rekonstrukcji historii dzieła, podczas gdy tekst, który można było powiązać z konkretnym autorem czy datą, zyskiwał swój historyczny kontekst⁴⁹. Pomimo rosnącej świadomości dziejowej⁵⁰, ludzie renesansu nie zadawali sobie pytania o czas powstania danej budowli czy dzieła sztuki⁵¹, o czym świadczą liczne przypadki ich antydatowania w okresie renesansu⁵². Renesans to początek studiów antykwarycznych oraz stopniowego poszerzania wiedzy o przeszłości. Początkowo znawcy antyku, badacze tekstów, intelektualisci, artyści i architekci nie mieli właściwej metodologii i wiedzy niezbędnej do poprawnego datowania dzieł sztuki, byli jednak wrażliwi na style artystyczne, właściwe danej epoce. O tym, że humaniści włoscy cenili rękopisy karolińskie nie tylko za piękne, przejrzyste pismo, lecz także za ich dekorację iluminatorską, świadczą liczne kopie kodeksów wczesnośredniowiecznych, wykonywane z dbałością o wierne powtórzenie oryginalnego stylu miniatur. Biskup Padwy, Pietro Donato (1380–1447), ok. 1436 roku zamówił kopię rękopisu karolińskiego – *Notitia Dignitatum*, przechowywanego w bibliotece kapitulnej w Spirze, będącego wiernym odtworzeniem kodeksu prawniczego z okresu Późnego Cesarstwa, ozdobionego miniaturami, naśladującymi iluminacje z V wieku⁵³. Artysta Perronet Lamy otrzymał wytyczne, by jak najwierniej odtworzyć styl miniatur bez wprowadzenia aktualnej ornamentyki, co dowodzi świadomości historycznej padewskiego humanisty, dla

byli w stanie „rozpoznać” i naśladować „dobry antyczny porządek” (*l'ordine buono antico*) w „antycznej świątyni San Giovanni w swoim mieście”, tj. w bazylikach katedry florenckiej, które było uważane za świątynię antyczną, czym zyskali sobie pochwałę i uznanie autora *Żywotów najślawniejszych malarzy, rzeźbiarzy i architektów*; TAMŻE, s. 53–54, przyp. 6.

⁴⁷ TAMŻE, s. 55.

⁴⁸ Rękopisy datowane na IX–XI w. są opisywane w inwentarzu z 1426 r. jako, np. *in littera antiqua* nawet jeśli w tej samej kolekcji znajdowały się starsze księgi, których pismo nie było określane w ten sposób; TAMŻE.

⁴⁹ TAMŻE.

⁵⁰ PANOFKY 1955, s. 206; ALEXANDER 1977, s. 18–19; COVI 1963, s. 17.

⁵¹ NAGEL / WOOD 2009, s. 55–56.

⁵² „Inaccuracies and confusions about the historicity of past art abundend in the Renaissance”; TAMŻE, s. 53.

⁵³ ALEXANDER 1977, s. 18; ZAMPONI 2010, s. 68–69.

którego miało znaczenie, by kopia rękopisu wiernie oddawała wygląd „antycznego” oryginału.

Dla ludzi epoki renesansu zasadnicze znaczenie miała natomiast jednolitość, i spójność stylowa, która mogła być także nośnikiem treści ideowych⁵⁴. Formuła jednolitości stylowej obowiązywała także w przypadku kodeksów – w XV wieku przy produkcji ksiąg zwracano szczególną uwagę na stosowność pisma i typu dekoracji malarskiej do treści rękopisu, a także relacji liternictwa do stylu iluminacji. Zarówno alfabet humanistyczny, jak i ornamentyka ksiąg *all'antica*, były postrzegane jako wyraz nowych tendencji intelektualnych w kręgu humanistów włoskich i szybko stały się najbardziej pożądaną formą dekoracji ksiąg⁵⁵. Jak wspomniano powyżej, pismo gotyckie nie zostało jednak całkowicie porzucone – średniowieczne liternictwo stosowane było jeszcze na początku XVI wieku, np. w *Brewiarzu* Alfonsa d'Este, skopiowanym w latach 1502–1504 przez Andrea delle Vieze (il. 4)⁵⁶. Nie ma statystyk dotyczących proporcji ksiąg skopiowanych pismem gotyckim i humanistycznym w zależności od typu tekstu, jaki zawierają, wiadomo jednak, że w okresie renesansu we Włoszech kodeksy prawnicze i liturgiczne⁵⁷ były wciąż spisywane pismem gotyckim, podczas gdy teksty antyczne lub humanistyczne, a także księgi w językach wernakularnych otrzymywały nowoczesną oprawę⁵⁸. Godzinki, nieużywane w oficjalnej liturgii i przeznaczone raczej dla ludzi świeckich, także w większości spisywano z użyciem *gotica textualis*⁵⁹. Co ciekawe, zjawisko powrotu do pisma gotyckiego w okresie, kiedy styl humanistyczny był już całkowicie rozwinięty, zaobserwowano w Italii także w książce drukowanej. W Rzymie i w Wenecji pierwsze włoskie drukarnie zaczęły posługiwać się czcionką opartą na piśmie humanistycznym do klasycznych tekstów oraz do pism Ojców Kościoła, które były czytane przez humanistów. Zapotrzebowanie na tego typu księgi było jednak ograniczone, ok. 1472 roku rynek się nasycił i wielu włoskich drukarzy zbankrutowało⁶⁰. Aby powetować sobie straty, niektóre z oficyn

⁵⁴ W odniesieniu do Giorgio Vasario: PANOFKY 1955, *passim*, zwł. s. 187–190.

⁵⁵ BISCHOFF 1990 [1979], s. 146.

⁵⁶ Modena, Biblioteca Estense Universitaria, sygn. VG 11 (Lat. 424), k. 7r; ALEXANDER 1994, il. s. 14.

⁵⁷ Zob. *graduall* iluminowany przez Zanobi Strozzi (atrybucja) ok. 1446–1454, Florencja, Museo di San Marco, sygn. MS 516, reprodukowany przez ALEXANDER 2016a, s. 10, fig. 7; Biblia iluminowana przez Guglielmo Giraliego przed 1469 r., Ferrara, Museo Civico d'Arte Antica di Palazzo Schifanoia, sygn. MS OA 1346; TAMŻE, s. 87. Zdarzają się jednak wyjątki, jak np. słynna Biblia Federica da Montefeltro spisana pismem humanistycznym, choć jej dekoracja i wymiary nawiązują do ksiąg średniowiecznych, Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, sygn. Mss. Urb. Lat. 1 i Urb. Lat. 2; GARZELLI 1977. Wyjątkiem są także niektóre księgi liturgiczne spisane w XVI w. w *cancellaresca formata*; ALEXANDER 2016b, s. 285, przyp. 15.

⁵⁸ ELDER 1947, s. 127; PÄCHT 1957, s. 193; DE LA MARE 1984, s. 243; ALEXANDER 1994, s. 15; ALEXANDER 2016b, s. 284; DEROLEZ 2018, s. 75.

⁵⁹ Jako przykłady godzinek spisanych pismem gotyckim wymienić można rękopis iluminowany ok. 1445–1455 przez florenckiego artystę Zanobi Strozzi w stylu charakterystycznym dla kodeksów liturgicznych we Florencji, ob. w Baltimore, Walters Art Museum, sygn. W 767; ALEXANDER 2016b, s. 285. Zob. też Godzinki Alfonsa, księcia Kalabrii, iluminowane w Neapolu przez Matteo Felice, ok. 1480 r., Londyn, Victoria and Albert Museum, sygn. L. 1910–2387; ALEXANDER 2016a, s. 56.

⁶⁰ ORCUTT 1928, s. 36, 39; GOLDSCHMIDT 1950, s. 11; COVI 1963, s. 11–12.

Il. 4. Breviarz Alfonsa d'Este, Modena, Biblioteca Estense Universitaria, sygn. VG 11 (Lat. 424), k. 7r. Fot. Biblioteca Estense Universitaria (źródło: <http://bibliotecaestense.beniculturali.it/info/img/mss/i-mo-beu-v.g.11.html>)

przywrócić czcionkę gotycką i na nowo rozpocząć drukowanie tekstów i ksiąg liturgicznych, dla których pismo to było bardziej stosowne, przeznaczonych dla szerszego grona odbiorców. Tym samym, Biblie, godzinki, brewiarze, antyfonarze i inne księgi liturgiczne były drukowane i pisane *gotica textualis* na długo po wprowadzeniu pisma humanistycznego⁶¹. Dopiero w XVI wieku nowy typ liternictwa przeważał we wszystkich księgach drukowanych w Italii⁶².

Znacznie łatwiej prześledzić zależność między stylem pisma a treścią utworu na przykładzie księgozbioru określonej osoby, który był tworzony od podstaw, w świadomy sposób, a tym samym odzwierciedlał potrzeby i preferencje użytkownika biblioteki. Albinia C. de la Mare przeprowadziła szczegółową analizę ksiąg wykonanych na zamówienie kardynała Giovanniego Aragońskiego (1456–1485), syna króla Neapolu Ferdynanda I zw. Ferrante (1458–1494) i Isabelli de Chiaramonte (1458–1465)⁶³. Kardynał cechował się indywidualnym gustem w kwestii rękopisów. Od początku tworzenia osobistej kolekcji, do której Giovanni d'Aragona kupował i zamawiał kodeksy, kardynał wykazywał zdecydowane preferencje dla ksiąg humanistycznych, spisanych no-

⁶¹ MORISON 1981 [1943], s. 24.

⁶² GOLDSCHMIDT 1950, s. 2, 12, 24–26; Covi 1963, s. 12.

⁶³ Zob. DE LA MARE 1984.

wym, florenckim pismem, ale dekorowanych w Rzymie bądź w Neapolu, w modnym klasycyzującym stylu⁶⁴. Jako najbardziej reprezentacyjne przykłady wymienić można *Dzieła Wergiliusza* spisane ok. 1477 roku w Neapolu pismem humanistycznym i iluminowane w warsztacie Coli i Narda Rapicanów, we współpracy z Cristoforo Majoraną⁶⁵, czy też *Metamorfozy* Owidiusza, kodeks datowany ok. 1480–1485, skopiowany najprawdopodobniej przez Antonia Sinibaldiego, florenckiego skryptora, i iluminowany przez Mistrza Pliniusza z Londynu (Joan’a Todeschino?)⁶⁶. Biblioteka kardynała była jednak zróżnicowana i zawierała także rękopisy spisane *gotica textualis*⁶⁷. Wszystkie dzieła św. Tomasza z Akwinu należące do Giovanniego zostały wykonane pismem gotyckim, co potwierdza tradycję kopiowania tekstów scholastycznych w zwyczajowy sposób, tj. w dwóch kolumnach, pismem gotyckim oraz dekorowania ich akantem lub ornamentyką roślinną. Taka oprawa kodeksów stała w silnym kontraście z okrągłym, eleganckim pismem humanistycznym, któremu towarzyszyła biała wić roślinna (*bianchi girari*) i dekoracja *all’antica* wzorowana na dziełach o antycznych korzeniach (do których zaliczano także teksty patrystyczne). Dzieła Akwinaty należące do Giovanniego kopiowane były pismem gotyckim nawet w 1484 roku, kiedy litery humanistyczne były już bardzo popularne: np. *Super quarto libro Sententiarum*, kodeks spisany przez Pierre’a de Bordeaux i dekorowany w stylu roślinnym przez Nardo Rapi-cano w roku 1484⁶⁸. Inne dzieła św. Tomasza skopiowane dla kardynała Giovanniego Aragońskiego w tradycyjnym gotyckim stylu to np.: *Summa Theologica. Prima secundae*⁶⁹ (il. 5); *Super primo libro Sententiarum*⁷⁰; *Super secundo libro Sententiarum*⁷¹.

Zleceńodawcy oraz skrypcorzy i iluminatorzy ksiąg w XV-wiecznej Italii przy-wiązywali szczególną wagę do dostosowywania rodzaju pisma i dekoracji malarskiej do tematyki tekstów. O tym, czy księga powinna być spisana w stylu gotyckim czy humanistycznym, decydowała świadomość różnych rodzajów pisma oraz ich hierar-chia, co oczywiście nie było wynalazkiem renesansu – obie metody były stosowane już w księgach karolińskich⁷². W celu rozróżnienia poszczególnych partii tekstu na

⁶⁴ TAMŻE, s. 243, 254: widoczna jest predylekcja kardynała wobec ksiąg spisanych „florenckim” pi-smem humanistycznym; miał on kontakt z rękopisami *all’antica* chociażby poprzez księgozbiór swojego starszego brata, Alfonsa, diuka Kalabrii, i ojca.

⁶⁵ El Escorial, Biblioteca del Real Monasterio, sygn. Ms. S. II. 19, LA BIBLIOTECA REALE 1998, s. 594–595, nr kat. 34.

⁶⁶ Paryż, Bibliothèque nationale de France (dalej BnF), sygn. Ms. Latin 8016; LA BIBLIOTECA RE-ALE 1998, s. 596–599, nr kat. 35.

⁶⁷ DE LA MARE 1984, s. 250.

⁶⁸ Neapol, Biblioteca Nazionale, sygn. VII.B.4; DE LA MARE 1984, s. 255, Appendix I: nr 2, s. 269; LA BIBLIOTECA REALE 1998, s. 616, nr kat. 43.

⁶⁹ Walencja, Biblioteca Universitaria, sygn. Ms 395; Neapol, ok. 1484 r., skryptor Venceslao Crispo, illuminator Cristoforo Majorana; LA BIBLIOTECA REALE 1998, s. 610–611, nr kat. 40; <http://roderic.uv.es/handle/10550/23011> (dostęp: 18.10.2018).

⁷⁰ Louviers, Bibliothèque de la Ville, sygn. 7; DE LA MARE 1984, Appendix I: nr 3, s. 269.

⁷¹ BnF, sygn. Ms 8; Neapol, ok. 1489 r., skryptor Venceslao Crispo, illuminator Cristoforo Majora-na; <https://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc91519f> (dostęp: 18.10.2018).

⁷² Covi 1963, s. 12.

Il. 5. *Summa Theologica. Prima secundae*, Walencja, Biblioteka Uniwersitarna, sygn. Ms 395, k. 10r. Fot. Repositori d'Objectes Digitals per a l'Ensenyament la Recerca i la Cultura, Universitat de València (źródło: <http://roderic.uv.es/handle/10550/23011>)

stronie w okresie karolińskim tekst główny pisany był minuskulą, podtytuły uncjałą, a najważniejsze nagłówki kapitałą. Hierarchiczne rozróżnienie stylów liter w renesansie miało jednak odmienny cel, było dostosowane do klasyfikacji tekstów pod względem ich pochodzenia i zawartości oraz niosło znaczenie estetyczne⁷³. Gotycka rotun-

⁷³ TAMŻE.

da oraz więc roślinna złożona z delikatnych gałązek w brewiarzu Ms. Czart. 1211 IV nie jest wynikiem zapóźnienia stylowego czy braków w wykształceniu jego twórców, lecz wyrazem przestrzegania zasady *decorum* – takie formy liter i dekoracji bordiur były stosowne dla księgi liturgicznej. Warsztat Rapicanów w Neapolu doskonale znał obowiązujące normy i nadążał za rozwojem pisma humanistycznego na południu Włoch – w królewskim *scriptorium* w Castel Nuovo stosowano różnorodne formy pisma, w zależności od typu rękopisu, zob. przykłady współczesnych tekstów skopio-wanych minuskułą humanistyczną i kapitałą rzymską: *Objurgatio in Calumniatorem Divini Platonis* Andrei Contrario⁷⁴, *Vitae philosophorum* Diogenesa⁷⁵, Giuniano Maio, *De Majestate*⁷⁶; podczas gdy rękopisy liturgiczne i godzinki wykonywane były w stylu gotyckim: psalterz-hymnarz w zbiorach BnF⁷⁷ czy jeden z wielu przykładów brewia-ry dekorowanych w ten sposób, należący do Ferdynanda I, obecnie w Neapolu⁷⁸.

W kodeksie Ms. Czart. 1211 IV należy zwrócić uwagę na elegancką formę ka-pitały, którą zostały wypisane inskrypcje na banderolach trzymanyh przez proro-ków w inicjałach (il. 3 i 6) oraz sentencje towarzyszące scenom w medalionach na s. 21 (por. il. 1a). Litery są integralną częścią dekoracji malarskiej, mają wysmukłą formę wpisaną w kształt kwadratu, a także wyraźne szeryfy. Pomiedzy znakami za-chowany został duży odstęp, a wyrazy oddzielone są od siebie symbolami [·] lub [~], właściwymi napisom rzymskim. Stosowanie skrótów brachygraficznych jest bardzo ograniczone i wynika przede wszystkim z konieczności zawarcia sentencji na niewielkiej, zawijającej się filakterii. W księgach renesansowych kapitałę stosowano przede wszystkim na rozbudowanych kartach tytułowych lub we frontyspisach⁷⁹, jak np. we wspomnianym powyżej rękopisie *Objurgatio in Calumniatorem Divini Plato-nis* Andrei Contrario (il. 7)⁸⁰, należącym do Alfonsa V Aragońskiego, czy *Geografii* Ptolemeusza⁸¹. We wczesnych przykładach frontyspisów napisy kapitałą umieszczo-ne zostały na iluzjonistycznie zawijającej się wstędze, podobnie jak w krakowskim przykładzie: zob. Solinus, *Polystoria* (1457)⁸² oraz Basinio de Basini, *Astronomicon* (przed 1461)⁸³. Dario A. Covi udowodnił, że styl pisma w obrazach późnego Qu-attrocenta nabierał funkcji ikonograficznej, szczególnie w sytuacjach, gdy w obrębie jednego dzieła pojawiało się kilka napisów lub inskrypcji. Celem rozróżnienia typów czcionki było nie tylko wprowadzanie harmonii estetycznej pomiędzy elementami, na których znajdowało się pismo, lecz także podkreślenie ich kategorii i znaczenia

⁷⁴ BnF, sygn. MS. Lat. 12947; iluminator Cola Rapicano, 1471 r.; ALEXANDER 2016a, s. 57.

⁷⁵ BnF, sygn. MS. Lat. 6069A, ok. 1475 r.

⁷⁶ BnF, sygn. Ms. 1711; Nardo Rapicano, 1492–1493.

⁷⁷ BnF, sygn. MS. Lat. 771, ok. 1475 r.

⁷⁸ Neapol, Biblioteca nazionale, sygn. Ms. I.B. 57, ok. 1480 r.

⁷⁹ Oddzielnym zagadnieniem są architektoniczne karty tytułowe lub frontyspisy, w których kapitała imituje napisy epigraficzne.

⁸⁰ BnF, sygn. MS Lat. 12947, k. 3r.

⁸¹ Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, MS Urb. Lat. 277, k. 1v; przed 1482, iluminacja karty tytułowej przypisywana Francesco Rosselliemu; ALEXANDER 2016a, s. 20–21.

⁸² Oxford, Bodleian Library, sygn. Ms. Canon Class. Lat. 161, k. 7r; zob. HERMAN 2011, s. 195, fig. 2.

⁸³ Oxford, Bodleian Library, sygn. Ms. Bodl. 646, k. 1r; zob. TAMŻE, fig. 3.

Il. 6. Breviarz, Biblioteka XX. Czartoryskich – Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. Ms. Czart. 1211 IV, inicjał na s. 63. Fot. Fundacja XX. Czartoryskich

oraz ukazanie relacji pomiędzy napisami w obrębie tego samego przedstawienia. Przykładem szczególnie dobrze ilustrującym tę tendencję jest obraz Filippina Lippiego *Madonna ukazująca się św. Bernardowi* (ok. 1485) w kościele Badia Fiorentina we Florencji, w którym artysta wprowadził aż cztery inskrypcje, każdą w innym stylu (il. 8)⁸⁴. Klasyczne motto u wejścia do grotty: SVBSTINE ET ABSTINE zostało ujęte rzymską kapitałą – właściwą dla napisów o antycznej genezie. XV-wieczna Biblia została otwarta na stronie spisanej gotycką minuskułą, zgodnie z zasadą opisaną powyżej. Święty Bernard, komponujący homilie, został ukazany jako wykształcony humanista, posługujący się nowym stylem pisma. Ostatni tekst, prawie nieczytelny, wykazujący cechy zarówno gotyckie, jak i humanistyczne, najprawdopodobniej miał reprezentować codzienne pismo używane do wykonywanych pośpiesznie notatek czy szkiców.

Zastosowanie kapitały do wypisanych na filakteriach sentencji w kodeksie Ms. Czart. 1211 IV podnosi znaczenie tych napisów, nadając im ponadczasowy, doniosły wymiar. Pomimo iż w okresie renesansu kapitała zazwyczaj zarezerwowana była do tekstów o antycznej genezie, tytułów dzieł czy napisów epigraficznych na pomnikach i budowlach, takich jak np. łuki triumfalne wznoszone zarówno w okresie antyku, jak i renesansu, w rękopisie Czartoryskich zastosowana została do skomentowania kanonicznych tekstów brewiarza w języku łacińskim. Tym samym iluminator nadał banderolom wagę najważniejszych partii tekstu zawartego na danej stronie, podkreślając, że nie odnoszą się one tylko do treści psalmu czy hymnu, ale przede wszystkim komentują miniatury, wyznaczając sposób ich interpretacji. Styl napisów w oma-

⁸⁴ Covi 1963, s. 17.

Il. 7. Andrea Contrario, *Objurgatio in Calumniatorem Divini Platonis*, Paryż, Bibliothèque nationale de France, sygn. Ms. latin 12947, k. 3r. Fot. BnF (źródło: gallica.bnf.fr)

Il. 8. Filippino Lippi, *Madonna ukazująca się św. Bernardowi*, kościół Badia Fiorentina we Florencji, fragment. Fot. Wikipedia

wianym rękopisie ma zatem ważne znaczenie ikonograficzne i, jak wykazałam powyżej, powinien być traktowany jako integralna część dekoracji malarskiej kodeksu.

Justyna Łuczyńska-Bystrowska

Institute of the History of Art, Jagiellonian University in Kraków

The Role of the Handwriting in Painted Decoration of a Neapolitan Breviary from the Dukes' Czartoryski Library (acc. No. Ms. Czart. 1211 IV) in Context of the Development of Humanists' Lettering in Italy

The Franciscan Breviary in the Princes Czartoryski Library – National Museum in Kraków (sign. Ms. Czart. 1211 IV) was compiled between 1463 and 1471 in Naples, in a workshop directed by the royal illuminators Cola and Nardo Rapicano. The paper aims at proving that the style of lettering should be regarded as an integral element of decoration of the codex and analysed by methodology specific to both palaeography and history of art.

Two types of script are found in the codex. The breviary has been written in lettering similar to the Italian Gothic rotunda. The choice of lettering for writing particular books Renaissance most often resulted from a conscious aspiration to give the manuscript a specific look – for liturgical codices more often the Italian Gothic rotunda was used, while the Antique works and contemporary treatises and texts were written in modern humanistic minuscule. Thus, it would be an oversimplification to claim, that all the codices written in the 15th Century in Gothic rotunda are stylistically backward or that a scribe was unfamiliar with modern lettering.

Sentences on phylacteries held by the prophets in initials accompanying the miniatures have been executed in an elegant capitals modelled after Roman inscriptions and usually employed for more significant legends. Employing capital lettering in codex Ms. Czart. 1211 IV emphasizes the meaning of those texts, giving them a timeless, momentous dimension. In Renaissance period capital lettering was reserved for texts of Antique origin, titles of works or epigraphic legends, and in the Breviary it had been used for commenting the canonical texts in Latin. By this, the illuminator gave the scrolls the rank of most important elements of the text on a given page, indicating, that they refer not only to the contents of the Psalm or Hymn, but first of all comment on the miniatures, defining their interpretation. Thus, the style of legends in the discussed manuscript has an important iconographic meaning and should be regarded as an integral element of illuminations.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- BALTIMORE, Walters Art Museum, sygn. W 767 *Horae Beatae Mariae Virginis* (Godzinki rodziny Adimari).
- CAMBRIDGE, Fitzwilliam Museum, sygn. Ms. Marlay 10, *Missale* (Mszał kardynała Oliviero Carafa).
- EL ESCORIAL, Biblioteca del Real Monasterio, sygn. Ms. S. II. 19, Vergilius, *Opera*.
- FERRARA, Museo Civico d'Arte Antica di Palazzo Schifanoia, sygn. MS OA 1346, *Biblia sacra latine. Vetus et Novus Testamentum*.
- KRAKÓW, Biblioteka Książąt Czartoryskich – Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. Ms. Czart. 1211 IV, *Breviarium* (on-line: <https://polona.pl/item/brewiarz-z-kalendarzem-rzymskim-breviarium-franciscanum-brewiarz-krola-zygmunta-iii,NjcyMzc5ODE/30/#info:metadata>, dostęp: 3.10.2018).
- LONDYN, Victoria and Albert Museum, sygn. L. 1910–2387, *Horae Beatae Mariae Virginis* (tzw. Godzinki księcia Alfonsa).
- LOUVIERS, Bibliothèque de la Ville, sygn. 7, *Super primo libro Sententiarum*.
- MODENA, Biblioteca Estense Universitaria, sygn. VG 11 (Lat. 424), *Breviarium* (Brewiarz Alfonsa d'Este).
- NEAPOL, Biblioteca Nazionale, sygn. VII.B.4, *Super quarto libro Sententiarum*.
- OXFORD, Bodleian Library:
sygn. Ms. Bodl. 646, Basinio de Basini, *Astronomicon*,
sygn. Ms. Canon Class. Lat. 161, Solinus, *Collectanea rerum mirabilium*.
- PARYŻ, Bibliothèque nationale de France:
sygn. Ms 8, *Super secundo libro Sententiarum*,
sygn. Ms 1711, Giuniano Maio, *De Majestate*,
sygn. MS Lat. 8016, Ovidius, *Metamorphoseon libri quindecim*,
sygn. MS Lat. 12947, Contrario Andrea, *Objurgatio in Calumniatorem Divini Platonis*,
sygn. MS Lat. 6069A, *Vitae philosophorum*.
- FLORENCJA, Museo di San Marco, sygn. MS 516, *Graduale*.
- WALENCJA, Biblioteca Universitaria, sygn. Ms 395, *Summa Theologica. Prima secundae*.
- WATYKAN, Biblioteca Apostolica Vaticana:
sygn. MS Urb. Lat. 277, Ptolemeus, *Cosmographia et tabulae topographicae*,

sygn. Mss. Urb. Lat. 1, Urb. Lat. 2, *Biblia sacra latina. Vetus et Novus Testamentum cum prologis et argumentis s. Hieronymi et aliorum* (tzw. Biblia Federica da Montefeltre).

Opracowania

- ALEXANDER 1977: Jonathan J. G. Alexander, *Italian Renaissance Illuminations*, New York 1977.
- ALEXANDER 1994: Jonathan J. G. Alexander, *The Painted Page. Italian Renaissance Book Illumination 1450–1550*, München 1994.
- ALEXANDER 2016a: Jonathan J. G. Alexander, *The Painted Book in Renaissance Italy 1450–1600*, New Haven–London 2016.
- ALEXANDER 2016b: Jonathan J. G. Alexander, *Scribes and Illuminators in Italian Renaissance Illuminated Manuscripts: Cooperation and Overlaps*, [w:] PALAEOGRAPHY 2016, s. 281–296.
- BISCHOFF 1990 [1979]: Bernhard Bischoff, *Latin Palaeography: Antiquity and the Middle Ages*, tłum. Dáibhí Ó Cróinín, David Ganz, Cambridge 1990 (wyd. oryginalne: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin 1979).
- CAMBRIDGE COMPANION 1998: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, red. Jill Kraye, Cambridge 1998.
- CASAMASSIMA 1964a: Emanuele Casamassima, *Lettere antiche. Note per la storia della riforma grafica umanistica*, „Gutenberg Jahrbuch”, 39, 1964, s. 13–24.
- CASAMASSIMA 1964b: Emanuele Casamassima, *Per una storia delle dottrine paleografiche dall’Umanesimo a Jean Mabillon*, I, „Studi medievali”, Ser. 3, 5, 1964, s. 525–578.
- CECCANTI 1993–1996: Melania Ceccanti, *Proposte per la storia dei primi codici umanistici a bianchi girari*, „Miniatura”, 5/6, 1993–1996, s. 11–16.
- CRIVELLO 2003: Fabrizio Crivello, ‘*Vetustioris litere maiestas*’: un manoscritto di Sant’Agostino del Petrarca, gli umanisti e qualche osservazione sulle iniziali a ‘bianchi girari’, „Italia medioevale e umanistica”, 44, 2003, s. 227–234.
- COVI 1954: Dario A. Covi, *Lettering in the Inscriptions of 15th Century Florentine Paintings*, „Renaissance News”, 7, 2, 1954, s. 46–50.
- COVI 1963: Dario A. Covi, *Lettering in Fifteenth Century Florentine Painting*, „The Art Bulletin”, 45, 1, 1963, s. 1–17.
- DAVIS 1998: Martin Davis, *Humanism in Script and Print in the Fifteenth Century*, [w:] CAMBRIDGE COMPANION 1998, s. 47–62.
- DE LA MARE 1977: Albinia Catherine de la Mare, *Humanistic Script: the First Ten Years*, [w:] *Das Verhältnis der Humanisten zum Buch*, Hg. Fritz Krafft, Dieter Wuttke, Boppard 1977, s. 89–108.
- DE LA MARE 1984: Albinia Catherine de la Mare, *The Florentine Scribes of Cardinal Giovanni of Aragon*, [w:] IL LIBRO E IL TESTO 1984, s. 243–293.
- DE LA MARE / NUVOLONI 2009: Albinia Catherine de la Mare, Laura Nuvoloni, *Bartolomeo Sanvito. The Life & Work of a Renaissance Scribe*, eds. Anthony Hobson, Christopher de Hamel, („The Handwriting of the Italian Humanists” 2), Paris 2009.
- DE LA MARE / THOMSON 1973: Albinia de la Mare, Douglas F. S. Thomson, *Poggio’s Earliest Manuscript*, „Italia medioevale e umanistica”, 16, 1973, s. 179–195.
- DE ROBERTIS 2006: Teresa de Robertis, *I percorsi dell’imitazione. Esperimenti di ‘littera antiqua’ in codici fiorentini del primo Quattrocento*, [w:] *I luoghi dello scrivere da Francesco Petrarca agli albori dell’età moderna. Atti del convegno internazionale, Arezzo, 8–11 ottobre 2003*, eds. Caterina Tristano, Marta Calleri, Leonardo Magionami, Spoleto 2006, s. 109–134.
- DE ROBERTIS 2016: Teresa de Robertis, *I primi anni della scrittura umanistica. Materiali per un aggiornamento*, [w:] PALAEOGRAPHY 2016, s. 55–74, fig. 1–11, s. 75–85, tav. 1–2, s. 425–426.

- DEROLEZ 1984: Albert Derolez, *Codicologie des manuscrits en écriture humanistique sur parchemin*, t. 1–2, („Bibliologia. Elementa ad librorum studia pertinentia” 5–6), Turnhout 1984.
- DEROLEZ 2003: Albert Derolez, *The Palaeography of Gothic Manuscript Books: From the Twelfth to the Early*, Cambridge 2003.
- DEROLEZ 2018: Albert Derolez, *Archeology of the Manuscript Book of the Italian Renaissance*, Roma 2018.
- ELDER 1947: John P. Elder, *Clues for Dating Florentine Humanistic Manuscripts*, „Studies in Philology”, 44, 1947, nr 2, s. 127–139.
- FAIRBANK 1960: Alfred J. Fairbank, *Humanistic Script of the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Oxford 1960.
- GARZELLI 1977: Annarosa Garzelli, *La Bibbia di Federico da Montefeltro*, Roma 1977.
- GASPARRI 1994: Françoise Gasparri, *Introduction à l'histoire de l'écriture*, Turnhout 1994.
- GIEYSZTOR 2009 [1973]: Aleksander Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, wyd. II, Warszawa 2009 (wyd. I: Warszawa 1973).
- GOLDSCHMIDT 1950: Ernst Philip Goldschmidt, *The Printed Book of the Renaissance*, Cambridge 1950.
- HERMAN 2011: Nicolas Herman, *Excavating the Page: Virtuosity and Illusionism in Italian Book Illumination, 1460–1520*, „Word & Image”, 27, 2011, nr 2, s. 190–211.
- IL LIBRO E IL TESTO 1984: *Atti del Convegno Internazionale. Il Libro e il Testo*, eds. Cesare Questa, Renato Raffaelli, Urbino 1984.
- KENDRICK 1999: Laura Kendrick, *Animating the Letter. The Figurative Embodiment of Writing from Late Antiquity to the Renaissance*, Columbus 1999.
- LA BIBLIOTECA REALE 1998: *La Biblioteca reale di Napoli al tempo della dinastia Aragonesa*, kat. Napoli–Castel Nuovo, 30 IX–15 XII 1998, ed. Gennaro Toscano, Valencia 1998.
- ŁUCZYŃSKA 2017: Justyna Łuczyńska, *Dekoracja franciszkańskiego Brewiarza w Bibliotece XX. Czartoryskich / Muzeum Narodowym w Krakowie (sygn. Ms. Czart. 1211) na tle malarstwa miniaturowego na dworze aragońskim w Neapolu w drugiej połowie XV wieku*, [w:] *Claritas et Consonantia. Funkcje, formy i znaczenia w sztuce średniowiecza. Księga poświęcona pamięci Kingi Szczepkowskiej-Naliwajek w dziesiątą rocznicę śmierci*, red. Monika Jakubek-Raczkowska, Juliusz Raczkowski, Toruń 2017, s. 403–426.
- MEISS 1957: Millard Meiss, *Andrea Mantegna as Illuminator*, New York 1957.
- MEISS 1960: Millard Meiss, *Toward a More Comprehensive Renaissance Palaeography*, „The Art Bulletin”, 42, 1960, nr 2, s. 97–112.
- MORISON 1981 [1943]: Stanley Morison, *Selected Essays on the History of Letter-forms in Manuscript and Print*, ed. David McKitterick, t. 1, Cambridge 1981, s. 206–221 (wyd. I: TENŻE, *Early Humanistic Script and the First Roman Type*, „The Library”, 4, 24, 1943, s. 1–29).
- NAGEL 2011: Alexander Nagel, *Twenty-five Notes on Pseudoscript in Italian Art*, „Res. Anthropology and Aesthetics”, 59–60, 2011, s. 228–248.
- NAGEL / WOOD 2009: Alexander Nagel, Christopher S. Wood, *What Counted as an „Antiquity” in the Renaissance?*, „Renaissance Medievalisms”, ed. Konrad Eisenbichler, Toronto 2009, s. 53–74, fig. 1–10.
- NAGEL / WOOD 2010: Alexander Nagel, Christopher S. Wood, *Anachronic Renaissance*, New York 2010.
- ORCUTT 1928: William Dana Orcutt, *The Printed Book in Italy*, London 1928.
- PALAEOGRAPHY 2016: *Palaeography, Manuscript Illumination and Humanism in Renaissance Italy: Studies in Memory of A. C. de la Mare*, eds. Robert Black, Jill Kraye, Laura Nuvoioni, („Warburg Institute Colloquia” 28, eds. Charles Burnett, Jill Kraye), London 2016.

- PANOFSKY 1955: Erwin Panofsky, *The First Page of Giorgio Vasari's „Libro”. A Study on the Gothic Style in the Judgement of the Italian Renaissance with an Excursus on Two Façade Designs by Domenico Beccafumi*, [w:] TEGOŹ, *Meaning in the Visual Arts. Papers in and on Art History*, Doubleday 1955, s. 169–235.
- PÄCHT 1957: Otto Pächt, *Notes and Observations on the Origin of Humanistic Book-Decoration*, [w:] Fritz Saxl, 1890–1948. *A Volume of Memorial Essays from his Friends in England*, ed. Donald James Gordon, London 1957, s. 184–194.
- PETRUCCI 1979: Armando Petrucci, *Anticamente moderni e modernamente antichi*, [w:] *Libri, scrittura e pubblico nel Rinascimento. Guida storica e critica*, Bari 1979, s. 21–36.
- RIZZO 1984: Silvia Rizzo, *Gli Umanisti, i testi classici e le scritture maiuscole*, [w:] *IL LIBRO E IL TESTO* 1984, s. 225–241.
- SEMKOWICZ 2011 [1951]: Władysław Semkowicz, *Paleografia łacińska*, wyd. III, Kraków 2011 (wyd. I: Kraków 1951).
- THOMAS 1951: David Thomas, *What is the origin of the ‘scrittura humanistica’?*, „La Bibliofilia”, 53, 1951, s. 1–10.
- ULLMAN 1960: Berthold Louis Ullman, *The Origin and Development of Humanistic Script*, („Storia e letteratura” 79), Roma 1960.
- ULLMAN 1980 [1932]: Berthold Louis Ullman, *Ancient Writing and Its Influence*, Toronto 1980 (wyd. I: New York 1932).
- WARDROP 1963: James Wardrop, *Script of Humanism. Some Aspects of Humanistic Script, 1460–1560*, Oxford 1963.
- ZAMPONI 1989: Stefano Zamponi, *La scrittura del libro nel Duecento*, [w:] *Civiltà comunale: libro, scrittura, documento. Atti del Convegno*, Genova 1989, s. 317–354.
- ZAMPONI 2010: Stefano Zamponi, *La capitale nel Quattrocento. Verso la fissazione di un modello (Firenze, Padova, Roma)*, „Studium Medievale. Revista de Cultura visual – Cultura escrita”, 3, 2010, s. 63–77.
- ZAMPONI 2016: Stefano Zamponi, *Aspetti della tradizione gotica nella littera antiqua*, [w:] *PALaeOGRAPHY* 2016, s. 105–125, 426.

Justyna Łuczyńska-Bystrowska

Instytut Historii Sztuki UJ, Kraków

Dominikański Graduał brata Wiktoryna z lat 1536–1537 – iluminacje i oprawa zdobiona tzw. radełkiem jagiellońskim*

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie złożonego procesu powstawania iluminacji oraz opraw trzutomowego graduału dominikanów krakowskich, zwanego Graduałem brata Wiktoryna, od imienia zakonnika, który spisał księgi. Dekoracja malarska rękopisów jest dziełem przynajmniej trzech artystów. Najbardziej utalentowany z nich wywodził się z pracowni Stanisława Samostrzelnika, najwybitniejszego miniaturzysty krakowskiego XVI wieku. Najprawdopodobniej miał on wykonać iluminacje wszystkich kodeksów, zdołał jednak nadać bogatą oprawę malarską jedynie pierwszemu z nich. Miniatury zostały ukończone przez jego naśladowcę, o znacznie mniejszym talencie malarskim, oraz najsłabszego z iluminatorów, który nie posiadał wykształcenia artystycznego i mógł wywodzić się z klasztoru Dominikanów w Krakowie. Podczas gdy zagadnienie dekoracji malarskiej rękopisów zostało już częściowo omówione w literaturze naukowej – przede wszystkim ze względu na związek z warsztatem Samostrzelnika – XVI-wieczna oprawa pierwszego tomu z popiersiami rodziny królewskiej, wykonanymi za pomocą tzw. radełka jagiellońskiego, nie została dotychczas odnotowana. Całościowe omówienie graduału pozwala nie tylko szczegółowo zrekonstruować proces powstawania iluminacji oraz określić zakończenie prac na rok 1537, lecz także zwrócić uwagę na treści propagandowe, wyrażone w wizerunkach Jagiellonów oraz bliskie związki dominikanów krakowskich z dworem królewskim.

* Artykuł powstał w ramach grantu pt. *Architektura i wyposażenie zespołu klasztornego Dominikanów w Krakowie – od 1. połowy XIII w. do czasów współczesnych*, nr UMO-2014/15/B/HS2/03071, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, realizowanego w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Chciałabym szczególnie podziękować o. Ireneuszowi Wysokińskiemu OP za serdeczną pomoc oraz wyrozumiałość podczas licznych konsultacji i oględzin rękopisów.

W Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie (dalej APPD) znajduje się trzytomowy graduał (sygn. 2 L; 3 L; 4 L) datowany na rok 1536 na podstawie kolofonu zamieszczonego w drugiej części księgi na k. 226v: *Anno domini 1536*. Późniejszy dopisek na tej samej stronie poniżej podaje imię skryptora: *Fr. Victorinus*. Ta sama osoba powtórzyła napis na k. 304v: *Fr. Victorinus Bac*. Arnolf Presinus zw. Prężyną w inwentarzu rękopisów klasztornych z roku 1649¹ wymienił dwuczęściowe *Graduale Ordinis Fratrum Praedicatorum*, spisane w 1536 roku przez bakałarza Wiktoryna dla klasztoru krakowskiego: *Proprium de tempore (pars hiemalis)* – sygn. 2 L, oraz *Proprium de tempore (pars aestiva) et de sanctis* – sygn. 3 L². Do tej grupy rękopisów zaliczyć należy też sekwencjonarz pod sygn. 4 L³. Prężyna podał także, że pergamin na wykonanie tych kodeksów pochodził z daru krakowskiego pergaministy Jerzego (zm. 1510 r.)⁴. Graduał brata Wiktoryna cieszył się dużym poważaniem wśród dominikanów i był używany jeszcze w 1845 roku, o czym świadczy relacja Józefa Mączyńskiego⁵.

Na dekorację malarską pierwszego tomu składa się 8 inicjałów figuralnych o wysokości 2 wierszy zapisu słowno-muzycznego (za wyjątkiem inicjału na k. 42r o wysokości 3 wierszy): inicjał A(d te levavi) z wyobrażeniem *Modlącego się króla Dawida* (k. 7r)⁶; P(uer natus est) ze sceną *Adoracji Dzieciątka przez Matkę Boską i św. Józefa* (k. 42r) (il. 1); E(cce advenit) z *Pokłonem Trzech Króli* (k. 48r) (il. 2); R(esurrexit) ze *Zmartwychwstaniem* (k. 224v) (il. 3); A(lleluia viri galilaei) z *Wniebowstąpieniem* (k. 255v); S(piritus domini) z *Zesłaniem Ducha Świętego* (k. 267r); B(e-nedicta sit sancta) z *Tronem Łaski* (k. 273r) (il. 4); C(ibavit eos) z przedstawieniem monstrencji (k. 275r); oraz 7 inicjałów roślinnych (k. 4v, 5r, 36v, 60r, 82v, 184r, 276r). Zarówno inicjałom narracyjnym, jak i floralnym, towarzyszy dekoracja na marginesach w formie wici roślinnej z liśćmi akantu, kwiatonami, rozetkami, złotymi kropkami i łezkami, na k. 42r i 271r także z ptakami, a na 271r dodatkowo z maskami ludzkimi. Zachowała się także oryginalna XVI-wieczna oprawa kodeksu, zbudowana z desek obleczonych świńską skórą, obecnie mocno pożółkłą (il. 5). Okładzina górnej oprawy ozdobiona została tłoczeniami na ślepo. Zwierciadło oprawy przesłonięte jest metalową rozetą z guzem, a pola poniżej i powyżej wypełnione są dekoracją

¹ *Descriptio Gradualium, Antiphonarum, Psalteriorum, Procesionalium aliorum librorum choralium*, APPD, Kr 5.

² TAMŻE, fol. 206r–208r. *Proprium de tempore, pars hiemalis* (Dominica I Adventus – Corporis Christi) – sygn. 2 L, oraz *Proprium de tempore, pars aestiva* (Dominica I post Pentecosten – Dominica XXIII post Pentecosten; In anniversario Dedicationis Ecclesiae), et de sanctis – sygn. 3 L. Szczegółowe zestawienie tekstów oraz budowy kodeksów, zob. KUBIENIEC [b.r.], 2 L; 3 L; 4 L (brak numeracji stron); PIKULIK 2001, passim.

³ W inwentarzu Presiniusa kodeks ten został opisany osobno jako *Sequentiae missarum in magno insigni volumine pergameneo de Tempore et de Sanctis per totum annum*; APPD, Kr 5, k. 207v.

⁴ TAMŻE, fol. 206r–208r; zob. też MIODOŃSKA 1993, s. 65, przyp. 243.

⁵ MĄCZYŃSKI 1845, s. 273.

⁶ Wszystkie zdjęcia ilustrujące artykuł zostały wykonane przez dr. Daniela Podoska. Ze względu na ograniczenie miejsca, wybrano tylko 10 ilustracji, a zdigitalizowany rękopis jest dostępny po zalogowaniu na stronie armarium – dominikańskiej biblioteki cyfrowej: <http://bc.dominikanie.pl/> (dostęp: 1.06.2018).

Il. 1. Graduał br. Wiktoryna, Kraków, Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów, sygn. 2 L, tom 1, k. 42r, inicjał P(uer). Fot. D. Podosek

Il. 2. Graduał br. Wiktoryna, Kraków, Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów, sygn. 2 L, tom 1, k. 48r, inicjał E(cce). Fot. D. Podosek

Il. 3. Graduał br. Wiktoryna, Kraków, Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów, sygn. 2 L, tom 1, k. 224v, inicjał R(esurrexit). Fot. D. Podosek

Il. 4. Graduał br. Wiktoryna, Kraków, Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów, sygn. 2 L, tom 1, k. 273r, inicjał B(enedicta). Fot. D. Podosek

z krzyżujących się ukośnie linii. Obiega je podwójna bordiura: zewnętrzna z rozetkami wykonanymi tłokiem diamentowym oraz wewnętrzna z popiersiami członków rodziny królewskiej w niszach, wytłaczanymi za pomocą tzw. radełka jagiellońskiego: SIGISMV[NDUS] | BONA | SIG. AVG. | SABELLA, z datą 1537 umieszczoną w kartuszu nad głową królowej (**il. 6–9**). W dobrym stanie zachowały się także elementy metalowe: okucia na brzegach (4 na górnej i 3 na dolnej oprawie), narożniki z guzami, rozety pośrodku oraz zapięcia na sztyfty na paskach skórzanych.

Drugi tom graduału zdobi jedenaście inicjałów z dekoracją figuralną o wysokości 1 do 2 wierszy zapisu słowno-muzycznego, z dekoracją marginesów zbudowaną w taki sam sposób, jak w pierwszej części kodeksu: inicjał T(erribilis est) z przedstawieniem kościoła (k. 74v); D(ominus secus) ze św. Andrzejem Apostołem (k. 79r) (**il. 10**); S(uscepimus deus) ze sceną *Ofiarowania w świątyni* (101r); R(rorate caeli) ze *Zwiastowaniem Najświętszej Marii Pannie* (k. 119r); G(audeamus omnes) z *Nawiedzeniem św. Elżbiety* (k. 152v); I(n medio ecclesiae) ze św. Dominikiem z zakonnikami i zakonnicami (k. 158v); G(audeamus omnes) z *Koronacją Marii* (k. 169r); G(audeamus omnes) z *Narodzeniem Marii* (k. 173v); B(enedicte domino) ze św. Michałem Archaniołem (k. 178r); G(audeamus omnes) z wyobrażeniem *Wszystkich Świętych*

Il. 5. Graduał br. Wiktoryna, Kraków, Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów, sygn. 2 L, tom 1, okładzina górnej oprawy. Fot. D. Podosek

Il. 6. Graduał br. Wiktoryna, Kraków, Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów, sygn. 2 L, tom 1, okładzina górnej oprawy – fragment (Zygmunt Stary). Fot. D. Podosek

(k. 184v); M(ihi autem nimis) z wizerunkami św. Piotra i św. Pawła (k. 194v). Ponadto wymienić trzeba także 3 inicjały ornamentalne z tłem wypełnionym złotem płatkowym i wicią roślinną na marginesie, o wysokości 1 wiersza zapisu słowno-nutowego (k. 81r, 144r, 150r). Oprawa tego tomu także pochodzi z XVI wieku, nie posiada jednak dekoracji figuralnej, jak w przypadku pierwszej części graduału. Zbudowana jest z desek obleczonych białą świńską skórą, obecnie pożółkłą, na górnej okładce wytłoczony został napis: *GRADVALE | PARS DE TEM | PORE ET DE SAN | CTIS*. Zachowały się także metalowe okucia i zapięcia, analogiczne jak w rękopisie pod sygn. 2 L.

Sekwencjonarz 4 L przetrwał do naszych czasów w najgorszym stanie i zdobi go tylko 1 częściowo obcięty inicjał L(etabundus) z przedstawieniem *Ofiarowania Jezusa w świątyni* na zachowanym fragmencie k. 1. Oprawa kodeksu 4 L, bardzo zniszczona, także pochodzi z XVI wieku i należy do tej samej grupy, co oprawy dwóch poprzednich tomów. Przednia okładzina oprawy zdobiona jest ślepymi tłoczeniami

Il. 7. Graduał br. Wiktoryna, Kraków, Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów, sygn. 2 L, tom 1, okładzina górnej oprawy – fragment (królowa Bona). Fot. D. Podosek

Il. 8. Graduał br. Wiktoryna, Kraków, Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów, sygn. 2 L, tom 1, okładzina górnej oprawy – fragment (Zygmunt August). Fot. D. Podosek

z wzorem diamentowym (pięciopłatkowe kwiaty wewnątrz rombów)⁷. Zachowały się także metalowe okucia, narożniki, rozety, ćwieki, „nóżki” i zapięcia wykonane w tym samym stylu, co w rękopisach 2 L–3 L⁸.

⁷ KUBIENIEC [b.r.], 4 L [brak numeracji stron].

⁸ TAMŻE.

Il. 9. Graduał br. Wiktoryna, Kraków, Archiwum Polskiej Prowinjii Dominikanów, sygn. 2 L, tom 1, okładzina górnej oprawy – fragment (królowa Izabela).
Fot. D. Podosek

Seweryn Lubomlczyk (Roxolanus) w *De vita, miraculis et actis canonisationis sancti Hyacinthii Confessoris Ordinis Fratrum Praedicatorum* (1594) podał, że brat Wiktorynus własnoręcznie spisał oba rękopisy oraz wykonał zdobiące go iluminacje: „manu sui descripsit & picturis delineavit”, co skłoniło przedwojennych badaczy do uznania brata Wiktoryna za autora dekoracji malarskiej wszystkich inicjałów narracyjnych i marginesów obu kodeksów, z opinią tą nie można się jednak zgodzić⁹. Andrzej M. Olszewski dopuszczał udział Wiktoryna w tworzeniu tylko niektórych partii dekoracji malarskiej graduałów¹⁰. Badacz wskazał wzory graficzne dla części miniatur (z rycin autorstwa Albrechta Dürera, Hansa Leonharda Schäufeleina, Martina Schongauera czy Mistrza św. Jana Chrzcziciela), które przejmowane były nie wprost ze sztychów, lecz za pośrednictwem opartych na nich iluminacji¹¹. Barbara Miodońska zwróciła uwagę na niejednorodność dekoracji malarskiej dwutomowego graduału¹².

⁹ LUBOMLCZYK 1594, s. 72; BERSOHN 1900, s. 70–74 i 91–97; KOPERA / LEPSZY 1926, s. 15–27, il. 19–22; LEPSZY 1926, s. 124–128.

¹⁰ OLSZEWSKI 1975, s. 141–142; zob. też KZSP, IV, 3, 2, s. 192, il. 567–572.

¹¹ OLSZEWSKI 1975, s. 141–142.

¹² Miodońska 1964, s. 120, poz. 115.

Il. 10. Graduał br. Wiktoryna, Kraków, Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów, sygn. 3 L, tom 2, k. 79r, inicjał D(ominus). Fot. D. Podosek

Badaczka również dopuszczała udział Wiktoryna w tworzeniu miniatur, uznała jednak, że mógł on być autorem jedynie słabszych malarsko części przedstawień. Barbara Miodońska jako pierwsza zauważyła, że inicjały narracyjne w pierwszym tomie *Graduale* dominikanów krakowskich, wyróżniające się najwyższym poziomem artystycznym, pozostają w ścisłym związku ze stylem Stanisława Samostrzelnika¹³. Autorka wykluczyła jednak udział samego mistrza w powstaniu dekoracji księgi dominikańskiej, za jej twórcę uznając jednego z licznych współpracowników iluminatora z Mogiły, który już w okresie służby u Krzysztofa Szydłowieckiego zatrudniał wielu anonimowych artystów¹⁴. Ich liczba z czasem coraz bardziej się zwiększała, doprowadzając do obniżenia poziomu artystycznego wykonywanych w warsztacie ilu-

¹³ Miodońska 1993, s. 166.

¹⁴ Tj. od około 1511 r., zob. Miodońska 1983, s. 12; Miodońska 2007, s. 65–66.

minacji oraz do rozpowszechnienia się tzw. stylu Samostrzelnika¹⁵. Sygnaturę SC – S(*tanislaus*) C(*laratumbensis*) lub C(*racoviensis*)¹⁶, należy zatem traktować raczej jako podpis „firmy” niż jako dowód autorstwa samego cystersa. Miniaturzyści pracujący w warsztacie Samostrzelnika przyswoili sobie w różnej mierze jego technikę malarską i zasady kompozycji kolorystycznej, chętnie korzystali z wzorów graficznych używanych przez mistrza, niejednrotnie je upraszczając, co ujawnia się w miniaturach dominikańskiego *Graduale*. Beata Górecka, autorka pracy magisterskiej poświęconej dekoracji malarskiej kodeksu Wiktoryna, wyróżniła trzech iluminatorów pracujących nad dekoracją malarską rękopisów 2 L i 3 L¹⁷. Miniaturzyście z pracowni Stanisława Samostrzelnika przypisała ona większość dekoracji malarskiej pierwszego tomu. Iluminacje karty z inicjałem przedstawiającym *Tron Łaski* uznała w całości za jego dzieło, łącznie z wicią roślinną na marginesie. Ten sam iluminator miał także wykonać inicjały roślinne oraz sceny *Bożego Narodzenia*, *Pokłonu Trzech Króli*, *Wniebowstąpienia* i *Zesłania Ducha Świętego* oraz przedstawienia *Modlącego się króla Dawida* i *Monstrancji* (korpusy tych inicjałów wykonać miał inny malarz). Badaczka udowodniła, że iluminator ten współpracował z Samostrzelnikiem najprawdopodobniej już w czasie powstania *Modlitewnika Olbrachta Gasztołda* (1528)¹⁸, miał poważny udział w dekorowaniu *Katalogu arcybiskupów gnieźnieńskich*¹⁹ oraz części przedstawień w *Ewangelistarzu* biskupa Piotra Tomickiego (1533–1534)²⁰ – na pewno partycypował w tworzeniu miniatur przedstawiających św. Szczepana (k. XVIII), św. Wawrzyńca, św. Jana Ewangelistę, *Wniebowstąpienie* (k. XCIII), *Chrzest Chrystusa w Jordanie* (k. XXVIIv), *Tróję Świętą* (k. XCVIIIv) i monstrancję (k. C). Drugi artysta, naśladowca stylu poprzednika, wykonał zdaniem Beaty Góreckiej inicjał z przedstawieniem *Koronacji Marii* i ze św. Andrzejem w drugiej części *graduału*²¹. Trzeci miniaturzysta, którego prace są najsłabsze artystycznie i którego – zdaniem badaczki – można utożsamiać z bratem Wiktorynem, był autorem sceny *Zmartwychwstania* w pierwszej części *graduału*, prawie wszystkich inicjałów w drugim tomie oraz dekoracji marginesów. Według Beaty Góreckiej, iluminator ten był specjalistą w zakresie dekoracji roślinnych, mógł też wykonać inicjał z przedstawieniem *Ofiarowania w świątyni* w sekwencjonarzu (sygn. 4 L)²². Trudno jednak zgodzić się z tym poglądem, zważywszy, że dekoracja roślinna na marginesach pierwszego i drugiego tomu *graduału* prezentuje wysoki poziom artystyczny i została wykonana tą samą ręką.

¹⁵ MIODOŃSKA 1993, s. 166, 188.

¹⁶ Np. w *Modlitewniku* królowej Bony, 1528 r. (Oxford, Bodleian Library, sygn. Douce 40), czy w *Katalogu arcybiskupów gnieźnieńskich*, 1530–1535 r. (Warszawa, Biblioteka Narodowa, sygn. BOZ 5).

¹⁷ GÓRECKA 1994, zob. rozdział *Problem warsztatu i autorstwa*, s. 35–44.

¹⁸ Monachium, Universitätsbibliothek, sygn. Cim. 89 (4° Cod. ms. 1097); zob. MODLITEWNIK OLBRACHTA GASZTOŁDA [2015].

¹⁹ GÓRECKA 1994, s. 37–38.

²⁰ Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej, sygn. Ms. 19; GÓRECKA 1994, s. 39.

²¹ TAMŻE, s. 42.

²² TAMŻE, s. 43–44.

Nad wykonaniem dekoracji malarskiej Graduału brata Wiktoryna pracował zespół specjalistów, w tym z pewnością przynajmniej trzech iluminatorów. Zaslugą Góreckiej jest szczegółowa analiza poszczególnych inicjałów malarskich oraz wskazanie dla nich wzorów w bogatym *œuvre* Samostrzelnika, jednak dokonana przez nią atrybucja poszczególnych partii dekoracji malarskiej kolejnym mistrzom wymaga weryfikacji. Odtworzenie procesu powstawania kodeksów pozwala na zdobycie wiedzy na temat funkcjonowania skryptorium klasztornego oraz sposobu tworzenia ksiąg na potrzeby zakonu dominikanów w Krakowie²³. Kolofon z datą 1536 roku w rękopisie 3 L oraz kartusz z rokiem 1537 na oprawie pierwszego tomu graduału wyznaczają ramy czasowe wykonania kodeksów. Skryptor – brat Wiktoryn – ukończył spisywanie tekstu w 1536 roku, następnie rękopisy zostały ozdobione iluminacjami, a w roku 1537 lub niedługo później pierwszy tom został oprawiony. Ze względu na spójność dekoracji malarskiej oraz budowy opraw obu tomów przyjąć można te same daty dla całego zespołu graduałów. Tzw. radełka jagiellońskie mogły być użytkowane znacznie dłużej po powstaniu wzoru, niemniej jednak w tej sytuacji wydaje się prawdopodobne, że od momentu spisania dzieła do jego oprawienia nie minął więcej niż rok tj. czas potrzebny na uzupełnienie iluminacjami specjalnie pozostawionych przez skryptora miejsc na pergaminie. Należy zwrócić uwagę na wysoką jakość wykonania korpusu liter, złożonych z malowanych światłocieniowo liści akantu oraz dekoracji marginesów w postaci wici roślinnej, ożywionej wizerunkami ptaków lub masek ludzkich. Ta część dekoracji malarskiej w obu częściach graduału została wykonana jako pierwsza, w większości przez tego samego mistrza²⁴ i dopiero na kolejnym etapie prac uzupełniona scenami narracyjnymi, których poziom artystyczny w tomie drugim znacznie odbiega od świetnej klasy iluminacji, zdobiących pierwszą część graduału. Można zatem założyć, że początkowo planowano zlecenie wykonania miniatur w obu kodeksach temu samemu mistrzowi z kręgu Samostrzelnika. Ten zdołał jednak ukończyć jedynie większą partię dekoracji malarskiej pierwszego tomu graduału, a rozpoczęte przez niego zadanie kontynuowali dwaj inni iluminatorzy, o znacznie niższych kompetencjach. Jeden z nich posiadał pewne wykształcenie artystyczne i starał się naśladować styl pierwszego miniaturzysty, odwołując się do wzorów graficznych wykorzystywanych w pracowni Samostrzelnika, podczas gdy drugi mógł wywodzić się ze środowiska klasztornego i możliwe zdaje się utożsamianie go z samym Wiktorynem.

Używając określeń „miniatury Samostrzelnika”, trzeba zatem pamiętać, że kryje się za nimi cały zespół malarzy, wśród których możemy uchwycić iluminatora dominikańskiego graduału. W kodeksie, zachowanym w krakowskim konwencie nie występuje sygnatura Samostrzelnika, a jakość wykonania dekoracji malar-

²³ Literatura dot. organizacji i techniki pracy warsztatów iluminatorskich jest bardzo bogata. Na temat Małopolski zob. np. MIODOŃSKA 2006; ogólnie nt. pracy średniowiecznych iluminatorów np.: ALEXANDER 1992; CLEMENS / GRAHAM 2007.

²⁴ Jak już powiedziano wyżej, jedynie dekoracja marginesów na karcie z inicjałem przedstawiającym *Tron Łaski* różni się stylistycznie od pozostałych bordiur ornamentalnych i została wykonana przez innego iluminatora, być może odpowiedzialnego także za sceny narracyjne.

skiej nie dorównuje dziełom tej klasy, co np. Modlitewnik Zygmunta I z 1524 roku (165 × 115 mm)²⁵ czy Modlitewnik królowej Bony z 1528 roku (130 × 114 mm)²⁶. Są to niewielkie kodeksy przeznaczone do prywatnej modlitwy, wykaligrafowane humanistyczną italicą i ozdobione w renesansowym stylu, podczas gdy Graduał brata Wiktoryna jest typową księgą chórową o bardzo dużym formacie, spisaną pismem gotyckim. Świadczy to o wszechstronności warsztatu mistrza z Mogiły, produkującego różnorodne rękopisy w zależności od potrzeb i charakteru odbiorców, oraz dobitnie ujawnia potrzebę dalszych studiów szczegółowych nad tzw. stylem Samostrzelnika, które powinny dążyć do poznania metod pracy oraz wyróżnienia konkretnych osobowości artystycznych zatrudnionych w jego pracowni. Jeden z autorów iluminacji dominikańskiego rękopisu doskonale znał styl cystersa, potrafił kopiować stosowane przez Samostrzelnika typy fizjonomiczne postaci oraz korzystał z wzorców warsztatowych, co uwidacznia się szczególnie w zbieżnościach kompozycyjnych czy powtarzaniu konkretnych motywów. Świadczy o tym przede wszystkim dostrzeżone przez Barbarę Miodońską bliskie podobieństwo kompozycji *Pokłonu Trzech Króli* w inicjale w pierwszej części graduału dominikańskiego ze sceną o tej samej tematyce na s. 29 w *Katalogu arcybiskupów gnieźnieńskich* (1530–1535), która stanowiła wzór ikonograficzny i formalny dla iluminatora księgi dominikańskiej²⁷. Scena ta występuje także w Modlitewniku Krzysztofa Szydłowieckiego (1524)²⁸. Miniaturzysta dominikańskiego graduału stosuje znany z dzieł sygnowanych przez Samostrzelnika typ postaci o ciężkich, przysadzistych proporcjach ciała, okrągłych twarzach z dużymi, „wylupiastymi” oczami pod ciężkimi powiekami, mięsistymi ustami z lekko wysuniętą do przodu dolną wargą, pucułowatymi policzkami i kędzierzawymi włosami. *Katalog arcybiskupów gnieźnieńskich* nosi sygnaturę Samostrzelnika, przy jego powstaniu musieli jednak pracować liczni współpracownicy mistrza, do których należał zapewne iluminator pierwszej części Graduału Wiktoryna. Oprócz przywołanego już przedstawienia *Pokłonu Trzech Króli* warto też zwrócić uwagę na przedstawienie *Św. Jana na Patmos* na s. 67 w *Katalogu arcybiskupów gnieźnieńskich*, którego młodzieńcza twarz została powtórzona dwukrotnie w graduale dominikańskim w przedstawieniach ukazujących *Wniebowstąpienie* i *Zesłanie Ducha Świętego*. Ponadto w pracowni Samostrzelnika często wykorzystywany był motyw gołębicy, ujętej w silnym skrócie perspektywicznym od dołu, której ciało zbudowane jest z odrębnych brył geometrycznych, np. w dwóch iluminacjach w Modlitewniku królowej Bony: *Czyścić* (k. 150v) i *Zesłanie Ducha Świętego* (k. 229v); w Modlitewniku Olbrachta Gasztołda: *Ofiarowanie Jezusa w świątyni* (k. 193v) i *Św. Anna Samotrzeć* (k. 214v) oraz w scenie *Gloryfikacji Marii* (k. CCXXIIIv) w Ewangelistarzu Tomickiego. Tak samo ujęta sylwetka ptaka poja-

²⁵ Londyn, British Library, sygn. Add. 15281; zob. pełna bibliografia na stronie the British Library: http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_15281 (dostęp: 1.06.2019). O modlitewnikach Jagiellonów zob. przede wszystkim BORKOWSKA 1999. Facsimile: MODLITEWNIK ZYGMUNTA I [2016].

²⁶ Zob. MODLITEWNIK KRÓLOWEJ BONY [2016], s. 6; tam też wcześniejsza literatura.

²⁷ Miodońska 1993, s. 166.

²⁸ Mediolan, Veneranda Biblioteca Ambrosiana, sygn. F277 inf., no 4.

wia się w pierwszej części Graduału Wiktoryna w inicjałach ze scenami *Zesłania Ducha Świętego* i *Tronu Łaski*. Motyw ten występuje jednak na tyle często w twórczości warsztatu Samostrzelnika, że nie można uznać go za element zawężający datowanie poszczególnych miniatur czy naprowadzający na rękę konkretnego współpracownika cysterskiego iluminatora. Zbliżony jest też sposób malowania korony cierniowej Ukrzyżowanego Chrystusa w inicjale z *Tronem Łaski* oraz w będącym dla niego wzorem inicjale z *Chrystusem boleściwym i Matką Boską* w Mszałe Erazma Ciołka (1515)²⁹. Stanisława Samostrzelnika uznaje się za autora jedynie partii dekoracji tego rękopisu, tj. k. 102v z inicjałem G ze sceną *Adoracji Dzieciątka* i bogatą bordiurą ornamentálną. Przedstawienie *Tronu Łaski* w dominikańskim graduale jest niemal dokładnym powtórzeniem kompozycji inicjału o tej samej treści w Ewangelistarzu Tomickiego. Inicjał rozpoczynający tekst na święto Bożego Ciała ukazuje monstrancję ustawioną na parapecie na pierwszym planie. Takie ujęcie tego przedstawienia było popularne w iluminatorstwie krakowskim w 1. połowie XVI wieku, występuje np. w kolektarzu katedry krakowskiej (przed 1526)³⁰ i w graduale bernardyńskim iluminowanym przez brata Józefa z Tyśmienicy na k. XCIX (ok. 1525)³¹, w którym uzyskał szczególnie rozbudowaną formę i niezwykle intensywną kolorystykę. Inne ujęcie tego tematu pojawia się w późniejszym Ewangelistarzu Tomickiego, gdzie monstrancja trzymana jest przez dwa anioły, których twarze odpowiadają opisanemu powyżej typowi fizjonomicznemu postaci w iluminacjach pierwszej części dominikańskiego kodeksu. Świadczy to, że iluminator tej księgi mógł pracować później nad wykonaniem partii dekoracji Ewangelistara. Innymi miniaturami w tym rękopisie, których mógł być on współtwórcą, są m.in. *Chrzest Chrystusa w Jordanie* na k. XXVIIv (postać anioła po lewej stronie) oraz *Gloryfikacja Marii* na k. CCXXIIIv. Pomimo wymienionych podobieństw iluminacji Graduału Wiktoryna do *œuvre* warsztatu Samostrzelnika, należy zaznaczyć, że w księdze dominikańskiej znacznemu uproszczeniu uległo ujęcie pejzaży i kompozycji scen, które np. w porównaniu z *Katalogiem arcybiskupów gnieźnieńskich*, są znacznie uboższe, rysunek staje się bardziej płaszczyznowy, przestrzeń ograniczona, występuje mniejsza dbałość o szczegóły, kosztem wyraźniejszego operowania konturem.

Najbardziej utalentowany z miniaturzystów, „naśladowca stylu Samostrzelnika”, odpowiedzialny był, jak wspomniano, za wykonanie większości inicjałów narracyjnych w pierwszym tomie graduału, który bez wątpienia wyróżnia się najlepszą dekoracją malarską. Jedynie scena *Zmartwychwstania* odbiega znacząco od poziomu artystycznego pozostałych przedstawień i najprawdopodobniej została namalowana przez mniej biegłego iluminatora, starającego się imitować styl i kompozycje cystersa³². Górecka przypisała to przedstawienie najsłabszemu z iluminatorów, którego uznała za Wiktoryna. Należy jednak zwrócić uwagę na zależność kompozycji tej miniatury od

²⁹ Warszawa, Biblioteka Narodowa, sygn. 3306 III, k. 122r.

³⁰ AKKK, Ms. 57.

³¹ Biblioteka XX. Czartoryskich – Oddział Muzeum Narodowego w Krakowie, sygn. Ms. Czart. 3620 V; PŁONKA-BALUS 2016, nr kat. 120, s. 49.

³² Kompozycja tego przedstawienia jest ściśle zależna od *Zmartwychwstania* na k. LXXXIIv w Ewangelistarzu Tomickiego; o wzorcach graficznych dla tej sceny zob. MIODOŃSKA 1983, s. 132.

wizerunku triumfującego Chrystusa na k. LXXXIIv w Ewangelistarze Tomickiego. Dodatkowo, sposób malowania twarzy Zmartwychwstałego w pierwszym tomie graduału dominikańskiego odpowiada stylowi mistrza, który wykonał inicjał ze św. Andrzejem oraz *Koronacją Marii* w części drugiej, i który znacznie lepiej opanował sposób malowania właściwy malarzowi wywodzącemu się z kręgu Samostrzelnika, choć nie osiągnął jego biegłości technicznej. Charakterystyczną cechą stylu tego iluminatora jest podłużny, migdałowy kształt oczu, masywne łuki brwiowe i długi prosty nos, obecne zarówno w wizerunku Chrystusa, jak i św. Andrzeja. Ponadto, spójny jest także sposób malowania szat, ujęcie przestrzeni przedstawienia oraz pejzażu w obu scenach. Być może pierwszy iluminator – uczeń Samostrzelnika – wykonał szkic do inicjału ze *Zmartwychwstaniem*, który został ukończony przez malarza kontynuującego jego zadanie. Ten sam iluminator był odpowiedzialny także za większość inicjałów w drugim tomie Graduału – jego udział, poza wymienionymi już scenami ze św. Andrzejem i *Koronacją Marii*, widoczny jest przede wszystkim w przedstawieniach: *Kościoła w dniu konsekracji*, św. Michała, *Wszystkich Świętych*, św. Piotra i św. Pawła. Znaczne różnice poziomu wykonania przedstawień występują jednak nawet w obrębie jednego inicjału, stąd można przypuszczać, że większość przedstawień w drugiej części graduału jest dziełem „zbiorowym” mistrzów specjalizujących się w poszczególnych typach dekoracji. Tendencje te są dobrze widoczne np. w inicjale ukazującym św. Dominika chroniącego pod habitem dominikanów i dominikanki. Twarz założyciela Zakonu Kaznodziejskiego namalowana została przez drugiego iluminatora, podczas gdy wizerunki zakonników i zakonnic poniżej cechują się mniejszą szczegółowością, rysy są grubsze, poprowadzone mniej starannie i najprawdopodobniej zostały wykonane inną ręką. Najsłabsze artystycznie są inicjały z rękopisu 3 L: *Ofiarowanie Jezusa w świątyni*, *Zwiastowanie*, *Nawiedzenie św. Elżbiety* i *Narodzenie Marii* oraz scena w inicjale L³³ w kodeksie 4 L, gdzie znacząco zostały zaburzone proporcje ciała postaci oraz niepoprawnie została oddana perspektywa. Niski poziom artystyczny tych inicjałów pozwala sądzić, że ich autor nie był wykształcony w zakresie iluminacji ksiąg i mógł specjalizować się w innych czynnościach związanych z produkcją rękopisów³⁴. Biorąc pod uwagę przekaz Seweryna Lubomlczyka, zasadne jest utożsamienie tego iluminatora z bratem Wiktorynem³⁵. Wiadomo, że był on bakałarzem w zakonie św. Dominika i zmarł w 1543 roku w konwencie w Bochni. Oprócz ksiąg przeznaczonych dla macierzystego konwentu, przepisywał on także inne rękopisy, np. graduał norbertanek na Zwierzyńcu pod Krakowem, ufundowany w 1526 roku przez ksienię Annę Grabowską³⁶. Iluminacje wykonał anonimowy

³³ Karta obcięta – zachowany jedynie inicjał L.

³⁴ Wielu kopistów, katedralisów, notariuszy mogło także wykonywać dekorację malarską ksiąg, niejako na marginesie swoich głównych czynności, zob. MIODOŃSKA 1993, s. 76, 87.

³⁵ Por. przyp. 4.

³⁶ Klasztor Norbertanek na Zwierzyńcu w Krakowie, sygn. 508; zob. MIODOŃSKA 1993, s. 54, 190; ŁUCZYŃSKA 2016, s. 282–283; KRZAK-WEISS 2010, s. 169; o *Collectarium* wawelskim zob. też FEDOROWICZ 2007.

Mistrz *Collectarium* wawelskiego, pracujący również dla dominikanów krakowskich³⁷. Fundację tę upamiętnia długi kolofon w języku polskim oraz postać fundatorki trzykrotnie pojawiającej się na miniaturach kodeksu: u stóp swojej patronki, św. Anny (k. 165), wraz z bratem Wiktorynem przed Matką Boską z Dzieciątkiem (k. 43v) oraz klęczącą u stóp patronów klasztoru – św. Jana Ewangelisty i św. Augustyna (k. 45v). Mistrz Kolektarza wawelskiego, choć nie brał udziału w iluminowaniu dominikańskiego Graduału Wiktoryna, odegrał ważną rolę w kształtowaniu dekoracji liturgicznych ksiąg zakonnych w 1. tercji XVI wieku w Krakowie.

Oprawa graduału dominikanów krakowskich otrzymała dekorację wykonaną za pomocą najwcześniejszego znanego typu wycisku zwanego radełkiem jagiellońskim z roku 1537, z przedstawieniem króla Zygmunta I Starego, królowej Bony, Zygmunta Augusta i królowej Izabelli, ukazanych wewnątrz renesansowych nisz³⁸. Pod koniec lat 30. XVI wieku, najprawdopodobniej pod wpływem inspiracji sztuką niemiecką, pojawił się w środowisku krakowskim typ oprawy tłoczzonej za pomocą radełka z przedstawieniami członków rodziny królewskiej Jagiellonów, ujętych w popiersiach, wewnątrz nisz z renesansową ornamentyką³⁹. O popularności tego motywu świadczą kolejne warianty tego wycisku tworzone przez pracownie introligatorskie⁴⁰. Poza dwoma zespołami wizerunków rodziny królewskiej, tzn. drzeworytami w pracy *De Sigismundi Regis temporibus liber* Justusa Decjusza (1521)⁴¹ i czterema medalami autorstwa Jana Marii Padovana (1532) z wizerunkami Zygmunta I, Bony, Zygmunta II Augusta i Izabelli, które zostały wykonane z myślą o prezentowaniu ich razem⁴², znane podobizny Jagiellonów przed 1537 rokiem nie tworzą jednolitych ciągów lecz dotyczą pojedynczych osób, przede wszystkim króla Zygmunta I⁴³. Portrety wyciskane za pomocą tzw. radełek jagiellońskich miały więc na celu nie tylko przekazywać informację o wyglądzie poszczególnych członków rodziny królewskiej, lecz także stanowić potwierdzenie trwałości dynastii po wsze czasy (zapewnionej dzięki narodzinom

³⁷ APPD, *Communale solemne* z 1522 r., sygn. 31 L; *Antyfonarz*, pierwotnie siedmioczęściowy, 1515–1523, sygn. 26 L–30 L, zob. MIODOŃSKA 1993, s. 190.

³⁸ Pierwsza chronologicznie seria wycisków radełkowych z przedstawieniami Jagiellonów pojawiła się w 1537 r.; zob. JAROSŁAWIECKA-GĄSIOROWSKA 1970, s. 323. Podano jedynie wybraną literaturę dotyczącą tzw. radełek jagiellońskich; zob. dalszą bibliografię zamieszczoną w poszczególnych pracach: JAROSŁAWIECKA-GĄSIOROWSKA 1970, s. 332–331; JAROSŁAWIECKA-GĄSIOROWSKA 1971; LEWICKA-KAMIŃSKA 1975, s. 152, 164; KRYNICKA 1980; SZWEJKOWSKA 1987, s. 274, 301; WAGNER 2007, s. 114; TRELIŃSKA 2008, s. 119–124; WAGNER 2010; PŁASZCZYŃSKA 2011, s. 278–281; STORM VAN LEEUWEN 2011, s. 21; nr kat. 51; WAGNER 2012, s. 83–111; WAGNER 2013, s. 81–82; WIDACKA 2013, s. 6; BIAŁY 2015, s. 40; FRANZAK 2016.

³⁹ WAGNER 2010, s. 70.

⁴⁰ W l. 1537–1540 powstało co najmniej pięć serii portretów polskiej rodziny królewskiej; JAROSŁAWIECKA-GĄSIOROWSKA 1970, s. 327. Radełka jagiellońskie były popularną metodą zdobienia opraw także poza środowiskiem krakowskim; zob. WAGNER 2012.

⁴¹ Tj. tablica genealogiczna Jagiellonów, portrety Zygmunta I, małego Zygmunta Augusta i królowej Bony: DECJUS 1521; RUSZCZYCÓWNA 1976, s. 13.

⁴² Zob. ostatnio GRABSKI 1978; PIECH 2003, s. 20; MORKA 2006, s. 321–322 (tam też wcześniejsza literatura).

⁴³ RUSZCZYCÓWNA 1976, s. 13–14; FABIAŃSKI 2015, s. 225.

Zygmunta Augusta oraz ustanowieniu przez Zygmunta I elekcji *viritim*⁴⁴), jej zasług, możliwości zapewnienia wpływów politycznych m.in. poprzez małżeństwa dzieci królewskich, a tym samym optymistycznych widoków na przyszłość. Praktyka dekorowania opraw wizerunkami osób współczesnych (np. portretami autorów dzieł lub przywódców Reformacji) jest odzwierciedleniem ważnego zjawiska, obecnego także w grafice w XVI wieku. Odwoływanie się do wizerunków wykonanych *ad vivum* – potrzeba tworzenia *verae effigiei* – jest wyrazem dążenia do rozszerzania źródeł dziejowych poza materiał pisany oraz dowodem na dostrzeżenie wartości źródeł ikonograficznych.

W przypadku graduła dominikańskiego mamy do czynienia ze standardową księgą liturgiczną, niezbędną do sprawowania liturgii, która została uaktualniona poprzez nawiązanie do obecnej sytuacji politycznej. Poprzez umieszczenie popiersi członków dynastii rządzącej w Królestwie Polskim na oprawie graduła, zakonnikom przybliżano nie tylko prawdziwy wizerunek Jagiellonów, lecz także problematykę związaną z istotą funkcjonowania instytucji państwa. *Pietas* królewska w średniowieczu postrzegana była jako fundament szczęśliwego panowania oraz warunek opieki Boga nad całym państwem, król oraz jego rodzina musieli być zatem wzorem pobożności dla poddanych⁴⁵. Dzięki wprowadzeniu wizerunków Jagiellonów na oprawie kodeksu, podkreślano przychyłność dynastii królewskiej dla klasztoru dominikanów krakowskich, a tym samym opiekę samego Boga. Ze względu na staranne wykształcenie teologiczne, pobierane na Akademii Krakowskiej i często uzupełniane na zagranicznych uczelniach, szczególnie w Bolonii, oraz umiejętności kaznodziejskie i wysoki poziom moralny, dominikanie najczęściej powoływani byli na funkcję spowiedników rodziny królewskiej. Szczególnie bliskie relacje między dworem królewskim a konwentem Świętej Trójcy w Krakowie utrzymywane były zwłaszcza przez ostatnich Jagiellonów, co wyraźnie uwidacznia się przede wszystkim w XVI wieku⁴⁶. Z krakowskiego klasztoru pochodziło aż czterech udokumentowanych źródłowo duszpasterzy króla⁴⁷. Wszyscy wyróżniali się gruntowną intelektualną i duchową formacją zakonną, wysoką moralnością i w większości wykształceniem uniwersyteckim w zakresie teologii, a niejednokrotnie także filozofii, co było dla monarchów świadectwem odpowiedniego przygotowania do pełnienia funkcji spowiednika królewskiego, który był wszakże odpowiedzialny nie tylko za sumienie monarchy, ale niejednokrotnie stawał się także jego bliskim doradcą, zaangażowanym w sprawy państwowe. Spowiednicy i kaznodzieje dominikańscy często pełnili także funkcje o charakterze politycznym – ze względu na przygotowanie intelektualne braci, Zakon Kaznodziejski brał czynny udział w walce z protestantyzmem, zakonnicy pełnili funkcje inkwizytorów, kaznodziejów, spowiedników czy lektorów szkół zakonnych⁴⁸. Królewskie nadania majątko-

⁴⁴ Król Zygmunt I wydał dwa statuty (1530 i 1538) określające zasadę wyboru monarchy – elekcję *viritim*, co miało zapewnić dynastii jagiellońskiej prawo do korony polskiej po wsze czasy; za zwrócenie mojej uwagi na tę kwestię dziękuję dr. Mateuszowi Grzędzie.

⁴⁵ BORKOWSKA 2006, s. 39.

⁴⁶ BORKOWSKA 2001, s. 182; GŁUCH 2002, s. 249; BORKOWSKA 2012, s. 150; BORKOWSKA 2015, s. 14.

⁴⁷ GŁUCH 2002, s. 249.

⁴⁸ TAMŻE, s. 253–254.

we dla dominikańskich konwentów oraz nominacje biskupie były dowodem uznania i sposobem wynagradzania pracy zakonników⁴⁹. W momencie powstania Graduału Wiktoryna funkcję spowiednika Zygmunta Starego pełnił Andrzej Świętek z Parczewa (zm. 1540), przeor klasztoru krakowskiego i prowincjał w latach 1519–1525, 1531–1536, biorący czynny udział w staraniach o kanonizację św. Jacka Odrowąża, którą silnie wspierał monarcha. Andrzej Świętek utrzymywał bezpośrednie kontakty z dworem od roku 1518 do śmierci w 1540 roku⁵⁰. Tzw. radełka jagiellońskie były bardzo popularną formą zdobienia opraw ksiąg w XVI-wiecznym Krakowie, jednak wybór takiej dekoracji oprawy rękopisu z księgozbioru klasztoru Dominikanów na początku stosowania tego typu wycisku, zanim dekoracja ta stała się bardzo modna, także poza środowiskiem krakowskim, można uznać za czytelną manifestację polityczno-ideową zakonników krakowskich.

Dominikanie zlecili wykonanie miniatur oraz opraw ksiąg spisanych przez Wiktoryna świeckim pracownikom, uzupełniając własnymi siłami niedokończoną dekorację malarską. Nie można więc zakładać istnienia niezależnego warsztatu, wykonującego kompletne rękopisy iluminowane na terenie krakowskiego klasztoru. W zakonnym skryptorium spisywano jednak kodeksy na własne potrzeby oraz na zamówienie innych konwentów, czego dowodem jest graduał ksieni norbertanek krakowskich Anny Grabowskiej. Dominikanie utrzymywali kontakty ze świeckimi iluminatorami i introigatorami, co pozwoliło im zamawiać dekorację swoich ksiąg u cenionych artystów, pracujących dla dworu królewskiego i biskupiego na Wawelu, tj. miniaturzysty związanego z najwybitniejszą w tym czasie pracownią miniatorską Stanisława Samostrzelnika czy Mistrza *Collectarium* krakowskiego. Zakonnicy pełniący funkcję spowiedników rodziny królewskiej utrzymywali kontakty z dworem wawelskim, dlatego też prawdopodobne jest, że tą drogą mogli dotrzeć do iluminatora z kręgu Samostrzelnika i zamówić u niego dekorację graduału.

Justyna Łuczyńska-Bystrowska

Institute of Art History, Jagiellonian University in Kraków

The Dominican Gradual by Friar Victorinus, 1536–1537 – the Illuminations and Binding Adorned with so-called „Jagiellonian Jagger”

The paper concerns the illuminations and artistic binding of a three-volume Gradual in the Dominican Monastery in Kraków, known as *Friar Victorinus Gradual* named after the friar who compiled and perhaps also partly decorated the books. The manuscripts are

⁴⁹ KŁOCZOWSKI 1972, s. 45–60; KŁOCZOWSKI 1975, s. 59–61; GŁUCH 2002, s. 254; BORKOWSKA 2001, s. 183, przyp. 41.

⁵⁰ GŁUCH 2002, s. 249, przyp. 37.

preserved in the Archives of the Polish Dominican Province in Kraków, sign. 2 L; 3 L; 4 L. The illuminations adorning the codices were performed by at least three artists. The most outstanding of them derived from the workshop of Stanisław Samostrzelnik, the most recognized 16th-century Kraków miniature painter. Most probably, initially he was engaged to illuminate all three volumes however due to unknown circumstances, he managed to decorate only the first one. The miniatures have been completed by his less skilled follower and by another illuminator of no artistic training, possibly a Dominican in the convent in Kraków – perhaps identical with friar Victorinus. The original 16th-century covers of all three books are preserved. The most interesting one, the cover of the first volume is adorned with busts of the royal family, shown in the Renaissance aediculae, with inscriptions: *SIGISMV[NDUS]* | *BONA* | *SIG. AVG.* | *SABELLA* and date 1537 placed in a cartouche above the head of the princess. The decoration was executed in a technique called the “Jagiellonian jagger”, which was very popular in 16th-century bookbinding in Kraków. Nevertheless, the choice of this kind of artistic cover for a codex executed for the use of the Dominicans should be considered a conscious and explicit political and ideological declaration of the friars in the Kraków monastery, that was closely connected to the royal court.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

KRAKÓW, Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej, sygn. Ms. 57, Kolektarz katedry krakowskiej.

KRAKÓW, Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów:

sygn. 2 L, *Graduale Ordinis Fratrum Praedicatorum* (tzw. Graduał brata Wiktoryna) – *Proprium de tempore (pars hiemalis)*,

sygn. 3 L, *Graduale Ordinis Fratrum Praedicatorum* (tzw. Graduał brata Wiktoryna) – *Proprium de tempore (pars aestiva) et de sanctism*,

sygn. 4 L, *Graduale Ordinis Fratrum Praedicatorum* (tzw. Graduał brata Wiktoryna) – sekwencjonarz,

sygn. 26 L–30 L, antyfonarz,

sygn. 31 L, *Communale solemne*,

sygn. Ms. 19, Ewangelistarz biskupa Piotra Tomickiego,

sygn. Kr 5, Arnolf Presinus, *Descriptio Gradualium, Antiphonarium, Psalteriorum, Procesionalium aliorum librorum choralium*, 1649 *Conventus cracoviensis (SS. Trinitatis Fratrum Praedicatorum)*.

KRAKÓW, Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie, sygn. Ms. Czart. 3620 V, graduał bernardyński.

KRAKÓW, Biblioteka Klasztoru Sióstr Norbertanek na Zwierzyńcu, sygn. 508, graduał norbertanek.

LONDYN, British Library, sygn. Add. 15281, Modlitewnik Zygmunta I Starego.

MONACHIUM, Universitätsbibliothek, sygn. Cim. 89 (4° Cod. Ms. 1097), Modlitewnik Olbrachta Gasztolda.

OXFORD, Bodleian Library, sygn. Douce 40, Modlitewnik królowej Bony.

WARSZAWA, Biblioteka Narodowa:

sygn. 3306 III, Mszał Erazma Ciołka,

sygn. BOZ 5, *Katalog arcybiskupów gnieźnieńskich*.

Źródła drukowane

- DECIUS 1521: Iodocus Ludovicus Decius, *De Sigismundi Regis temporibus liber*, Cracouiae: Vietor 1521.
- LUBOMŁCZYK 1594: Seweryn Lubomłczyk (Roxolanus), *De vita, miraculis et actis canonisationis sancti Hyacinthii Confessoris Ordinis Fratrum Praedicatorum*, Romae 1594.
- MODLITEWNIK KRÓLOWEJ BONY [2016]: *Modlitewnik królowej Bony, 1528 r. – facsimile*, wstęp Rafał Wójcik, „Libri Precationum Illuminati Poloniae Veteris. Facsimila”, eds. Catharina Krzak-Weiss, Raphaël Wójcik, Wieslaus Wydra), Poznań 2016.
- MODLITEWNIK OLBRACHTA GASZTOŁDA [2015]: *Modlitewnik Olbrachta Gasztołda kanclerza wielkiego litewskiego 1528 r. – facsimile*, wstęp Rafał Wójcik, „Libri Precationum Illuminati Poloniae Veteris. Facsimila”, eds. Catharina Krzak-Weiss, Raphaël Wójcik, Wieslaus Wydra, Poznań 2015.
- MODLITEWNIK ZYGMUNTA I [2016]: *Modlitewnik Zygmunta I Starego – facsimile*, wstęp Rafał Wójcik, Poznań 2016.

Opracowania

- ALEXANDER 1992: Jonathan J. G. Alexander, *Medieval Illuminators and their Methods of Work*, New Haven–London 1992.
- BERSOHN 1900: Mathias Bersohn, *O iluminowanych rękopisach polskich*, Warszawa 1900.
- BIAŁY 2015: Agnieszka Biały, Szesnastowieczne oprawy z krakowskiej szkoły intrologatorskiej na przykładzie kolekcji z Biblioteki Jasnogórskiej – wybrane problemy, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr hab. Leonarda Ogiermana, prof. US, w Uniwersytecie Śląskim, [mps] Katowice 2015 (on-line <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/203098>, dostęp: 19.02.2018).
- BORKOWSKA 1999: Urszula Borkowska, *Królewskie modlitewniki. Studium z kultury religijnej epoki Jagiellonów (XV i początek XVI wieku)*, („Towarzystwo Naukowe KUL. Źródła i monografie” 177), Lublin 1999.
- BORKOWSKA 2001: Urszula Borkowska, *Królewscy spowiednicy*, [w:] *Ludzie. Kościół. Wierzenia. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy Środkowej (średniowiecze – wczesna epoka nowożytna)*, Warszawa 2001, s. 173–194.
- BORKOWSKA 2006: Urszula Borkowska, *Pietas regia. Formy królewskiej pobożności w późnośredniowiecznej Polsce*, [w:] *Król w Polsce XIV i XV wieku*, red. Andrzej Marzec, Maciej Wilamowski, Kraków 2006, s. 39–56.
- BORKOWSKA 2012: Urszula Borkowska, *Dynastia Jagiellonów w Polsce*, Warszawa 2012.
- BORKOWSKA 2015: Urszula Borkowska, *Życie na dworze Jagiellonów*, [w:] *Europa Jagiellonica (1386–1572). Sztuka, kultura i polityka w Europie Środkowej*, red. Przemysław Mrozowski, Paweł Tyszk, Piotr Węcowski, („Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum. Studia i materiały” 5), Warszawa 2015, s. 9–20.
- CLEMENS / GRAHAM 2007: Raymond Clemens, Timothy Graham, *Introduction to Manuscript Studies*, Ithaca 2007.
- FABIAŃSKI 2015: Marcin Fabiański, *Dlaczego Jagiellonowie ufundowali nowy pałac na Wawelu*, [w:] *Patronat artystyczny Jagiellonów*, red. Marek Walczak, Piotr Węcowski, („Studia Jagiellonica” 1), Kraków 2015, s. 197–234.
- FEDOROWICZ 2007: Szymon Fedorowicz, *Kolektarz Wawelski sprzed 1526 roku: świadek liturgii Kościoła krakowskiego w XV, XVI i XVII wieku*, („Monumenta Sacra Polonorum” 3), Kraków 2007.

- FRANCZAK 2016: Radosław Franczak, *Oprawa Homiliarum z pełnopostaciowym wyciskiem radełka jagiellońskiego w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie*, „Biblioteka”, 20 (29), 2016, s. 55–69.
- GŁUCH 2002: Grzegorz Głuch, *Dominikańscy spowiednicy i kaznodzieje Jagiellonów*, [w:] *Dominikanie w środkowej Europie w XIII–XV wieku. Aktywność duszpasterska i kultura intelektualna*, red. Jerzy Kłoczowski, Jan Andrzej Spież, („Studia nad historią dominikanów w Polsce” 3), Poznań 2002, s. 239–258.
- GÓRECKA 1994: Beata Górecka, *Dekoracje malarskie w Graduale dominikańskim z 1536 roku przepisany przez brata Wiktoryna*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. Jerzego Gądomskiego w Instytucie Historii Sztuki UJ, [mps] Kraków 1994 (dostęp: Biblioteka Instytutu Historii Sztuki UJ).
- GRABSKI 1978: Józef Grabski, *Wizerunki rodziny królewskiej Zygmunta I Starego na medalach Jana Marii Padovano z 1532 r. w dawnej kolekcji książąt d’Este w Modenie*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 22, 1978, nr 1 (83), s. 22–33.
- JAROSŁAWIECKA-GĄSIOROWSKA 1970: Maria Jarosławiecka-Gąsiorowska, *Ikonografia świecka na oprawach XVI i XVII w.*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 6, 1970, s. 315–337.
- JAROSŁAWIECKA-GĄSIOROWSKA 1971: Maria Jarosławiecka-Gąsiorowska, *Radełka jagiellońskie*, hasło kat. [w:] *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. Aleksander Birkenmajer, Wrocław 1971, s. 2047–2048.
- KATALOG RĘKOPISÓW: Anna Zajchowska, Jakub Kubieniec, Wojciech Świeboda, Dagmara Wójcik-Zega, Włodzimierz Zega, *Katalog rękopisów średniowiecznych z Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie*, [mps] Warszawa [b.r.] (dostęp: Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie).
- KŁOCZOWSKI 1972: Jerzy Kłoczowski, *Polska prowincja dominikańska za Zygmunta Augusta w świetle akt kapituł prowincjalnych*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, 20, 1972, 2, s. 45–60.
- KŁOCZOWSKI 1975: Jerzy Kłoczowski, *Zakon Braci Kaznodziejów w Polsce 1222–1972. Zarys dziejów*, [w:] *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, t. 1, red. Jerzy Kłoczowski, Warszawa 1975, s. 19–158.
- KOPERA / LEPSZY 1926: Feliks Kopera, Leonard Lepszy, *Iluminowane rękopisy księgozbiorów oo. Dominikanów i oo. Karmelitów w Krakowie*, („Zabytki Sztuki w Polsce” 2), Kraków 1926.
- KRYNICKA 1980: Maria Krynicka, *Oprawy książkowe z herbami ostatnich Jagiellonów w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie”, 12, 1980, s. 23–59.
- KRZAK-WEISS 2010: Katarzyna Krzak-Weiss, *Od iluminatorstwa do grafiki książkowej. Kilka uwag o graficznych pracach Mistrza Collectarium wawelskiego*, „Biblioteka”, 14, 2010, 23, s. 163–178.
- KUBIENIEC [br]: Jakub Kubieniec, 2 L; 3 L; 4 L, [w:] KATALOG RĘKOPISÓW.
- KZSP: *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 4: *Miasto Kraków*, cz. 3: *Kościół i klasztor Śródmieście*, 2, red. Izabella Rejduch-Samkowa i Jan Samek, Warszawa 1978.
- LEPSZY 1926: Leonard Lepszy, *Miniaturzyści dominikańscy*, „Rocznik Krakowski”, 20, 1926, s. 117–136.
- LEWICKA-KAMIŃSKA 1975: Anna Lewicka-Kamińska, *Dzieje oprawy książkowej w Polsce. Stan Badań, problematyka i postulaty*, [w:] *Dawna książka i kultura. Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce*, red. Stanisław Grzeszczuk, Alodia Kawecka-Gryczowa, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 144–168.

- ŁUCZYŃSKA 2016: Justyna Łuczyńska, *Wpływ liturgii oraz kultów propagowanych przez biskupa Jana Konarskiego (1503–1524) na malarstwo książkowe w Krakowie*, [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, red. Marek Walczak, Kraków 2016, t. 1, s. 279–294, ilustracje w t. 2, s. 113–118.
- MĄCZYŃSKI 1845: Józef Mączyński, *Pamiętka z Krakowa*, cz. 2, Kraków 1845.
- MIODOŃSKA 1964: Barbara Miodońska, *Malarstwo miniaturowe* [w:] *Sztuka w Krakowie 1350–1550*, Katalog wystawy, Muzeum Narodowe w Krakowie, red. Adam Bochnak, Maria Kopffowa i in., Kraków 1964, s. 91–121.
- MIODOŃSKA 1983: Barbara Miodońska, *Miniatury Stanisława Samostrzelnika*, Warszawa 1983 (przedruk: MIODOŃSKA 2007).
- MIODOŃSKA 1993: Barbara Miodońska, *Małopolskie malarstwo książkowe 1320–1540*, Warszawa 1993.
- MIODOŃSKA 2006: Barbara Miodońska, *Organizacja i technika pracy iluminatorów małopolskich w latach 1400–1520*, [w:] *Stanisław Samostrzelnik*, red. Małgorzata Anna Quinkenstein, Kórnik 2006.
- MIODOŃSKA 2007: Barbara Miodońska, *Świat malarski Stanisława Samostrzelnika. Miniatury*, „Cistercium mater nostra”, 1, 2007, s. 63–78 (przedruk [z:] MIODOŃSKA 1983).
- MORKA 2006: Mieczysław Morka, *Sztuka dworu Zygmunta I Starego. Treści polityczne i propagandowe*, Warszawa 2006.
- OLSZEWSKI 1975: Andrzej Mieczysław Olszewski, *Pierwowzory graficzne późnogotyckiej sztuki małopolskiej*, („Studia z historii sztuki” 23), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975.
- PIECH 2003: Zenon Piech, *Monety, pieczęcie i herby w systemie władzy Jagiellonów*, Warszawa 2003.
- PIKULIK 2001: Jerzy Pikulik, *Polskie graduały średniowieczne*, Warszawa 2001.
- PŁASZCZYŃSKA 2011: Katarzyna Płaszczyńska, *Dekoracja opraw skórzanych XVI–XVII w. – figuracyjne motywy na radełkach (na przykładzie opraw z Biblioteki Księży Misjonarzy w Krakowie)*, [w:] *Problemy edytorstwa, bibliologii i typografii*, red. Agata Ptak, Katarzyna Baran, Lublin 2011, s. 271–282.
- PŁONKA-BĄŁUS 2016: Katarzyna Płonka-Bąłus, *Inwentarz średniowiecznych i nowożytnych europejskich rękopisów iluminowanych Biblioteki Książąt Czartoryskich*, pdf, Kraków 2016, http://media.mnk.pl/images/upload/oddzialy/czartoryscy/biblioteka/pliki/Inwentarz_sredniowiecznych_i_nowozytnych_europejskich_rekopisow_iluminowanych_BCz.pdf (dostęp: 15.06.2018).
- RUSZCZYCÓWNA 1976: Janina Ruszczycówna, *Nieznane portrety ostatnich Jagiellonów*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, 20, 1976, s. 5–119.
- STORM VAN LEEUWEN 2011: Jan Storm van Leeuwen, *The Golden Age of Bookbinding in Cracow 1400–1600*, Kraków 2011.
- SZWEJKOWSKA 1987: Helena Szwejkowska, *Książka drukowana XV–XVIII wieku*, wyd. V poprawione, Wrocław–Warszawa 1987.
- TRELIŃSKA 2008: Barbara Trelińska, *Portrety jagiellońskie na oprawach starodruków z Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie*, [w:] *Książki i Historia. Księga Jubileuszowa ofiarowana dr. Zdzisławowi Bieleniowi z okazji 50-lecia nieprzerwanej pracy w Bibliotece Hieronima Łopacińskiego w Lublinie*, Lublin 2008, s. 119–126.
- WAGNER 2007: Arkadiusz Wagner, *Historyczno-artystyczny warsztat historyka książki w badaniach nad nowożytnym introligatorstwem*, [w:] *Bibliologia. Problemy badawcze nauk humanistycznych*, red. Dariusz Kuźmina, Warszawa 2007, s. 109–119.
- WAGNER 2010: Arkadiusz Wagner, *Radełka jagiellońskie – fenomen introligatorstwa polskiego XVI–XVIII w.*, „Spotkania z Zabytkami”, 2010, nr 5/6, s. 70–71.

- WAGNER 2012: Arkadiusz Wagner, *Poznańskie radełko jagiellońskie z lat czterdziestych XVI wieku. Problem treści ideowo-politycznych i wzorów ikonograficznych*, „Roczniki Biblioteczne”, 2012, s. 83–111, il. 1–15.
- WAGNER 2013: Arkadiusz Wagner, *Introligatorstwo poznańskie XVI wieku jako historyczno-artystyczna terra incognita*, [w:] *Sztuka w Wielkopolsce*, red. Michał Błaszczyszński i in., Poznań 2013, s. 68–87, il. 1–3a–c.
- WIDACKA 2013: Hanna Widacka, *Portrety Zygmunta II Augusta na plakietach introligatorskich XVI wieku*, „Kronika Zamkowa”, 1–2 (65–66), 2013, s. 5–15.

Anna Wyszynska
Instytut Historii Sztuki UJ, Kraków

Liber geneseos illustriis familiae Schidloviciae
Stanisława Samostrzelnika.
Przyczynek do badań kostiumologicznych
nad uzbrojeniem ochronnym

W obliczu ograniczonej liczby zachowanych ubrań, badania z zakresu historii ubioru wciąż w znacznej części opierają się na źródłach ikonograficznych. Jednak w publikacjach kostiumologicznych ostatnich lat wyraźnie odchodzi się od wartościowania dzieł sztuki, opierającego się wyłącznie na stopniu realizmu przedstawionych elementów. Autorzy coraz chętniej podejmują kwestie związane ze skomplikowanymi kodami westymentarnymi funkcjonującymi w społeczeństwie i próbami ich odwzorowania w przestrzeni dzieła sztuki¹. Wraz ze społecznym zainteresowaniem ubiorem, u progu nowożytności zmieniła się jego funkcja w obrazie – nie był już wyłącznie odbiciem świata rzeczywistego, ale stał się artystycznym środkiem wyrazu, osadzającym postać w czasie i przestrzeni, mówiącym o jej statusie społecznym, pochodzeniu, poglądach politycznych, aspiracjach etc². Przedstawiane stroje jednocześnie równie dużo mówią o artyście, jego warsztacie czy jego inspiracjach³.

Zagadnienie podjęte w niniejszym tekście ma na celu rozwinięcie spojrzenia na strój i zbroję, a tym samym – włączenie problematyki przedstawień uzbrojenia ochronnego do badań kostiumologicznych. Czy zbroję można traktować jako „przebranie”, które przywdziewa model? Czy może stać się kostiumem w wymiarze ikonograficznym (jako komplet istnieć wyłącznie w przestrzeni dzieła sztuki, a nie w świecie rzeczywistym)? Pomimo że zbroja ma swoją własną specyfikę (ze względu na pierwotne funkcje ochronne i materiał, z jakiego została wykonana), to wyjęta z otoczenia bitwy, ztraca pierwotną funkcjonalność, stając się przede wszystkim wizual-

¹ TAYLOR 2002, s. 116–120; ADAMSKA 2016; CURRIE 2016.

² VINCENT 2003, s. 1–11; RUBLACK 2010; WYSZYŃSKA 2013, s. 23–26; RUBLACK / HAYWARD 2015; PAUK 2016.

³ BRIDGEMAN 1998; GORDENKER 2001; FRICK 2002; DE WINKEL 2006.

nym komunikatem. Czy wobec tego można badać ją jak strój czy kostium⁴? Stephen V. Grancsay słusznie chyba zauważył, że stroje i zbroje noszone były razem, a więc razem ewoluowały też ich formy⁵.

Punktem wyjścia niniejszych rozważań jest dobrze znany w literaturze naukowej, iluminowany cykl wizerunków członków rodziny Szydłowieckich. Skupienie się na pojedynczym zabytku powstałym w warsztacie jednego z najwybitniejszych małopolskich iluminatorów XVI wieku umożliwia też próbę prześledzenia inspiracji artysty, który za pomocą uzbrojenia ochronnego nie tylko podkreśla rycerską tradycję rodu, lecz także akcentuje ewolucję stylową zbroi, indywidualizując poszczególnych mężczyzn na tle grupy.

W zbiorach kórnickiej biblioteki Polskiej Akademii Nauk, pod sygnaturami MK 3641–3651, przechowywanych jest jedenaście całostronicowych miniatur wyciętych z *Liber geneleos illustriis familiae Schidloviciae* (tzw. genealogicznej księgi rodziny Szydłowieckich). Stosunkowo dużych rozmiarów iluminacje (300 × 210 mm) początkowo ilustrowały kilkunastostronicową księgę, opisującą historię trzech pokoleń rodu Szydłowieckich herbu Odrowąż. Prawdopodobnie pod koniec lat 30. XVI wieku Mikołaj Szydłowiecki zamówił tekst, a stworzenie miniatur zlecił krakowskiemu warsztatowi Stanisława Samostrzelnika. Ukończenia prac fundator jednak nie doczekał – zmarł w lutym 1532 roku⁶. Dzieło przeszło w ręce jego brata, Krzysztofa Szydłowieckiego, kanclerza wielkiego na dworze Zygmunta I Starego. Po jego śmierci księga trafiła wraz z wianem pogrobowej córki Krzysztofa, Elżbiety, do majątku Mikołaja Czarnego. W rękach Radziwiłłów z Nieświeża pozostała aż do początku wieku XIX, kiedy przeszła na własność Kajetana Kwiatkowskiego, byłego bibliotekarza Dominika Radziwiłła, od którego zakupił ją do kórnickiej biblioteki Tytus Działyński⁷.

Już w latach 30. XIX wieku hrabia Działyński podjął pierwsze próby wydania kodeksu, ale cel udało mu się osiągnąć dopiero dwadzieścia lat później. Nakładem paryskiej drukarni Crapeleta, prawdopodobnie w 1852 roku, wyszły dwa papierowe wydania z tekstem księgi (małe i wielkie folio), dwunastoma graficznymi reprodukcjami miniatur oraz dodatkowymi rycinami przedstawiającymi dzieła związane z ostatnim męskim pokoleniem Szydłowieckich (nagrobkami Krzysztofa i Mikołaja, medalem z podobizną Krzysztofa oraz pieczęciami)⁸. Tytus Działyński nie poprzestał jednak na wydaniach papierowych – zlecił sporządzenie kilku egzemplarzy pergaminowych, składających się z luźnych kart z tekstem zapisanym szwabachą, z ręcznie malowanymi kopiami miniatur i inicjałów⁹.

⁴ Próbę taką podjął Stefan Krause, opracowując *zbroję kostiumową* (tzw. *costume armour*) Wilhelma von Rogendorfa. Por. KRAUSE 2017, s. 45–58.

⁵ GRANC SAY 1950, s. 177. O wzajemnych zależnościach między modą a uzbrojeniem pisał już Paul Post, omawiając malarstwo miniaturowe. Por. POST 1910. Tematyka ta zresztą w ciągu ostatnich lat była dość często podnoszona w literaturze, zob. np. PATTERSON 2009.

⁶ Por. KIESZKOWSKI 1912, s. 33; SMOLEŃ 1995, s. 34.

⁷ KIESZKOWSKI 1912, s. I–XXI; MİDOŃSKA 1983, s. 25–26; STARZYŃSKI 2007a, s. 94.

⁸ KIESZKOWSKI 1912, s. VII–VIII; STARZYŃSKI 2007a, s. 94.

⁹ Zachowały się one m.in. w zbiorach Biblioteki Kórnickiej i Biblioteki Książąt Czartoryskich.

Historia książki urywa się nagle, prawdopodobnie niedługo po przygotowaniu wydań Działyńskiego. W niejasnych okolicznościach znika tekst oraz jedna z całostronicowych miniatur przedstawiająca Jakuba Szydłowieckiego, a pozostałe iluminacje (scena *Nadania herbu Odrowąż protoplaście rodu* (il. 1) i dziesięć wizerunków Szydłowieckich) zaczynają funkcjonować jako luźne karty. Choć książka uległa nieodwracalnemu zniszczeniu, to dzięki Działyńskiemu została wprowadzona do obiegu naukowego, a wydanie z rycinami czy kopie faksymilowe umożliwiają nam dziś rekonstrukcję zaginionej miniatury.

Liber geneleos illustris familie Schidloviciae należy do popularnego w XVI wieku gatunku piśmiennictwa genealogiczno-panegirycznego, ale – jak zauważyła Barbara Miodońska – wyróżnia się wśród dzieł polskiego malarstwa książkowego, gdyż ukazuje wizerunki osób połączonych więzami pokrewieństwa, a nie sprawowaną godnością czy urzędem¹⁰. Jednocześnie pozostaje interesującym źródłem historycznym, mówiącym o zasługach kolejnych Szydłowieckich¹¹.

Miniatury ukazują jedenastu członków rodu, ale nie są to wyłącznie mężczyźni. Cykl rozpoczyna przedstawienie Stanisława Szydłowieckiego (1405–1493/4) (il. 2), dalej pojawiają się wizerunki jego dwóch żon (Barbary herbu Abdank oraz Zofii z Goździkowa herbu Łabędź) oraz synów z obu małżeństw (Jakuba (il. 3), Krzysztofa (il. 5), Piotra (il. 4), Pawła¹², Mikołaja (il. 6) i Marcina (il. 7)). Oprócz wymienionych, przedstawiono jeszcze dwie kobiety – Annę z Tęczyńskich herbu Topór (żonę Mikołaja Szydłowieckiego¹³) oraz Barbarę, córkę Jakuba Szydłowieckiego¹⁴.

Ubiory męskie i uzbrojenie ochronne w *Liber geneleos...*

W scenie *Nadania herbu Odrowąż* (zob. il. 1) ubrany w pozłacaną zbroję protoplasta rodu Szydłowieckich klęczy przed królem (czy raczej cesarzem), który podaje mu tarczę herbową¹⁵. Rycerz ma na sobie pełną zbroję białą z ozdobnymi złotymi na-

¹⁰ Miodońska 1983, s. 25–26.

¹¹ Puget 1999. Jako podstawowe źródło potraktował *Liber geneleos...* również Kieszkowski 1912.

¹² Wizerunek Pawła Szydłowieckiego stanowi wyjątek – mężczyzna został przedstawiony w stroju kanonicznym.

¹³ W tym miejscu warto zasygnalizować niezwykle interesującą kwestię – otóż zarówno wydanie Crapeleta, jak i ręcznie malowane kopie wizerunków, z nieznanych powodów, błędnie powtarzają miniaturę z przedstawieniem Anny z Tęczyńskich herbu Topór. Na oryginalnej iluminacji z *Liber geneleos...* Anna (podobnie zresztą jak Barbara) została ukazana w $\frac{3}{4}$ zwrócona w lewo. Natomiast na rycinie, kobieta została przedstawiona frontalnie, z głową nieznacznie opuszczoną, zwróconą w prawo.

¹⁴ Co ciekawe, chociaż już w 1510 r. poślubiła ona Jana Spytkę Tarnowskiego, to jego wizerunek w *Liber geneleos...* się nie pojawił. Dotychczas badacze nie podjęli próby odpowiedzi na pytanie o to, dlaczego to właśnie portret Barbary, a nie na przykład jej siostry Zofii (zaślubionej Stanisławowi Lasockiemu, panu na Brzezinach w 1519 r.) trafił do książki. Niemniej jednak wydaje się warte podkreślenia, że została ona przedstawiona jako postać autonomiczna, nie stanowiąca rodzaju pendant wobec wizerunku męża.

¹⁵ Starzyński zwraca uwagę, że kształt tarczy nawiązuje do tarczy turniejowej (charakterystyczne wycięcie), co pozwala datować ją na 1. połowę XVI w., zob. Starzyński 2007a, s. 95.

Il. 1. *Liber genealogie illustris familie Schidloviciae*, Kórník, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk, sygn. MK 3641, *Nadanie herbu Odrowąż protoplaście rodu Szydłowieckich*. Fot. Biblioteka Kórnicka

II. 2. Caspar Joseph, Stanisław Szydlowiecki, kopia miniatury z *Liber geneseos illustris familiae Schidloviciae*, 1829, Kórnik, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk, MK 3322. Fot. Biblioteka Kórnicka

Il. 3. Jakub Szydłowiecki, miedzioryt według miniatury z *Liber geneleos illustris familiae Schidloviciae* za: Tytus Działyński, *Liber geneleos illustris familiae Schidloviciae MDXXXI*, Poznań 1852, tabl. 4. Fot. Polona

Il. 4. *Liber genealogiarum illustris familiae Schidloviciae*, Kórník, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk, sygn. MK 3646, Piotr Szydłowiecki. Fot. Biblioteka Kórnicka

Il. 5. *Liber geneleos illustris familiae Schidloviciae*, Kórník, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk, sygn. MK 3645, Krzysztof Szydlowiecki. Fot. Biblioteka Kórnicka

Il. 6. *Liber geneleos illustris familiae Schidloviciae*, Kórnik, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk, sygn. MK 3648, *Mikołaj Szydłowiecki*. Fot. Biblioteka Kórnicka

Il. 7. *Liber geneleos illustris familiae Schidloviciae*, Kórník, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk, sygn. MK 3651, Marcin Szydlowiecki. Fot. Biblioteka Kórnicka

kolannikami, nałokciami, naramiennikami i kołnierzem. Napierśnik i folgowa szorca są zaokrąglone, ozdobione pionowymi kanelurami charakterystycznymi dla zbroi 1. ćwierci XVI wieku. Również trzewiki (sabatony), powtarzające kształtem tzw. *Kuhmaulschuhe*, czyli „buty w krowi pysk”, wskazują wyraźnie na wiek XVI. Hełm z podniesioną zasłoną w typie armetu (czyli późniejszej, włoskiej odmiany przyłbicy), chociaż pojawił się jeszcze w wieku XV, w zestawieniu z pozostałymi elementami zbroi nie wprowadza dysonansu.

Strój władcy wydaje się charakterystyczny dla 1. połowy XVI wieku (podbita ciemnym futrem ugrowa szuba o rozcinanych rękawach, biała marszczona koszula ozdobiona złotym haftem i widoczne spod płaszcza łososiowe, workowate rękawy zbierane przy nadgarstku). Na liczne aktualizacje ubioru można też wskazać w tłumie obserwatorów. Występują tu męskie sajany, marszczone koszule z wysokimi kołnierzami oraz nakrycia głowy – męskie czepce, berety i zdobione pawimi piórami aksamitne kapelusze z szerokim rondem. Artysta sięgnął również po orientalizujące elementy ubioru – turbany, zapinane na pętlce kaftany lub wysokie, stożkowate, filcowe czapki z futrzanym otokiem¹⁶. Aktualizacja strojów i zbroi, na co zwróciła już uwagę Teresa Jakimowicz, podkreśla uniwersalność czasu i miejsca¹⁷. Jako ilustracja legendy herbowej¹⁸, przedstawienie to funkcjonuje poza czasem, ukazuje uniwersalną ceremonię dworską i oddziałuje na teraźniejszość, potwierdzając status rodu Szydłowieckich u progu XVI wieku.

Zupełnie inaczej rzecz ma się w przypadku pozostałych miniatur, przedstawiających kolejnych mężczyzn z rodziny Szydłowieckich – artysta starał się osadzić ich w konkretnym czasie. I tak Stanisław Szydłowiecki (il. 2) został bez wątpienia przedstawiony w zbroi wcześniejszej, a nie współczesnej artyście. Ma rację Miodońska, pisząc, że samo upozowanie postaci nosi znamiona archaizacji – „późnogotyckiej” sztywności nadaje mu przede wszystkim układ nóg, które w przeciwieństwie do przykładów z pozostałych portretów są złączone¹⁹. Mężczyzna ma na sobie pełną zbroję płytową (skrzyńcową) o charakterystycznym, nieco kanciastym kształcie napierśnika²⁰. Uzupełnienie stanowią złożone naramienniki, nałokcie i nakolanniki, które ozdobione zostały dekoracyjnym wzorem liści akantu. Trzewiki, powtarzające kształt modnego obuwia, są wydłużone i zastrzone na końcach, również nawiązując do form jeszcze piętnastowiecznych. Uwagę zwraca leżąca na ziemi salada²¹ z odsuniętą zasłoną, późny typ tego rodzaju hełmu. Ostatecznie stroju dopełnia złoty pas

¹⁶ Pojawiają się one również na kartach *Kodeksu Baltazara Behema* (Kraków, Biblioteka Jagiellońska, rkps 16). Por. WYSZYŃSKA 2012, s. 79–82.

¹⁷ JAKIMOWICZ 1985, s. 118.

¹⁸ Por. Miodońska 1983, s. 80; STARZYŃSKI 2007a, s. 95; KAZAŃCZUK 1990, s. 14–15, 25, 169.

¹⁹ Również Kieszkowski przekonany był, że artysta musiał odwoływać się do przedstawienia z nagrobka Stanisława, zob. KIESZKOWSKI 1912.

²⁰ Należy zwrócić uwagę przede wszystkim na kształt napierśnika, który nie jest jeszcze wyprofilowany i silnie zaokrąglony. Takie ostre załamanie w kształcie napierśnika pojawia się w sztuce już w latach 30. i 40. XV w.

²¹ Żygulski błędnie widzi w niej hełm typu łebka, zob. ŻYGULSKI JUN. 1975, s. 208.

oraz fryzura Stanisława – długie, rozpuszczone włosy sięgające ramion. Mężczyzna ma przypięty do pasa półtora- lub dwuręczny miecz z charakterystycznie wydłużoną rękojeścią zakończoną gruszkowatą głowicą. W prawej, podniesionej dłoni trzyma buzdygan (maczugę rycerską) z trójkątnymi piórami²².

Pierwsze przemiany stylowe w zbroi widać już w przedstawieniu najstarszego z portretowanych synów Stanisława – Jakuba (1453–1509) (il. 3). Chociaż sama miniatura się nie zachowała, to pewnych istotnych informacji dostarcza rycina z XIX-wiecznego wydania Crapeleta. Jakub przedstawiony został w zbroi noszącej znamiona stylu renesansowego, którą Żygulski jun. określa jako „zbroję o charakterze wczesnomaksymiliańskim”²³. Napierśnik jest już widocznie zaokrąglony, a talia zdaje się być obniżona względem tej na przedstawieniu ojca. Nieznacznemu zaokrągleniu ulega również folgową szorca, spod której widoczna jest kolczuga. Istotną różnicą są trzewiki, o czubkach zakończonych prosto. W przeciwieństwie do wizerunku Stanisława, zbroja Jakuba pozbawiona jest dekoracji (być może na oryginalnej iluminacji była ona monochromatyczna?). Dopełnia ją hełm z grzebieniem, który zdaje się przyjmować formę armetu (przyłbicy). Najciekawszym dodatkiem jest jednak nakrycie głowy Jakuba. Długie, sięgające ramion rozpuszczone loki przykryte zostały aksamitnym kapeluszem²⁴. Jest to w *Liber geneleos...* jedyny przykład męskiego nakrycia głowy, które zostało zestawione ze zbroją.

Najbliższy wizerunkowi Jakuba jest portret Piotra (zmarłego również w 1. dekadzie XVI w.) (il. 4). W zbroi zaznaczają się niewielkie różnice – naramienniki mają bardziej rozbudowany płot, pionowe żłobienia na napierśniku wysmuklają sylwetkę względem przedstawienia Jakuba, obojczyk jest znacznie wyższy, a folgową szorca nieco dłuższa i bardziej dopasowana w partii bioder. Zmienia się również fryzura mężczyzny – włosy są krótkie i kręcone. Trudny do zidentyfikowania jest hełm, który trzyma stojący z tyłu pacholek. Kształt przywodzi na myśl prostą łebkę, co jednak nie współgra z rozbudowanym grzebieniem²⁵.

Na przedstawieniach kolejnych trzech braci można zaobserwować inny typ uzbrojenia ochronnego – ich hełmy dekorowane są pióropuszcami strusich piór, a same zbroje ozdabiają sięgające kolan, rozkloszowane baskiny. Najmłodszy z braci, Marcin (il. 7), nosi zbroję maksymiliańską (podobnie jak Piotr i Jakub), ale jego rozbudowane naramienniki, nałokcie i nakolanniki są złożone. Również żłobienia napierśnika artysta podkreślił złotą farbą. Zasłona zakrywającego szyję i policzki armetu jest odsunięta, a jego grzebień ozdobiony został strusimi piórami. Na zbroję założono uszytą z czerwonego wzorzystego materiału baskinę o mięsistych, rurkowatych fałdach, która (rozcięta z przodu na całej długości) odsłania kolczugę. Warto zwró-

²² UZBROJENIE 2003, s. 51.

²³ ŻYGULSKI JUN. 1975.

²⁴ Rycina dokładnie oddaje fakturę dość wysokiego runa, przez co może się wydawać, że nakrycie głowy ozdobione zostało futrem. Brak ikonograficznych analogii futrzanych kapeluszy w takiej formie każe jednak przypuszczać, że artysta-rytownik powtarzał przedstawiony na oryginalnej miniaturze aksamit.

²⁵ Artysta być może chciał przedstawić włoski typ łebki popularny w 2. poł. XV w., nie sposób jednak jednoznacznie uargumentować takiej hipotezy.

cić uwagę, że Marcin, w przeciwieństwie do swoich braci i ojca, nie trzyma w dłoni miecza o prostym jelcu, lecz katzbalger²⁶. Krzysztof Szydłowiecki (il. 5), przedstawiony w podobnym ujęciu, ukazany jest w jeszcze bardziej zbytkownym kostiumie. Zbroja Maksymiliańska została udekorowana złożonymi naramiennikami i nałokciami „ukształtowanymi” z niemal pełnoplastycznych liści akantu. Od pasa do kolan zasłania zbroję czerwona baskina układająca się w grube, rurkowate fałdy. Zdobia ją naszyte pasy złotego brokatu. Na głowie Krzysztof ma prawdopodobnie saladę w późnej, XVI-wiecznej, ale wyjątkowo dekoracyjnej odmianie²⁷ z pióropuszem ze strusich piór. Ażurowa zasłona przywodzi na myśl hełmy turniejowe.

W najbardziej dekoracyjnym stroju i wyrafinowanej pozie przedstawiony został fundator całego kodeksu – Mikołaj Szydłowiecki (il. 6). On również nosi zbroję w typie Maksymiliańskim ze złożonymi naramiennikami i nałokciami (choć nie tak dekoracyjnymi, jak u Krzysztofa). Na głowie ma armet z odsuniętą, ażurową zasłoną, ozdobioną obfitym pióropuszem strusich piór. Dół zbroi zakrywa sięgająca do kolan, grubo fałdowana baskina z błękitnego altembasu, na którą naszyte zostały dekoracyjne pasy wzorzystego brokatu, podkreślające tak ulubione przez modę 1. połowy XVI wieku linie horyzontalne. Poza, w jakiej został przedstawiony Mikołaj, bardziej dynamiczna niż u pozostałych mężczyzn, umożliwiła pokazanie niezwykle interesującego szczegółu charakterystycznego dla uzbrojenia turniejowego. Mikołaj ma dwie różne rękawice – prawa dłoń ozuta jest w rękawicę pięciopalczą, natomiast lewa ma tylko wydłużony (i usztywniony) mankiet.

Stan badań

Zróznicowana problematyka, związana z dekoracją iluminatorską *Liber geneleos...*, była podejmowana przez badaczy od wieku XIX. Autorem pierwszego monograficznego opracowania zabytku był Jerzy Kiezkowski. Badacz nie tylko szczegółowo opisał same miniatury, ale również próbował łączyć artystę z autorem dekoracji Ewangelistara Piotra Tomickiego²⁸ oraz *Katalogu arcybiskupów gnieźnieńskich i biskupów krakowskich*²⁹. Na podstawie inicjałów S.C., zidentyfikował go jako Stanisława z Mogiły (Stanislaus Claraetumbensis)³⁰. Studia Kiezkowskiego rozwinął w połowie XX wieku Bolesław Przybyszewski, który dostarczył w swoich publikacjach szeregu informacji biograficznych na temat artysty³¹.

²⁶ Charakteryzuje się dość szeroką głownią, jelcem w kształcie litery „S” lub cyfry „8” oraz rękojeścią, która płynnie przechodzi w głowicę, przyjmując kształt grzyba lub gruszki. Jest to broń kojarzona głównie z wojskami najemnymi w początkach XVI w.

²⁷ Warto wspomnieć, że zbytkowe salady wciąż cieszyły się w Europie 1. ćw. XVI w. popularnością, o czym świadczą liczne realizacje wykonywane np. w warsztacie Helmschmiedów.

²⁸ Kraków, Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu, rkps KP 19.

²⁹ Warszawa, Biblioteka Narodowa, BOZ cim. 5.

³⁰ KIEZKOWSKI 1912, s. 127–153; STARZYŃSKI 2007, s. 81.

³¹ PRZYBYSZEWSKI 1948; PRZYBYSZEWSKI 1951a; PRZYBYSZEWSKI 1951b.

Dekoracje iluminatorskie *Liber geneleos...* były odtąd w literaturze naukowej i popularnonaukowej omawiane głównie w kontekście licznych dzieł Stanisława Samostrzelnika. Zagadnienia związane z warsztatem artysty, pozornie dobrze opracowane, zamykają się w kilkunastu klasycznych artykułach, licznych wzmiankach na marginesie badań historycznych czy historyczno-artystycznych i jednej, niezbyt obszernej publikacji książkowej³². Wśród opracowań z lat ostatnich wymienić należy przede wszystkim prace Marcina Starzyńskiego, który zreferował i poddał krytyce dotychczasowy stan badań nad twórczością artysty³³ oraz faksymilowe edycje modlitewników, wydawane w serii *Libri Precationum Illuminati Poloniae Veteris* przez Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu³⁴. Wciąż jednak brak całościowego ujęcia monograficznego.

Miniatury z *Liber geneleos...* traktowane były jako wiarygodne źródło ikonograficzne w badaniach z zakresu historii ubioru (stroje damskie). Odwoływały się do nich m.in. Maria Gutkowska-Rychlewska³⁵, Małgorzata Możdżyńska-Nawotka³⁶, Anna Sieradzka³⁷ czy Maria Molenda³⁸, podkreślając związki przedstawień z ówczesną modą niemiecką. Przywołując miniatury Samostrzelnika, Anna Straszewska stwierdziła, że „niestety, ze względu na funkcję dzieła, wszystkie postaci męskie ukazane zostały jedynie w zbrojach paradnych [sic!], a nie odzieży codziennej”, przez co – jej zdaniem – znacznie większą wartość dla badań kostiumologicznych prezentują wizerunki kobiece oraz przedstawienia strojów męskich w scenie *Nadania herbu Odrowąż*³⁹.

Tematykę zbroi przedstawionych w *Liber geneleos...* poruszył też m.in. Zdzisław Żygulski jun., jednak uznał on męskie wizerunki w znacznym stopniu za fantazyjne. Badacz podkreślał, że chociaż na miniaturach dostrzec można rysy realistyczne, to „Samostrzelnik nie był [...] wybitnym znawcą uzbrojenia”⁴⁰. Istotnie, na pierwszy rzut oka, wydaje się, że artysta nie był konsekwentny w sposobie przedstawiania zbroi – łączył ze sobą rzeczywiste, dawne i współczesne elementy uzbrojenia z fantastycznymi, dekoracyjnymi dodatkami. Portretując Szydłowieckich, sięgał po różne typy zbroi i hełmów – od elementów archaizujących, po uzbrojenie turniejowe (lub paradne). Czy faktycznie wynikało to jednak z niewiedzy artysty, czy raczej stanowiło to jego świadomy wybór? Dynamicznie rozwijające się badania nad ubiorem czy modą i bronzostawstwem są w polskiej nauce wciąż podzielone. Chociaż autorzy niejednokrotnie odwołują się nawzajem do swoich prac, to wyrażona w latach 70. przez

³² WDOWISZEWSKI 1952–1954; HOPPEN 1955; HAJDUKIEWICZ 1961; BOCHNAK 1966; AMEISENOWA 1967; SAMEK 1975; PUGET 1976; MIODOŃSKA 1983; MIODOŃSKA 1993, s. 186–188; MIODOŃSKA 1997–1998; BORKOWSKA 1999; QUINKENSTEIN 2006; MIODOŃSKA 2007 i in.

³³ STARZYŃSKI 2007a; STARZYŃSKI 2007b; STARZYŃSKI 2010.

³⁴ WYDRA 2015; WÓJCIK 2016a; WÓJCIK 2016b; WYDRA 2017.

³⁵ GUTKOWSKA 1932, tabl. VIII.

³⁶ MOŻDŻYŃSKA-NAWOTKA 2003, s. 54.

³⁷ Warto zauważyć, że Sieradzka każdorazowo reprodukuje ręcznie malowane kopie oryginalnych miniatur (również tę ze „zmienionym” przedstawieniem Anny z Tęczyńskich herbu Topór), które podpisuje jako oryginały. Por. SIERADZKA 2007, s. 48, 346, il. 26; SIERADZKA 2013, s. 56, 128, il. 57.

³⁸ MOLENDĄ 2012, s. 107–114, nn.

³⁹ STRASZEWSKA 2012, s. 20–21.

⁴⁰ ŻYGULSKI JUN. 1975, s. 208–209.

Leszka Kajzera opinia o wyraźnym rozgraniczeniu historii uzbrojenia (która pozostaje domeną archeologów i historyków) oraz historii ubioru (częściej wpisującej się w grupę zagadnień opracowywanych przez etnologów czy historyków sztuki) wydaje się w znacznej mierze aktualna⁴¹. W publikacjach poświęconych bronioznawstwu, źródła ikonograficzne są przywoływane najczęściej jako rodzaj „ilustracji”, potwierdzenia linii rozwojowej prezentowanej przez źródła materialne lub jako jej uzupełnienie⁴². Na uwagę zasługują krótkie opracowania autorstwa Zdzisława Żygulskiego jun. poświęcone różnym aspektom zbroi i jej postrzegania w kulturze⁴³.

Ważną pozycją jest publikacja Leszka Kajzera, poświęcona uzbrojeniu i ubiorowi rycerskiemu w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych⁴⁴, w której zostały poruszone problemy metodologiczne, jakie rysują się przed bronioznawcą pracującym z dziełem sztuki. Badacz wyraźnie podkreślił, że w sztuce średniowiecznej mamy do czynienia ze „świadomą archaizacją zbroi” a wizerunki podlegają „ściśle określonym receptom wynikającym z konkretnych treści ideologicznych”, co zmienia właśnie ich wartość źródłową⁴⁵. Co więcej, Kajzer poruszył kwestię terminologii, pisząc o „uzbrojeniu ochronnym” oraz o „ubiorze rycerskim”, który ro-

⁴¹ KAJZER 1978. Badacz zwrócił jednak uwagę na wspólne początki obu dziedzin, co widoczne było już w dziełach Józefa Jędrzeja Załuskiego czy Jędrzeja Kitowicza. Zbroja wciąż postrzegana była w okresie międzywojennym jako niezwykle ważny element dzieła sztuki, czego potwierdzeniem może być obszerny artykuł Zbigniewa Bocheńskiego poświęcony uzbrojeniu w dziełach Wita Stwosza (BOCHEŃSKI 1935). W późniejszych badaniach historyków sztuki zagadnienia roli uzbrojenia w dziełach sztuki były rzadko rozwijane i opracowywane. Jako ważniejsze wyjątki należy wymienić tutaj przede wszystkim artykuły Krystyny Turskiej czy Alicji Karłowskiej-Kamzowej (por. TURSKA 1971, KARŁOWSKA-KAMZOWA 1972) oraz dyskusję historyków sztuki toczącą się nad obrazem *Bitwa pod Orszą*. Por. HERBST / WALICKI 1949; BIAŁOSTOCKI 1955; STEFAŃSKA 1959; BIAŁOSTOCKI 1969; ŻYGULSKI JUN. 1975, s. 204–208; ŻYGULSKI JUN. 1981; ŻYGULSKI JUN. 1999, s. 290. Spór zreferował ostatnio m.in. Marek A. Janicki, chociaż nie rozwinął na nowo kwestii kostiumologiczno-bronioznawczych, por. JANICKI 2015.

⁴² M.in. ŻYGULSKI JUN. 1975, s. 203–212; UZBROJENIE 1990; UZBROJENIE 2003; ŁAWRYNOWICZ / NOWAKOWSKI 2009. Za takim kierunkiem metodologicznym zdają się podążać również teksty publikowane na łamach *Acta Armae Mediaevalis* wydawanych przez Muzeum Historyczne w Sanoku, por. GLINIANOWICZ 2005; SPANNBAUER 2010; GINTER / PRZYBYŁOK 2016, i in. Podobne stanowisko prezentuje w swojej trylogii o rycerzu Jan Szymczak, por. SZYMCHAK 2016, s. 30–31.

⁴³ Zbroja rozumiana jako forma symboliczna, jako królewski symbol potęgi, jako obiekt magiczny, trofealny lub erotyczny czy wreszcie jako forma prześmiewcza, znak antyrycerza: ŻYGULSKI JUN. 1978; ŻYGULSKI JUN. 1984, wydanie ponowne z komentarzem – ŻYGULSKI JUN. 1999, s. 291–312. Badacz skupił się jednak na opisie pojedynczych, często odosobnionych, elementów uzbrojenia ochronnego (np. wykonanego przez Konrada Seusenhofera hełmu rogatego, подарowanego Henrykowi VIII przez Maksymiliana I – Leeds, Royal Armoury), próbie ich interpretacji i wymienieniu źródeł ikonograficznych, które taką interpretację zdają się potwierdzać.

⁴⁴ KAJZER 1976. Badacz postawił sobie za cel szczegółowe omówienie zabytków sztuki, gdzie przedstawieni zostali rycerze lub zbrojni do ok. 1500 r. Do opracowania okresu najwcześniejszego badacz oparł się na pieczęciach i monetach, prezentujących często bardzo uproszczone formy uzbrojenia o wątpliwej wartości interpretacyjnej, jednak w odniesieniu do XV w. za podstawę przyjął malarstwo tablicowe, rzeźbę oraz nagrobki, wskazując na szczegółowe przemiany, jakie zaszły w przedstawianych zbrojach.

⁴⁵ TAMŻE, s. 8–9. Kajzer uznał, że tylko przedstawienia konkretnych osobistości historycznych (wykonane za ich życia lub krótko po śmierci) mogą stanowić bazę ikonograficzną do badań bronioznawczych. Chociaż uwagi autora odnoszą się przede wszystkim do studiów z zakresu historii uzbrojenia

zumiał jako tekstylne lub skórzane elementy noszone razem ze zbroją (np. aketony), a nie jako stroje „niemilitarne”, przysługujące stanowi rycerskiemu. Niejednokrotnie używał określenia „ubiór rycerski” nawet w odniesieniu do kompletów, na które składają się pancerz i ubrania⁴⁶.

Z drugiej strony, polskie prace z zakresu kostiumologii często pomijają zagadnienia związane z uzbrojeniem ochronnym lub omawiają je wybiórczo⁴⁷. Badacze rzadko podejmowali kwestie związane z uzbrojeniem ochronnym czy umundurowaniem, traktując je jako osobną grupę zagadnień, przez co zbroja (i rola, jaką pełni w dziełach sztuki) była marginalizowana w opracowaniach z zakresu historii ubioru. Anna Sieradzka wyłączyła ją z omawianej przez siebie problematyki kostiumologicznej, wskazując, że uzbrojenie nie jest głównym punktem odniesienia dla kostiumologów i charakteryzuje się odrębną specyfiką⁴⁸. Takie stwierdzenie wydaje się jednak nadmiernym uogólnieniem.

Krystyna Turska, pisząc o ubiorze dworskim w okresie panowania pierwszych Jagiellonów, poświęciła tym kwestiom zaledwie kilka akapitów, wzmiankując o ewolucji ze zbroi krytej do zbroi białej, wymieniając jej elementy składowe i podkreślając, że była ona „najbardziej znamienym znakiem wyróżniającym stan rycerski”⁴⁹. Badaczka więcej uwagi poświęciła zbroi turniejowej i elementom tekstylnym, takim jak płaszcze czy *cotte d'armes*, które dopełniały całości wyglądu, przejmując dekoracje z tarcz herbowych. Ważnym stwierdzeniem Turskiej jest, że w przypadku przedstawień turniejowych „jeździec i koń tworzą jednolitą grupę kostiumologiczną, artystycznie skomponowaną z uzbrojenia, ubioru i barwy z klejnotem heraldycznym”⁵⁰.

Terminy z zakresu historii uzbrojenia (zarówno zaczepnego, jak i ochronnego) oraz elementów tekstylnych związanych ze zbroją ujęła w swoim słowniku Irena Turnau⁵¹. Trudno jednak zrozumieć schemat, według którego dobierała autorka tłumaczone terminy bronioznawcze – wyjaśniając na przykład, czym jest „kapalin”, „szyszak” czy „wapanrok”, ale pomijając „aketon” (*gamberson*), „morion” czy „saladę”.

Ubiór i uzbrojenie ochronne w *Liber geneleos...* na tle ikonograficznej tradycji małopolskiej XV i XVI wieku

W interesującym nas okresie przełomu średniowiecza i nowożytności przedstawienie uzbrojenia ochronnego jest motywem powszechnym, pojawiającym się w dziełach o różnej tematyce nieograniczającej się do scen bitewnych. W zbrojach przedstawiani

(a więc dążą do odtworzenia rzeczywistych elementów używanych przez rycerzy w okresie średniowiecza), to można je również zastosować do szerszych badań nad rolą zbroi w dziele sztuki.

⁴⁶ Por. TAMŻE, s. 40, 63 i in.

⁴⁷ Np. GUTKOWSKA-RYCHLEWSKA 1968; MOLENDĄ 2012.

⁴⁸ SIERADZKA 2013, s. 9.

⁴⁹ TURSKA 1987, s. 81–82.

⁵⁰ TAMŻE, s. 83.

⁵¹ TURNAU 1999.

są więc nie tylko rycerze, ale oprawcy, strażnicy, postaci biblijne, fundatorzy, władcy etc.⁵² Wbrew stwierdzeniu Miodońskiej o wyjątkowości cyklu⁵³, podobizn Szydlowieckich nie należy więc postrzegać jako kostiumologicznie i ikonograficznie odosobnionych na tle zabytków małopolskich.

Zachowane dzieła małopolskiego malarstwa tablicowego przedstawiają liczne postaci w zbrojach. Najważniejszą grupę stanowią wizerunki fundatorów pochodzących ze stanu rycerskiego czy szlacheckiego, dla których elementy uzbrojenia stanowią zaakcentowanie statusu społecznego⁵⁴. Dla porównania, adoranci ze stanu szlacheckiego w strojach świeckich pojawiają się niezwykle rzadko⁵⁵.

Wierzbietą z Branic herbu Gryf adorujący Matkę Boską z Dzieciątkiem jest najwcześniejszym przedstawieniem zbrojnego, którego możemy zidentyfikować z imienia⁵⁶. Do kolejnych wizerunków należy zaliczyć podobiznę Jana z Ujazdu z jego epitafium datowanego ok. 1450 roku⁵⁷, przedstawienie rycerza herbu Gryf na kwaterze ołtarza z kaplicy Przemienienia Pańskiego w Jurkowie (lata 50. XV w.), wizerunek rycerza herbu Leliwa na obrazie *Chrystus w studni* z Domosławic⁵⁸ oraz obraz epitafijny Rafała Jakuba z Jarosława i Przeworska herbu Leliwa (lata 90. XV w.)⁵⁹. Zdecydowanie największa liczba przedstawień adorantów w zbrojach pochodzi już z wieku XVI. Można wśród nich wymienić np. wizerunek Andrzeja Wielogłowskiego z obrazu ze świętymi Mikołajem, Andrzejem i Katarzyną z Tylmowej (ok. 1515 r.), Jakuba Szydlowieckiego z polptyku *Wniebowzięcia NMP* z Szydłowca (przed 1510 r.), Jakuba Dębińskiego z *Tronu Łaski* z Dębna (1510–1520), Pawła Czarnego (?) herbu No-

⁵² Poza oczywistymi wyjątkami, jak przedstawienia św. Jerzego czy św. Michała Archaniola, kiedy uzbrojenie ochronne należy rozumieć jako atrybut, przedstawienia zbroi przez artystę stanowi świadomy wybór. W sztuce XV w. w przypadku przedstawień oprawców możemy zaobserwować na przykład wykorzystanie strojów świeckich, elementów uzbrojenia ochronnego, ubiorów orientalnych (lub orientalizujących) czy wreszcie strojów kojarzonych z landsknechtami, zob. WYSZYŃSKA 2016, s. 169.

⁵³ MIODOŃSKA 1983, s. 26.

⁵⁴ Kajzer, dążąc do odtworzenia obrazu rzeczywistego uzbrojenia ochronnego, noszonego na terenach Małopolski uznał właśnie wizerunki adorantów jako najbardziej wiarygodne i uwzględnił je w swoim katalogu. Badacz nie omówił ich jednak w kontekście roli, jaką zbroje miałyby pełnić w przestrzeni dzieła sztuki. Również ramy chronologiczne, przyjęte przez autora, wyłączyły z jego rozważań zabytki powstałe po roku 1500, zob. KAJZER 1976, zwł. s. 8.

⁵⁵ Z zachowanych zabytków należy przywołać wizerunek Andrzeja Momot herbu Biberstein w stroju pielgrzymim na obrazie wotywnym z Wojkówki (Krosno, Muzeum Podkarpackie). Drugie, znacznie późniejsze pochodzi dopiero z ok. 1521 r. i jest to wizerunek wojskiego starszego sieradzkiego, Mikołaja Wspinki (vel Spinki) z Będkowa i Skotnik herbu Prus II ubranego w podbijaną futrem szubę i czepiec na obrazie z *Matką Boską z Dzieciątkiem, św. Wojciechem i św. Stanisławem* (Skotniki, kościół parafialny), zob. GADOMSKI 1995, s. 19.

⁵⁶ Ok. 1425 r., Kraków, Muzeum Narodowe. Należy zwrócić uwagę przede wszystkim na przedstawienie hełmu – Wierzbietą nosi go na głowie, jednak w późniejszych wizerunkach rycerskich maluje się go ułożonego przy rycerzu lub zupełnie pomija. Paradoksalnie hełm noszony na głowie powraca jednak w wizerunkach XVI-wiecznych, lecz w zupełnie innym charakterze.

⁵⁷ Kraków, Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu.

⁵⁸ Dzieło zaginęło jednak w czasie II wojny światowej i znane jest jedynie z reprodukcji fotograficznej, por. GADOMSKI 1988, s. 23, przyp. 74.

⁵⁹ Przeworsk, kościół parafialny.

wina z obrazu Św. Stanisława Tronującego z krążganków franciszkańskich w Krakowie (1510–1515?), Jana z Melsztyna herbu Leliwa z tryptyku ze Szczepanowa (przed 1518 r.) czy Mikołaja Lasockiego herbu Drużyna z tryptyku z Szyku (ok. 1520 r.). Większość przedstawień odwołuje się do ustalonego schematu w dwóch odmianach. Mężczyźni, ukazani w pozie adoracji, mają na sobie pełne zbroje płytowe, często jeszcze o formach późnogotyckich. Każdorazowo hełmy są zdjęte z głów, odsłaniając modne fryzury – długie do ramion włosy z krótką grzywką. Na przedstawieniach Pawła Czarnego i Jana z Melsztyna hełm typu salada ułożony jest przy kolanach adoranta, na pozostałych wizerunkach znika zupełnie⁶⁰.

Na tle omówionych przykładów wyróżnia się przedstawienie Krzysztofa Szydłowieckiego z obrazu Św. Anna Samostrzeć Mistrza Jerzego⁶¹. Najbardziej charakterystycznym elementem jest nałożony na kirys *wappenrock*, który nie pojawia się na żadnym innym przedstawieniu w omawianej grupie. Drugą, równie wyraźną aberracją, jest ozdobny hełm typu salada, noszony przez Szydłowieckiego na głowie; trzecią – folgowie rękawice, okrywające dłonie, które kanclerz składa w geście modlitwy. Artysta nie powtórzył więc typu wykształconego w malarstwie małopolskim 2. połowy XV wieku, ale odwołał się do zupełnie innego rozwiązania.

Typ ukazanej zbroi wydaje się charakterystyczny dla ikonografii Krzysztofa Szydłowieckiego i pojawia się również na datowanym podobnie, czyli na 1519 rok, *Przywileju opatowskim* (iluminowanym notabene przez Samostrzelnika). Przedstawienie Krzysztofa z *Liber geneleos...* (zob. [il. 5](#)) wpisuje się zatem w kostiumologiczny kanon „wypracowany” dla kanclerza we wcześniejszych dziełach⁶². Z jednym jednak wyjątkiem – w obu przypadkach mamy do czynienia z czerwonymi *wappenrokami*, które krojem przypominają nowożytny sajan, a w *Liber geneleos...* zredukowano je do czerwonej baskiny.

Co więcej, iluminatorskie przedstawienie Krzysztofa Szydłowieckiego na *Przywileju opatowskim* jest oryginalne na tle małopolskich iluminacji z XV i 1. połowy XVI wieku, gdzie wizerunki fundatorów w zbrojach należą do rzadkości. Barbara Miodońska zwróciła uwagę, że „zainteresowanie książką rękopiśmienną w jej wersji luksusowej, iluminowanej wydaje się nikłe przed 1500 r. wśród członków grupy społecznej zwanej rycerstwem”⁶³. Konsekwentnie małopolskie malarstwo miniaturowe nie daje nam możliwości prześledzenia zmian w wizerunkach przedstawicieli stanu rycerskiego.

Drugą ważną grupą źródeł ikonograficznych są nagrobki. Najwcześniejszy zabytek, również związany z Wierzbietą z Branic, to nagrobek z kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Grzegorza w Ruszczy (ok. 1425)⁶⁴, którego dopełnieniem było

⁶⁰ Hełm pojawia się, co prawda, na głównej kwaterze polptyku *Wniebowzięcia NMP* z Szydłowca, ale jest to hełm heraldyczny niemający nic wspólnego ze zbroją Jakuba Szydłowieckiego. Wyjątek stanowi też wizerunek Andrzeja Wielogłowskiego, gdzie odziany w zbroję mężczyzna na głowie nosi złoty czepiec.

⁶¹ Kraków, Muzeum Narodowe.

⁶² Kraków, Muzeum Narodowe.

⁶³ Miodońska 1993, s. 63.

⁶⁴ KAJZER 1976, s. 71; MROZOWSKI 1994, s. 224–225.

wzmiankowane wcześniej epitafium. Analogii w uzbrojeniu i ubiorze można doszukać się w nagrobku Klemensa Wątróbki (ok. 1450 r.) z krakowskiego kościoła Dominikanów⁶⁵.

Kolejne zabytki ukazują już zmarłych w zbroi, ale bez hełmu na głowach, analogicznie do wizerunków z malarstwa tablicowego. Wśród nich można wymienić grupę zabytków z klasztoru Cystersów w krakowskiej Mogile, przede wszystkim nagrobek Jana ze Sprowy (ok. 1440)⁶⁶, oraz nagrobek Jana Kobyłańskiego (ok. 1471) z kościoła Dominikanów w Krakowie. Powtarza się tam wizerunek mężczyzny w pełnej zbroi płytowej bez rękawic i bez hełmu na głowie.

Samostrzelnik mógł odwołać się do płyt nagrobnych z mogińskiego opactwa, tworząc przedstawienie Stanisława Szydłowieckiego (il. 2), którego uzbrojenie jest jeszcze głęboko osadzone w tradycji XV-wiecznej. Barbara Miodońska zwróciła uwagę, że już samo upozowanie postaci zdradza inspirację gotycką płytą nagrobną⁶⁷. Zarówno fryzura, jak i skrzyńcowa zbroja ozdobiona metalowym, komórkowym pasem nawiązują do wzorów powtarzających się w nagrobkach z warsztatów krakowskich. Samostrzelnik zdecydował się jednak przedstawić na miniaturze komplet, który należy określić jako eklektyczny. Połączone, ornamentalne naramienniki, nałokcie i nakolanniki nie zaburzają jednak całkowitego efektu, a stanowią jedynie podniosłą dekorację całości, podkreślając pozycję postaci. Konsekwentnie, nie mamy tutaj do czynienia z historyczną poprawnością, lecz z archaizacją – połączeniem świadomie dobranych elementów w celu osiągnięcia konkretnego efektu, odwołującego Stanisława w oczach odbiorcy do czasów wcześniejszych.

Analogie wobec wizerunków z *Liber geneleos*... wykazują też płyty nagrobne, powstałe już po roku 1500. Chociaż zostały one odlane w warsztacie Vischerów, a nie w lokalnej pracowni krakowskiej, to sposób przedstawiania uzbrojenia niewątpliwie wpłynął na późniejsze dzieła małopolskie. Pierwszy z nich, nagrobek Piotra Kmity z katedry krakowskiej, datowany jest ok. 1505 roku, a badacze łączą jego projekt z Mistrzem Madonny Norymberskiej czy nawet z kręgiem Wita Stwosza⁶⁸. Trzy pozostałe pochodzą z kościoła Wniebowzięcia Panny Marii w Krakowie i ukazują członków rodziny Salomonów, należących do patrycjatu miejskiego⁶⁹. Nagrobek męż-

⁶⁵ Por. CERCHOWIE / KOPERA 1904. Nagrobek jest, niestety, znany wyłącznie z reprodukcji z początku XX w. Zmarły został przedstawiony w ujęciu frontalnym, stojący w lekkim kontrapoście. Zastanawiający wydaje się jednak krótki płaszcz sięgający powyżej kolan, który, jak wynika z reprodukcji, miał być nałożony na zbroję. Brak przedstawienia z epoki (w sztuce małopolskiej), gdzie moglibyśmy odnaleźć analogiczny element ubioru, co może stanowić podstawę do podważenia wiarygodności przekazu.

⁶⁶ MROZOWSKI 1994, s. 207. Stanowił on prawdopodobnie wzór dla rekonstrukcji pozostałych nagrobków, które zachowały się jedynie we fragmentach. Autor dopuszcza jednak kilka wariantów, co najlepiej widać w przypadku rekonstrukcji nagrobka Jana II ze Sprowy i nagrobka nieokreślonego przedstawiciela rodu Odrowążów. Na podstawie zachowanych fragmentów w obu przypadkach mogłoby chodzić o dokładnie taką samą pozę, por. TAMŻE, il. 79, 80, 81.

⁶⁷ MIODOŃSKA 1983, s. 82. Kieszkowski uważał nawet, że artysta musiał wzorować się na samym nagrobku Stanisława, zob. KIESZKOWSKI 1912, s. 105.

⁶⁸ MROZOWSKI 1994, s. 184 (tam pełna bibliografia).

⁶⁹ TAMŻE, s. 112–114.

czynny, którego Mrozowski identyfikuje jako Mikołaja Salomona, jest datowany na koniec 1. dziesięciolecia XVI wieku i można uznać go za kontynuację tradycyjnego ujęcia. Mężczyzna został ukazany frontalnie, na tle wzorzystego materiału (*altembassu?*), odziany w pełną zbroję płytową bez rękawic i hełmu. Dłonie ma złożone w geście modlitwy. Lewą ręką przytrzymuje chorągiew, a prawą długi, dwuręczny miecz.

Dwa kolejne prezentują odmienny typ – występuje na nich połączenie uzbrojenia ochronnego z elementami ubioru nierycerskiego. Imram Salomon na płycie nagrobnej (po roku 1504) przedstawiony został w pełnej zbroi, wraz z rękawicami, obok niego na posadzce leży hełm (*armet*). Na głowie ma baret, czyli kapelusz o dopasowanej główce i rozcinanym rondzie odwiniętym do góry⁷⁰. Drugi nagrobek, wykonany dla Piotra Salomona przed 1516 rokiem, ukazuje zmarłego stojącego frontalnie, w pełnej zbroi płytowej (bez hełmu i rękawic) „uzupełnionej” o kapelusz z rozciętym, podwiniętym rondem oraz szubę⁷¹.

Jakkolwiek dyskusyjna pozostaje sprawa zależności vischerowskich nagrobków od ikonografii niemieckiej (w tym wypadku norymberskiej), warto zasygnalizować dwie kwestie, ważne dla badań kostiumologicznych. Po pierwsze, mamy tutaj do czynienia z wprowadzeniem modnych, renesansowych elementów ubioru nierycerskiego, które nie stanowią kompletu z uzbrojeniem ochronnym – barety nie były noszone pod hełmem ani też szuby nie były noszone na zbroję. Następuje zatem połączenie pozornie niepasujących do siebie elementów. Po drugie, trzy wymienione płyty nagrobne związane są z przedstawicielami miejskiego patrycjatu. Adaptują one ikonografię, kojarzoną dotychczas ze stanem rycerskim, czego przykładem jest wykorzystanie tarcz herbowych⁷² oraz uzbrojenia ochronnego. Zbroja jawi się zatem jako rodzaj kostiumu mówiący o aspiracjach społecznych członków rodziny Salomonów.

Łączenie elementów uzbrojenia i elementów ubioru spopularyzowało się w sztuce niemieckiej na przełomie XV i XVI wieku. Znane są też pojedyncze wcześniejsze realizacje, czego potwierdzeniem jest przechowywany w zbiorach monachijskich model nagrobka dla Ludwika VII Brodatego, księcia Bawarii-Ingolstadt, przypisywany Hansowi Multscherowi, datowany ok. 1435 roku⁷³. Omawiane zabytki z terenów Małopolski zdają się jednak dość powściągliwie przyjmować takie rozwiązania. W przypadku malarstwa tablicowego wyjątkiem jest wizerunek Andrzeja Wielogłowskiego herbu Sarykoń w zbroi i ze złotym czepcem na głowie. Podobny eklektyzm kostiumologiczny prezentują również oba nagrobki Szydłowieckich (Mikołaja i Krzysztofa) powstałe w latach 30. XVI wieku. Z jednej strony mamy tu więc do czynienia

⁷⁰ Podobne nakrycia głowy pojawiają się w sztuce małopolskiej, na przykład na kartach Kodeksu Baltazara Behema, por. WYSZYŃSKA 2012, s. 75.

⁷¹ Por. MOLENDĄ 2012, s. 82–87.

⁷² Herb własny Salomonów mógł być tożsamy z herbem Łabędź i świadczyć o szlacheckim pochodzeniu rodziny lub jej adopcji. Por. PTAŚNIK 1908, s. 347; PTAŚNIK 1914, s. 33; MROZOWSKI 1994, s. 188.

⁷³ Książę przedstawiony został w zbroi płytowej (bez hełmu i rękawic), która uzupełniona została o dekoracyjne rękawy, ozdobnie wycinane na brzegach. Na głowie nosi czapkę (miękkie kapelusz) z wielkim rondem. Monachium, Bayerisches Nationalmuseum, Inv.-Nr. MA 936.

z kontynuacją tradycyjnego, średniowiecznego przedstawienia rycerskiego, z drugiej zaś następuje jego aktualizacja poprzez modne akcesoria ubioru, który również (choć w inny sposób) odwołuje się do pozycji społecznej wyobrażonej postaci.

Zaginiona miniatura z przedstawieniem Jakuba Szydłowieckiego (il. 3), najstarszego syna Stanisława, na której widoczne były pierwsze formalne zmiany w zbroi, teoretycznie mogła zostać oparta na uprzednich studiach nad wizerunkami uzbrojonego mężczyzny. Wśród możliwych analogii należy więc wymienić scenę *Wniebowzięcia Matki Boskiej*, kwatere główną polptyku w Szydłowcu, datowanego na lata 1501–1506, choć paradoksalnie bliższa wizerunkowi Szydłowieckiego z *Liber geneleos...* jest zbroja Jakuba Dębińskiego herbu Odrowąż na obrazie *Tronu Łaski* z Dębna (po 1510 r.)⁷⁴. Innym dziełem, z którym wizerunek Jakuba dotąd nie był zestawiany, jest wawelski nagrobek Piotra Kmity (1505 rok)⁷⁵. Podobieństwa pomiędzy oboma przedstawieniami są niezwykle bliskie – zarówno w kompozycji (różnicę stanowi jedynie tło – u Piotra Kmity jest to zawieszona tkanina, podczas gdy u Jakuba jest to krajobraz), jak i w przypadku uzbrojenia czy fryzury⁷⁶. Czy dzieła bliskie dacie śmierci Jakuba Szydłowieckiego (zm. 1509 r.) mogły stanowić dla Samostrzelnika bezpośrednie źródło inspiracji? Ciekawi również dopełnienie maksymiliańskiej zbroi Krzysztofa kapeluszem, chociaż kwestią dyskusyjną pozostaje nadal stopień podobieństwa pomiędzy ryciną z wydania Crapeleta a pierwowzorem.

Powyższe przykłady zdają się wyraźnie wskazywać, że Samostrzelnik znał ówczesne dzieła sztuki małopolskiej. Cykl wizerunków musiał być poprzedzony studiami ikonograficznymi⁷⁷, artysta był świadomy zarówno przemian zachodzących na przełomie lat w modzie i uzbrojeniu, jak i przemian w sposobie przedstawiania elementów ubioru i zbroi w dziełach sztuki. Iluminacje z *Liber geneleos...* z punktu widzenia kostiumologii wpisują się zatem w nurt historyzacji podkreślający średniowieczny, rycerski rodowód rodziny, co jest zabiegiem powszechnym na tle współczesnych zabytków europejskich, należących do gatunku genealogiczno-panegirycznego⁷⁸.

⁷⁴ Kraków, Muzeum Narodowe.

⁷⁵ MROZOWSKI 1994, s. 184.

⁷⁶ Co ciekawe, Leszek Kajzer podkreślał, że nagrobek Piotra Kmity jest pierwszym dziełem w sztuce małopolskiej, gdzie zostały przedstawione trzewiki o szerokich nosach, zob. KAJZER 1976, s. 127.

⁷⁷ Nie jest to zjawisko nowe. Françoise Piponnier przywołuje wzmiankowany w źródłach francuskich, osobliwy rozkaz księcia René d'Anjou, który w 1478 r. miał szukać informacji o „strojach, jakie noszono dawniej”. O ile jednak powód owej niecodziennej prośby księcia nie został w źródłach przytoczony, o tyle zdecydowanie ciekawszy okazał się rezultat całego przedsięwzięcia. Podwładni nie znaleźli bowiem żadnych przydatnych zapisków w kronikach, ale zamiast tego posłużyli się przedstawieniami z nagrobków poprzednich władców. Por. PIPPONIER 1970, s. 9; VAN BUREN / WIECK 2011, s. 14.

⁷⁸ Jak zauważyła Miodońska, odpowiedników dla *Liber geneleos...* możemy doszukiwać się w ówczesnych rękopisach czy grafice niemieckiej, np. *Truchsessenchronik* (*Chronik der Truchsessen von Waldburg*), Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, sygn. Cod.Don.590. Drzeworyty przypisywane są Hansowi Burgkmaierowi Starszemu, całość datuje się ogólnie na lata 30. XVI w. z uzupełnieniami w ciągu kolejnych dekad, zob. MIODOŃSKA 1983, s. 14. Takie zestawienie nie jest jednak do końca trafne. Niezaprzeczalnie istnieją pewne zbieżności w sposobach przedstawień członków rodu, nie wynikają one jednak z możliwych wzajemnych inspiracji. Oba zabytki należałoby uznać raczej za efekt rozwijającego się w kręgu Habsburgów skomplikowanego programu nawiązań do przeszłości i licznych

„Księga portretów”

Już Jerzy Kieszkowski zastanawiał się, czy cyklu miniatur z *Liber geneleos...* nie określić mianem „portretów”, argumentując, że podczas powstawania księgi żyło jeszcze czterech członków rodziny (Mikołaj, jego żona Anna, Krzysztof oraz Barbara, córka Jakuba), a Samostrzelnik musiał znać z widzenia obu mężczyzn, co z daleko posuniętym realizmem miał oddać przede wszystkim w twarzach postaci⁷⁹. Trudno jednomyślnie zgodzić się z opinią badacza, gdyż na miniaturach odnajdujemy elementy stypizowanej fizjonomii, znane z późniejszych dzieł wiązanych z warsztatem artysty (podpuchnięte, niemal wyłupiaste oczy, mięsiste nosy, nabrzmiałe policzki). Rolę identyfikacji postaci przejmują na przedstawieniach strój, rozumiany jako złożona, logiczna kompozycja. Konsekwentnie taką samą funkcję pełni uzbrojenie ochronne, stosowane wymiennie z elementami ubioru – miecze czy buzdługany stają się akcesoriami jak biżuteria lub modne dodatki, dopełniając całość wizerunku.

Czy zatem dzieło Samostrzelnika można w istocie nazwać „księgą portretów”, jak uważał Kieszkowski? Pociąga to za sobą kolejne pytanie – jak definiować „portret” z punktu widzenia kostiumologii? Wydaje się, że „portret kostiumologiczny” stanowi w pewnym sensie uzupełnienie tzw. portretu fizjonomicznego czy portretu ideowego. Przemysław Mrozowski, pisząc o roli, jaką odgrywały podobizny w kulturze Polski średniowiecznej, zaznaczył, że zadaniem wizerunków nie było „tworzenie złudzenia rzeczywistego wyglądu prezentowanej osoby, lecz przywołanie o niej pewnego zasobu informacji poprzez umowne środki komunikacji wizualnej”⁸⁰. Badacz zwraca uwagę, że fizjonomia miała znaczenie drugorzędne wobec postawy, gestu czy właśnie stroju (będącego w jego mniemaniu podstawowym środkiem identyfikacji), które nazywa strukturalnymi nośnikami informacji podstawowych⁸¹.

Zasadne jest zatem doszukiwanie się znamion portretu właśnie w warstwie kostiumologicznej. Należy wyjść od samej terminologii, zastanawiając się, czy postać, która została przedstawiona, ma na sobie „ubiór”, „strój” czy też „kostium”⁸². „Ubiór” definiowalibyśmy jako zbiór elementów zestawionych ze sobą w sposób dowolny, nie-niosący żadnego głębszego przekazu. Pozostałe dwa określenia wskazują natomiast na świadome kompozycje – „strój” to zestawienie ze sobą konkretnych elementów ubioru, jego celem jest dookreślenie postaci („strój” pełni zatem ważną rolę informa-

historyzacji w fundowanych dziełach sztuki czy piśmiennictwa, a genezy tego zjawiska bez wątpienia należy szukać jeszcze w XIV w. Zresztą ilustracje drzeworytnicze z *Truchsessenchronik* wydają się mieć zupełnie inny wydźwięk – przede wszystkim pominięte zostały przedstawienia kobiet, a kolejne wizerunki przedstawiają wyłącznie mężczyzn, którzy (co jest najwyraźniejsze przy próbie zestawienia zabytku z *Liber geneleos...*) nie zostali wpisani w żadną przestrzeń.

⁷⁹ KIESZKOWSKI 1912, s. 108; STARZYŃSKI 2007, s. 95.

⁸⁰ MROZOWSKI 1997, s. 198.

⁸¹ TAMŻE, s. 204.

⁸² Por. WYSZYŃSKA 2013, s. 24–25.

tywną tak w przestrzeni kulturowo-społecznej, jak i w sztuce); „kostium” jest przebraniem, a więc nie tylko dopowiada, lecz także zmienia modela, korzystając z zasad, na których opiera się semantyka „stroju”.

Zbroja jako kostium

Ostatecznie należy zastanowić się nad tymi przykładami, w których zbroja przejmuje funkcję nadrzędną – wywołuje natychmiastowe skojarzenie ze stanem rycerskim, jest nośnikiem pewnych cech czy godności⁸³, a niekiedy nawet staje się przebraniem wymuszającym określone zachowanie. Uzbrojenie ochronne, rozumiane jako przebranie, funkcjonowało w dworskim ceremoniale pogrzebowym już w XIV wieku. Badacze wskazują na możliwą węgierską genezę tej praktyki i opisywany w *Chronica Hungarorum* pogrzeb Karola Roberta, ojca Ludwika Węgierskiego, w roku 1342, kiedy to trzech rycerze stojący przed świątynią ubrani byli w zbroje, których zmarły używał podczas turniejów, w walce na kopie i w czasie wypraw wojennych⁸⁴. Wzmianki o wykorzystaniu elementów uzbrojenia w procesji pogrzebowej można wysledzić w źródłach francuskich jeszcze wcześniej⁸⁵.

Rycerz, przebrany w zbroję zmarłego władcy, pojawił się na pewno podczas pogrzebu Jana, syna Randonneta Armand, wicehrabiego Polignac (zm. 1375 r.) oraz podczas pogrzebu marszałka Bertranda du Guesclin (zm. 1389 r.)⁸⁶. Użycie zbroi władcy jako kostiumu było również ważnym elementem pogrzebów angielskich, przynajmniej od końca wieku XIV, czego potwierdzenie znajdujemy w tekstach *De Exequiis Regalibus* oraz *Liber Regie Capelle*⁸⁷. W wieku XV czempion w królewskiej zbroi stanowił właściwie stały element pochodów pogrzebowych, jak na przykład w czasie pogrzebu Edwarda IV Yorka (zm. 1483 r.)⁸⁸.

W Polsce pierwsza wzmianka o rycerzu „odgrywającym” króla podczas jego pogrzebu pochodzi z opisu (drugiego) pogrzebu Kazimierza Wielkiego (19 XI 1370 r.) w kronice Janka z Czarnkowa, co zostało powtórzone przez Jana Długosza. Co ciekawe, kronikarz mówi jednak o złocistej szacie królewskiej, a nie o zbroi⁸⁹. Choć prawdopodobnie słusznie zwraca się uwagę na węgierską genezę takiego rozwiązania

⁸³ Znamienym przykładem jest rytuał dziedziczenia tytułu hrabiego Arundel, podczas którego najstarszy z synów zakładał zbroję ojca, „ożywiając” na nowo godność hrabiowską. Por. JONES / STALLYBRASS 2000, s. 2.

⁸⁴ Por. ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT 1975, s. 89–91.

⁸⁵ Znamienym przykładem są instrukcje z testamentu Roberta III Flandryjskiego (zm. 1322 r.), który życzył sobie, aby przed jego szczątkami w procesji prowadzony był uzbrojony koń, jak również, żeby zostały zaprezentowane wszystkie elementy jego uzbrojenia rycerskiego (w tym także zbroja), zob. VALE 2001, s. 241–242.

⁸⁶ GIESEY 1960, s. 89–90.

⁸⁷ Zagadnienia związane z ceremoniami pogrzebowymi królów Anglii omówiła ostatnio w pracy doktorskiej Anna M. Duch, zob. DUCH 2016, zwł. s. 72–84, 95–106.

⁸⁸ WOODWARD 1997, s. 21.

⁸⁹ ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT 1975, s. 89–91.

(pogrzeb Kazimierzowi miał wyprawić jego siostrzeniec, Ludwik Węgierski), to tradycja reprezentowania zmarłego władcy przez rycerza przebranego w zbroję funkcjonowała jeszcze w czasie pogrzebów Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta⁹⁰, aby później być kontynuowaną w ceremoniach pogrzebowych hetmanów aż do XVIII wieku.

Należy podkreślić, że w przypadku ceremonii pogrzebowych rycerze reprezentujący zmarłych nie nosili własnych zbroi, lecz komplety należące do władcy lub z nim kojarzone. W takim kontekście uznanie uzbrojenia ochronnego za rodzaj kostiumu (przebrania) jest w pełni uzasadnione. Zbroja (na ciele „aktora”) nie tylko na powrót „ożywiała” zmarłego, ale niosła komunikat o jego rycerskich przymiotach – waleczności, honorze, odwadze. Ostatecznie to właśnie te cechy w pamięci społecznej współtworzyły archetyp rycerza. Pełna zbroja płytowa w okresie nowożytnym stała się domeną warstw najwyższych. Chociaż poszczególne elementy (hełm czy kirys) wciąż funkcjonowały w przestrzeni wojskowej jako uzupełnienie kształtującego się od XVI wieku munduru, to nigdy nie osiągnęły tak wysokiej rangi semantycznej.

U progu nowożytności zbroja jako komplet stała się symbolem jednostkowym. W terminologii kostiumologicznej można byłoby wówczas określić ją jako *traditional dress*. Mary Harlow w swoich badaniach nad strojem późnego antyku i wczesnego średniowiecza rozwinęła terminy *fashion* i *traditional dress* (*anti-fashion*). Badaczka rozróżniła je pod względem ich warstwy znaczeniowej – o ile *fashion* stanowi komunikat rozumiany jedynie przez siebie współczesnych, będących świadkami szybkich i krótkotrwałych przemian (ich wiedza pozwala im na wychwycenie niuansów, które w badaniach nad strojem dawnym są nieuchwytnie ze względu na ograniczoną liczbę źródeł), to *traditional dress* jest elementem trwałym, który z biegiem lat rozbudowuje swoją treść⁹¹. Ted Pollhemus i Lynn Procter definiują natomiast *anti-fashion* jako pewną skonwencjonalizowaną, umowną symbolikę nadaną elementowi, który wyszedł już z mody, nadal będąc jednak w użyciu jedynie za sprawą tej właśnie warstwy symbolicznej⁹².

Zastosowanie takiej kostiumologicznej terminologii w odniesieniu do uzbrojenia ochronnego, szczególnie w przestrzeni ikonograficznej, jest ważnym punktem wyjścia do rozważań nad rolą zbroi w sztuce. Wspomniane powyżej zjawisko przekształcania się elementów uzbrojenia w formę symboliczną, które w przestrzeni społeczno-kulturowej rozwijało się od końca XV wieku, zdaje się znacznie szybciej zachodziło w obrębie dzieła sztuki. Zbroja, podobnie jak strój, była traktowana przez artystów jako element kompozycyjny, dopowiadający sceny i postaci, a realizm przedstawienia ustępuje dekoracyjności i funkcjom estetycznym.

Wreszcie należy poruszyć kwestię wykorzystywania zbroi w portretach, a właściwie używania jej wymiennie z ubiorem nierycerskim w dziełach sztuki wieku XV

⁹⁰ Śnieżyńska-Stolot zwróciła uwagę, że podczas pogrzebu Zygmunta Starego, Jan Tarło odgrywał rolę zmarłego przebrany w zbroję, którą władca miał otrzymać od cesarza Maksymiliana, podczas gdy na pogrzebie Zygmunta Augusta król był reprezentowany przez rycerza oraz „osobę w szacie królewskiej”, co badaczka tłumaczy jako akcentowanie zarówno rycerskich przymiotów, jak i urzędu; TAMŻE, s. 92.

⁹¹ HARLOW 2004, s. 46–47.

⁹² POLLHEMUS / PROCTER 1978.

i 1. połowy XVI. Stanowi ona bowiem jeden z szerokiej gamy „dostępnych kostiumów”, w których ukazują się przedstawiciele dworu czy rycerstwa. Wydaje się, że w kręgu sztuki małopolskiej artyści (czy też fundatorzy zamawiający dzieła) zwrócili się wyłącznie ku przedstawieniom w zbrojach. Takie przeświadczenie wynika jednak z charakteru zachowanych zabytków, gdzie znaczną większość stanowią tablice epitafijne lub nagrobki (brak natomiast niezależnych portretów). Zbroja jawi się więc z jednej strony jako kostium podkreślający pozycję społeczną portretowanego, z drugiej zaś jako ważny element komemoracji. W pierwszych dekadach XVI wieku stał się widoczny pewien rozdzźwięk pomiędzy strojami nierycerskimi, które wykorzystywane były w wizerunkach przeznaczonych dla węższej grupy odbiorców a zbrojami przedstawionymi na przykład na nagrobkach⁹³.

Paradoksalnie, w sztuce europejskiej uzbrojenie ochronne w wizerunkach XV-wiecznych nie było dominujące, a artyści równie często przedstawiali fundatorów w strojach prywatnych, co należy rozumieć jako rezultat przemian społecznych, które uwidaczniają się przede wszystkim w modnie skrojonych ubiorach i drogich tkaninach⁹⁴. Wydaje się, że genezy tego zjawiska można doszukiwać się w sztuce francuskiej i burgundzkiej. Z czasem objęło ono również tereny Niemiec, Austrii czy Szwajcarii. Popularnością wciąż cieszyły się dalsze elementy identyfikujące postaci (herby, przedstawienia polecających patronów), jednak zbroje przestały być wyłącznym kostiumem przedstawicieli stanu rycerskiego.

Artyści europejscy wciąż sięgali po uzbrojenie ochronne w scenach narracyjnych, zarówno w tematach historycznych, jak i sakralnych (w tym przedstawieniach świętych rycerzy czy świętych wojowników). Zindywidualizowane wizerunki mężczyzn w zbrojach występują na szeroką skalę w księgach turniejowych lub innych dziełach, związanych z tą tematyką, a akcent przeniesiony zostaje na sztukę dworską. Co za tym idzie, artyści korzystali z innego repertuaru form, odwołując się przede wszystkim do uzbrojenia turniejowego lub paradnego. Nieprzerwanie trwała również tradycja ukazywania zbroi na nagrobkach, chociaż już na początku XV wieku pojawiły się modyfikacje, wskazujące na inspiracje uzbrojeniem paradnym lub turniejowym⁹⁵.

Na przełomie XV i XVI wieku zbroja zaczęła równolegle funkcjonować w sztuce jako kostium rycerski (niekiedy rozumiany jako kostium historyczny). Z jednej strony coraz popularniejsze stawały się księgi genealogiczne, prezentujące wizerunki przodków z danego rodu (czego przykładem jest chociażby wzmiankowana wcześniej

⁹³ Za przykład posłużyć może miniatura z przedstawieniem Olbrachta Gasztołda na k. 1v w jego modlitewniku, Monachium, Universitätsbibliothek der Ludwig-Maximilians-Universität, sygn. Cim. 89 (wcześniej Bayerisches Nationalmuseum, sygn. 3663) i jego nagrobek w katedrze wileńskiej, gdzie zmarły został ubrany w kaneluowaną zbroję w późnym typie Maksymiliańskim.

⁹⁴ W tym kontekście warto przywołać iluminacje z tzw. Autobiografii Georga von Ehingen (*Ritter Georgs von Ehingen Selbstbiographie*, Württembergische Landesbibliothek w Stuttgarcie, sygn. Cod.hist. qt.141), gdzie współcześni autorowi władcy europejscy przedstawieni zostali w modnych strojach, a ich wizerunki dopowiedziane są przez kartusze herbowe.

⁹⁵ Na szerszą skalę pojawiają się wappenrocki (tudzież *cotte d'armes*), jak w przypadku nagrobka Pierre'a d'Évreux-Navarre, hrabiego Mortain z ok. 1412 r. Paryż, Luwr, inw. L.P. 441.

Truchsessenchronik, którą Barbara Miodońska zestawia z *Liber geneleos...*), z drugiej zaś zbroje spotykamy na ilustracjach współczesnych romansów kontynuujących (lub też reinterpretujących na nowo) kulturę rycerską. Natalie Anderson słusznie chyba zauważyła, że niezwykle rolę odegrało tu środowisko dworskie skupione wokół Maksymiliana I, które stanowiło łącznik pomiędzy ideą średniowiecznego a nowożytnego turnieju rycerskiego⁹⁶. Warto przywołać m.in. drzeworyty przypisywane Hansowi Burgkmaierowi Starszemu i Leonhardowi Beckowi ilustrujące *Weisskunig*, powstałą w pierwszych dekadach XVI wieku krypto-autobiografię cesarza, w której bohaterowie w zbrojach turniejowych czy też paradnych (uzupełnianych o wappenrocki w formie baskin czy sajanów), w hełmach przyozdabianych strusimi piórami lub w cywilnych nakryciach głowy (jak męskie czepce i renesansowe kapelusze), byli wpisywani w sceny bitewne, nie zaś turniejowe. Stanowi to wyraźne potwierdzenie, że w przypadku takich przedstawień zbroje należy rozumieć jako kostium rycerski.

Podsumowanie

Uzbrojenie ochronne w XV i 1. połowie XVI wieku, podobnie jak strój, stanowi ważną część budowania wizerunku, co jest odzwierciedlone w sztuce. Zbroja tak jak ubiór podlega przemianom znaczeniowym oraz formalnym (uzależnionym nie tylko od ewolucji sztuki wojennej, ale i od mody), osiągając różną wartość informacyjną i ikonologiczną. W obliczu powyższych uwag, miniatury z portretami przedstawicieli rodu Szydłowieckich z *Liber geneleos...* należy rozważać w kontekście zbroi wtórnie traktowanej jako kostium (w tym kostium z epoki, czy kostium archaizujący). Ważną rolę odgrywa artysta, który nie skupia się wyłącznie na fotograficznym odwzorowaniu rzeczywistości, ale buduje zróżnicowany cykl wizerunków dzięki znajomości zabytków sztuki dawnej.

U progu nowożytności w sztuce europejskiej można wyróżnić kilka odmiennych typów wizerunków, które uzależnione są od sposobu przedstawienia uzbrojenia ochronnego. Bez kontekstu kostiumologicznego nie można traktować iluminacji z *Liber geneleos...* jako źródła ikonograficznego dla historii uzbrojenia, jak chciał Zdzisław Żygulski jun.⁹⁷, a wartościowanie miniatur wyłącznie na podstawie poprawności względem źródeł materialnych czy pisanych jest błędem. Samostrzelnik odwołuje się do rozwiązań, które można określić jako „tradycyjne ujęcie rodowe” (Stanisław (il. 2)), „nowożytne ujęcie” (Jakub (il. 3) i Piotr (il. 4)) oraz „kostium rycerski” (Marcin (il. 7), Krzysztof (il. 5) i Mikołaj (il. 6)).

Przedstawiając Stanisława Szydłowieckiego, artysta archaizuje wizerunek dostojnika, wywołując u odbiorcy skojarzenia z rzeźbą nagrobną⁹⁸. Korzystając z „trady-

⁹⁶ ANDERSON 2017, s. 1; zob. też BREIDING 2012.

⁹⁷ Por. ŻYGULSKI JUN. 1975, s. 208–209.

⁹⁸ Możliwe, że miniatura ze Stanisławem była wzorowana na jego wizerunku nagrobnym, a tym samym wpisując się w XV-wieczną tradycję zbrojeniowo-kostiumologiczną, gdzie strój podkreśla przede wszystkim społeczną pozycję portretowanego.

cyjnego” ujęcia (powtarzanego w malarstwie i rzeźbie małopolskiej), ukazuje nie tylko „klasyczną” zbroję, lecz także i fryzurę charakterystyczną dla przedstawień z połowy wieku XV. Nie chodzi tutaj o dokumentalną „poprawność”, ale o całość wizerunku, gdzie elementy uzbrojenia składają się na „strój”.

Drugim typem jest „nowożytny ujęcie”, w którym zostały ze sobą połączone elementy uzbrojenia i elementy ubioru nierycerskiego, tworzące w przestrzeni dzieła sztuki komplet⁹⁹. Scaleniu ulegają również symboliczne asocjacje – zbroja należy bowiem do przestrzeni militarnej, podczas gdy modne dodatki kojarzą się raczej z przestrzenią dworską (świecką). Z kostiumologicznego punktu widzenia mamy więc do czynienia z połączeniem późnośredniowiecznego wizerunku z wizerunkiem nowożytnym, który kontynuując tradycję, poszerza ją o współczesne, modne elementy dopowiadające postać. Do tej grupy należałoby zaliczyć miniaturę z portretem Jakuba Szydłowieckiego w zbroi i w aksamitnym kapeluszu o szerokim rondzie na głowie.

W przypadku wizerunku Piotra nie mamy do czynienia z połączeniem zbroi z nierycerskim dodatkami, jednak Miodońska wskazała, że miniatura „wyróżnia się wśród pozostałych portretów męskich członków rodu Szydłowieckich wysokim poziomem artystycznym i żywością charakterystyki”¹⁰⁰. Uwspółcześnione zostały zarówno poza, zbroja (już w typie maksymiliańskim), jak i fryzura. Dodatkowo, wpisanie postaci w krajobraz potęguje skojarzenie z nowożytnym portretem. Analogicznym i odosobnionym przykładem takiego wizerunku może być portret mężczyzny z rodziny Rehlingen, datowany na ok. 1540 rok¹⁰¹.

Ostatecznie należy zastanowić się nad „kostiumem rycerskim”, po który artysta sięgał na wizerunkach Marcina, Krzysztofa i Mikołaja. Zbroje uzupełniono o elementy ubioru rycerskiego (paradnego czy też turniejowego), a portrety nawiązują do rozwijającej się w 1. połowie XVI wieku (niejako na nowo) kultury rycerskiej. Mamy tutaj do czynienia z wyraźnie odmiennym typem uzbrojenia ochronnego nawiązującym do kompozycji heraldycznej, na co zwracała uwagę Turska¹⁰². Szczególnie widoczne jest to w hełmach z ażurowymi przysłonami noszonych przez mężczyzn (Krzysztofa i Mikołaja), które powtarzają hełmy wieńczące tarcze z herbem Odrowąż, umieszczone w lewym dolnym rogu miniatur.

Wizerunki mężczyzn z *Liber geneleos...* stanowią grupę ikonologicznie niejednorodną. Artysta, odwołując się do różnych, utrwalonych typów przedstawień, nie robi tego w sposób przypadkowy. „Niepełna” archaizacja poszczególnych elementów zbroi Stanisława Szydłowieckiego, ma znaczenie drugorzędne wobec wykorzystanego typu „tradycyjnego ujęcia”. Przedstawienia Jakuba i Piotra (zmarłych w 1. dekadzie XVI wieku) stanowią typ przejściowy – tradycyjny wizerunek zaczyna być uzupełniany elemen-

⁹⁹ Warto zauważyć, że „nowożytny ujęcie eklektyczne” zastępuje z czasem w nagrobnej sztuce polskiej „ujęcie tradycyjne”, czego potwierdzeniem są chociażby nagrobki Mikołaja czy Krzysztofa Szydłowieckich, Stanisława Lasockiego oraz Piotra Salomona.

¹⁰⁰ Miodońska 1983, s. 86.

¹⁰¹ Berlin, Gemäldegalerie der Staatlichen Museen zu Berlin, Kat. Nr. 629.

¹⁰² Turska 1987, s. 83.

tami, zapożyczonymi z nowożytnej sztuki portretowej. Ostatecznie wizerunki Marcina, Krzysztofa i Mikołaja reinterpretują rolę zbroi w portrecie. Uzbrojenie ochronne staje się rodzajem przebrania – kostiumem rycerskości (a nie rzeczywistym ubiorem rycerza).

Anna Wszyńska

Institute of the History of Art, Jagiellonian University Kraków

Liber geneseos illustriis familiae Schidloviciae by Stanisław Samostrzelnik. A Contribution to Dress Studies on Body Armour

The miniatures from *Liber geneseos illustriis familiae Schidloviciae* executed in the Kraków workshop of Stanisław Samostrzelnik constitute the most interesting cycle of portraits in Lesser Poland painting of early 16th century. Although many issues related to those images have been repeatedly discussed in scientific publications in the field of history, history of art, history of costume or expertise in arms and armour, they have never been discussed in detail in context of broadly understood dress studies. This seems to have resulted from the fact, that the artist, in pursuit of individualisation of male figures, depicted them in diverse, decorative elements of armour. The author concentrates on the issue of the suit of armour treated as a costume, balancing between decorative fancy dress and historic correctness, indicating functions fulfilled by body armour in artworks at dawn of the Early Modern times. The role of armour as an iconographic element is not an obvious and unequivocal one and it becomes an interesting starting point for research on the artist's output.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

KÓRNIK, Biblioteka PAN, sygn. MK 3641–3651, *Liber geneseos illustriis familiae Schidloviciae*.
MONACHIUM, Universitätsbibliothek, sygn. Cim. 89, Modlitewnik Olbrachta Gasztołda.
STUTTGART, Württembergische Landesbibliothek, sygn. Cod.hist.qt.141, *Ritter Georgs von Ehi-
ngen Selbstbiographie*.

Opracowania

ADAMSKA 2016: Anna Adamska, „Czy Pan wie, kto ja jestem?” Kilka uwag o mechanizmach percepcji wzrokowej i skuteczności kodów wstymentarnych w późnośredniowiecznej Europie, [w:] HABITUS FACIT HOMINEM 2016, s. 19–34.
AMEISENOWA 1967: Zofia Ameisenowa, *Cztery polskie rękopisy iluminowane z lat 1524–1528 w zbiorach obcych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” CXLI, Prace z Historii Sztuki, z. 4, Kraków 1967.

- ANDERSON 2017: Natalie Margaret Anderson, *The Tournament and its Role in the Court Culture of Emperor Maximilian I (1459–1519)*, praca doktorska napisana pod kierunkiem Dr Alana V. Murray i Dr Karen Watts, Insitute of Medieval Studies, University of Leeds, Leeds 2017; <http://etheses.whiterose.ac.uk/18205/> (dostęp: 1.12.2017).
- ANDERSSON-SCHMITT / HEDLUND 1989: Margarete Andersson-Schmitt, Monica Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C – Sammlung: Bd. 2. C 51–20* („Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis” 26, 2), Stockholm 1989.
- BIAŁOSTOCKI 1955: Jan Białostocki, *Zagadka „Bitwy pod Orszą”*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 17, 1955, s. 80–98.
- BIAŁOSTOCKI 1969: Jan Białostocki, *Czy Dürer naśladował „Bitwę pod Orszą”*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 31, 1969, s. 276–281.
- BOCHEŃSKI 1935: Zbigniew Bocheński, *Uzbrojenie w krakowskich dziełach Wita Stwosza*, „Rocznik Krakowski”, 26, 1935, s. 137–157.
- BOCHNAK 1966: Adam Bochnak, *Mitra biskupa Tomasza Strzemińskiego i Stanisław Samostrzelnik*, [w:] *Sztuka i historia. Księga pamiątkowa ku czci profesora Michała Walickiego*, red. Jan Białostocki, Warszawa 1966, s. 92–96.
- BORKOWSKA 1999: Urszula Borkowska, *Królewskie modlitewniki. Studium z kultury religijnej epoki Jagiellonów (XV i początek XVI wieku)*, („Towarzystwo Naukowe KUL. Źródła i monografie” 177), Lublin 1999.
- BREIDING 2012: Dirk Breiding, *Renne, Stechen und Turnier zur Zeit Maximilians I.*, [w:] „Vor halbtausend Jahren...”. *Festschrift zur Erinnerung an den Besuch des Kaisers Maximilian I. in St. Wendel*, Hg. Cornelie Lagerwaard, St. Wendel 2012, s. 51–82.
- BRIDGEMAN 1998: Jane Bridgeman, *Date, Dress and Dosso: Some Problems of Chronology*, [w:] *Dosso's Fate: Painting and Court Culture in Renaissance Europe*, eds. Luisa Ciammitti, Steven F. Ostrow, Salvatore Settis, Los Angeles 1998, s. 179–200.
- CERCHOWIE / KOPERA 1904: Maksymilian i Stanisław Cercha, Feliks Kopera, *Pomniki Krakowa*, t. 1–3, Kraków 1904.
- CURRIE 2016: Elizabeth Currie, *Fashion and Masculinity in Renaissance Florence*, London–New York 2016.
- DE WINKEL 2006: Marieke de Winkel, *Fashion and Fancy. Dress and Meaning in Rembrandt's Paintings*, Amsterdam 2006.
- DUCH 2016: Anna M. Duch, *The Royal Funerary and Burial Ceremonies of Medieval English Kings, 1216–1509*, praca doktorska napisana pod kierunkiem Prof. Marca Ormroda, University of York, Department of History, York 2016; <http://etheses.whiterose.ac.uk/13700/1/AM%20Duch%20-%20Deposit%20Final%20Thesis.pdf> (dostęp: 14.11.2017).
- FRICK 2002: Carole Collier Frick, *Dressing Renaissance Florence: Families, Fortunes and Fine Clothing*, Baltimore–London 2002.
- GADOMSKI 1981: Jerzy Gadomski, *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski 1420–1470*, Warszawa 1981.
- GADOMSKI 1988: Jerzy Gadomski, *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski 1460–1500*, Warszawa 1988.
- GADOMSKI 1995: Jerzy Gadomski, *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski 1500–1540*, Warszawa–Kraków 1995.
- GIESEY 1960: Ralph E. Giesey, *The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France*, Genève 1960.

- GINTER / PRZYBYŁOK 2016: Artur Ginter, Arkadiusz Przybyłok, *Wybrane militaria z badań archeologicznych zamku w Muszynie w 2013 roku*, „Acta Militaria Mediaevalia”, 12, 2016, s. 227–242.
- GLINIANOWICZ 2005: Marcin Glinianowicz, *Stan badań nad uzbrojeniem późnośredniowiecznym w Małopolsce*, „Acta Militaria Mediaevalia”, 1, 2005, s. 143–164.
- GORDENKER 2001: Emilie E. S. Gordenker, *Anthony van Dyck (1599–1641) and the Representation of Dress in Seventeenth-Century Portraiture*, Turnhout 2001.
- GRANCSAY 1950: Stephen V. Grancsay, *The Interrelationships of Costume and Armour*, „The Metropolitan Museum of Art Bulletin”, 8, 1950, s. 176–188.
- GUTKOWSKA 1932: Maria Gutkowka, *Historia ubiorów. Atlas*, Warszawa–Lwów 1932.
- GUTKOWSKA-RYCHLEWSKA 1968: Maria Gutkowska-Rychlewska, *Historia ubiorów*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- HABITUS FACIT HOMINEM 2016: *Habitus facit hominem. Społeczne funkcje ubioru w średniowieczu i epoce nowożytnej*, red. Ewa Wólkiewicz, Monika Saczyńska, Marek Pauk, Warszawa 2016.
- HAJDUKIEWICZ 1961: Leszek Hajdukiewicz, *Księgozbiór i zainteresowania bibliofilskie Piotra Tomickiego na tle jego działalności kulturalnej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961.
- HARLOW 2004: Mary Harlow, *Clothes maketh the man: Power Dressing and the Elite Masculinity in the Later Roman World*, [w:] *Gender in the Early Medieval World: East and West, 300–900*, eds. Leslie Brubaker, Julia M. H. Smith, Cambridge 2004.
- HERBST / WALICKI 1949: Stanisław Herbst, Marek Walicki, *Obraz bitwy pod Orszą. Dokument historii sztuki i wojskowości XVI w.*, „Rozprawy Komisji Historii Kultury i Sztuki”, 1, 1949, s. 33–68.
- HOPPEN 1955: Jerzy Hoppen, *Eklektyzm Samostrzelnika*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 17, 1955, s. 277–278.
- JAKIMOWICZ 1985: Teresa Jakimowicz, *Temat historyczny w sztuce epoki ostatnich Jagiellonów*, Warszawa–Poznań 1985.
- JANICKI 2015: Marek A. Janicki, *Obraz Bitwa pod Orszą – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy „na Kropiwniej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów*, [w:] *Bitwa pod Orszą*, red. Mirosław Nagielski, Warszawa 2015, s. 173–223.
- JONES / STALLYBRASS 2000: Ann Rosalind Jones, Peter Stallybrass, *Renaissance Clothing and the Materials of Memory*, Cambridge 2000.
- KAJZER 1976: Leszek Kajzer, *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976.
- KAJZER 1978: Leszek Kajzer, *Stan badań nad średniowiecznym ubiorem i uzbrojeniem rycerskim w Polsce po roku 1945*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 40, 1978, s. 412–416.
- KARŁOWSKA-KAMZOWA 1972: Alicja Karłowska-Kamzowa, *Zagadnienie aktualizacji w śląskich wyobrażeniach bitwy legnickiej 1353–1504*, „Studia Źródłoznawcze”, 17, 1972, s. 91–118.
- KAZAŃCZUK 1990: Mariusz Kazańczuk, *Staropolskie legendy herbowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- KIESZKOWSKI 1912: Jerzy Kieszkowski, *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki*, Poznań 1912.
- KRAUSE 2017: Stephan Krause, *Fashion in Steel. The Landsknecht Armour of Wilhelm von Rogendorf*, Yale 2017.
- ŁAWRYNOWICZ / NOWAKOWSKI 2009: Olgierd Ławrynowicz, Piotr A. Nowakowski, *Średniowieczne kafle jako źródło poznania uzbrojenia*, [w:] *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym*, red. Piotra Kucyper, Piotr Pudło, Grzegorz Żabiński, s. 116–138.

- ŁOMNICKA-ŻAKOWSKA 1969: Ewa Łomnicka-Żakowska, *Początki portretu polskiego: adoranci w polskim malarstwie tablicowym, miniaturowym i ściennym w wieku XV i w pierwszych dziesięcioleciach wieku XVI*, „Studia Źródłoznawcze”, 14, 1969, s. 13–33.
- MIDOŃSKA 1983: Barbara Miodońska, *Miniatury Stanisława Samostrzelnika*, Warszawa 1983.
- MIDOŃSKA 1993: Barbara Miodońska, *Małopolskie malarstwo książkowe 1320–1540*, Warszawa 1993.
- MIDOŃSKA 1997–1998: Barbara Miodońska, *Stanisław Samostrzelnik jako iluminator dokumentów*, „Folia Historica Cracoviensia”, 4–5, 1997–1998, s. 121–131.
- MIDOŃSKA 2007: Barbara Miodońska, *Świat malarski Stanisława Samostrzelnika. Miniatury*, „Cistercium Mater Nostra”, 1, 2007, s. 63–77.
- MOLENDĄ 2012: Maria Molenda, *Splendide vestitus. O znaczeniu ubiorów na królewskim dworze Jagiellonów w latach 1447–1572*, Kraków 2012.
- MOŹDŻYŃSKA-NAWOTKA 2003: Małgorzata Możdżyńska-Nawotka, *O modach i strojach*, Wrocław 2003.
- MROZOWSKI 1994: Przemysław Mrozowski, *Polskie nagrobki gotyckie*, Warszawa 1994.
- MROZOWSKI 1997: Przemysław Mrozowski, *Przesłanie symboliczne portretu w kulturze Polski średniowiecznej*, [w:] *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, red. Roman Michałowski, Warszawa 1997, s. 197–212.
- NIEDZIELSKA 1959: Maria Niedzielska, *Skrzydła tryptyku gotyckiego z Jurkowa*, „Ochrona Zabytków”, 12, 1959, s. 49–71.
- PATTERSON 2009: Angus Patterson, *Fashion and Armour in Renaissance Europe. Proud Looks and Brave Attire*, London 2009.
- PAUK 2016: Marcin R. Pauk, *Habitus facit hominem – wprowadzenie do problematyki społecznych funkcji ubioru w epoce przednowowoczesnej*, [w:] *HABITUS FACIT HOMINEM* 2016, s. 7–18.
- PIPPONNIER 1970: Françoise Piponnier, *Costume et la vie sociale: La cour d'Anjou (XIVe–XVe siècles)*, Paris 1970.
- POLLHEMUS / PROCTER 1978: Ted Pollhemus, Lynn Procter, *Fashion and Anti-Fashion. Towards an Anthropology of Clothing and Adornment*, London 1978.
- POST 1910: Paul Post, *Die französisch-niederländische Männertracht einschliesslich der Ritterrüstung im Zeitalter der Spätgotik 1350 bis 1475. Ein Rekonstruktionsversuch auf Grund der zeitgenössischen Darstellung*, Halle 1910.
- PRZYBYSEWSKI 1948: Bolesław Przybyszewski, *Jak się nazywał Stanisław z Krakowa, cysters z Mogiły, iluminator?*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, 49, 1948, s. 338–340.
- PRZYBYSEWSKI 1951a: Bolesław Przybyszewski, *Stanisław Samostrzelnik*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 13, 1951, s. 47–87.
- PRZYBYSEWSKI 1951b: Bolesław Przybyszewski, *Stanisław Samostrzelnik*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, 52, 1951, s. 74–80.
- PTAŚNIK 1908: Jan Ptaśnik, *Do rodziny Salomonów genealogicznych szczegółów kilka*, [w:] *Studia historyczne wydane ku czci Wincentego Zakrzewskiego*, Kraków 1908, s. 347–356.
- PTAŚNIK 1914: Jan Ptaśnik, *Studia nad patrycjatem krakowskim w wiekach średnich*, „Rocznik Krakowski”, 16, 1914, s. 1–90.
- PUGET 1976: Wanda Puget, *Przyczynek do działalności Stanisława Samostrzelnika. Malarstwo ścienne w budowach fundacji Szydlowieckich*, [w:] *Renesans. Sztuka i ideologia*, Warszawa 1976, s. 487–504.
- PUGET 1999: Wanda Puget, *Liber geneleos illustris familiae Schidloviciae: panegiryk czy także źródło?*, „Ochrona Zabytków”, 204, 1999, s. 73–76.

- QUINKENSTEIN 2006: Małgorzata Anna Quinkenstein, *Stanisław Samostrzelnik*, [w:] *Stanisław Samostrzelnik*, red. Małgorzata Anna Quinkenstein, Kórnik 2006, s. 21–29.
- RUBLACK 2010: Ulinka Rublack, *Dressing up. Cultural Identity in Renaissance Europe*, New York 2010.
- RUBLACK / HAYWARD 2015: Ulinka Rublack, Maria Hayward, *The First Book of Fashion. The Book of Clothes of Matthaus & Veit Konrad Schwarz of Augsburg*, New York–London 2015.
- SAMEK 1976: Jan Samek, *Bacula pastoralia w Polsce (nieznany pastorał w kościele Mariackim w Krakowie i Stanisław Samostrzelnik)*, „Folia Historiae Artium”, 11, 1975, s. 91–107.
- SIERADZKA 2007: Anna Sieradzka, *Tysiąc lat ubiorów w Polsce*, Warszawa 2007.
- SIERADZKA 2013: Anna Sieradzka, *Kostiumologia jako nauka pomocnicza historii*, Warszawa 2013.
- SMOLEŃ 1995: Maria Smoleń, *Nagrobek Mikołaja Szydłowieckiego w Szydłowcu*, „Ikonothea”, 9, 1995, s. 21–41.
- SPANNBAUER 2010: Marlena Izabela Spannbauer, *Przedstawienie zbrojnego na kaflu z grodziska w Konarzewie*, „Acta Militaria Mediaevalia”, 6, 2010, s. 233–238.
- STARZYŃSKI 2007a: Marcin Starzyński, *Rola i funkcje herbów w miniaturach Stanisława Samostrzelnika*, „Cistercium Mater Nostra”, 1, 2007, s. 79–111.
- STARZYŃSKI 2007b: Marcin Starzyński, *Bartłomiej Bartelmus. Twórczość Stanisława Samostrzelnika na dworze biskupa krakowskiego Piotra Tomickiego*, [w:] *Książka na przełomie średniowiecza i odrodzenia. Materiały z sesji, Pałac Działyńskich, Biblioteka Kórnicka PAN 08.–10.06.2006*, red. Małgorzata A. Quinkenstein, Kórnik 2006, s. 95–132; „Roczniki Historyczne”, 73, 2007, s. 300–304 (recenzja).
- STARZYŃSKI 2010: Marcin Starzyński, *Z działalności Stanisława Samostrzelnika. Renesansowa dekoracja heraldyczna klasztoru cystersów w Mogile*, [w:] *Cztery studia o heraldyce, epigrafice i kostiumologii*, red. Andrzej Marzec, Kraków 2010, s. 51–66.
- STEFAŃSKA 1959: Zofia Stefańska, *Dzieło orszkańskie*, „Muzealnictwo Wojskowe”, 1, 1959, s. 359–366.
- STRASZEWSKA 2012: Anna Straszewska, *Kostium historyczny w twórczości Jana Matejki na tle malarstwa XIX wieku*, Warszawa–Kraków 2012.
- SZYMCZAK 2016: Jan Szymczak, *Rycerz w hełmie, w zbroi i z tarczą*, Warszawa 2016.
- ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT 1975: Ewa Śnieżyńska-Stolot, *Dworski ceremoniał pogrzebowy królów polskich w XIV w.*, [w:] *Sztuka i ideologia w XIV wieku*, red. Piotr Skubiszewski, Warszawa 1975, s. 89–100.
- TAYLOR 2002: Lou Taylor, *The Study of Dress History*, Manchester–New York 2002.
- TURNAU 1999: Irena Turnau, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999.
- TURSKA 1971: Krystyna Turska, *Świecka odzież średniowieczna na Śląsku na podstawie obrazowej Legedy św. Jadwigi*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 19, 1971, s. 645–665.
- TURSKA 1987: Krystyna Turska, *Ubiór dworski w dobie pierwszych Jagiellonów*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.
- UZBROJENIE 1990: *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*, red. Andrzej Nadolski, Łódź 1990.
- UZBROJENIE 2003: *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. Andrzej Nadolski, Toruń 2003.
- VALE 2001: Malcolm Vale, *The Princely Court. Medieval Courts and Culture in North-West Europe 1270–1380*, Oxford 2001.
- VAN BUREN / WIECK 2011: Anne van Buren, Roger S. Wieck, *Illuminating Fashion. Dress in the Art of Medieval France and the Netherlands, 1325–1515*, New York–London 2011.
- VINCENT 2003: Susan Vincent, *Dressing the Elite. Clothes in Early Modern England*, Oxford–New York 2003.

- WŁOWISZEWSKI 1952–1954: Zygmunt Włowiszewski, *Uwagi o dwóch zaginionych dziełach S. Samostrzelnika*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 18, 1952/1954, s. 133–135.
- WOODWARD 1997: Jennifer Woodward, *The Theatre of Death. The Ritual Management of Royal Funerals in Renaissance England 1570–1625*, Suffolk 1997.
- WÓJCIK 2016a: Rafał Wójcik, *Wstęp*, [w:] *Modlitewnik Zygmunta I Starego 1524 r. facsimile*, Poznań 2016, s. 5–41.
- WÓJCIK 2016b: Rafał Wójcik, *Wstęp*, [w:] *Modlitewnik królowej Bony 1528 r. facsimile*, Poznań 2016, s. 5–36.
- WYDRA 2015: Wiesław Wydra, *Wstęp*, [w:] *Modlitewnik Olbrachta Gasztołda kanclerza wielkiego litewskiego 1528 r. facsimile*, Poznań 2015, s. 5–41.
- WYDRA 2017: Wiesław Wydra, *Wstęp*, [w:] *Modlitewnik Krzysztofa Szydłowieckiego kanclerza wielkiego koronnego 1524 r. (facsimile)*, Poznań 2017, s. 5–38.
- WYSZYŃSKA 2012: Anna Wyszynska, *Ubiór mieszczański na miniaturach w Kodeksie Baltazara Behema. Uwagi w świetle najnowszych tendencji w badaniach kostiumologicznych*, praca magisterska napisana pod kierunkiem dr hab. Marka Walczaka w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, [mps] Kraków 2012 (dostęp: Zakład Sztuki Średniowiecznej Instytutu Historii Sztuki UJ)
- WYSZYŃSKA 2013: Anna Wyszynska, *Strój – dzieło sztuki?*, [w:] *Strój – zwierciadło kultury*, red. Joanna Wasilewska, Magdalena Furmanik-Kowalska, Warszawa–Toruń 2013, s. 23–30.
- WYSZYŃSKA 2014: Anna Wyszynska, *Symbol czy tradycja? Kilka uwag o archaizacji stroju w sztuce XV i XVI wieku*, [w:] *Procesy przemian w sztuce średniowiecznej. Przełom – regres – innowacja – tradycja. Studia z historii sztuki*, red. Rafał Eysymontt, Romuald Kaczmarek, Warszawa 2014, s. 331–340.
- WYSZYŃSKA 2016: Anna Wyszynska, *Orientalny czy orientalizujący? Uwagi o recepcji ubiorów wschodnich w sztuce europejskiej XV wieku*, [w:] *Sztuka stroju, strój w sztuce*, red. Magdalena Furmanik-Kowalska, Anna Straszewska, Warszawa–Toruń 2016, s. 163–172.
- ŻYGULSKI JUN. 1975: Zdzisław Żygulski jun., *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1975.
- ŻYGULSKI JUN. 1978: Zdzisław Żygulski jun., *Średniowieczna zbroja szyderska*, [w:] *Sztuka i ideologia wieku XV*, red. Piotr Skubiszewski, Warszawa 1978, s. 587–607.
- ŻYGULSKI JUN. 1981: Zdzisław Żygulski jun., „*Bitwa pod Orszą*” – *struktura obrazu*, „Rocznik Historii Sztuki”, 12, 1981, s. 85–132.
- ŻYGULSKI JUN. 1984: Zdzisław Żygulski jun., *Armour as a Symbolic Form*, „Waffen- und Kostümkunde”, 26, 1984, s. 77–96.
- ŻYGULSKI JUN. 1999: Zdzisław Żygulski jun., *Światła Sztambułu*, Warszawa 1999.

ŚREDNIOWIECZNA KSIĘGA RĘKOPIŚMIENNA W ASPEKcie HISTORYCZNEGO TRWANIA

C O D E X

Ewa Chlebus

Biblioteka Elbląska /

/ Wydział Filozofii i Nauk Społecznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

Jak franciszkanie pruscy utylizowali rękopisy, czyli o znaczeniu badań makulaturowych dla oparoznawstwa*

Makulatura stosowana przez dawnych intrologów zajmuje uwagę badaczy przynajmniej od połowy XIX wieku. Interesują się nią historycy, starodrucznicy i kodykologowie, poszukując unikatowych dokumentów i zabytków piśmiennictwa, a także nieznanych przykładów dawnej typografii. Makulatura zachowana w oprawach jest cennym materiałem również dla tegumentologów, gdyż może dostarczać wskazówek dla ustalenia miejsca i czasu powstania opraw. Badacze dawnego intrologstwa mają jednak do zastosowanych w oprawie fragmentów stosunek szczególny, doceniając z jednej strony ich przydatność dla swoich badań, z drugiej zaś podkreślając konieczność zachowania integralności opraw¹. Aby przebadać makulaturę, niezbędny jest dostęp do zawartego na niej tekstu, jednakże w wielu przypadkach możliwe jest to jedynie kosztem demontażu oprawy lub jej elementów. Wiele fragmentów, ukrytych pod wyklejkami lub w grzbiecie, jest dostępnych dla badaczy jedynie w przypadku, gdy oprawa ulegnie uszkodzeniu lub zostanie poddana konserwacji. Praktykowane na szeroką skalę wymontowywanie pergaminowych elementów z opraw, w okresie największej popularności badań makulaturowych w XIX wieku i w początkach kolejnego stulecia, doprowadziło, co prawda, do odkrycia ciekawych zabytków dawnego piśmiennictwa, ale przyczyniło się również do utraty wielu informacji potencjalnie cennych dla tegumentologów. Wydobyte z opraw elementy przechowywano później zwykle oddzielnie, bez oznaczenia ich pochodzenia, a jeśli nawet taka informacja przetrwała, to opatry-

* Za identyfikację opisaną w tekście makulatury oraz cenne wskazówki serdecznie dziękuję prof. Jerzemu Kaliszukowi. Dziękuję również za różnego rodzaju pomoc następującym osobom: Helenie Backman z Biblioteki Uniwersyteckiej w Uppsali, prof. Rafałowi Kubickiemu, prof. Teresie Borawskiej, Jakubowi Łukaszewskiemu, Beacie Gryzio, Aleksandrze Girsztowt, Joannie Sroce.

¹ Na ten temat zob. np. HÄBLER 1908, s. 539–541; MACKERT 2012, s. 92–93; PICKWOAD 2000, s. 19–20.

Il. 1. Przerisy wybranych tłoków z warsztatu pruskich franciszkanów

wano nią jedynie fragmenty makulatury, ale już nie oprawy, w których je znaleziono. W ten sposób zacierał się kontekst, w jakim te fragmenty funkcjonowały. Dla tegumentologa oprawa pozbawiona makulatury traci na wartości. Dzieje się tak nie tylko dlatego, że tracimy potencjalnie cenną informację o zawartości treściowej fragmentów, która może ułatwić określenie jej pochodzenia, ale również dlatego, że sama oprawa zostaje zdekompletowana. Wydobyte fragmenty pełniły w oprawie konkretną funkcję – jako karty ochronne, wyklejki czy scyzury. Forma tych elementów, charakterystyczna dla danego warsztatu introligatorskiego, może sama w sobie być cenną wskazówką umożliwiającą atrybucję oprawy. Tegumentologów interesuje zatem zarówno zawartość zachowanych w oprawach fragmentów, jak i postać, jaką nadał im introligator.

W artykule postaram się wykazać, że dla badaczy opraw może być korzystna nie tylko analiza makulatury znajdującej się w jednostkowej oprawie, lecz także spojrzenie na całość materiału wtórnie użytego przez introligatorów w poszczególnych wytworach warsztatu. Do interesujących ustaleń doprowadziły badania liczącej przeszło sto woluminów grupy późnogotyckich opraw powiązanych wspólnymi tłokami, powstałych najprawdopodobniej w jednej pracowni introligatorskiej. Warsztat, w którym oprawiono woluminy, przypisywany był w literaturze do Warmii. Paul Schwenke, prowadzący przed wojną badania nad późnogotyckim introligatorstwem, wiązał pojawiające się na oprawach zdobienia – m.in. duży maswerkowy łuk, przedstawienie smoka oraz ptaka (il. 1) – z introligatorem działającym przy kolegiacie dobromiejskiej (warsztat *Gutstat Dombuchbinder*)². Nie jest do końca jasne, na jakich przesłankach bazował Schwenke, uznając, że warsztat działał w Dobrym Mieście. Prawdopodobnie dokonał on lokalizacji pracowni na podstawie proveniencji odnalezionych przez sie-

² DIE SCHWENKE-SAMMLUNG 1979; 1996; opis warsztatu *Gutstadt Dombuchbinder* zob. DIE SCHWENKE-SAMMLUNG 1996, s. 107.

bie opraw³. Do innych wniosków doszedł Sten Lindberg, badający oprawy poloników zachowane w Uppsali oraz w innych bibliotekach szwedzkich⁴. Powiązał on oprawy zdobione wskazanymi przez Schwenkego tłokami z Braniewem. Także i on przy lokalizowaniu warsztatu opierał się głównie na proveniencji zarejestrowanych przez siebie opraw. Obraz działającego na Warmii warsztatu introligatorskiego skomplikowały badania Jürgena Geissa⁵, który dopatrywał się związków pomiędzy warsztatem *Guttstat Dombuchbinder* a pracowniami gdańskimi. Prezentowane przez badacza narzędzia nie odpowiadają jednak tym wykazanim przez Schwenkego. Wydaje się zatem, że doszło tu do błędu atrybucyjnego, niemniej, jak się okazało, związki pomiędzy warsztatem *Guttstat Dombuchbinder* a oprawami gdańskimi rzeczywiście istnieją.

Kwerendy, obejmujące przegląd inkunabułów i druków wydanych do 1525 roku, zaowocowały zidentyfikowaniem 73 opraw przynależących do omawianego warsztatu w Bibliotece Uniwersyteckiej (Universitetsbibliotek) w Uppsali (dalej BUU). Drugą dużą grupę opraw (39 wol.) powiązanych z oprawami braniewskimi odnalazłam w PAN Bibliotece Gdańskiej (dalej PAN BG)⁶. Kolejne 7 opraw znajdowało się w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie (dalej Hosianum), a pojedyncze również w Bibliotece Diecezjalnej w Pelplinie i w Bibliotece Elbląskiej. Łącznie udało się zidentyfikować 121 woluminów, których oprawy powiązane były wspólnymi tłokami, co pozwalało na przypisanie ich do jednego warsztatu introligatorskiego. Choć dokładne ustalenie pochodzenia poszczególnych opraw jest często bardzo trudne, większość woluminów pochodzi najprawdopodobniej z bibliotek braniewskich i gdańskich franciszkanów⁷. Proveniencje

³ W opublikowanych przez Ilse Schunke i Konrada von Rabenau materiałach Schwenkego widnieją jedynie osiem sygnatur opraw przypisanych do tego warsztatu – trzy gdańskie, dwie z biblioteki dobromiejskiej i trzy królewieckie. Wydaje się zatem, że bazował on na dość skąpym materiale. Zob. DIE SCHWENKE-SAMMLUNG 1996, s. 107.

⁴ LINDBERG 1985, s. 72–75, 96–98.

⁵ GEISS 2003, s. 13–25.

⁶ W przypadku Biblioteki Gdańskiej badanie objęło inkunabuły oraz jedynie część opraw z 1. ćw. XVI w. Możliwe więc, że przegląd pozostałych druków z XVI w. zaowocuje odnalezieniem kolejnych opraw z tego warsztatu.

⁷ Niestety, ostateczne potwierdzenie franciszkańskiego pochodzenia tych książek utrudnia fakt, że w bibliotekach obu tych konwentów nie oznaczano własności książek. Księgozbiór braniewskich franciszkanów, liczący co najmniej 320 woluminów w 1565 r., przejęty został przez jezuitów. Zbiór ten stanowił główny rdzeń najstarszego zasobu biblioteki kolegium jezuitów w Braniewie i wraz z nią trafił do Biblioteki Uniwersyteckiej w Uppsali. Wyłuskanie z tego zasobu wszystkich egzemplarzy należących do franciszkanów jest jednak bardzo trudne. Podobny problem występuje w przypadku książek pochodzących z biblioteki konwentu gdańskiego. Wyludniony w wyniku reformacji klasztor, wraz z liczącym 1054 pozycje księgozbiorem, przekazany został w 1556 r. miastu. Profil biblioteki franciszkańskiej nie odpowiadał jednak potrzebom utworzonego w miejscu klasztoru protestanckiego gimnazjum, dlatego książki przez wiele lat leżały w zapomnieniu. Gdy w latach 80. XVI w. zainteresowano się niszczącymi woluminami, ich liczba stopniała do 400. Współcześnie udało się potwierdzić proveniencję jedynie części książek pochodzących z dawnej biblioteki gdańskich franciszkanów. O historii bibliotek franciszkańskich w Braniewie i Gdańsku zob. HIRSCH 1837, s. 60–61; GÜNTHER 1903; WILL 1929; SCHWARZ 1935; BORAWSKA 1999; LICHĄŃSKI 2007.

Il. 2. Oprawa z warsztatu pruskich franciszkanów, PAN Biblioteka Gdańska, sygn. XV.146–148. Fot. E. Chlebus

odnalezionych opraw wskazują więc na to, że warsztat należy wiązać raczej z Braniewem (lub Gdańskiem) niż z Dobrym Miastem.

Tak duża grupa woluminów jest jednak dość zróżnicowana pod względem techniki wykonania oraz sposobu dekoracji. W jej obrębie można wyróżnić mniejsze grupy opraw o zbliżonych cechach. Wydaje się więc, że nie mamy tu do czynienia z jednym intrologatorem. Bardziej właściwe jest raczej mówienie o jednym warsztacie – grupie rzemieślników posługujących się tymi samymi narzędziami oraz zbliżonym repertuarem rozwiązań technicznych i formalnych. Sądząc na podstawie dat wydania druków, które wyznaczają orientacyjne ramy działalności warsztatu, był on czynny od lat 80. XV wieku co najmniej do lat 20. XVI wieku, choć niektóre tłoki, takie jak duży łuk, stosowane były jeszcze w połowie XVI wieku. Dekoracje opraw komponowano zwykle na podstawie podziału okładziny na zwierciadło oraz otaczającą je ramę. Zwierciadło zdobione było najczęściej według wzoru ruty/ wzoru owocu granatu, a bordiury dekorowano odbitymi naprzemiennie pojedynczymi tłokami (il. 2). Czasem wykorzystywano również układy arkadkowe, uzyskując szczególnie dekoracyjny efekt dzięki zastosowaniu dużego gotyckiego łuku. Tylne okładziny zwykle zdobione były skromniej – często ograniczano się do dekoracji linearnej, czasem uzupełnianej tłoczeniami. Wśród kilku powielanych sche-

Il. 3. Przecięte nici – ślady po makulaturze wydobytej z oprawy. Fot. E. Chlebus

matów zdobniczych zdarzały się jednak również i oryginalne rozwiązania, do których zaliczyć należy wypełnienie zwierciadła okręgami utworzonymi z maswerkowych łuków czy wytłoczenie strychulcem na okładzinie rysunku żebrowań gotyckiego sklepienia.

W omawianym warsztacie stosowano kilka różnych układów kart przybyszowych. W znacznej liczbie opraw z pergaminowej makulatury wykonywano nie tylko najistotniejsze z punktu widzenia konstrukcji elementy, takie jak scyzury czy wyklejenie grzbietu, lecz również karty ochronne lub wyklejki, co wskazuje na to, że introligator nie musiał oszczędzać na materiale. Makulatura papierowa stosowana była znacznie rzadziej, częściej elementy papierowe wykonywano z czystych kart. W większości opraw spotykamy więc połączenie wtórnie użytego pergaminu i nowego papieru.

Pośród 121 woluminów tylko nieco ponad połowa zawierała fragmenty rękopisów lub druków, które mogły potencjalnie zostać poddane analizie. Pewne ograniczenie dla badań stwarzał fakt, że ze znacznej grupy opraw na jakimś etapie dziejów usunięto makulaturę. W 12% woluminów pergaminowe karty zostały wycięte. Być może uległy one zniszczeniu lub wykorzystano je w innym celu. W około 20% opraw w miejscu brakujących kart przybyszowych zaobserwowano przecięte nici szycia (il. 3), świadczące o tym, że karty te zostały z premedytacją wymontowane, zapewne na fali badań makulaturowych. Osobną grupę stanowiły oprawy, w których z pergaminu wykonano jedynie scyzury czy wyklejenie grzbietu, a więc elementy

niedostępne do badań (20%)⁸. Widoczne fragmenty tych rękopisów były zbyt małe, aby możliwa była identyfikacja.

Przebadano łącznie 156 fragmentów makulatury z 67 opraw⁹. Czasem możliwa była bardzo szczegółowa identyfikacja, a czasem jedynie ogólne określenie zawartości. Zależało to od charakteru tekstu i wielkości dostępnego fragmentu. W większości były to fragmenty rękopisów – pisanych po łacinie ksiąg. Tylko w trzech przypadkach jako makulaturę zastosowano dokumenty – były to: instrument notarialny, dokument w języku niemieckim informujący o zadłużeniu, a także związany z franciszkanami dokument wystawiony w Gdańsku w 1475 roku. Wśród zidentyfikowanych fragmentów rękopisów najstarsze datowane są na 2. połowę XIII wieku, a najmłodsze na początek XVI wieku. Najwięcej fragmentów przypada jednak na XIV (35%) i XV wiek (45%). W warsztacie sporadycznie wykorzystywano także makulaturę drukowaną. W przeciwieństwie do fragmentów rękopisów, których źródłem były książki zdezaktualizowane lub uszkodzone (tzw. makulatura introligatorska), fragmenty druków pochodziły z publikacji, które nigdy nie weszły do użytku (tzw. makulatura drukarska lub księgarska)¹⁰. Co ciekawe, dwa spośród trzech odnotowanych przeze mnie przypadków użycia druków w funkcji kart przybyszowych, łączy fakt, że wykorzystano w tym celu karty pochodzące z tych samych pozycji, w których oprawach się znalazły. W przypadku oprawy XV.926 z PAN BG możemy założyć, że introligator dysponował dodatkowym egzemplarzem druku lub omyłkowo przysłał nadliczbową składkę¹¹, którą wykorzystał jako karty ochronne. Makulatura w oprawie XV.424 z PAN BG stanowi pewne *curiosum*, gdyż kart wykorzystanych jako wyklejki brakuje w bloku. Musiało tu dojść do pomyłki, bo trudno przyjąć, że introligator uznał te karty za zbędne lub liczył na to, że czytelnik nie zauważy ich braku.

Zawartość treściowa zachowanej makulatury odpowiada profilowi biblioteki franciszkańskiej. Na księgozbiór klasztorny jako źródło materiału introligatorskiego wskazywać może duża liczba zidentyfikowanych fragmentów ksiąg liturgicznych, które stanowiły prawie 40% przebadanej makulatury. Ponadto w oprawach znalazły się również skrawki kazań i homilii, a więc tekstów przydatnych w pracy duszpasterskiej, fragmenty traktatów teologicznych i filozoficznych, prawniczych, historiograficznych, medycznych, a także fragmenty opracowań o charakterze słownikowym czy encyklopedycznym. W kilku przypadkach makulatura pochodziła z dzieł związanych

⁸ Identyfikacja dokonywana była bez ingerencji w oprawę, a więc analizie zostały poddane jedynie te fragmenty, które były widoczne dla oka. W części opraw w toku dziejów niektóre elementy odkleiły się, co umożliwiała identyfikację fragmentów wcześniej niewidocznych.

⁹ Zob. katalog fragmentów zamieszczony na końcu tego artykułu. Do opraw tłoczonych dołączono również dwie niezdobione oprawy w skórę irchową, które powiązano z tą grupą na podstawie zachowanej makulatury (dokument franciszkański).

¹⁰ O różnicy pomiędzy makulaturą introligatorską a księgarską zob. HELLINGA 2000.

¹¹ Sprzedaż książek w luźnych arkuszach sprzyjała podobnym pomyłkom. Nierzadko posyłano księgarzom druk, w którym brakowało jakiejś składki albo też składka była zdublowana, na co uskarżał się już Anton Koberger. Podręczniki introligatorstwa jako pierwszą czynność zalecały więc rzemieślnikom sprawdzanie kompletności druku. Por. HASE 1885, s. 140; FOOT 2006, s. 42.

bezpośrednio z autorami franciszkańskimi. W oprawach znalazły się: fragment kazania *De purificatione Beatae Virginis* jednego z najważniejszych myślicieli franciszkańskich – Bonawentury, a także *Quaestiones disputatae* ucznia Bonawentury, Waltera z Brugii. Zidentyfikowano również fragment podręcznika kaznodziejskiego franciszkańskiego doktora teologii Jana z Walii. Ponadto w jednej z opraw na karty ochronne przeznaczono oksfordzkie wykłady Jana Dunsza Szkota, a w innej – komentarze do *Sentencji* Piotra Lombarda autorstwa innego franciszkanina – Piotra de Aquila. Zawartość fragmentów potwierdza więc, że mamy do czynienia z warsztatem introliigatorskim, który dysponował niepotrzebnymi rękopisami i dokumentami używanymi w kręgu minorytów, a zatem najpewniej – z warsztatem franciszkańskim.

W szeregu przypadków udało się połączyć fragmenty zastosowane w różnych oprawach i ustalić, że pisane są jedną ręką, a nawet że pochodzą z jednego rękopisu. Takie *membra disiecta* są ciekawym materiałem zarówno dla badaczy rękopisów, jak i dla tegumentologów. Można przyjąć, że oprawy zawierające fragmenty z tego samego rękopisu powstały w niedużym odstępie czasowym¹². Tezę tę wspiera fakt, że mają one również zbliżoną technikę wykonania, w tym analogiczne układy kart przybyszowych.

Oprawy dwóch tomów dzieła Gabriela Biela (sygn. 40:10 i 40:11 z BUU) zawierały fragmenty pochodzące najprawdopodobniej z jednej księgi liturgicznej. Ponieważ wiemy, że druki stanowiły komplet i oprawione zostały w jednym czasie, obecność makulatury z jednego źródła nie jest niczym zaskakującym. Znacznie ciekawszy przypadek stanowią oprawy trzech tomów pism Alberta Wielkiego (sygn. 40:28, 40:29 i 40:30) z BUU. W dwóch woluminach 40:28 i 40:30 zastosowano jako półkarty ochronne fragmenty rękopisu zawierającego kazania na okres Wielkiego Postu. Fragmenty tego samego rękopisu znalazły się również w oprawie klocka inkunabułów o sygn. 35b:982 (BUU). Prawdopodobnie również tylna półkarta ochronna w woluminie 35b:134 (BUU) została wykonana z pergaminu z tego samego źródła. Trzeci wolumin z dziełem Alberta Wielkiego (40:29 BUU) zawiera fragment księgi liturgicznej. Najprawdopodobniej ten sam rękopis znalazł się w oprawie o sygn. 31:300 (BUU) oraz posłużył do przygotowania przedniej półkarty ochronnej we wspomnianym już woluminie 35b:134. Biorąc pod uwagę te ustalenia, możemy przyjąć, że grupa sześciu opraw (40:28, 40:29, 40:30, 35b:982, 35b:134, 31:300) powstała mniej więcej w tym samym czasie, a wykonujący oprawy introliigator korzystał jednocześnie z pergaminu pochodzącego z dwóch rękopisów.

Najprawdopodobniej wspólne źródło, w postaci rękopisu zawierającego zbiór kazań, mają również pergaminowe karty ochronne w woluminach o sygn. 31:155,

¹² Oczywiście trudno jest dać jednoznaczną odpowiedź na pytanie, jak długo rękopis przeznaczony na makulaturę mógł być eksploatowany. Znane są przypadki kodeksów, które przez całe lata mogły dostarczać materiału introliigatorom, jak na przykład księgi liturgiczne, których fragmenty były wykorzystywane do oprawy sprawozdań podatkowych w Szwecji. Jednakże w klasztornej introliigatorni o względnie dużej produkcji zużycie pergaminu było znacznie większe, a zatem i czas eksploatacji makulatury z jednego rękopisu musiał być stosunkowo krótki. O oprawach szwedzkich sprawozdań podatkowych zob. BRUNIUS 2013, s. 24–33; WOŁODARSKI 2003.

Il. 4. Makulatura papierowa i pergaminowa pochodząca prawdopodobnie z jednego rękopisu, PAN Biblioteka Gdańska, sygn. XV.336–337. Fot. E. Chlebus

33:202 i 35:223 (wszystkie z BUU). Oprawy zawierają druki z lat 1494–1496. W dwóch oprawach (XV.57-62 i XV.111 z PAN BG) znajdowały się fragmenty XIV-wiecznego homiliarza, a w kolejnych dwóch woluminach (33:219 i 68:167 z BUU) – fragmenty pochodzące najprawdopodobniej z jednego psalterza. Kolejne *membra disiecta* to pochodzące najpewniej z jednego słownika lub encyklopedii karty ochronne w woluminach Oo:139 i 29:6 (oba z BUU).

Dwie oprawy (31:229 i 35:194 z BUU) różniące się nieco dekoracją, ale identyczne pod względem techniki wykonania zawierały fragmenty tekstów pisanych jedną ręką, choć niekoniecznie pochodzących z jednego rękopisu. W obu przypadkach były to skrawki traktatów teologiczno-filozoficznych.

Ciekawy przykład wykorzystania rękopisów stanowią dwie oprawy XV.292–295 i XV.336–337 z PAN Biblioteki Gdańskiej, w których zastosowano zarówno pergaminową, jak i papierową makulaturę. W obu oprawach pomiędzy tworzące jeden arkusz wyklejkę i kartę ochronną została wszyta jeszcze dodatkowa, pergaminowa karta ochronna. Jako arkusze wyklejkowe wykorzystano papierowe karty rękopisu zawierające *Communiloquium* Jana z Walii. Ze spisanych na pergaminie fragmentów tego samego rękopisu wykonano dodatkowe karty ochronne w woluminie XV.336–337 (il. 4).

Zapewne więc źródłem makulatury był rękopis o składkach mieszanych, spisany częściowo na pergaminie, a częściowo na papierze.

Interesujący zespół fragmentów, pochodzących z tego samego rękopisu, tworzą karty ochronne jedenastu woluminów – dziesięciu z PAN BG (sygn. XV.66–67; XV.101; XV.122–123; XV.304–307; XV.465; XV.487; XV.540; XV.546; XV. 591–592; XV.591 t. 4, 5) i jednego z Biblioteki Uniwersyteckiej w Uppsali (sygn. 31:152). Wykorzystane w tych oprawach fragmenty pochodzą z XIV-wiecznej księgi liturgicznej (mszału lub brewiarza). W siedmiu woluminach wykorzystano niemal pełne karty z księgi z zachowanym w całości tekstem (il. 5), co było możliwe, ponieważ inkunabulary te zbliżone były formatem do rękopisu, z którego wykonano karty ochronne. W czterech woluminach o mniejszym formacie użyto jedynie fragmentów kart. Chociaż bazując wyłącznie na datach wydania druków, należałoby przyjąć, że oprawy powstały w latach 1484–1498, zastosowanie makulatury z jednego rękopisu skłania do uznania, że powstały one bliżej schyłku XV wieku. Grupa opraw, w których wykorzystano jako makulaturę omawianą księgę, była z pewnością większa. Materiał z tego rękopisu mogły zawierać wszystkie trzy woluminy o sygnaturze XV.591 (PAN BG) z *Sentencjami* Piotra Lombarda, choć tylko w dwóch z nich karty ochronne są zachowane. W trzecim z woluminów (XV.591 t. 1, 3), w wyniku ingerencji introliigatora bądź konserwatora, pergaminowe karty przybyszowe zostały wymontowane¹³. Zachowane ślady wskazują na to, że prawdopodobnie kolejne fragmenty, pochodzące z tego rękopisu, znajdowały się w oprawach XV.925 I oraz II; XV.407 (wszystkie trzy z PAN BG), niestety, zachowały się w nich obecnie jedynie wąskie skrawki pozostałe po wyciętych kartach ochronnych.

Najciekawsze *membra disiecta* wśród przebadanej makulatury to fragmenty pochodzące z trzech opraw, z których każda znajduje się obecnie w innej bibliotece. Daty wydania druków wskazują na to, że oprawy powstały już w XVI wieku. Wolumin o sygnaturze Inc.55 z Hosianum zawiera dwa druki z lat 1495 i 1504. Oprawa XV.614–615 z PAN BG chroni druki wydane w 1497 i 1505 roku, a T.95 z BUU – wydawnictwo z 1511 roku. Wszystkie trzy oprawy łączy podobna technika wykonania – analogiczny układ kart przybyszowych i schemat szycia, a także podobny sposób opracowania skóry i fazowania okładzin. Zwraca uwagę również podobieństwo dekoracji. W woluminach tych jako karty ochronne wykorzystano fragmenty XIV-wiecznego tekstu *Quaestiones disputatae* Waltera z Brugii. Karty w Inc.55, a także XV.614–615 zachowane są w całości – jedna karta rękopisu stanowi jedną kartę ochronną woluminu. Przy górnych marginesach zachowała się oryginalna foliacja rękopisu. W oprawie XV.614–615 wykorzystano karty 2. i 11., a w oprawie Inc.55 (il. 6) – karty 27. i 34. Jeżeli przyjmiemy, że introliigator przecinał wymontowane z rękopisu bifolia dla utworzenia przedniej i tylnej karty ochronnej, możemy ustalić, że składki były seksternionami. Karty z XV.614–615 odpowiadają bifolium z pierwszej składki, a karty z Inc.55 – z trzeciej składki. W przypadku trzeciej oprawy (T.95), ze względu na

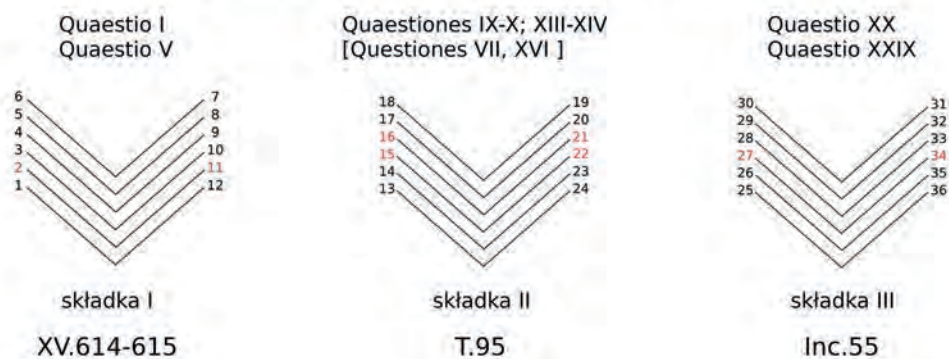
¹³ Co ciekawe, księga o tej samej sygnaturze, zawierająca tom 4. i 5., również została poddana konserwacji, jednakże pomimo wymiany wyklejek pozostawiono w niej oryginalne karty ochronne.

Il. 5. Karta z księgi liturgicznej wykorzystana jako karta ochronna w woluminie, PAN Biblioteka Gdańska, sygn. XV.487. Fot. E. Chlebus

duży format, każdą z kart ochronnych stanowiły niepełne bifolia z rękopisu. Marginesy z numerami kart zostały obcięte. Jeżeli jednak weźmiemy pod uwagę treść zachowanych fragmentów, widzimy, że w oprawie z Uppsali wykorzystano fragmenty zawierające kwestie IX–X i XIII–XIV, czyli karty, które musiały znajdować się gdzieś w drugiej składce (najprawdopodobniej były to k. 16. i 21.). Przednia karta ochronna w tej oprawie jest wycięta, ale na podstawie zachowanych skrawków udało się ustalić,

[illegible]

Walter z Brugii, Quaestiones disputatae

Il. 7. Prawdopodobny układ trzech początkowych składek w rękopisie *Quaestiones disputatae* Waltera z Brugii, wykorzystany jako materiał na karty ochronne woluminów: XV.614–615 PAN BG; T.95 BUU; Inc.55 Hosianum. Fot. E. Chlebus

że zawierała ona fragmenty kwestii VII, a także kwestii XVI, a więc najprawdopodobniej były to karty 15. i 22. Porównanie liczby stron manuskryptu i odpowiadającej im liczby stron wydania tekstu¹⁴ potwierdziło, że taki był pierwotny układ kart w rękopisie (il. 7). Jeżeli założymy, że intrologator wymontowywał stopniowo kolejne bifolia z rękopisu, musimy przyjąć, że jako pierwsza powstała oprawa gdańska, następnie uppsalska, a na koniec olsztyńska. Nawet jeśli przyjmiemy, że z jakiegoś względu bifolia nie były wykorzystywane dokładnie w tej kolejności, to i tak obecność kart rękopisu z trzech sąsiednich składek pozwala wnioskować, że wszystkie trzy oprawy powstały w niedużym odstępie czasowym, czyli najprawdopodobniej około roku 1511.

Dzięki badaniom makulaturowym udało się przesunąć datowanie niektórych opraw, a także potwierdzić, że mamy do czynienia z warsztatem intrologatorskim działającym w kręgu franciszkanów. W dalszej kolejności pojawia się kwestia lokalizacji pracowni. Biorąc pod uwagę pochodzenie zidentyfikowanych opraw, mogły one powstać w Braniewie lub w Gdańsku¹⁵. Niestety, na tym etapie badań nie udało się jednoznacznie rozstrzygnąć, w którym z tych ośrodków. Nie jest również wykluczone, że był to warsztat bez ustalonej lokalizacji. Możliwe, że konwenty wypożyczały sobie tłoki intrologatorskie, stąd podobne zdobienia spotykamy na oprawach gdańskich i braniewskich. Pamiętać należy również, że franciszkanie byli zakonem o dużej mobilności. Zachowane źródła dokumentują wiele przypadków translokacji zakonników w obrębie kustodii¹⁶. Brat wprawiony w intrologatorstwie mógł zatem zostać przeniesiony do innego klasztoru i tam kontynuować swoją pracę. W grę mogła wchodzić również nie tyle przeprowadzka zakonnika, ile czasowe oddelegowanie. Przyjęte było, że jeżeli jakiś klasztor miał specjalistę w danej dziedzinie, to obsługiwał on również

¹⁴ LONGPRÉ 1928.

¹⁵ Nasuwa się zatem oczywiste pytanie o związki, jakie łączyły oba te konwenty. Franciszkanie funkcjonowali w Braniewie od 1296 r. Wraz z sześcioma innymi domami klasztor braniewski tworzył kustodię pruską w obrębie saskiej prowincji franciszkanów. Założony w 1419 r. konwent gdański był najmłodszym z siedmiu domów kustodii. Bardzo szybko jednak się rozwijał i prawdopodobnie już w 2. poł. XV w., a na pewno na pocz. XVI w., stał się najważniejszym klasztorem w okręgu; zob. BENDER 1870; SCHMIDT 1901; ROTH 1918, s. 139–143, 147–152; KUBICKI 2018, s. 42–43, 234–235; KANTAK 2016, s. 267–268.

¹⁶ Por. KUBICKI 2018, s. 178–179.

pozostałe konwenty. Źródła potwierdzają, że w taki sposób funkcjonowali rzemieślnicy w kustodii, jak chociażby rzeźbiarz Martin Leuther z Gdańska, który w 1522 roku wykonywał w Braniewie stolarkę okienną¹⁷. Jeśli przyjrzymy się organizacji drugiej gałęzi franciszkanów, czyli bernardynom z wikarii polskiej, to znajdziemy tam podobne rozwiązania. Usługi na rzecz wielu klasztorów w okręgu świadczyli skrypcy oraz iluminatorzy¹⁸. Najprawdopodobniej również funkcjonowali w ten sposób i introligatorzy¹⁹. Wydaje się zatem, że także w kustodii pruskiej introligatorzy mogli oprawiać księgi, przemieszczając się od klasztoru do klasztoru²⁰.

Ilość użytej makulatury świadczy o tym, że warsztat dysponował dużym zasobem niepotrzebnych kodeksów. Pojawia się zatem pytanie – skąd franciszkanie brali makulaturę i dlaczego aż tyle rękopisów przeznaczano na materiał dla introligatorów? Czy były to zniszczone lub nieaktualne księgi z klasztornych bibliotek? Fakt, że najstarsze fragmenty rękopisów zidentyfikowane w oprawach datowane są na XIII wiek, może wskazywać na to, że pochodziły one pierwotnie z biblioteki starszej niż gdańska. Czy była to biblioteka braniewska, czy może biblioteka innego konwentu pruskiego? Zagadką pozostają powody, dla których te, a nie inne rękopisy trafiały pod nóż introligatora. Jak zauważył Gerhardt Powitz, około roku 1500 obserwuje się pierwszą znaczącą falę – kolejna nastąpiła wraz z reformacją – masowego wykorzystania makulatury w oprawach²¹. O ile jednak zrozumiały wydaje się fakt, że protestanci chętnie używali jako materiał introligatorski księgi katolickie, o tyle dużo trudniej jest wytłumaczyć masowe ubytkowanie rękopisów z bibliotek kościelnych pod koniec XV wieku. Nakład pracy włożony w wykonanie rękopiśmiennych kodeksów, a zwłaszcza ksiąg liturgicznych był duży, dlatego zastanawia fakt, że franciszkanie tak chętnie oddawali je na makulaturę. Wynalazek druku jedynie częściowo wyjaśnia ten fenomen. Impulsem do pozbywania się starych rękopisów mogła być oczywiście chęć zastąpienia ich dziełami drukowanymi. Możliwe także, że wymiana ksiąg liturgicznych, a także rewizja zawartości bibliotek franciszkańskich nastąpiła w wyniku reformy konwentów pruskich na przełomie XV i XVI wieku²². Brak jest jednak dowodów źródłowych, potwierdzających ingerencję w klasztorne biblioteki w tym czasie.

¹⁷ USF 1913, nr 533, 534; SCHMIDT 1901, s. 99–101.

¹⁸ Miodońska 1993, s. 146–150; OBRUŚNIK 2006, s. 575–578.

¹⁹ SIDOROWICZ-MULAK 2017.

²⁰ Oczywiście taka hipoteza pociąga za sobą kolejne pytanie: czy w bibliotekach innych konwentów kustodii pruskiej też znajdziemy analogiczne oprawy? Rozstrzygnięcie tej kwestii utrudnia, niestety, rozproszenie księgozbiorów pozostałych klasztorów franciszkańskich. Istnieją związki pomiędzy oprawami zachowanymi w PAN BG oraz w BUU oraz pewną grupą opraw z Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu, jednakże zagadnienie to wymaga dalszych szczegółowych badań.

²¹ POWITZ 1996, s. 298–304.

²² O reformie pruskich franciszkanów zob. KANTAK 2016, s. 278–279; KUBICKI 2018, s. 260–261. Klasztory w Gdańsku i Braniewie należały do gałęzi franciszkanów konwentualnych, w której reformę przeprowadzano według konstytucji Marcina V. Wiadomo jednak, że u bernardynów w sąsiedniej wikarii polskiej próba zaostreżenia obserw doprowadziła do uszczuplenia księgozbiorów i zniszczenia wielu woluminów, za sprawą wikariuszy Bernardyna z Ingolstadt i Jakuba z Głogowa. O zniszczeniach bibliotek wikarii polskiej zob. BOGDAŃSKI 1933, s. 166–167; TOMCZAK 1989, s. 161–162.

Jak pokazały badania nad makulaturą z warsztatu franciszkanów, analiza fragmentów znalezionych w oprawach może być pomocna w ustaleniu warsztatu introligatorskiego i w datowaniu poszczególnych opraw. Ale również odwrotnie – wiedza o oprawach, z których pochodzi makulatura, może być przydatna do badań nad rękopisami. Analizując wytwory jednego warsztatu introligatorskiego, mamy szansę natrafić na makulaturę pochodzącą z jednego źródła, a zatem na fragmenty tych samych rękopisów czy druków. Ponadto orientacyjne nawet określenie czasu powstania oprawy może być pomocne w ustaleniu momentu, w jakim poszczególne rękopisy zostały uznane za *libri inutiles*, a więc przestały funkcjonować w obiegu czytelnictwa. Tak więc na uwzględnieniu kontekstu, w jakim zachowały się przeznaczone na makulaturę fragmenty, zyskać mogą nie tylko tegumentolodzy, lecz także badacze rękopisów.

Katalog fragmentów

Katalog prezentuje zidentyfikowane fragmenty rękopisów znalezione w oprawach pochodzących z warsztatu pruskich franciszkanów. Sposób ich zaprezentowania odzwierciedla perspektywę tegumentologiczną i chociażby z tego względu niezbędne jest kilka słów wyjaśnienia. Poszczególne fragmenty prezentowane są w odniesieniu do opraw, w których się znajdują, uszeregowane według sygnatur. Za pojedynczy fragment (pozycję w katalogu) został uznany pojedynczy element struktury oprawy, a zatem przykładowo wyklejka i karta ochronna stanowiące *de facto* jeden kawałek pergaminu są w katalogu opisane jako dwa fragmenty, a dwa bifolia składające się na jedną wyklejkę – jako jeden fragment. Przyjęta nomenklatura oparowana bazy na definicjach zaproponowanych w publikacji *Elementy przybyszowe w oprawach późnogotyckich – formy, funkcje, terminologia*²³. W nazewnictwie elementów oprawy został wprowadzony jeden neologizm – określenie *podklejka* dla karty papieru lub pergaminu przyklejonej do wewnętrznej strony okładziny pod podwinięciami skóry. Wprowadzenie tego terminu jest przydatne dla opisu dodatkowego arkusza papieru lub pergaminu znajdującego się pod podwinięciami oraz pod właściwą wyklejką, czasem stosowanego niezależnie od wyklejki.

Każdemu opisowi towarzyszy schemat układu kart przybyszowych w woluminie, pozwalający na zobrazowanie funkcji danego fragmentu w oprawie. Literą (M) oznaczono elementy wykonane z makulatury, również te, które ze względu na niedostępność nie były identyfikowane. Jeśli układ kart przybyszowych na początku i na końcu bloku był identyczny, prezentowano tylko schemat kart początkowych (lub, w razie ich braku – końcowych), jeśli zaś różny – schematy obu rozwiązań. Cienką linią oznaczano elementy papierowe, a pogrubioną – pergaminowe. Przerywaną linią sygnalizowano brakujące elementy.

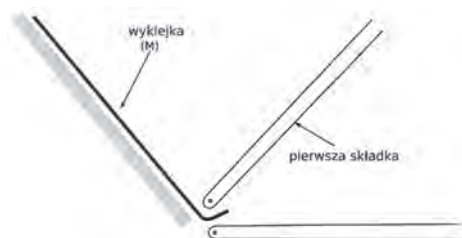
²³ Zob. CHLEBUS 2017.

Opisy bibliograficzne zostały sporządzone na podstawie istniejących katalogów zbiorów z poszczególnych bibliotek²⁴, podobnie jak opisy proveniencji opraw²⁵. Identyfikacji makulatury rękopiśmiennej dokonał prof. Jerzy Kaliszuk. Dane dotyczące makulatury drukowanej (fragmenty LV.1, LV.6, LXVI.2 – LXVI.9) przejęto z katalogu inkunabułów Biblioteki Gdańskiej²⁶. Fragment XVI.1 wstępnie zidentyfikował Jakub Łukaszewski.

I. Sygn. 29:6 BUU

Apuleius Madaurensis: Asinus Aureus, Lutecie: expensis Ludouici Hornken et Gottfridi Hittorpii: industria Ioan[n]is Philippi, [post 15 II] 1512. 2°.

Proveniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?]; 2. Inscrip. Catalo. Collegij Braunsb. Societatis Jesu.

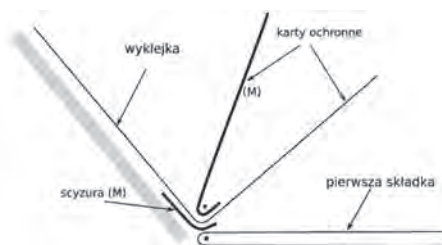
1. przednia wyklejka – fragment słownika lub encyklopedii; łac., XIV/XV w., perg., fragment bifolium.
2. tylna wyklejka – fragment słownika lub encyklopedii; łac., XIV/XV w., perg., fragment bifolium.

Fragmenty I.1 i I.2 prawdopodobnie pochodzą z tego samego rękopisu co fragmenty XLIII.1 i XLIII.2

II. Sygn. 31:152 BUU

Bonaventura (s.): Opuscula. — Octavianus de Martinis: Oratio in vitam et merita s. Bonaventurae. Strasbourg: Martin Flach, 31 X 1489. 2°.

Proveniencja: 1. [Ni]colaj Me[.]ndini[.]; 2. [Franciszkanie – Braniewo?]; 3. Coll. Brunsb. S.J.; 3. Liber Bibliothecae Ofvansiöens. Temp. [...] A[nn]o 1703.

1. przednia karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); [r:] *O do mina Adillieydis, sis memor filii mei ... > < ... Explicit hystoria de sancta Hedwigi. Fini-*

²⁴ JĘDRZEJOWSKA / PELCZAROWA 1954; TRYPUĆKO 2007; OBŁĄK I IN. 2007; WOJTKOWSKI 2012.

²⁵ Opisy proveniencji uzupełniono o informację o prawdopodobnym pochodzeniu opraw z bibliotek franciszkańskich.

²⁶ JĘDRZEJOWSKA / PELCZAROWA 1954.

to libro sit laus et gloria Christo; [v:] Vita sanctorum decus angelorum vita cunctorum pariter piorum ... Penthecosten ...[Fragment oficjum o św. Jadwidze Śląskiej (r) i na Pięćdziesiątnicę (v)]; łac., XIV w., perg., pełna karta.

2. tylna karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); [r–v:] [Fragment oficjum o św. Katarzynie]; łac., XIV w., perg., pełna karta.

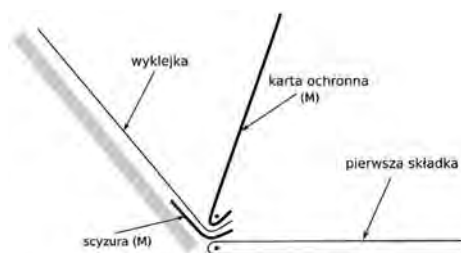
Fragmenty II.1 i II.2 prawdopodobnie pochodzą z tego samego rękopisu co fragmenty XLVII.1, XLVII.2, XLVIII.1, XLVIII.2, L.1, L.2, LIII.1, LIII.2, LVI.1, LVI.2, LIX.1, LIX.2, LX.1, LX.2, LXI.1, LXI.2, LXII.1, LXII.2, LXIII.1, LXIII.2.

III. Sygn. 31:155 BUU

a) Bonaventura (s.): *Opuscula*, T. 2. Strasbourg : [Typ. Iordani = Ge. Husner], 18 XII 1495. 2°.

b) Alexander Magnus: *Historia Alexandri Magni Latina rerum enarratione Leonis archipresbyteri*. Strasbourg: [Typ. Iordani = Ge. Husner], 26 V 1494. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?]; 2. Collegij Bruns. Soc. Jesv.

1. przednia karta ochronna – *Sermones*; [r:] *Sermo in dominica 2 Adventus* – zakończenie, *Sermo 3 in Dominica Adventus*; [v:] niezidentyfikowany fragm. kazania; łac., XV w., perg., pełna karta.

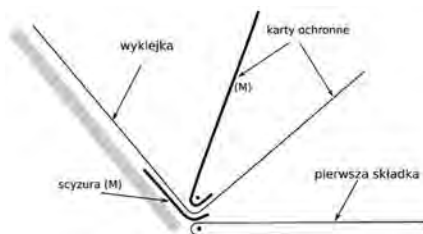
2. tylna karta ochronna – *Sermones*; [r:] koniec jakiegoś kazania, następnie: *Sermo secundus. Quid existis in desertum? Videre arundinem vento moveri? Commendatio* – początek wskazuje, że było to kazanie na *Dominica 2 in Adventus*; [v:] niezidentyfikowany fragm. kazania; łac., XV w., perg., pełna karta.

Fragmenty III.1 i III.2 pochodzą prawdopodobnie z tego samego rękopisu co fragmenty XII.1 i XII.2, a także XXII.1.

IV. Sygn. 31:198 BUU

Humbertus de Romanis: *Expositio Umberti Generalis Magistri ordinis Predicatorum super Regulam beati Augustini episcopi*. Hagenaw: Henricus Gran, 1506. 4°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?]; 2. Collegij Braunsberg. Societatis Jesu.

1. przednia karta ochronna – Petrus de Aquila OFM, *Commentaria in Quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi – Commentarium in secundum Sententiarum Librum*, Dist. 19–20; [r:] [Distinctio 19, Quaestio 1:] // *sibi datum sic fuisset immortalis stante*

homine in illo dono. Si vero consideratur immortalitas ex suppositione et ex conditione ... [Distinctio 20, quaestio 1:], [na marginesie: Distinccio 20] Post haec videndum est circa istam distinccionem queritur utrum in paradiso terrestri fuisset propagatio filiorum per copulam carnalem. Videtur quod non ... >< ... Circa primum sunt septem videnda: primo qualis superfluitas est semen, cum semen sit de superfluo, [na rogu karty foliacja średniowieczna cyframi arabskimi: 47]; [v:]

[ciąg dalszy *Distinctio 20* – bez przerwy w tekście, co oznacza, że pierwotny rozmiar rękopisu był zbliżony do rozmiaru inkunabułu:] *alimenti secundo, quae virtus sit in spermate maris et feminae ... >< ... super aquam frigidam, invenitur habens substantiam involutam in tela, qua fixa ap[parebunt] //; łac., XIV/XV w., perg., pełna karta.*

2. tylna karta ochronna – Petrus de Aquila OFM, *Commentaria in Quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi – Commentarium in secundum Sententiarum Librum*, Dist. 12–13; [v:] [Dist. 12, quaestio 1:] *// entis. Ad sextum dico quod minor est falsa; quia materia habet propriam ideam in Deo ... [Dist. 13:] [rubro:] Utrum lux fuerit prima die creata. Distinctio XIIIa. [czarnym:] Prima distinctionis operatio etc. In ista autem distinctione magister tractat de operatione primae diei id est de creatione lucis. Ideo quaero, utrum lux ... >< ... alia opinio scilicet Aureoli et Thome parte prima q. 67, articulo 2o est quod habet esse reale tum quia habet effectum //; łac., XIV/XV w., perg., pełna karta.*

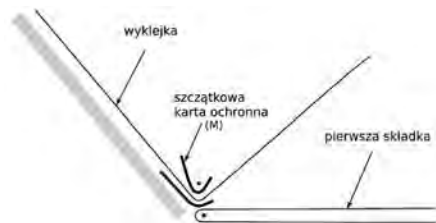
Fragmenty IV.1 i IV.2 pochodzą z jednego rękopisu.

V. Sygn. 31:204 BUU

a) Beda Venerabilis: *Auctoritates Aristotelis et aliorum philosophorum per modum alphabeti*. Liptzk: Wolfgangus Monacensis, 1503. 4°.

b) *Gemma gemmarum*. Liptzk: Melchior Lotter, 25 III 1508. 4°.

Proweniencja: 1. Fr. Ioha[n]nes Bornema[n] Tolkemitensis; 2. Ad [con]uentu[m] [OFM] brau[n]sbergk[ensem] 1534 Fr. Ioa[n]nes bornema[n] Io. Fon; 3. [Braniewo – Collegium SI]

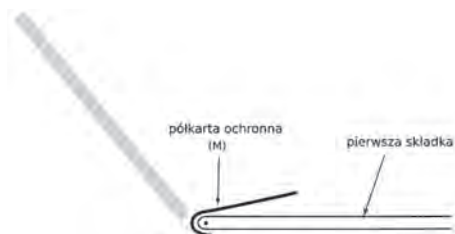
1. przednia szczątkowa karta ochronna – Ioannes Herolt, *Promptuarium exemplorum*; Exemplum XXVI: *Mulier quadam negavit fidem et occidit puerum et tradidit se diabolo*; łac., XV w., perg., fragment bifolium.
2. tylna szczątkowa karta ochronna – Ioannes Herolt, *Promptuarium exemplorum*; łac., XV w., perg., fragment bifolium.

Fragmenty V.1 i V.2 pochodzą z jednego rękopisu.

VI. Sygn. 31:229 BUU

Pseudo-Bonaventura: *Compendiu[m] sacre theologie pauperis sancti Bonaventure doctoris seraphici*. [Basileae]: Iacobus de Pfortzen, 24 XII 1501. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?]; 2. Collegij Brunsperg.

1. przednia półkarta ochronna – traktat teologiczno-filozoficzny; łac., XV w., perg., fragment bifolium.
2. tylna półkarta ochronna – traktat teologiczno-filozoficzny; łac., XV w., perg., fragment bifolium. Fragmenty VI.1 i VI.2 pochodzą z jednego rękopisu. Tekst pisany jest tą samą ręką co fragmenty XX.1 i XX.2.

VII. Sygn. 31:244 BUU

Salicetus Nicolaus: Anthidotarius animae. [Strasbourg]: Iohannes Reynard, 30 VI 1453 [i.e. 1503]. 16°.
Proweniencja: 1. [Iohannes Rollaw?]; 2. [Franciszkanie – Braniewo?]; 3. Col. Brun. S.I.

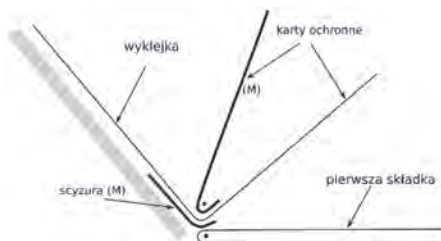
1. przednia scyzura – *Breviarium* [fragm. *de sancta Agatha et de ss. Vincentio et Anastasio*]; łac., XV w., perg., fragment karty.
2. przednia karta ochronna – *Breviarium* [fragm. *de sancta Agatha*]; [r:] *potest triticum in / horreum poni nisi teca eius...* >< *Vidisti domine et*; [v:] *vincere tormenta carnificum ...* >< [tekst główny to Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, fragm. *De sancta Agatha virgine*]; łac., XV w., perg., fragment karty.
3. tylna karta ochronna – *Breviarium* [fragm. *de s. Agatha*]; [r:] *Lectio sexta. // ecce circa mediam noctem ve[nit]* ... >< *ad deum* [tekst główny to Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, fragm. *De sancta Agatha virgine*]; łac., XV w., perg., fragment karty. Fragmenty VII.1, VII.2 i VII.3 pochodzą z jednego rękopisu.

VIII. Sygn. 31:257 BUU

a) Cultrificis Engelbertus: Defensorium privilegiorum fratrum mendicantium. Köln: Herm. Bungart, 7–25 IX 1497. 8°.

b) Vitae fratrum minorum, rękopis, łac., pocz. XVI w., pap.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?]; 2. Collegij Brunsb. S.I.

1. przednia karta ochronna – Bonaventura, *Sermo IV de purificatione Beatae Virginis Mariae*; [r:] // *et cum fecisset quasi flagellum de funiculis omnes eicit zelus legis domini maxime ad cultum Dei ...* >< ... *multipliciter a divina sapientia tanquam ornamentis au//*; [v:] *replevit secundum quod Paralipomenon 7 in quo nichil aliud intelligimus ...* >< ...; łac., XIV w., perg., fragment karty.
2. tylna karta ochronna – fragm. traktatu teologicznego; łac., XV w., perg., fragment karty.

IX. Sygn. 31:300 BUU

Gerson Ioannes: *Quarta pars operum Iohannis Gerson prius non impressa ...* . [Strasburg]: Martin Flach, 27 II 1502. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?]; 2. Collegij Brunsb. Societ. Iesv.

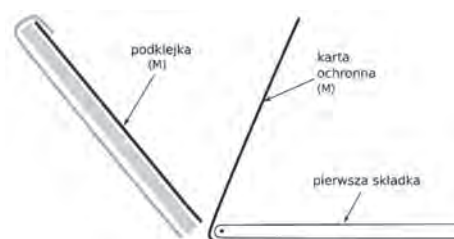
1. przednia półkarta ochronna – fragment księgi liturgicznej; [r:] Ps. 134, 2–4 i 10–12 i kol. 2: Ps. 118, 77–79 i 86–88; [v:] Ps. 118, 97–98 i 108–109 i w kol. 2: Ps. 131, 11–12 i Ps. 132, 1–2; łac., XV w., perg., fragment bifolium.
2. tylna półkarta ochronna – fragment księgi liturgicznej; [r:] Ps. 118, 104 oraz w kol. 2: Ps. 133–134; [v:] Ps. 134, 8–10 i 18–21 oraz w kol. 2: Ps. 118, 83–86 i 94–96, łac., XV w., perg., fragment bifolium.

Fragmety IX.1 i IX.2 pochodzą prawdopodobnie z tego samego rękopisu co fragmety XXIII.1, XXIX.1 i XXIX.2.

X. Sygn. 32:99 BUU

- a) Pseudo-Phalaris: *Epistolae*. Leipzig: Iac. Thanner, 31 V 1498. 4°.
- b) Boccaccio Giovanni: *Cimone*. [Leipzig: Iac. Thanner, ca 1498]. 4°.
- c) Petrus de Abano: *De venenis*. Leipzig: Iac. Thanner, 14 VII 1498. 4°.
- d) [Ferrarius Montanus Ioannes]: *Encomivm Rvbii Longi Polli apvd Lipsim in errores...* . [Wittenberg: Johann Rhau-Grunberg, 1519]. 4°.
- e) Scheurl, [Christophorus]: *Oratio doctoris Scheurli attingens litterarium praestantium necnon laudem ecclesiae collegiate Vittenburgensis....* [Leipzig: Martinus Herbiopolensis [i.e. Landsberg], XII 1509, 4°.
- f) Gerhardus Stephanus: *Carmen in libidinis insolentes. – Poeta salutaris. – Horatius Flaccus Quintus: Carmen IV.2.* [Leipzig: Wolfg. Stöckel], 1497. 4°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegii Brawnsberg. Societatis Jesu.

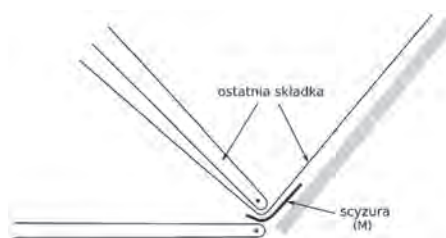

1. przednia podklejka – *Vocabularium Lucianus*; [kol. a] *Palmus ... palpo* [kol. b] *Panes ... pango* [kol. c] *Mortarium, Morticinus ... Muliebra* [sic!]; łac., XV w., perg., fragment bifolium.
 2. przednia karta ochronna – Thomas Palmeranus, *Flores doctorum*, [fragm. *Convitium – Deliciae*]; [r:] [*Convitium*:] *attollat ita ut nec malam conscientiam sanat laudantis preconium...* [*Creatio*:] *in secundo se et ubi se michi dedit me michi* [v:] *reddit, datus ergo et reddidit* [sic!] *me pro me ... >< ...* [*Deliciae*] *Augustinus in sermo. Qui dat pro modica delectatione id pro quo Christus se* [tradidit]; [r:] hasła: <*Convitium*>, *Cor, Correctio, Creatio*; [v:] hasła: *Crudelitas, Crux, Cupiditas, Curiositas, Dampnum, Decima, Deliciae*; łac., XV w., pap., prawie pełna karta.
 3. tylna karta ochronna – Thomas Palmeranus, *Flores doctorum*, [fragm. *Amicitia – Apostoli*]; [r:] [*Amicitia*:] *Eodem oculo respicit amicum divitem et mendicum, sortem ac debilem ...* [*Angelus*:] *immortalitatem suscipiens, cuius substantie speciem et terminum solus qui creator* [v:] *est, novit. Damascenus libro Ilo capitulo 3o. Anima. Augustinus definitione anime. Anima est substantia creata, invisibilis, incorporea, immortalis ... >< ...* [*Apostoli*] *elegit non reges, non senatores, non philosophos sed plebeios*; [r:] hasła: <*Amicitia*>, *Ammissio rerum, Amor* <niekompletne>, *Angelus* <bez wyróżnienia, niekompletne>; [v:] hasła: *Anima, Antichristus, Apostoli*; łac., XV w., pap., prawie pełna karta.
 4. tylna podklejka – *Vocabularium Lucianus*; [kol. a] *Fatiscens, Fatus, Favilla, Favorabilis aura ... Fastidia* [kol. b] *Femina ... Fenus, Fenile, Fenix* [kol. c] *Cruentus... Crustis, Cubicularius, Cubitus*; łac., XV w., perg., fragment bifolium.
- Fragmenty X.1 i X.4 pochodzą z jednego rękopisu. Fragmenty X.2 i X.3 pochodzą z jednego rękopisu.

XI. Sygn. 33:118 BUU

Ioannes de Bromyard: *Summa praedicatorum*. [Basel: Io. Amerbach, non post 1484]. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Bra[n]sbergensis.

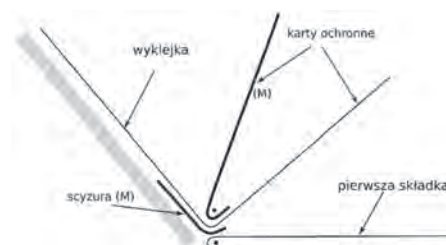

1. tylna scyzura – księga liturgiczna z niemiecką notacją muzyczną; łac., XIV lub XV w., perg., fragment karty.

XII. Sygn. 33:202 BUU

Leonardus de Utino: *Sermones de tempore*. Lyon: Io. Trechsel, 15 VII 1496. 4°.

Proweniencja: 1.[Franciszkanie – Braniewo?], 2. Inscriptus Catalogo libb. Coll. Soc. Jesu Brunsbergen[sis].

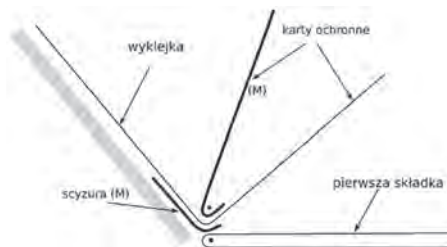
1. przednia karta ochronna – Jakub de Voragine, *Sermones aurei de tempore* (*Sermones II–III in dominicam octavam post festum Trinitatis, Sermo I in Dominicam IX post Trinitatis*); [r:] *mors cum fletu ... >< ... ad murationem vitiorum respondit non est mirum si mutando locum non [mutas] = fragm. Jacobus de Voragine, Sermones aurei de tempore* (*Sermo III in dominicam octavam post festum Trinitatis*); [v:] *Alloquitur propheta [primo] superbos morientes[dicens]: State ... >< ... discordat a sui[s] extremis. Facilius est camelum per foramen acus transire camelus// = fragm. Jacobus de Voragine, Sermones aurei de tempore* (*Sermo II in dominicam octavam post festum Trinitatis; Sermo III in dominicam octavam post festum Trinitatis*); łac., XIV/XV w., perg., fragment karty.
2. tylna karta ochronna – Jakub de Voragine, *Sermones aurei de tempore* (*Sermones II–III in dominicam octavam post festum Trinitatis, Sermo I in Dominicam IX post Trinitatis*); [r:] *fructus porcis infernalibus comestibiles ... >< ... Aliam apostolicam: [qui volunt] divites fieri incident = fragm. Jacobus de Voragine, Sermones aurei de tempore* (*Sermo III in dominicam octavam post festum Trinitatis, Sermo I in Dominicam IX post Trinitatis*); [v:] *Divitiae si affluent [nolite cor apponere]... >< ... Ecce servi mei comedent et// = fragm. Jacobus de Voragine, Sermones aurei de tempore* (*Sermo I in Dominicam IX post Trinitatis*); łac., XIV/XV w., perg., fragment karty.

Fragmenty XII.1 i XII.2 prawdopodobnie pochodzą z tego samego rękopisu co III.1 i III.2 oraz XXII.1.

XIII. Sygn. 33:219 BUU

- a) Keschinger Petrus: *Clavis theologie*. [Basel]: Nicolaus Kessler, 1502. 4°.
- b) *Annotationes Margaritarum Decretalium*. [Basel: Nic. Kessler, ca 1496]. 4°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Braunsbergensis Societatis Jesu inscriptus Catalogo.

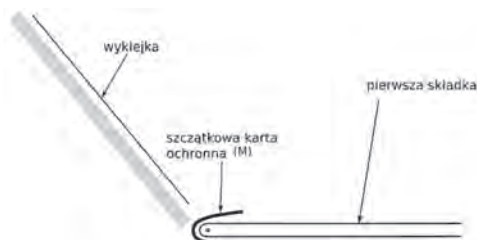
1. przednia karta ochronna – księga liturgiczna (breviarz?); łac., XIV w., perg., pełna karta.
2. tylna karta ochronna – księga liturgiczna (breviarz?); [v:] w tekście Psalmu i pieśni *ad laudes antiphona*; łac., XIV w., perg., pełna karta.

Fragmenty XIII.1 i XIII.2 pochodzą prawdopodobnie z tego samego rękopisu co fragmenty XXXVIII.1 i XXXVIII.2.

XIV. Sygn. 33:250 BUU

Versor Ioannes: *Dicta super septem tractatus Summularum Petri Hispani, cum textu*. [Köln]: Henr. Quentell, [14]89 [potius 1499?]. 4°.

Proweniencja: 1. Liber Nicolai Pothulyczky, 2. [Franciszkanie – Braniewo?], 3. Col. Brunsb. S. Jesu.

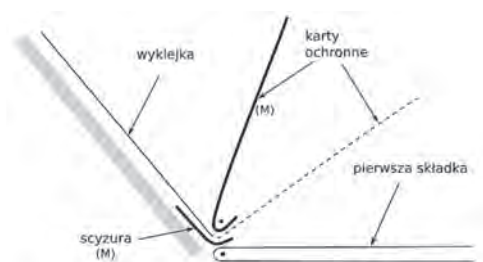

1. przednia szczątkowa karta ochronna – fragment *Decretales* Grzegorza (De foro competent, tit. II, cap. XV); łac., XIV w., perg., fragment karty.

XV. Sygn. 33:259 BUU

- a) Melber Ioannes: *Vocabularius predicantium, sive Variloquus*. [Strasbourg: Ge. Husner, ca 1500]. 4°.
- b) *Cordiale quattuor novissimorum*. Colonie: Henr. Quentell, [ca 15] VI 1506. 4°.
- c) Lescherius Paulus: *Rhetorica pro conficidentis epistolis accomodata*. Köln: Henr. Quentell, 8 II 1491. 4°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Brunsb. S.J.

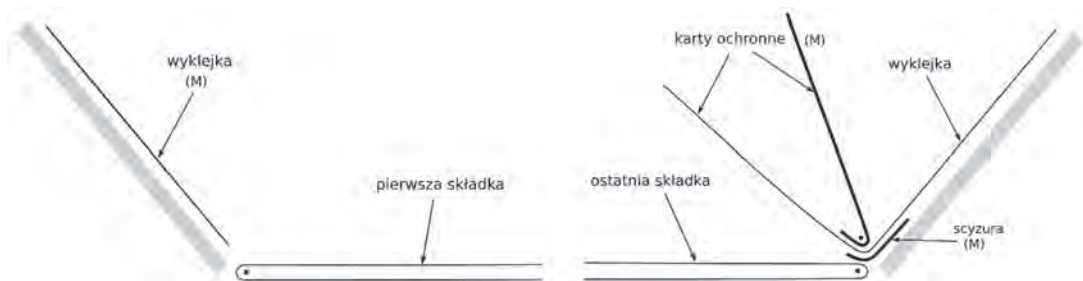

1. przednia karta ochronna – Ioannes Duns Scotus, *Ordinatio (Opus Oxoniense)*, lib. III, dist. 36; [v:] [na górnym marginesie rubro:] *Liber Tercius, distinctio XXXVI*; łac., XIV w., perg., pełna karta.

XVI. Sygn. 33:261 BUU

- a) Beda Venerabilis: *Auctoritates Aristotelis et aliorum philosophorum per modum alphabeti*. Liptzk : Wolfgangus Monacensis, 1503. 4°.
- b) *Lauacrum conscientie*. Coloniae: Henricus Quentell, 27 X 1501, 4°.
- c) *Peniteas cito libellus iste nuncupatur tractans compendiose de penitentia et eius circumstantijs ac vitam peccatis deprauatam emendare cupientibus ... necessarius*. Colonie: Henricus Quentell, 1501. 4°.
- d) Iacobus de Voragine, *Sermones dominicales per totum annum*. [Strasbourg: C. W., non post 1473]. 2°.
- e) Morgenstern Georgius, *Sermones contra omnem mundi peruersum statum ...* Georgij Morgenstern... . Liptzk: impensis Iacobi Abiegni Herbipolensis [i.e. Thanner], 1501. 4°.
- f) Gallinarius Ioannes, *Tractatus super Salue regina, materia... per modum sermonum collecta a ... Iohannem Henlin... Noriburgo: [Iohann Weisenburger], 16 II 1502. 4°.*
- g) Aureoli Petrus, *De conceptione Virginis Mariae; Declaratio sententiae s. Bernardi de conceptione Virginis Mariae*. [Mainz: Petr. Schöffner, non post 1490]. 4°

Proweniencja: Inscriptus Catalogo lib. Coll. Brunsbergen[sis] Soc. Jesu.

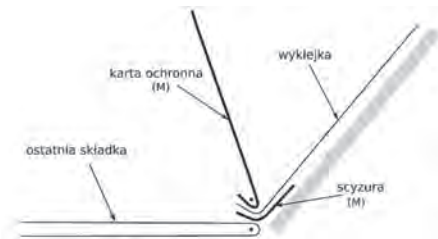

1. przednia wyklejka – fragment brewiarza – druk, XV/XVI w., dwa niepełne bifolia.
2. tylna wyklejka – *Vitae Patrum* (?); łac., XV w.; perg., fragment karty.

XVII. Sygn. 33:269 BUU

- a) Antoninus Florentinus (s.): *Confessionale: Defecerunt*. Strasbourg: Mart. Flach, 1490. 4°.
- b) Melber Ioannes: *Vocabularius praedicantium, sive Variloquus*. [Strasbourg: Typ. Iordani = Ge. Husner, ca 1488–1490]. 4°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Braunsberg. Societatis Jesu.

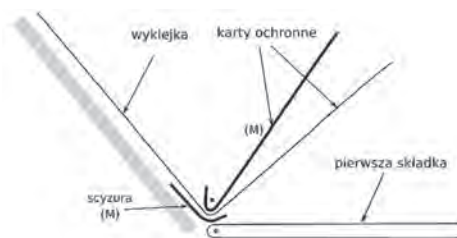

1. tylna karta ochronna – fragment instrumentu notarialnego – znak notarialny z podpisem: *Io. [Iohannes] Lindeman*; perg. fragment karty.
Przednia karta ochronna z makulatury, ale bez tekstu.

XVIII. 34:103 BUU

- a) Brigitta (s.): *Opusculum vitae et passionis Christi*. [Speyer: Petr. Drach], 16 V 1491. 8°.
- b) *Tractatus de formatione sacerdotum*, rękopis, łac., 1468, pap.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Braunspergensis Societatis Jesu.

1. przednia karta ochronna – *Psalterium secundum ordinem Romanae ecclesiae*; [r:] *Incipit psalterium secundum ordinem romane ecclesie. Ymnus iste dicitur a dominica prima post octavas epiphanie usque ad quadragesimam.* – [Hymnus:] *Primo dierum omnium quo mundus exstat conditus ... >< ...* [Ps. 1, 1] *Beatus vir qui non abiit ... in cathedra pestilen[tiae]*; łac., XV w., perg., pełna karta.
2. tylna karta ochronna – *Psalterium secundum ordinem Romanae ecclesiae*, [r:] [Ps. 17, 18–39:] *[quonia]m confirmati sunt super me. Prevererunt me in die afflictionis ... >< ... pedes meos. Et precinxisti me [virtu]; [v:] [Ps. 17, 40–51] tem ad bellum et ad subplantasti insurgentes in me subtus me ... >< ...* [fragm. Ps. 18, 1–6:] *Celi enarrant gloria Dei ... In sole*; łac., XV w., perg., pełna karta.
Fragmenty XVIII.1 i XVIII.2 pochodzą z jednego rękopisu.

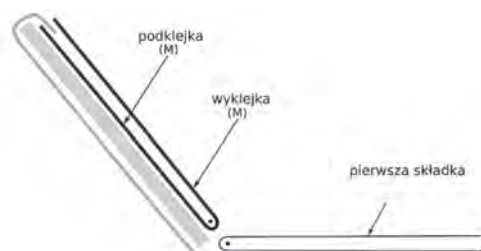
XIX. Sygn. 34:106 BUU

a) Pseudo-Bonaventura: *Meditationes vitae Christi*. — Bonaventura (s.): *Lignum vitae*, excerptum. — Ioannes de Peckham: *Canticum de sanctissimo nomine Iesu Christi*. Venezia: Manfr. de Bonellis, 14 XII 1497. 8°.

b) Nicolai Gilbertus: *Questio cuiusdam doctoris theologiae super regula sancti Francisci ad literam*. [Nürnberg: Hieronymus Hölzel, post 9 VIII 1513]. 8°.

c) Ioannes de Lapise (Heynlin): *Resolutorium dubiorum circa celebrationem missarum occurrentium*. Basel: Iac. Wolff de Pforzheim, 1497. 8°.

Proweniencja: 1. Fr. Jo[Ann]es Rollaw Brawnsberg[e]n[is], 2. [Franciszkanie – Braniewo?], 3. [Braniewo – Collegium SI]

1. przednia podklejka – fragment księgi liturgicznej; Ps. 30, 18–23 (kol. 1) oraz Ps. 31, 4–7 (kol. 2); łac., XV w., perg., fragment bifolium.
2. przednia wyklejka – fragment księgi liturgicznej; Ps. 28, 4–9 (kol. 1) oraz Ps. 29, 6–10 (kol. 2); łac., XV w., perg., fragment bifolium.
3. tylna wyklejka – fragment księgi liturgicznej; Ps. 29, 11–13, Ps. 30, 1–5 (kol. 1); łac., XV w., perg., fragment bifolium.
4. tylna podklejka – fragment księgi liturgicznej Ps. 30, 10–15 (kol. 2); łac., XV w., perg., fragment bifolium.

Fragmety XIX.1 – XIX.4 pochodzą z jednego rękopisu.

XX. Sygn. 35:194 BUU

Mayronis Franciscus de: *Super primo libro Sententiarum*. Basel: Nic. Kessler, 15 X 1489. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Brunsb. Soc. Jesv.

1. przednia półkarta ochronna – Petrus Lombardus, *Sententiarum libri IV*; [r:] lib. I, dist. 4–5 i kol. 2: lib. I, dist. 17, 4; [v:] lib. I, dist. 18 i kol. 2: lib. I, dist. 3, 8; łac., XIV/XV w., perg., fragment bifolium.
2. tylna półkarta ochronna – Petrus Lombardus, *Sententiarum libri IV*, [r:] lib. I, dist. 3, 22 – dist. 4, 1 i kol. 2: dist. 16, 2; [v:] lib. I, dist. 17, 8 i kol. 2: dist. 4, 4; łac., XIV/XV w., perg., fragment bifolium.

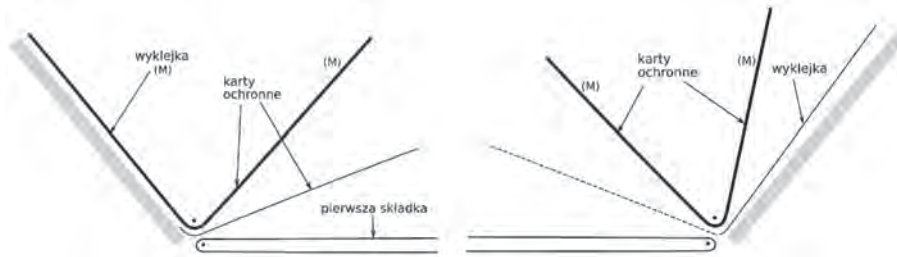
Fragmety XX.1 i XX.2 pochodzą z jednego rękopisu. Tekst jest pisany tą samą ręką co fragmety VI.1 i VI.2.

XXI. Sygn. 35:208 BUU

a) Picus de Mirandula Ioannes: Opera. P. I – II. Bologna: Ben. Hectoris Faelli, I) 20 III 1496, II) 16 VII 1495 [rectius 1496?]. 2°.

b) Bernardus Claravallensis (s.): Sermones super Cantica canticorum. – Gilbertus de Hollandia: Sermones super Cantica canticorum. Strasbourg: Mart. Flach, 1497. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Braunsberg. Societ. Jesu.

1. przednia wyklejka – fragment *tabulae* do tekstów Arystotelesa; łac., XIV w., perg., pełna karta.
2. przednia karta ochronna – fragment *tabulae* do tekstów Arystotelesa; łac., XIV w., perg., pełna karta.
3. tylna karta ochronna I – fragment *tabulae* do tekstów Arystotelesa; łac., XIV w., perg., pełna karta.
4. tylna karta ochronna II – fragment *tabulae* do tekstów Arystotelesa; łac., XIV w., perg., pełna karta.

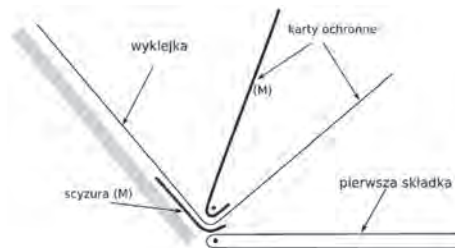
Fragmety XXI.1 – XXI.4 pochodzą z jednego rękopisu.

XXII. Sygn. 35:223 BUU

a) Augustinus Aurelius (s.): De civitate Dei. Freiburg im Breisgau: [Kil. Fischer], 1494. 2°.

b) Augustinus Aurelius (s.): De Trinitate. Freiburg im Breisgau: [Kil. Fischer], 1494. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Braunsb. Societatis Jesu.

1. przednia karta ochronna – Jacobus de Voragine, *Sermones in Dominica IX post festum Trinitatis* [sermones 2–3]; [r:] *mortuus est dives et sepultus* [Luc. 16, 22]. *Sermo secundus*. – *Quid faciam quia dominus noster aufert a me vilicionem* [Luc. 16, 3]. *Post hanc vitam nullus poterit aliquod opus bonum facere et nullus audet de suis demeritis respondere ...* >< ... [v:] *spiritualis autem iudicat omnia et ipse a nemine iudicatur*. *Sermo tertius*. – *Facite vobis amicos de mammona iniquitatis* [Luc. 16, 9]. *Secundum Daniel cuisdam philosophi quilibet debet habere unum amicum et unum inimicum ...* >< ... *amicitia autem que est bonorum cum bonis*; łac. XIV/XV w., perg., pełna karta. [Uwaga: kazania pochodzą ze zbioru kazań Jakuba de Voragine *Sermones de tempore (dominicales) per totum annum*]

Zachowana tylko przednia karta ochronna.

Fragment XXII.1 pochodzi z tego samego rękopisu co fragmenty III.1 i III.2 oraz XII.1 i XII.2.

XXIII. 35b:134 BUU

- a) Vocabularius iuris utriusque. Strasbourg: [Ge. Husner], 27 V 1500. 2°.
 - b) Pelbartus de Themeswar: Expositio compendiosa et familiaris: sensus litteralem & mysticum complectens: Libri Psalmorum... . [Hagenau]: impensis Io. Rynman de Oringaw: in officina Henrici Gran, 31 V 1504. 2°.
 - c) Athanasius (s.): De homousio contra Arrium. Paris: Andr. Bocard pro Io. Petit, 28 VI 1500. 2°.
 - d) Wann Paulus: Quadragesimale siue Tractatulus Pauli Wann... de preseruatiōe hominis a peccato, [Hagenau] : Henr. Gran : expensis Io. Rynman de Oringau, 22 XI 1501. 2°.
- Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Brunsb. S.I.

1. przednia półkarta ochronna – fragment księgi liturgicznej; łac., XIV w., perg., fragment bifolium.
 2. tylna półkarta ochronna – fragment kazania na okres Wielkiego Postu (*Quadragesimae*); łac., XV w., perg., fragment bifolium.
- Fragment XXIII.1 pochodzi prawdopodobnie z tego samego rękopisu co fragmenty IX.1, IX.2, XXIX.1 i XXIX.2.
- Fragment XXIII.2 pochodzi prawdopodobnie z tego samego rękopisu co fragmenty XXIV.1, XXIV.2, XXVIII.1, XXVIII.2, XXX.1 i XXX.2.

XXIV. Sygn. 35b:982 BUU

- a) Pseudo-Bonaventura: Sermones quattuor nouissimorum Colonie: apud Praedicatorum [i.e. Cornelius Zierikzee, ca 1502?]. 8°.
 - b) Evagatorium, optimus modus praedicandi. Colonie: Quentel, 1505. 8°.
 - c) Guillelmus de Parisiis, Dialogus de septem sacramentis. [Lyon: Mich. Topié (?), ca 1498]. 8°.
- Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Braunberg[ensis].

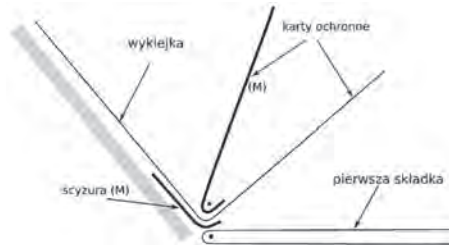

1. przednia karta ochronna – fragment kazania [prawdopodobnie zbiór kazań wielkanocnych – niezidentyfikowanych] [r:] *Sermo in dominica 2 in passione Domini (= Dom. palmarum) Inc. Plurima turba sternebant vestimenta sua in via [Mt 21, 8]. – De eodem ewangelio. In ista processione quam fecerat populus iudeorum domino IIIor fuerunt si-cud colligi potest ex ewangelis et dictis sanctorum ...*; łac., XV w., perg., fragment karty.
2. tylna półkarta ochronna – fragment kazania [prawdopodobnie zbiór kazań wielkanocnych – niezidentyfikowanych]; łac., XV w., perg., fragment karty.
Fragmenty XXIV.1 i XXIV.2 pochodzą prawdopodobnie z tego samego rękopisu co fragmenty XXIII.1, XXVIII.1, XXVIII.2, XXX.1 i XXX.2.

XXV. Sygn. 35b:988 BUU

- a) Ioannes de Tambaco: *Consolatorium theologicum Iohannis de Tambaco*. Colonie: Retro Minores [i.e. Martinus de Werdena], 13 VI 1502.8°.
- b) Pseudo-Bernardus Claravallensis: *Speculum divini amoris*. Coloniae: Quentell, [150]5. 8°.
- c) David de Augusta: *De exterioris et interioris hominis compositione*. Paris: [Andr. Bocard pro Io. Petit, ca 1498–1500]. 8°.

Proweniencja: 1. [Franczkanie – Braniewo?], 2. Collehi Societat. I. Braunsb[er]gen[sis].

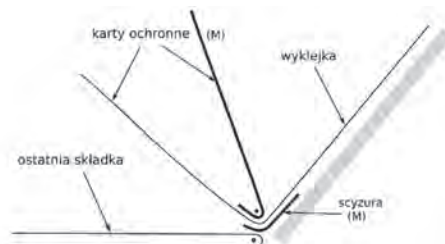

1. przednia karta ochronna – tekst niezidentyfikowany; [r:] *frequenter audiret verbum Dei quod proponebat quidam pater ... >< ... si igitur nos precium devotionis non re//; [v:] Dei unde quidam Maritari voluit verbum patris altius nubere non potuit caro gloriosius... >< ... cantabant que canticum novum ante sedem Dei etc. coniugati ca//* [= fragment dotyczący małżeństwa – homilia?]; łac., XIV w., perg., fragment karty.
2. tylna karta ochronna – tekst niezidentyfikowany; [r:] *autem quatuor eius species: prima leuto flecmata, quae est toti corporis mollis inflatio cedens digitorum... >< ... cruciabitur ad penam. Et nota cum // [v:] dignat intrare ad nos sisit qui preparat ei locum. Sicud psalmus qui dicebat ... >< ...*; łac., XIV w., perg., fragment karty.
Fragmenty XXV.1 i XXV.2 pochodzą z jednego rękopisu.

XXVI. Sygn. 40:10 BUU

Biel Gabriel: *Gabriel super primo [– in quartum librum] Sententiarum*. [Basel]: Iacobus de Pfortzen, 1508. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegii Bronsberg. Societ. Jesu.

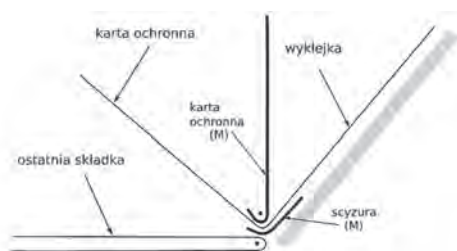

1. tylna karta ochronna – brewiarz?; [r:] Ps. 7, 5–18, Ps. 8, 1–2; [v:] Ps. 8, 2–10, Ps. 9, 1–10; łac., XV w., perg., prawie pełna karta.
Fragment XXVI.1 prawdopodobnie pochodzi z tego samego rękopisu, co fragment XXVII.1.
Zachowana tylko tylna karta ochronna.

XXVII. Sygn. 40:11 BUU

Biel Gabriel: Gabriel super primo [– in quantum librum] Sententiarum. [Basel]: Iacobus de Pfortzen. 1508. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegii Bronsberg. Societ. Jesu.

1. tylna karta ochronna – brewiarz?; [r:] Ps. 5, 7–13; Ps. 6, 1–7; [v:] Ps. 6, 7–11, antyfony, Ps. 7, 1–4; łac., XV w., perg., prawie pełna karta.
Fragment XXVII.1 prawdopodobnie pochodzi z tego samego rękopisu co fragment XXVI.1.
Zachowana tylko tylna karta ochronna.

XXVIII. Sygn. 40:28 BUU

Albertus Magnus: Scriptum primum [–quartum] divi Alberti Magni... super primum [–quartum] Sententiarum. Basilee : Iacobus de Pfortzen [i.e. Wolff], 15 III 1506. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegii. bronsberg. societatis Jesu.

1. przednia półkarta ochronna – fragment kazania na okres Wielkiego Postu (*Quadragesimae*), [r:] *Dom. 3 Quadragesimae*; łac., XV w., perg., fragment bifolium.
2. tylna półkarta ochronna – fragment kazania na okres Wielkiego Postu (*Quadragesimae*); łac., XV w., perg., fragment bifolium.
Fragmenty XXVIII.1 i XXVIII.2 pochodzą prawdopodobnie z tego samego rękopisu co fragmenty XXIII.1, XXIV.1, XXIV.2, XXX.1, XXX.2.

XXIX. Sygn. 40:29 BUU

Albertus Magnus: Scriptum primum [–quartum] divi Alberti Magni... super primum [–quartum] Sententiarum. Basilee: Iacobus de Pfortzen [i.e. Wolff], 15 III 1506. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Coll. Brausb. Soc. Jesu.

1. przednia półkarta ochronna – modlitewnik (lub brewiarz); łac., XIV w., perg., fragment bifolium.
2. tylna półkarta ochronna – modlitewnik (lub brewiarz); łac., XIV w., perg., fragment bifolium.

Fragmenty XXIX.1 i XXIX.2 pochodzą prawdopodobnie z tego samego rękopisu co fragmenty IX.1, IX.2, XXIII.1.

XXX. Sygn. 40:30 BUU

Albertus Magnus: Scriptum primum [-quartum] divi Alberti Magni... super primum [-quartum] Sententiarum. Basilee: Iacobus de Pfortzen [i.e. Wolff], 15 III 1506. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Coll. Brausb. Soc. Jesu.

1. przednia półkarta ochronna – fragment kazania na okres Wielkiego Postu (*Quadragesimae*); [r:] kol. 1: *exhilaracionem spei Gen. XVIII. Ponam buccellam panis* [Gen. 18, 5] ... >< ... *Nos rogemus Dominum etc.* [Sermo:] *Perrexit in montem Olyvarum Jo. VIII* [Jo. 8, 1]. *Omnis Christi*; łac., XV w., perg., fragment bifolium.
2. tylna półkarta ochronna – fragment kazań m.in. kazania na niedzielę Wielkiego Postu (*Quadragesimae*); łac., XV w., perg., fragment bifolium.

Fragmenty XXX.1 i XXX.2 prawdopodobnie pochodzą z tego samego rękopisu co fragmenty XXIII.1, XXIV.1, XXIV.2, XXVIII.1, XXVIII.

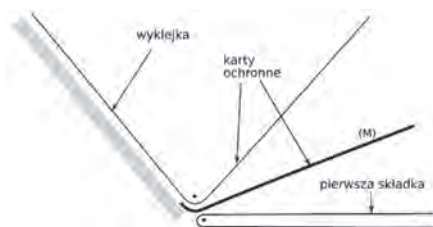
XXXI. Sygn. 49:417 BUU

a) Melancton Philippus: In obscuriora aliquot capita Geneseos annotationes. Haganoa: Iohannes Secerius, [1524]. 8°.

b) Melancton Philippus: Philippi Melanctonis Annotationes in Iohannem castiagtiores... Haganoa: Iohannes Sacerius, [1524]. 8°.

c) Melancton Philippus: Annotationes Philppi [!] Melanctonis in euangelium. Argentorati: [Iohann Herwagen], XII 1523. 8°.

Proweniencja: 1. F[rate]r Jo[ann]es Rollaw Brawnsberg[ensis], 2. [Franciszkanie – Braniewo], 3. [Braniewo – Collegium SI].

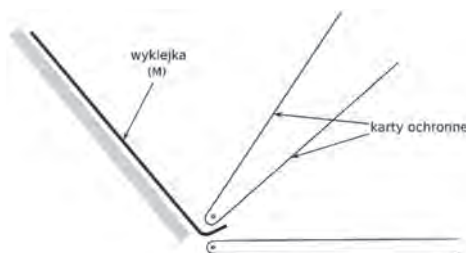

1. przednia karta ochronna – *Commentarium Magistri Bernardi Provincialis super Tabulas Salerni*; [v:] // *marina id est adarcis ... >< ... ut melius retineant sperma et sic concipiant. Cinis cornu cervini vel vaccini //*; łac., XV w., perg., fragment karty.
 2. tylna karta ochronna – *Commentarium Magistri Bernardi Provincialis super Tabulas Salerni*; [r:] *Inter que primum est apium in apozimatibus datum ... >< ... apes uste, cantarides uste, cicades //*; łac., XV w., perg., fragment karty.
- Fragmenty XXXI.1 i XXXI.2 pochodzą z tego samego rękopisu.

XXXII. Sygn. 58:31 BUU

- a) Philippus Presbyter: *In historiam Iob commentariorii*. Basileae: Adam Petri, VIII 1527. 2°.
- b) Philo Alexandrinus: *Philonis Iudaei Alexandrini libri Antiquitatum*. Basileae: Adam Petri, VIII 1527. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Braunspergensis.

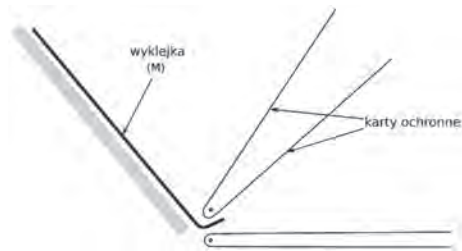

1. przednia wyklejka – traktat filozoficzny – komentarz do I księgi *Sentencji* Piotra Lombarda (?); łac., XIV w., perg., pełna karta.
 2. tylna wyklejka – traktat filozoficzny – komentarz do I ks. *Sentencji* Piotra Lombarda (?); łac., XIV w., perg., pełna karta.
- Fragmenty XXXII.1 i XXXII.2 pochodzą z jednego rękopisu.

XXXIII. Sygn. 58:210 BUU

- a) Henrichmann Iacobus: *Grammaticae institutiones Iacobi Henrichmanni Sindelfingensis*. [Leipzig]: Melchior Lotter, 1514. 4°.
- b) Corvinus Laurentius: *Latinum ydeoma Magistri Laurentii Coruini Nouofoensis ab innumeris fere mendis quibus ante hac scatebat penitus exemptum*. Liptzk: Melchior Lotter, 1513. 4°.
- c) *Sermo de s. Barbara*, rękopis, łac., XV/XVIw., pap.
- d) Corvinus Laurentius: *Hortulus elegantiarum Magistri Laurentii Coruini Nouofoensis...* Liptzk: Melchior Lotter, 1514. 2°.

Proweniencja: 1. Przed oprawą: b) F[rater] G.M. in brau[n]sberg 1519 j die junij, d) 1519 jn brau[n]sbergk F[rater] G.M.D., 2. Liber Fratris Laurencij Gerhardt [!] ordinis Minoru[m] et cedit post obitu[m] suu[m] Conuentui Brawnsbergensi 3. [Franciszkanie – Braniewo], 4. [Collegij Braunsb. Societatis Iesv].

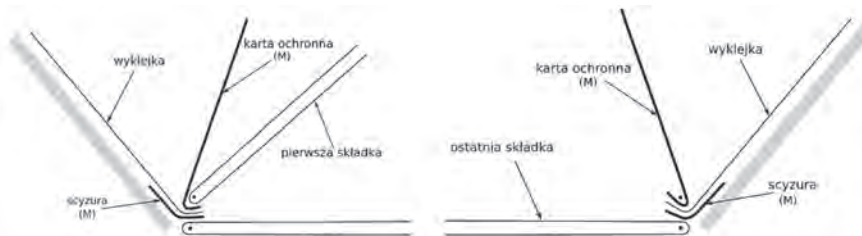

1. przednia wyklejka – Aegidius Columna Romanus, *De regimine principum*, 1, 2a, cap. 10–12; łac., XV/XVI w., perg., fragment bifolium.
2. tylna wyklejka – *Sermones*; [r:] k. 1: *Sermones*, m.in. kol. 2: *Sermo de s. Thoma apostolo* (Inc. *Thomas unus ex XII ...* [Jo. 20, 24]. – *In hoc ewangelio tria summatim exprimuntur scilicet Thome dubitacio...*), k. 2, kol. 1: *Sermo in inventione s. Crucis* (Inc. *Michi autem absit gloriari ...* [Gal. 6, 14]. – *Cum secundum Cassiodorum crux sit humilium invicta tuitia ...*); [v:] k. 1: fragment kazania?, k. 2: fragment kazania albo niezidentyfikowany tekst teologiczny, łac., XV w., fragment bifolium.

XXXIV. Sygn. 64:1 BUU

Gregorius IX (papa): *Decretalium domini pape Gregorii noni libellus*. Lugduni: Iac. Sacon, 20 II 1506. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Brunsb. Soc. Iesv.

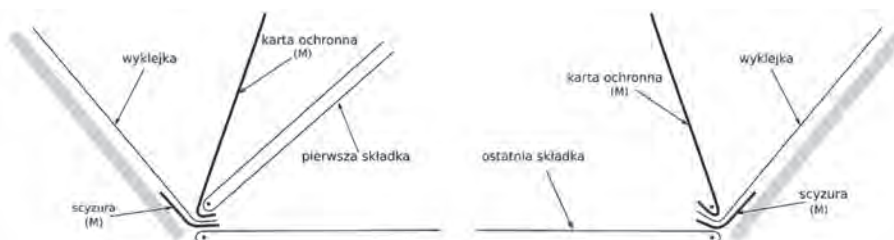
1. przednia karta ochronna – Arnulfus Aurelianensis, *Commentarii in Lucanum* (*Commentarius in Lucani Pharsaliam*); [komentarz do VII ks.]; łac., 2. poł. XIII w., perg., dwa prawie pełne bifolia.
2. tylna karta ochronna – Arnulfus Aurelianensis, *Commentarii in Lucanum* (*Commentarius in Lucani Pharsaliam*); [komentarz do IV ks.]; łac., 2. poł. XIII w., perg., dwa prawie pełne bifolia.

Fragmenty XXXIV.1 i XXXIV.2 pochodzą z jednego rękopisu.

XXXV. Sygn. 64:206 BUU

Bonifacius VIII (papa): *Sexti libri Decretalium in concilio Lugdunensi per Bonifacium Octauum editi compilatio*. Lugduni: Iac. Sacon, 18 III – 28 IV 1507. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Braunsbergensis Societatis Jesu.

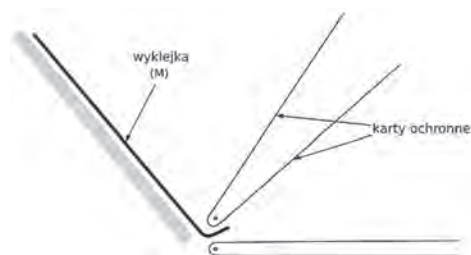

1. przednia karta ochronna – tekst filozoficzny (komentarz do Arystotelesa lub Tomasza z Akwinu?); łac., 2 poł. XIV w., perg., fragment bifolium.
 2. tylna karta ochronna – tekst filozoficzny (komentarz do Arystotelesa lub Tomasza z Akwinu?); łac., 2 poł. XIV w., perg., fragment bifolium.
- Fragmenty XXXV.1 i XXXV.2 pochodzą z jednego rękopisu.

XXXVI. Sygn. 67:65 BUU

Firmamenta trium ordinum beatissimi patris nostri Francisci Parisius: expensis ... Johannis Petit, Francisci Regnault et Johannis Frellon, 7 I 1512. 4°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Brauns. Societ. Jesu.

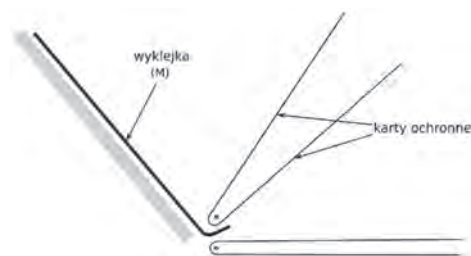

1. przednia wyklejka – list ministra saskiej prowincji franciszkanów, Nicolausa Lakemana (Lackmanna) do Brygidy, spisany w Gdańsku 1 XI 1475 r., poświadczający włączenie Brygidy oraz jej przodków do wspólnoty modlitewnej, łac., 1475, perg., prawie pełna karta.
 2. tylna wyklejka – brewiarz, łac., XV w., perg., prawie pełna karta.
- Fragment XXXVI.2 oraz fragmenty XXXVII.1 i XXXVII.2 pochodzą z jednego rękopisu.

XXXVII. Sygn. 67:66 BUU

Firmamenta trium ordinum beatissimi patris nostri Francisci Parisius: expensis ... Johannis Petit, Francisci Regnault et Johannis Frellon, 7 I 1512. 4°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Brauns. Societ. Jesu.

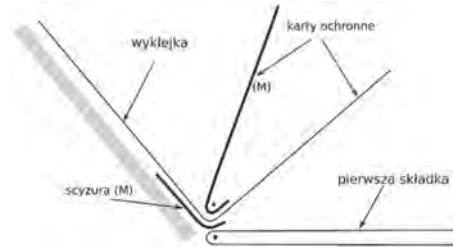
1. przednia wyklejka – brewiarz, łac., XV w., perg., prawie pełna karta.
 2. tylna wyklejka – brewiarz, łac., XV w., perg., prawie pełna karta.
- Fragmenty XXXVII.1 i XXXVII.2 oraz fragment XXXVI.2 pochodzą z jednego rękopisu.

XXXVIII. Sygn. 68:167 BUU

a) Bernardinus Senensis (s.): Tertium opus sancti Bernardini de Senis Lugduni: pro Iohanne Diamantiers: Nicolai Wuolff, 15 XI 1501. 4°.

b) [Herolt Ioannes]: Discipulus de eruditione Christifidelium compendiosus Coloniae: Cornelius de Zyrichzee, 23 III 1504. 4°.

Proweniencja: [1. Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Brunsb. S. Jesu inscriptus catalogo.

1. przednia karta ochronna – księga liturgiczna (brewiarz?), [część *de tempore* – fragment *in Epiphaniam Domini*?]; [r:] [su]um et ipse tamquam sponsus procedens de thalamo suo [Ps. 18, 6] ... >< ... *Impleat dominus omnes petitiones* [Ps. 19, 7]; [v:] *tuas, tunc cognovi* [Ps. 19, 7] ... >< ... *preparabis vultum eorum* [Ps. 20, 13]; łac., XV w., perg., pełna karta.
 2. tylna karta ochronna – księga liturgiczna (brewiarz?), Ps. 9, 11–20, kol. 2: Ps. 9, 20–31; łac., XV w., perg., pełna karta.
- Fragmenty XXXVIII.1 i XXXVIII.2 pochodzą prawdopodobnie z tego samego rękopisu co fragmenty XIII.1 i XIII.2

XXXIX. Sygn. 68:220 BUU

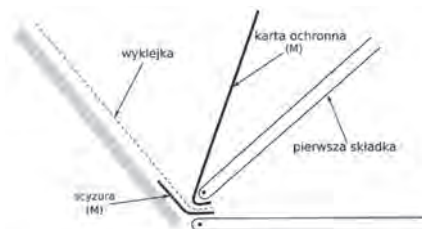
a) Eckius Ioannes: Ad invictissimum Poloniae regem Sigismundum De sacrificio missae contra Lutheranos. Coloniae: Io. Soter : expensis Petri Quentel, X 1527 (1526). 4°.

b) Ioannes [Fisher] (s.): Assertionis Lvttheranae confvtatio iuxta verum ac originale archetypum. Coloniae: Petr. Quentel, 1525. 4°.

c) Hoogstraten Iacobus a: Ad reverendissimvm in Christo patrem ... Erardum de Marcka ... fratris

Iacobi Hoechstrati ... Catholicae aliquot disputationes contra Lutheranos... . [Köln: Peter Quentell], VI 1526. 4°.

Proweniencja: [1. Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Braunsbergen[is] Societatis Jesv inscriptus Catalogo.

1. przednia karta ochronna – indeks do traktatu z zakresu prawa kanonicznego [litery M–P (r); R–S (v)]; łac.; XV w., perg., fragment karty.
 2. tylna karta ochronna – indeks do traktatu z zakresu prawa kanonicznego [litery T–V (r); P, Q, R (v)]; łac., XV w., perg., fragment karty.
- Fragmenty XXXIX.1 i XXXIX.2 pochodzą z jednego rękopisu.

XL. Sygn. 69:441 BUU

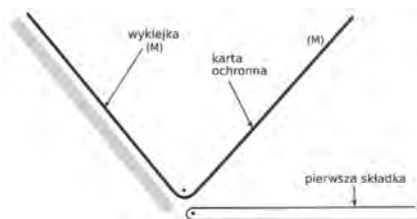
a) Chaimis Bartholomaeus de: Speculum [!] confessorum nouitier correctum Parisius: pro Io. Petit: [Petrus Viart], 7 XII 1511. 8°.

b) Iacobus Philippus de Bergamo: Herithoma seu Interrogatorium a Iacopo Philippo Bergomense... congestum. Antverpie: Henricus Eckert de Hombrech, 26 II 1513. 8°.

c) Dionysius Carthusianus: Tractatus fratris Dionysij De conversione peccatoris. Amsterdam: [Doen Pietersz of Pieter Jansz Tyebaut?, post 1515]. 8°.

d) Pseudo-Bonaventura: Speculum discipline sancti Bonauenture ad nouicios. Parisius: Nicolaus de Barra, 24 VII 1510. 8°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Braunsberg[ensis] Societ. Jesu.

1. przednia wyklejka – fragment księgi liturgicznej (mszał?); łac., XV w., perg., fragment karty.
 2. przednia karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał?); łac., XV w., perg., fragment karty.
 3. tylna karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał?); łac., XV w., perg., fragment karty.
 4. tylna wyklejka – fragment księgi liturgicznej (mszał?); łac., XV w., perg., fragment karty.
- Fragmenty XL.1 – XL.4 pochodzą z jednego rękopisu.

XLI. Sygn. 74:260 BUU

a) Amanellus de Claris Aquis: Casus speciales. Colonie: Cornelius de Zyrckzee, 18 VI 1515. 8°.

b) [Guillelmus de Lanicia]: Dieta salutis a sancto Bonauentura vltimate emendatum ac... nouiter impressum. Lugduni: Iohannes de Platea, 3 VII 1505. 8°.

c) [Suso Henricus]: Horologium eterne sapientie. Colonie: [Cornelius de Zierckzee], 4 IX 1503. 8°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Societatis Jesu Braunsbergebsis.

1. przednia półkarta ochronna – *Psalterium?*, *Liber precum?*; [v:] [Ps. 141, 6–7; Ps. 142, 6–8] *Libera me a persequentibus* ... >< ... *Auditam fac mihi ma[ne]*; łac., XV w., perg., fragment karty.

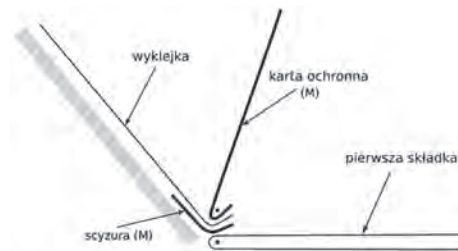
2. tylna półkarta ochronna – *Psalterium?*, *Liber precum?*; [v:] [Ps. 103, 22; Ps. 104, 1–10] *domino omnia opera ejus ... >< ... inter medium*; łac.; XV w., perg., fragment karty. Fragmenty XLI.1 i XLI.2 pochodzą z jednego rękopisu.

XLII. Sygn. Inc.55 Hosianum

a) Ockam Guillelmus de: *Opus nonaginta dierum et dialogi*. Lyon: Ioannes Trechsel, 16 VII 1495. 2°.

b) Faber Jacobus Stapulensis: *Pro Piorum Recreatione: Et In Hoc Opere Contenta. Epistola ante indicem. Index contendtorum. Ad lecodes, Paradysus Heraclidis. Epistola Clementis. Recognitiones Petri apostoli. Complementum epistol[a]e Clementis. Epistola Anacleti*. Paris: Jean Patit, 15 VII 1504. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Archivum Episcopale Warmiense Frauenburgi.

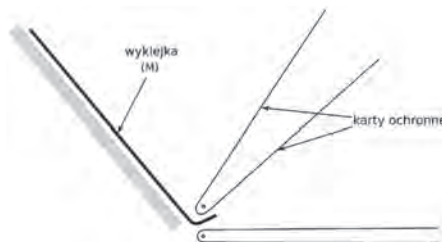

1. przednia karta ochronna – Gualterus Brugensis, *Quaestiones disputatae*; [r:] [Quaestio XX:] *ibi diligit proximum quantum se ipsum ... >< et ideo supposito quod liber conscientie*; [v:] [na na górze karty foliacja średniowieczna cyframi arabskimi: 27] [Quaestio XX:] *si autem non erunt et prius inerant, igitur deleta sunt ... >< ... peccata delevit sanctorum, et unusquisque beatorum*; łac., XIV w., perg., pełna karta.
2. tylna karta ochronna – Gualterus Brugensis, *Quaestiones disputatae*; [r:] [Quaestio XXIX:] *parcant abiurgando peccatis ... >< ... quod consulit, vel cum additione*; [v:] [na na górze karty foliacja średniowieczna cyframi arabskimi: 34] [Quaestio XXIX:] *quedam amicitia autem in communicatione consistit ... >< ... populorum prepositi in ecclesia sunt stituti ut non*; łac., XIV w., perg., pełna karta. Fragmenty XLII.1 i XLII.2 pochodzą z tego samego rękopisu co fragmenty XLV.1 i XLV.2 oraz LXIV.1, i LXIV.2.

XLIII. Sygn. Oo:139 BUU

Prepositus Nicolaus: *Dispensarium magistri Prepositi ad aromatarios*. Lugduni: Franciscus Fradin, 14 XI 1505. 4°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Collegij Braunsb. Soc[ietat]is Jesv.

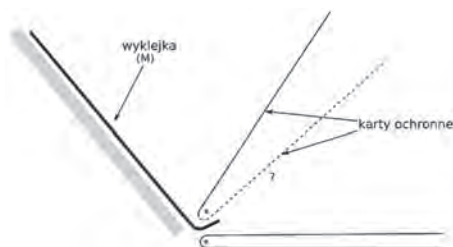
1. przednia wyklejka – fragment słownika lub encyklopedii; łac., XIV/XV w., perg., pełna karta.
2. tylna wyklejka – fragment słownika lub encyklopedii; łac., XIV/XV w., perg., pełna karta. Fragmenty XLIII.1 i XLIII.2 prawdopodobnie pochodzą z tego samego rękopisu co fragmenty I.1 i I.2.

XLIV. Sygn. Sd 493 Hosianum

a) Henrichmann Iacobus: Grammaticae institutiones. Pforzheim: Thomas Anselmus Baden, VII 1509. 4°.

b) Bebelius Henricus: Commentaria epistolarum conficiendarum. Pforzheim: Thomas Anselmus Badensis, III 1510. 4°.

Proweniencja: 1. Marcus... Iacobus...(XVI w.), 2. [Franciszkanie – Braniewo?], 3. [Biblioteka Kolegiaty Dobre Miasto]

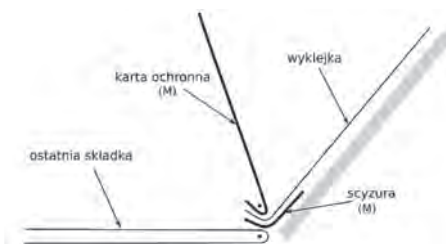

1. wyklejka przednia – fragment dokumentu; niem., XVI w.?, perg., fragment karty.
2. wyklejka tylna – fragment dokumentu; niem., XVI w.?, perg., fragment karty. Fragmenty XLIV.1 i XLIV.2 pochodzą z jednego rękopisu.

XLV. Sygn. T.95 BUU

[Maffei] Raphael: Commentatorium vrbanorum Raphaelis Volaterrani octo et triginta libri. Paris, Josse Bade, [post 13 VIII] 1511. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Coll. Soc. Jesu Braunsbergen[sis] in-scriptus Catalogo.

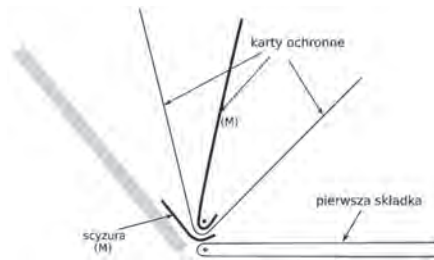

1. przednia karta ochronna (zachowana szczątkowo) – Gualterus Brugensis, *Quaestiones disputatae*; fragmenty Quaestio VII i XVI; łac.; XIV w., perg., fragment bifolium.
2. tylna karta ochronna – Gualterus Brugensis, *Quaestiones disputatae*; [r, kol. a–b:] [Quaestio XIV:] *agentis et conscientie et precepti, quia virtus tactus ... >< ... ita etiam conscientia erronea, que est lex / [kol. c:] [Quaestio IX:] [in]flexibile ad malum per naturam ... >< ... non quia equaliter sit in //; [v, kol. a–b:] [Quaestio IX–X:] // perificentis ... >< ... intellectualis potentie et sic / [v, kol c–d:] [Quaestio XIII:] diverti vel effugere non possit ... >< ... sine quo non est tactus, qui tactus sit primus //; łac.; XIV w., perg., fragment bifolium.*

Fragmenty XLV.1 i XLV.2 pochodzą z tego samego rękopisu co fragmenty XLII.1 i XLII.2, a także fragmenty LXIV.1 i LXIV.2.

XLVI. Sygn. XV.57–62 PAN BG

- a) Cordiale quattuor novissimorum. Deventer: Jacobus de Breda, 6 XII 1494. 4°.
 - b) Jacobus de Paradiso: Tractatus de arte bene moriendi. Leipzig: Arnoldus de Colonia, 1495. 4°.
 - c) Bernerdinus Senensis: Sermones de festivitibus Virginis gloriosae. Nürnberg: Fridericus Creussner, 1493. 4°.
 - d) Legenda s. Annae. Leipzig: Melchior Lotter, 1497. 4°.
 - e) Gerson Ioannes: Sermo de conceptione Mariae Virginis. [Köln: Joannes Guldenschaff, ca 1478]. 4°.
 - f) Gerson Ioannes: Copia bullae seu sententiae sacri generalis concilii Basiliensis de conceptione Virginis Mariae ab originali peccato. Acc. Anselmi archiepiscopi Cantuariensis epistola de sancta conceptione Mariae Virginis celebranda. [Köln: Joannes Guldenschaff, ca 1480]. 4°.
- Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk?].

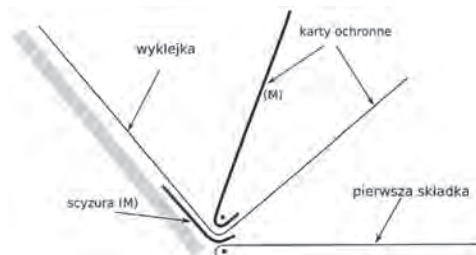
- 1. przednia scyzura – tekst filozoficzny (*distinctio III*) – komentarz do I księgi *Sentencji* (Jan Duns Scotus?); łac., XV w., perg., fragment karty.
- 2. przednia karta ochronna – homiliarz; S. Ambrosius, *Expositio Ev. secundum Lucam, liber IV*, [ed. PL 18, kol. 1633–4]; łac., XIV w., perg., fragment karty.
- 3. tylna karta ochronna – homiliarz; S. Augustinus, *Homilia* [= *Cesarius Arelatensis, Sermo*]; Beda Venerabilis, *Homilia XXXIV (in dominica quarta post Epiphaniam)*; łac., XIV w., perg., fragment karty.
- 4. tylna scyzura – tekst filozoficzny – komentarz do I księgi *Sentencji* (Jan Duns Scotus?); łac., XV w., perg., fragment karty.

Fragmenty XLVI.1 i XLVI.4 pochodzą z jednego rękopisu.

Fragmenty XLVI.2 i XLVI.3 pochodzą z tego samego rękopisu co XLIX.1, XLIX.2.

XLVII. Sygn. XV.66–67 PAN BG

- a) Mayronis Franciscus de: Sermones de sanctis. Basel: Jacobus [Wolff] de Pforzheim, 1498. 4°.
 - b) Privilegia sanctissimae Virginis Mariae. [Wien: Joannes Winterburg, s. a.]. 4°.
- Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk?].

1. przednia karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., fragment karty.
2. tylna karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., fragment karty.

Fragmenty XLVII.1 i XLVII.2 pochodzą z tego samego rękopisu co fragmenty II.1, II.2, XLVIII.1, XLVIII.2, L.1, L.2, LIII.1, LIII.2, LVI.1, LVI.2, LIX.1, LIX.2, LX.1, LX.2, LXI.1, LXI.2, LXII.1, LXII.2, LXIII.1, LXIII.2.

XLVIII. Sygn. XV.101 PAN BG

Joannes Vercellensis: Sermones Vademecum. Strassburg: Joannes Prüss, ca 1488–1493]. 4°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk].

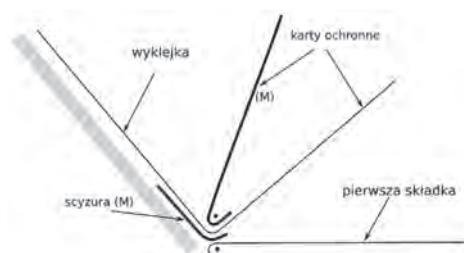
1. przednia karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., fragment karty.
2. tylna karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., fragment karty.

Fragmenty XLVIII.1 i XLVIII.2 pochodzą z tego samego rękopisu co fragmenty II.1, II.2, XLVII.1, XLVII.2, L.1, L.2, LIII.1, LIII.2, LVI.1, LVI.2, LIX.1, LIX.2, LX.1, LX.2, LXI.1, LXI.2, LXII.1, LXII.2, LXIII.1, LXIII.2.

XLIX. Sygn. XV.111 PAN BG

Pelbartus de Themeswar: Stellarium coronae Virginis Mariae. [Basel, Jacobus Wolff de Pforzheim, s. a.]. 4°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk].

1. przednia karta ochronna – homiliarz; *Biblia. Prov. – Eccles.*; łac., XIV w., perg., fragment karty.
2. tylna karta ochronna – homiliarz; Homilie: *Maximus Taurinensis* (PL 57, kol. 504), Ioannes Chrisostomus, *Sermo de humanitate Christi et eius cura circa animarum salute*; łac., XIV w., perg., fragment karty.

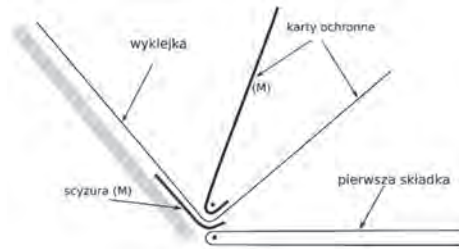
Fragmenty XLIX.1 i XLIX.2 pochodzą z tego samego rękopisu co fragmenty XLVI.2 i XLVI.3.

L. Sygn. XV.122–123 PAN BG

a) Sermones tres de passione Christi. Acc. Anselmi de passione Jesu Christi dialogus. Tractatus beati Bernardi de planctu beatae Mariae Virginis. Strassburg [typogr. Jordani = Georgius Husner], in dies. Lucae evang. [18 X] 1490. 4°.

b) Michael de Hungaria: Sermones praedicabiles per totum annum. Strassburg [typogr. Jordani (= Georgius Husner)]: in profesto Michaelis [28 IX] 1490. 4°

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk].

1. przednia karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., fragment karty.
2. tylna karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., fragment karty.

Fragmenty L.1 i L.2 pochodzą z tego samego rękopisu co fragmenty II.1, II.2, XLVII.1, XLVII.2, XLVIII.1, XLVIII.2, LIII.1, LIII.2, LVI.1, LVI.2, LIX.1, LIX.2, LX.1, LX.2, LXI.1, LXI.2, LXII.1, LXII.2, LXIII.1, LXIII.2.

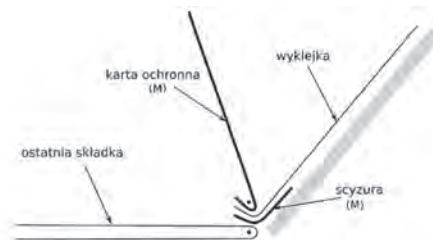
LI. Sygn. XV.146–148 PAN BG

a) Orbellis Nicolaus de: Surnmulae philosophiae rationalis. Basel: Michael Furter, 1494. 4°.

b) Orbellis Nicolaus de: Cursus librorum philosophiae naturalis. Basel: Michael Furter, 1494. 4°

c) Orbellis Nicolaus de: Compendium mathematicum. [Basel: Michael Furter, s. a.]. 4°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk?].

1. tylna karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (notacja muzyczna); łac., XV w., perg., fragment karty.

LII. Sygn. XV.292–295 PAN BG

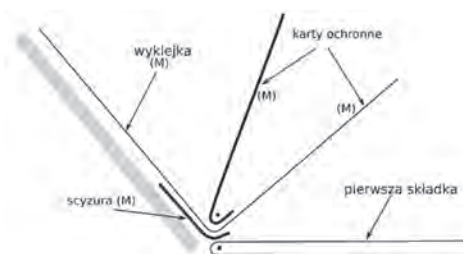
a) Keschinger Petrus: Clavis theologiae. Basel: Nicolaus Kessler, 1502. 4°.

b) Augustinus Moravus: De secta Waldensium. Olomouc: Conradus Baumgarten, 29 X 1500. 4°.

c) Hieronymus de Vallibus: Jesuida seu de passione Christi. Leipzig: Gregorius Boettiger, [14]94. 4°.

d) Mutius Macarius: *De triumpho Christi*. Venezia: Franciscus de Lucca et Antonius Francisci, 29 III 1499. 4°.

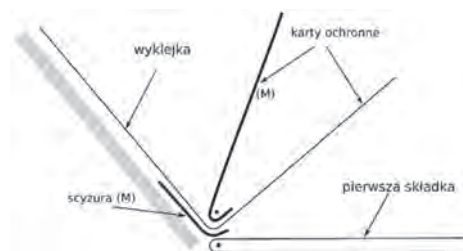
Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk?].

1. przednia wyklejka – Johannes Gallensis, *Communiloquium sive summa collationum*, pars I, dist. 2, cap. 2; łac., XV/XVI w., pap., fragment karty.
 2. przednia karta ochronna I – księga liturgiczna – brewiarz (?); [r:] Ps. 118 (ciąg dalszy); [v:] Fragment hymnu *Iam lucis orto sidere* oraz Ps. 118 (pocz.); łac., XIV w., perg., fragment karty.
 3. przednia karta ochronna II – Johannes Gallensis, *Communiloquium sive summa collationum*, pars I, dist. 2, cap. 2 (recto); pars I, dist. 2, cap. 1 (verso); łac., XV/XVI w., pap., fragment karty.
 4. tylna karta ochronna I – Johannes Gallensis, *Communiloquium sive summa collationum*, pars I, dist. 3, cap. 2 (recto); pars I, dist. 3, cap. 2 (verso); łac., XV/XVI w., pap., fragment karty.
 5. tylna karta ochronna II – księga liturgiczna – brewiarz (?); [r:] Ps. 125; hymn *Telluris ingens conditor mundi*; [v:] hymn *Exultet spiritus meus* i początek Ps. 126; łac., XIV w., perg., fragment karty.
 6. tylna wyklejka – Johannes Gallensis, *Communiloquium sive summa collationum*, pars I, dist. 3, cap. 2; łac., XV/XVI w., pap., fragment karty.
- Fragmenty LII.1, LII.3, LII.4 i LII.6 pochodzą tego samego rękopisu co LIV.1 – LIV.6. Fragmenty LII.2 i LII.5 pochodzą z jednego rękopisu.

LIII. Sygn. XV.304–307 PAN BG

- a) Augustinus Aurelius (s.): *Confessiones*. Deventer: Richardus Paffraet, 1483. 4°.
 - b) Andreas de Escobar: *Modus confitendi*. [Deventer: Jacobus de Breda, ca 1486]. 4°.
 - c) Gerson Ioannes: *De nocturna et diurna pollutionibus et de cognitione castitatis*. [S. 1.: typogr. Leonis: Sermones, ca 1470]. 4°.
 - d) *Imitatio Christi*. Venezia: Petrus Loeslein, 1483. 4°.
- Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk?].

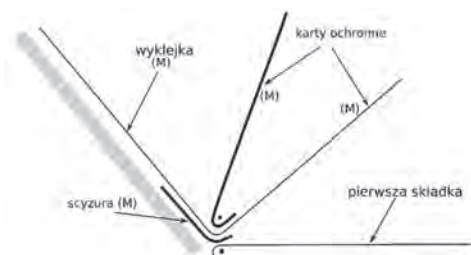
1. przednia karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., fragment karty.

2. tylna karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., fragment karty.

Fragmenty LI.1 i LI.2 pochodzą z tego samego rękopisu co fragmenty II.1, II.2, XLVII.1, XLVII.2, XLVIII.1, XLVIII.2, L.1, L.2, LVI.1, LVI.2, LIX.1, LIX.2, LX.1, LX.2, LXI.1, LXI.2, LXII.1, LXII.2, LXIII.1, LXIII.2.

LIV. Sygn. XV.336–337 PAN BG

- a) Bertrandus de Turre: Sermones de sanctis. Argentine: [s.n.], 1502. 4°.
 - b) Bertrandus de Turre: Sermones de tempore. Pars hiemalis. [Strassburg: typogr. Jordani = Georgius Husner, ca 1500]. 4°
- Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk?].

1. przednia wyklejka – tabuła do Johannes Gallensis, *Communiloquium sive summa collationum*; łac., XV/XVI w., pap., fragment karty.
 2. przednia karta ochronna I – tabuła do Johannes Gallensis, *Communiloquium sive summa collationum*; łac., XV/XVI w., perg., fragment karty.
 3. przednia karta ochronna II – tabuła do Johannes Gallensis, *Communiloquium sive summa collationum*; łac., XV/XVI w., pap., fragment karty.
 4. tylna karta ochronna I – tabuła do Johannes Gallensis, *Communiloquium sive summa collationum*; łac., XV/XVI w., pap., fragment karty.
 5. tylna karta ochronna II – Johannes Gallensis, *Communiloquium sive summa collationum*, pars I, dist. 2, cap. 3 (recto), pars I, dist. 3, cap. 1 (verso); łac., XV/XVI w., perg., fragment karty.
 6. tylna wyklejka – Tabuła do Johannes Gallensis, *Communiloquium sive summa collationum*; łac., XV/XVI w., pap., fragment karty.
- Fragmenty LIV.1 – LIV.6 pochodzą z tego samego rękopisu co LII.1, LII.3, LII.4 i LII.6.

LV. Sygn. XV.424 PAN BG

Breviarium Romanum. Venezia: Octavianus Scotus, 1482. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk?].

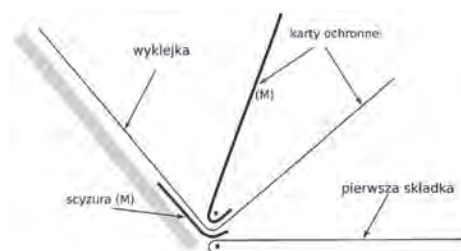
1. przednia wyklejka – fragment druku *Breviarium Romanum*. Venezia: Octavianus Scotus, 1482. 2°, pełna karta.

2. przednia karta ochronna I – fragment księgi liturgicznej (mszał?); łac., XV w., perg., pełna karta.
 3. przednia półkarta ochronna II – fragment księgi liturgicznej (mszał?); łac., XV w., perg., fragment karty.
 4. tylna półkarta ochronna I – fragment księgi liturgicznej (mszał?); łac., XV w., perg., fragment karty.
 5. tylna karta ochronna II – fragment księgi liturgicznej (mszał?); łac., XV w., perg., pełna karta.
 6. tylna wyklejka – fragment druku *Breviarium Romanum*. Venezia: Octavianus Scotus, 1482. 2°, pełna karta.
- Fragmenty LV.2, LV.3, LV.4 i LV.5 pochodzą z jednego rękopisu.
Fragmenty LV.1 i LV.6 pochodzą z druku, w którego oprawie się znalazły. Brak tych kart w tekście.

LV. XV.465 PAN BG

Reuchlin Joannes: *Vocabularius breuiloquus*. Strassburg: [typogr. Jordani = Georgius Husner], [11 I] 1493. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk].

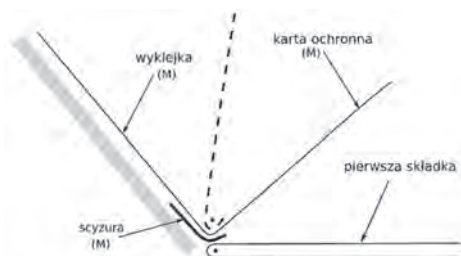

1. przednia karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., pełna karta.
 2. tylna karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., pełna karta.
- Fragmenty LVI.1 i LVI.2 pochodzą z tego samego rękopisu co fragmenty II.1, II.2, XLVII.1, XLVII.2, XLVIII.1, XLVIII.2, L.1, L.2, LIII.1, LIII.2, LIX.1, LIX.2, LX.1, LX.2, LXI.1, LXI.2, LXII.1, LXII.2, LXIII.1, LXIII.2.

LVII. Sygn. XV.471 PAN BG

Ockam Guillelmus de: *Quaestiones et decisiones in IV libros Sententiarum cum centilogio theologico*. Lyon, Joannes Trechsel, 9–10 XI 1495. 2°.

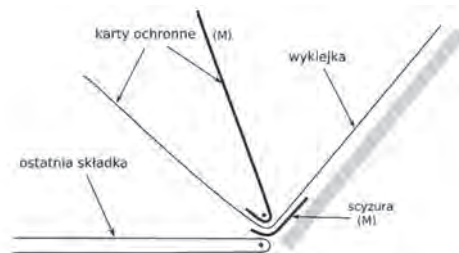
Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk].

1. przednia wyklejka – Robertus Holkot, *Commentarius in librum Sapientiae* (lub *Lectio-nes in librum Sapientiae*), cap. 1, lectio septima, versus 6–7; łac., XV w., pap., pełna karta.
2. tylna wyklejka – Robertus Holkot, *Commentarius in librum Sapientiae* (lub *Lectio-nes in librum Sapientiae*); cap. 1, lectio septima, versus 6–7; łac., XV w., pap., pełna karta.
Fragmenty LVII.1 i LVII.2 pochodzą z jednego rękopisu.
Karty ochronne bez tekstu, ale z przygotowanym schematem pisarskim.

LVIII. Sygn. XV.472–473 PAN BG

- a) Ockam Guillelmus de: *Opus nonaginta dierum. Compendium errorum Johannis papae XXII*. Lyon: Joannes Trechsel, 16 VII 1495. 2°.
- b) Ockam Guillelmus de: *Dialogus*. [Lyon: Joannes Trechsel, post 12 IX 1494]. 2°.
Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk].

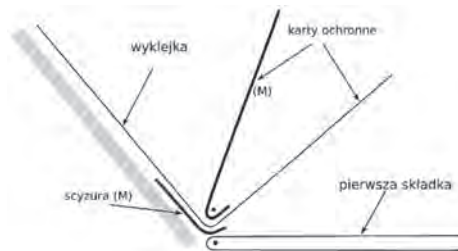

1. tylna karta ochronna – Albertanus Brixiensis, *Liber consolationis et consilii* (cap. 42–44.); łac., XV w., perg., pełna karta ochronna.
Zachowana tylko tylna karta ochronna.

LIX. Sygn. XV.487 PAN BG

Henricus de Herpf: *Sermones de tempore et de sanctis*. Speyer: Petrus Drach, [post 17 I 1484]. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk].

1. przednia karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., pełna karta.
2. tylna karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., pełna karta.
Fragmenty LIX.1 i LIX.2 pochodzą z tego samego rękopisu co fragmenty II.1, II.2, XLVII.1, XLVII.2, XLVIII.1, XLVIII.2, L.1, L.2, LIII.1, LIII.2, LVI.1, LVI.2, LX.1, LX.2, LXI.1, LXI.2, LXII.1, LXII.2, LXIII.1, LXIII.2.

LX. Sygn. XV.540 PAN BG

Ludolphus de Saxonia: Vita Christi. Nürnberg: Antonius Koberger, [14 VIII] 1495. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk].

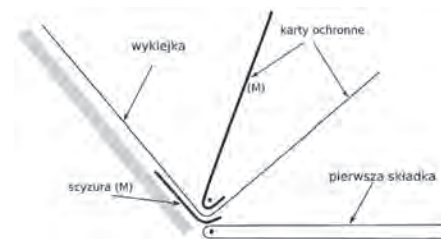
1. przednia karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., pełna karta.
2. tylna karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., pełna karta.

Fragmenty LX.1 i LX.2 pochodzą z tego samego rękopisu co fragmenty II.1, II.2, XLVII.1, XLVII.2, XLVIII.1, XLVIII.2, L.1, L.2, LIII.1, LIII.2, LVI.1, LVI.2, LIX.1, LIX.2, LXI.1, LXI.2, LXII.1, LXII.2, LXIII.1, LXIII.2.

LXI. Sygn. XV.546 PAN BG

Albertus Magnus (s.): De laudibus Mariae. Strassburg: Martinus Simus [Flach], 1493. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk].

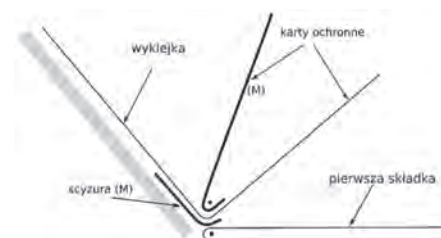
1. przednia karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., pełna karta ochronna.
2. tylna karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., pełna karta ochronna.

Fragmenty LXI.1 i LXI.2 pochodzą z tego samego rękopisu co fragmenty II.1, II.2, XLVII.1, XLVII.2, XLVIII.1, XLVIII.2, L.1, L.2, LIII.1, LIII.2, LVI.1, LVI.2, LIX.1, LIX.2, LX.1, LX.2, LXII.1, LXII.2, LXIII.1, LXIII.2.

LXII. Sygn. XV.591, p. IV, V

Petrus Lombardus: Sententiarum libri IV cum commentariis s. Bonaventurae, p. IV, V. [Nürnberg, Antonius Koberger, post 2 III 1491]. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk].

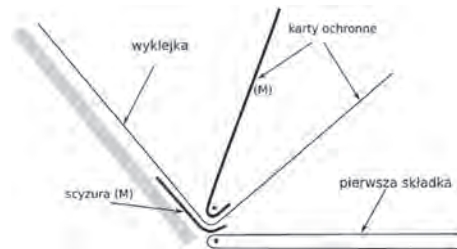

1. przednia karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., pełna karta ochronna.
2. tylna karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., pełna karta ochronna.

Fragmenty LXII.1 i LXII.2 pochodzą z tego samego rękopisu co fragmenty II.1, II.2, XLVII.1, XLVII.2, XLVIII.1, XLVIII.2, L.1, L.2, LIII.1, LIII.2, LVI.1, LVI.2, LIX.1, LIX.2, LX.1, LX.2, LXI.1, LXI.2, LXIII.1, LXIII.2.

LXIII. Sygn. XV.591–592

- a) Petrus Lombardus: Sententiarum libri IV cum commentariis s. Bonaventurae, p.II. [Nürnberg, Antonius Koberger, post 2 III 1491]. 2°.
 - b) Bernardus Claravallensis: Epistolae. Basel: [Nicolaus Kessler], 1 XII 1494. 2°.
- Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk].

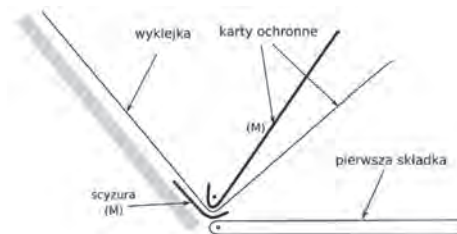
1. przednia karta ochronna – fragment księgi liturgicznej (mszał lub brewiarz?); łac., XIV w., perg., pełna karta ochronna.
2. tylna karta ochronna – księga liturgiczna (brewiarz?); łac., XIV w., perg., pełna karta ochronna.

Fragment LXIII.1 pochodzi z tego samego rękopisu co fragmenty II.1, II.2, XLVII.1, XLVII.2, XLVIII.1, XLVIII.2, L.1, L.2, LIII.1, LIII.2, LVI.1, LVI.2, LIX.1, LIX.2, LX.1, LX.2, LXI.1, LXI.2, LXII.1, LXII.2.

LXIV. Sygn. XV.614–615 PAN BG

- a) Petrus Ravennas, Sermones Extraordinarij et pulcherrimi: cum multa rerum et Hystoriarum copia Wittenburgii: in incude litteratoria Trebelii, 1505. 2°.
- b) Summenhart Conradus: Tractatus bipartitus de decimis. Hagenau: Henricus Gran, [13 XI] 1497. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk?].

1. przednia karta ochronna – Gualterus Brugensis, *Quaestiones disputatae*; [r:] [Qu. V:] *quia malum in eo quod huiusmodi non est appetibile ... >< ... ad hunc finem ordinatas, propter quod II Mechabeorum XIII* [recte: *Metaphysicae*, c. 13]; [v:] [na górze karty foliacja średniowieczna cyframi arabskimi: 11] [Qu. V:] *potentia secundum rem, ratio et*

intellectus tamen differunt ratione ... >< ... quasi rogatur et iuvatur. Non secundo modo //; łac., XIV w., perg., pełna karta ochronna.

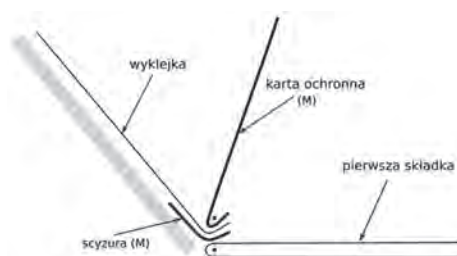
2. tylna karta ochronna – Gualterus Brugensis, *Quaestiones disputatae*; [r: Qu. I] *bruta loquuntur: quod est falsum; ergo et primum ... >< ... species rei est vere aliud a specie que est in* //; [v:] [na na górze karty foliacja średniowieczna cyframi arabskimi: 2] [Qu. I:] *Mt VIIo: A fructibus eorum cognoscetis. Glossa ... >< ... sine actu, si non, ergo dividendo et, ut* //; łac., XIV w., perg., pełna karta ochronna.

Fragmenty LXIV.1 i LXIV.2 pochodzą z tego samego rękopisu co fragmenty XLII.1 i XLII.2, a także XLV.1 i XLV.2.

LXV. Sygn. XV.669 I PAN BG

Berchorius Petrus: *Repertorium morale*. Ed. Joannes Beckenhab, P. 1. Nürnberg: Antonius Koberger, 4 II 1489. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk].

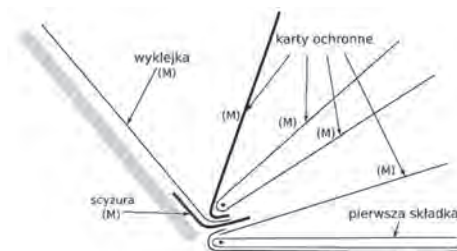
1. przednia karta ochronna – homiliarz; łac., XIV lub 2. poł. XIII w., perg., pełna karta ochronna.
2. tylna karta ochronna – homiliarz; łac., XIV lub 2. poł. XIII w., perg., pełna karta ochronna.

Fragmenty LXV.1, LXV.2 pochodzą z jednego rękopisu.

LXVI. Sygn. XV.926 PAN BG

Vincentius Bellovacensis: *Speculum morale*. Nürnberg: Antonius Koberger, [6 II] 1485. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Gdańsk?].

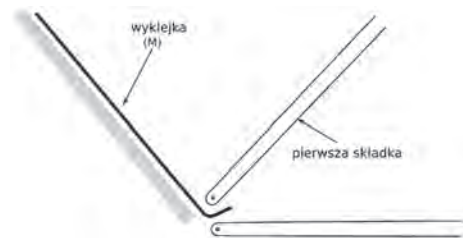
1. przednia scyzura – fragment księgi liturgicznej (fragm. oficjum *in festo s. Iohannis Baptistae*, notacja muzyczna); łac., XV w., perg., fragment bifolium.
2. przednia wyklejka – fragment Vincentius Bellovacensis: *Speculum morale*. Nürnberg: Antonius Koberger, [6 II] 1485. 2°, pełna karta.
3. przednia karta ochronna I – fragment Vincentius Bellovacensis: *Speculum morale*. Nürnberg: Antonius Koberger, [6 II] 1485. 2°, pełna karta.
4. przednia karta ochronna II – fragment Vincentius Bellovacensis: *Speculum morale*. Nürnberg: Antonius Koberger, [6 II] 1485. 2°, pełna karta.

5. przednia karta ochronna III – fragment Vincentius Bellovacensis: Speculum morale. Nürnberg: Antonius Koberger, [6 II] 1485. 2°, pełna karta.
 6. tylna karta ochronna I – fragment Vincentius Bellovacensis: Speculum morale. Nürnberg: Antonius Koberger, [6 II] 1485. 2°, pełna karta.
 7. tylna karta ochronna II – fragment Vincentius Bellovacensis: Speculum morale. Nürnberg: Antonius Koberger, [6 II] 1485. 2°, pełna karta.
 8. tylna karta ochronna III – fragment Vincentius Bellovacensis: Speculum morale. Nürnberg: Antonius Koberger, [6 II] 1485. 2°, pełna karta.
 9. tylna wyklejka – fragment Vincentius Bellovacensis: Speculum morale. Nürnberg: Antonius Koberger, [6 II] 1485. 2°, pełna karta.
 10. tylna scyzura – fragment księgi liturgicznej (fragm. hymnu *in honorem S. Antonii de Padua*, hymnu na kompletę w dzień św. Franciszka, notacja muzyczna); łac., XV w., perg., fragment bifolium.
- Fragmenty LXVI.1 i LXVI.10 pochodzą z jednego rękopisu.
Fragmenty LXVI.2 – LXVI.9 to nadliczbowe karty druku, w którego oprawie się znalazły.

LXVII. Sygn. Z:23 BUU

- a) Thucydides: De bello Peloponnesiaco, [Paris]: Jodocus Badius Ascenius, 13 VII 1513. 2°.
- b) Aristoteles: [Politica] Contenta. Politicorum libri Octo. Parisiss: Henricus Stephanus, 31 III 1511. 2°.

Proweniencja: 1. [Franciszkanie – Braniewo?], 2. Inscriptus Catalogo Coll. Soc. Jesu Braunsbergensis.

1. przednia wyklejka – *Tractatus de pestilentia*; łac., XIV/XV w., perg., pełna karta.
 2. tylna wyklejka – *Tractatus de pestilentia*; łac., XIV/XV w., perg., pełna karta.
- Fragmenty LXVII.1 i LXVII.2 pochodzą z jednego rękopisu.

Ewa Chlebus

Elbląg Library /

/ Faculty of Philosophy and Social Sciences, Nicolaus Copernicus University in Toruń

How the Prussian Grey Friars Utilised Manuscripts, that is on the Significance of the Analysis of Binders' Waste for Bookbinding Studies

Waste paper and parchment used by ancient bookbinders makes an interesting research material for bookbinding historians, since it can be an indicator of the time and place

of making the bindings. Scholars analysing book bindings may benefit not only from the analysis of waste paper/parchment found in a single binding, but also from an overview of the waste material generally used by bookbinders in subsequent works of a given workshop. The analysis of a group of over a hundred volumes in Late Gothic bindings related by similar bookbinders' stamps and probably originating from the same bookbinding workshop, have yielded interesting findings. The analysed bindings originated from the former libraries of Franciscan friaries in Braniewo and Gdańsk. The analysis of bookbinders' waste confirmed, that the workshop is to be related to the milieu of Prussian Friars Minor, however establishing the exact location of the workshop is very difficult.

Only just above half of 121 volumes comprised fragments of manuscripts or prints that could potentially be analysed. Finally, 156 fragments of waste from 67 bindings were studied. Sometimes a very precise identification was possible, and sometimes only a general approximation of the contents. Among the identified fragments of manuscripts the oldest ones are dated to the 2nd half of 13th century and the youngest – to the early 16th century. The largest number of fragments dates to 14th and 15th centuries. The workshop occasionally used also printed waste paper. The contents of preserved material conforms the profile of a Franciscan library. Almost half of the identified items were fragments of liturgical books. Apart from them scraps of sermons and homilies were found, that is the texts useful in ministry, fragments of theological, philosophical, hagiographical and medical treatises as well as fragments of dictionaries and encyclopaedias. In some cases the waste paper came from works directly related to Franciscan authors. In a number of cases it was possible to link fragments used in various bindings and establish, that they have been written by the same hand and even that they are parts of the same document. The book bindings containing waste parchment/paper originating from the same source had also a similar binding technique including analogical arrangements of endleaves.

Bibliografia

Źródła drukowane

- LONGPRÉ 1928: Ephrem Longpré, *Quaestiones disputatae du B. Gauthier de Bruges (texte inédit)*, „Les Philosophes Belges. Textes et études”, 10, 1928.
 USF 1913: *Urkundenbuch der alten sächsischen Franziskanerprovinzen*, Bd. 2: *Die Kustodie Preußen*, Hrsg. Leonhard Lemmens, Düsseldorf 1913.

Opracowania

- BOGDALSKI 1933: Czesław Bogdalski, *Bernardyni w Polsce 1453–1630*, t. 1, Kraków 1933.
 BORAWSKA 1999: Teresa Borawska, *Die Bibliothek des Fanziskanerklosteres in Braunsberg*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, 49, 1999, s. 15–33.
 BRUNIUS 2013: Jan Brunius, *From Manuscripts to Wrappers: Medieval Book Fragments in the Swedish National Archives*, Stockholm 2013.
 CHLEBUS 2017: Ewa Chlebus, *Elementy przybyszowe w oprawach późnogotyckich – formy, funkcje, terminologia*, „Roczniki Biblioteczne”, 61, 2017, s. 67–84.
 DIE SCHWENKE-SAMMLUNG 1979: *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einband-durchreibungen*, t. 1, Hg. Ilse Schunke, Berlin 1979.

- DIE SCHWENKE-SAMMLUNG 1996: *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einband-durchreibungen*, t. 2, Hg. Konrad von Rabenau, Berlin 1996.
- FOOT 2006: Mirjam Foot, *Bookbinders at Work: their Roles and Methods*, London–New Castle 2006.
- GEISS 2003: Jürgen Geiß, *Einbände für den Barther Reformator Johannes Block (1470/80–1544/45)*, Tl. 2: *Werkstätten aus Danzig*, „Einband Forschung”, 13, (Oktober) 2003, s. 13–25.
- GÜNTHER 1903: Otto Günther, *Michael Krauses Gedenkbuch zur Geschichte des Danziger Franziskanerklosters 1574–1586*, [w:] „Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins”, 2, 1903, s. 55–59.
- HASE 1885: Oscar Hase, *Die Koberger. Eine Darstellung des Buchhändlerischen Geschäftsbetriebes in der Zeit des Überganges vom Mittelalter zur Neuzeit*, Leipzig 1885.
- HÄBLER 1908: Konrad Häbler, *Makulaturforschung*, „Zentralblatt für Bibliothekswesen”, 25, 1908, s. 535–544.
- HELLINGA 2000: Lotte Hellinga, *Fragments Found in Bindings and their Role as Bibliographical Evidence*, [w:] *For the Love of the Binding: Studies in Bookbinding History Presented to Mirjam Foot*, ed. David Pearson, London 2000, s. 13–33.
- HIRSCH 1837: Theodor Hirsch, *Geschichte des akademischen Gymnasiums in Danzig*, Danzig 1837.
- JĘDRZEJOWSKA / PELCZAROWA 1954: Helena Jędrzejowska, Maria Pelczarowa, *Katalog inkunabulów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku*, Gdańsk 1954.
- KUBICKI 2018: Rafał Kubicki, *Zakony mendykanckie w Prusach Krzyżackich w Królewskich od XIII do połowy XVI wieku*, Gdańsk 2018.
- LICHAŃSKI 2007: Jakub Zdzisław Lichański, *Księgozbiór kolegium jezuitów w Braniewie*, [w:] Józef Trypućko, *The Catalogue of the Book Collection of the Jesuit College in Braniewo*, Uppsala–Warszawa 2007.
- LINDBERG 1985: Sten G. Lindberg, *Reliures polonaises dans les bibliothèques suédoises de l'âge gothique, de la renaissance et de la réforme*, [w:] *VIIIe Congrès International des Bibliophiles*, Varsovie, 23–29 juillet 1973, Warszawa 1985, s. 70–121.
- MACKERT 2012: Christoph Mackert, *Zur Fragmentsammlung der Leipziger Universitätsbibliothek*, [w:] *Das Buch in Antike, Mittelalter und Neuzeit. Sonderbestände der Universitätsbibliothek Leipzig*, Hg. Thomas Fuchs, Christoph Mackert, Reinhold Scholl, Wiesbaden 2012, s. 91–119.
- MIODOŃSKA 1993: Barbara Miodońska, *Małopolskie malarstwo książkowe 1320–1540*, Warszawa 1993.
- OBLĄK I IN. 2007: Jan Obląk, Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew, Julian Wojtkowski, *Katalog inkunabulów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, Olsztyn 2007.
- OBRUŚNIK 2006: Andrzej Efram Obruśnik, *Bernardyńscy malarze ksiąg choralnych w okresie gotyku*, [w:] *Pięćset pięćdziesiąt lat obecności oo. bernardynów w Polsce (1453–2003)*, red. Wiesław F. Murawiec, Damian A. Muskus, Kalwaria Zebrzydowska 2006, s. 575–578.
- PICKWOD 2000: Nicholas Pickwoad, *The Use of Fragments of Medieval Manuscripts in the Construction and Covering of Bindings on Printed Books*, [w:] *Interpreting and Collecting Fragments of Medieval Books*, eds. Linda Brownrigg, Margaret Smith, Los Altos Hills (Cal.) 2000, s. 1–20.
- POWITZ 1996: Gerhard Powitz, *Libri inutiles in mittelalterlichen Bibliotheken: Bemerkungen über Alienatio, Palimpsestierung und Makulierung*, „Scriptorium”, 50, 1996, no. 2, s. 288–304 + tabl. 24–25.

- SCHMIDT 1901: Paul Theodor Schmidt, *Die St. Trinitatiskirche zu Danzig nach Vergangenheit und Gegenwart*, Danzig 1901.
- SCHWARZ 1935: Friedrich Schwarz, *Die Anfänge der Danziger Stadtbibliothek*, „Zentralblatt für Bibliothekswesen”, 52, 1935, s. 189–201.
- SIDOROWICZ-MULAK 2017: Dorota Sidorowicz-Mulak, *Późnogotyckie oprawy Mistrza Drobnych Tłoków dla klasztorów bernardyńskich położonych na terenach południowo-wschodniej Polski w zbiorach Ossolineum*, [w:] *Introligatorzy i ich klienci*, red. Arkadiusz Wagner, Toruń 2017, s. 49–71.
- TOMCZAK 1983: Salezy Bogumił Tomczak, *Biblioteka bernardynów w Poznaniu*, [w:] *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 1, red. Jerzy Kłoczowski, Kraków 1983, s. 159–175.
- TRYPUĆKO 2007: Józef Trypućko, *The Catalogue of the Book Collection of the Jesuit College in Braniewo*, Uppsala–Warszawa 2007.
- WILL 1929: Edmund Will, *Zur Geschichte de Braunsberger Bibliotheken*, [w:] *Königsberger Beiträge. Festgabe zur vierhundertjährigen Jubelfeier der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg Pr.*, Königsberg 1929, s. 375–377.
- WOJTKOWSKI 2012: Julian Wojtkowski, *Katalog druków XVI wieku Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, Lublin 2012.
- WOŁODARSKI 2003: Anna Wołodarski, *Gdy pozostały tylko fragmenty... Membra disiecta w zbiorach Riksarkivet w Sztokholmie*, „Muzyka”, 2, 2003, s. 31–48.

Joanna Kilian-Sztama*, Elżbieta Jabłońska**

* Główna Biblioteka Lekarska im. Stanisława Konopki w Warszawie

** Wydział Sztuk Pięknych UMK w Toruniu

***Summa Raymundi de Pennaforte* sygn. MS 8 ze zbiorów Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie – średniowieczny iluminowany rękopis na pergaminie. Problematyka konserwatorsko-restauratorska**

Pergamin już od czasów starożytnych wykorzystywany był jako podłoże pisarskie. Ze względu na swoje właściwości, specyfikę oraz estetykę znajdował i wciąż znajduje zastosowanie do sporządzania dokumentów, zwłaszcza tych o szczególnej wadze państwowej i religijnej. Często jest też nośnikiem ważnych treści czy dzieł artystycznych. Iluminowane rękopisy na podłożu pergaminowym stanowią więc dużą grupę obiektów, które ze względu na właściwości materiału podlegają specyficznym zniszczeniom. W związku ze znaczną liczbą zarówno obiektów wykonanych na tego typu podłożach, jak i różnego rodzaju zniszczeń oraz katastrof, które powodują ich destrukcję, problematyka konserwacji pergaminu wciąż podejmowana jest na nowo przez badaczy. Niestety, wciąż praktycznie pomijana jest kwestia zniszczeń wywołanych roztworami chemicznymi. Ze względu na właściwości pergaminu, postępowanie konserwatorskie w takich przypadkach nasyca szeregu trudności. Jest ono determinowane także przez stan zachowania zabytku, media na pergaminie, atramenty, warstwy malarskie itd.

Obiektem, który musiał zostać poddany natychmiastowej interwencji konserwatorskiej, był iluminowany rękopis łaciński na pergaminie, *Summa Raymundi de Pennaforte*, przechowywany w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie pod sygn. MS 8 (il. 1). Kodeks ten zawiera kompilację dwóch tekstów autorstwa dominikańskiego teologa i generała, św. Rajmunda: *Summa de poenitentia* (s. 1–362) oraz *Summa de matrimonio* (s. 363–434). Oba utwory były popularne w okresie średniowiecza, przede wszystkim w zakonie dominikańskim. Szczególnym uznaniem predyktantów cieszyła się *Summa de poenitentia* – podręcznik spowiedniczy, mimo że nie była to pierwsza dominikańska praca z tego zakresu. Tekst w sposób szczególny polecany był braciom i stanowił punkt odniesienia dla przyszłych autorów dominikańskich, zajmu-

Il.1. *Summa Raymundi de Pennaforte*, Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. MS 8, kodeks przed zabiegami konserwatorsko-restauratorskimi. Fot. A. Skowroński

jących się tą tematyką. W zbiorach europejskich zachowało się kilkanaście rękopisów, zawierających oba wymienione teksty.

Blok kodeksu składa się z 436 stron, które tworzą 19 składek, z czego większość zbudowana jest z sześciu złożonych kart. Wyjątkami są składki: 1 (pojedyncza, złożona karta), 2 (sześć złożonych kart oraz jedna pojedyncza) oraz 16 (sześć złożonych kart oraz jedna pojedyncza). Na tak przygotowanym podłożu tekst został spisany w dwóch kolumnach. W rękopisie występuje siedem ozdobnych, złożonych inicjałów: na stronie 3 (dwa inicjały), 108, 109, 186, 187, 363. Zdobia go również inicjały kaligraficzne, mniejsze jednokolorowe oraz większe dwukolorowe, wykonane przy użyciu dwóch barw – czerwonej (cynober) oraz niebieskiej (azuryt).

Proweniencja obiektu

Kodeks *Summa Raymundi de Pennaforte* powstał prawdopodobnie około 1300 roku¹. Zofia Rozanow wywiodła jego proveniencję z obszaru dzisiejszych południowych Niemiec. Wskazywać na to miałyby „gama kolorystyczna, motywy zoomorficzne

¹ TRZCIŃSKI 1909b, s. 221; ROZANOW 1962, s. 45; POTKOWSKI 1984, il. 16; RYŁ 1982, s. 18.

w połączeniu z twardym układem roślinności, silny konturowy rysunek oraz dosyć prymitywnie kładzione złoto na grubym podkładzie”. Według niej warsztat miniatorski miał być skromny i korzystać z inspiracji włoskich². Trudno zgodzić się jednak z tym pierwszym stwierdzeniem, gdyż ozdobne inicjały, choć w niewielkiej liczbie, prezentują wysoki poziom artystyczny i kunszt.

Analizując stylistykę dekoracji filigranowych rękopisu, można stwierdzić, że wprowadzone w tekst inicjały są stosunkowo bogate i mocno rozbudowane. Linie wypustek uległy znacznemu wydłużeniu, zachowując kaligraficzną elegancję. Zaobserwować można również ich zwielokrotnienie, nawet do sześciu. Często są one niezwiązane z blokiem litery, giętkie, sprężyste, co pojawia się w tego typu ornamentyce w latach 30. XIII wieku. W świetle litery zdobienia układają się nierzadko w formę gęstych spiral (motyw ten pojawił się w iluminatorstwie francuskim w 3. ćwierci XIII w.) oraz palmet. Powtarzającym się motywem zdobniczym jest „żabi skrzek”, który niejednokrotnie okala inicjał. Liczba ziaren została ograniczona do zaledwie kilku, co jest charakterystyczne dla zdobień kaligraficznych w latach 1270–1314³.

Inicjały te znajdują analogie w dziełach skryptoriów z terenów dzisiejszych Niemiec. Wśród nich na uwagę zasługuje zwłaszcza Biblia z 2. połowy XIII wieku, przechowywana w British Library w Londynie, sygn. Arundel 324⁴. Kompozycyjnie oraz stylistycznie jej zdobienia zbliżone są bardzo do rozwiązań zastosowanych w omawianym rękopisie. W gnieźnieńskim zabytku, zarówno pod względem wielkości, jak i zdobności, wyróżnia się zwłaszcza inicjał figuralny Q(uoniam) na s. 3 (il. 2) z przedstawieniem dominikanina, czytającego księgi przed zgromadzeniem braci.

Historia kodeksu

Historia zabytkowego kodeksu od momentu powstania do wieku XVII pozostaje nieznana. Z pewnością rękopis znajdował się w Gnieźnie w wieku XVII, a więc wcześniej, niż nastąpiły kasaty zakonów. Wskazuje na to spis ksiąg biblioteki katedralnej – *Inventarium Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis* z 1608 roku, stworzony przez Wojciecha i Tomasza Josickich. Wymienia on wszystkie księgi znajdujące się pod opieką kapituły katedralnej w Gnieźnie. Wyszczególniono w nim 466 tytułów rękopisów oraz druków⁵. W dziale zatytułowanym *Libri ex testudine supriori Capitularis in Bibliothecam asportati* odnaleźć można księgę *Summa Raimundi* wykonaną na pergaminie.

Niestety, rękopis w ciągu swojej historii utracił oryginalną oprawę i został ponownie oprawiony prawdopodobnie w końcu XIX wieku. Wydaje się możliwe, że księga ta miała swą oryginalną oprawę jeszcze za czasów pełnienia funkcji biblio-

² ROZANOW 1962, s. 45.

³ MARSZAŁKOWSKI 2013, s. 51.

⁴ Biblia spisana dla dominikanów; Niemcy, Austria lub Szwajcaria (on-line <https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=1754&CollID=20&NStart=324>, dostęp: 18.06.2019).

⁵ RYŁ 1978, s. 231–232.

Il. 2. *Summa Raymundi de Pennaforte*, Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. MS 8, inicjał na s. 3. Fot. A. Skowroński

tekarza biblioteki kapituły gnieźnieńskiej przez księdza sufragana Wojciecha Brodzińskiego (funkcję bibliotekarza pełnił od 1845 do śmierci w 1866 r.), który zajmował się wyłącznie tym zbiorem rękopisów. Wiadomo, że „takowe czytał od deski do deski, drogocennymi opatrzył je uwagami, sam własnoręcznie je oprawiał, lubo nie-

szczęśliwie, bo używając klajstru mącznego, przywabił mnóstwo do biblioteki robactwa”⁶. W pozostawionych przez niego notatkach dotyczących zbioru rękopisów, nie ma informacji odnośnie oprawy omawianego zabytku, a jedynie wzmianka, że został on wykonany na pergaminie „in fol. minori”, czyli w mniejszym formacie. Następcą księdza Wojciecha Brodziszewskiego na stanowisku bibliotekarza był ksiądz prałat Jan Zienkiewicz. Z zachowanych pism wynika, że zlecał on wykonanie nowych opraw introligatorowi gnieźnieńskiemu o nazwisku Arndt⁷. Oprawy te różnią się jednak wyglądem od oprawy *Summa Raymundi*. Po śmierci Zienkiewicza w roku 1874 stanowisko bibliotekarza przejął ksiądz Jan Korytkowski. Wydaje się wielce prawdopodobne, że w tym czasie księga została przeoprawiona. Czas pełnienia przez niego funkcji w kapitule byłby zgodny z datowaniem materiałów użytych do sporządzenia oprawy.

Technika i technologia

Bardzo cienkie podłoże pergaminowe wykorzystane w rękopisie *Summa Raymundi de Pennaforte* zostało opracowane obustronnie; cechuje się wysoką jakością. Niezwykle rzadko widoczne są na powierzchni kart ślady narzędzi użytych do obróbki pergaminu oraz otwory włosowe. W strukturze materiału wykryto obecność kredy. Możliwe, że są to pozostałości wapnia użytego podczas procesów wapnienia skór. Dodatkowo w trakcie wytwarzania pergaminów kredę wcierano w powierzchnię, co pozwalało na rozjaśnienia podłoża oraz usuwało tłuszcz⁸.

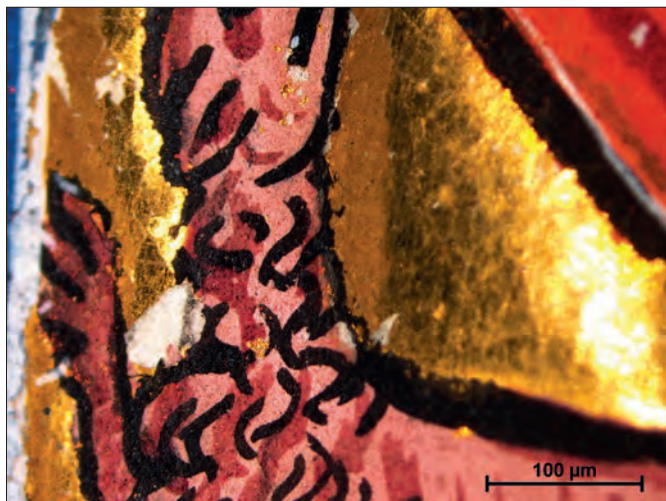
Miejsca uszkodzeń pergaminu zszyto, używając „s”-skrętnych nici jedwabiu w pięciu kolorach: białym, żółtym, różowym, czerwonym i zielonym. Prawdopodobnie reperacji dokonano już po wyschnięciu pergaminu. Świadczyć może o tym fakt, że otwory na nici nie są rozciągnięte, a struktura wokół nich nie jest przezroczysta i odkształcona, jak to się działo podczas rozcinania pergaminu na mokro.

Na tak przygotowanym podłożu tekst został zapisany w dwóch kolumnach minuskułą gotycką za pomocą atramentu, który na podstawie obserwacji, fotografii oraz wyników badań XRF można określić jako metalo-garbnikowy. W kolumnach tekstu pozostawiono miejsca wolne na inicjały kaligraficzne oraz ozdobne inicjały iluminowane. Zostały one wykonane już po wprowadzeniu tekstu, gdyż w niektórych przypadkach dekoracja wkracza w partię zapisu. Pracę nad ozdobnymi inicjałami rozpoczęto od namalowania szkicu, prawdopodobnie atramentem. W miejscach ubytków złocień widoczne są jego pozostałości (il. 3). Następnie nakładano farby, rozpoczynając od koloru lokalnego, który cieniowano za pomocą jaśniejszego i ciemniejszego odcienia. Kontur został wykonany precyzyjnie czarną farbą, a finalne wykończenie bielą. Ostatnim etapem tworzenia ozdobnych inicjałów było wykonanie złocień. Użyto w tym celu złota płatkowego, co jest charakterystyczne dla malarstwa XIII wieku i miało stanowić

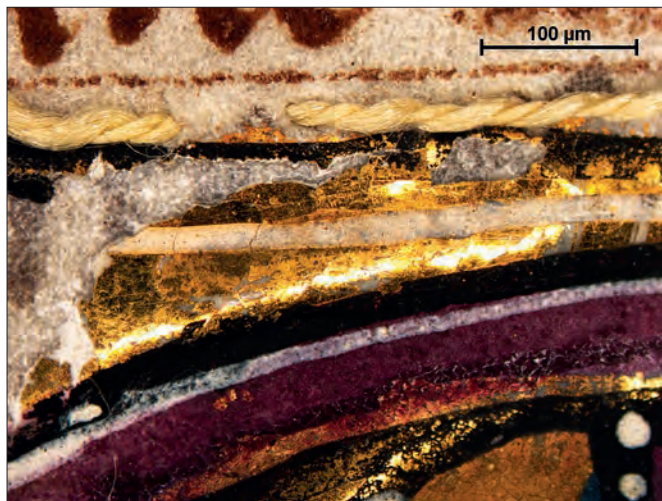
⁶ KORYTKOWSKI 1883, t. 1, s. 510.

⁷ RYŁ 1985, s. 114.

⁸ LISZEWSKA 2012, s. 81.

Il. 3. *Summa Raymundi de Pennaforte*, Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. MS 8, inicjał na s. 3. Zbliżenie na fragment przedstawiający zwierzę (psa?), widoczny szkic wykonany pod warstwą malarską oraz złocień. Fot. J. Kilian-Sztama

Il. 4. *Summa Raymundi de Pennaforte*, Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. MS 8, nici wokół inicjału na s. 363. Pow. 0,7×. Fot. J. Kilian-Sztama

abstrakcyjne tło⁹. Pod złoceniami nie ma warstwy gruntu, a złoto przyklejono na warstwę kleju. Spowodowało to deformacje pergaminu w tych miejscach. Ozdobne miniaturowe zostały obszyte dwukolorowymi nićmi jedwabnymi. Obecnie zachowały się one tylko fragmentarycznie w przypadku dwóch inicjałów (il. 4). Przy pozostałych widoczne są na pergaminie nakłucia, przez które były przeciągnięte nici. Wydaje się prawdopodobna hipoteza, że pozostałości nici stanowią dowód na przysłonięcie inicjałów.

Pergaminowe karty zostały złożone w 18 składek. Stworzyły one blok o wymiarach 30 × 22,7 × 7 cm. Krawędzie przy przeoprawianiu rękopisu w wieku XIX prawdopodobnie nie były obcięte. Zachowały się resztki podbarwienia na kolor żółty aury pigmentem przy brzegach. Blok zszyto, używając nici lnianych, na cztery wypukłe zwięzy sznurkowe, na okrętkę systemem „jeden za jeden”. Zachowało się nacięcie grzbietu bloku pergaminowego z pierwotnego szycia. W XIX wieku dołączono karty ochronne oraz wyklejki wykonane z papieru. Do okładek wykorzystano dwie warstwy tektur, przez które przewleczono sznurkowe zwięzy. Jako materiał obleczeniowy zastosowano skórę garbowaną roślinnie. Czarna skóra, moletowana, została pokryta niezidentyfikowaną substancją ochronną. Na okładzinie przedniej i tylnej wykonano ślepe tłoczenie w kształcie ramy. Na grzbiecie wytłoczono tytuł dzieła w kolorze złotym „Summae Raymundi de Penna Forte”.

Problematyka badawczo-konserwatorska

Prawdopodobnie w 2008 roku doszło do zalania kodeksu roztworem chlorku wapnia; autorki nie spotkały się jak dotąd z innym przypadkiem takiego zniszczenia. Powodem przykrego incydentu było rozlanie roztworu wody z rozpuszczonym chlorkiem

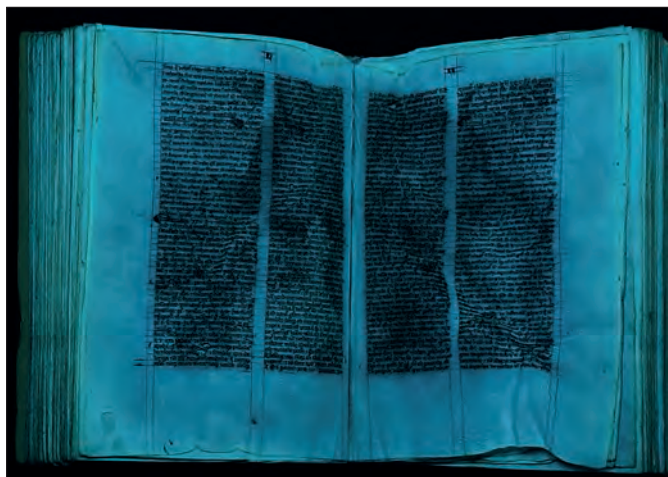
⁹ SOZAŃSKA 2013, s. 15.

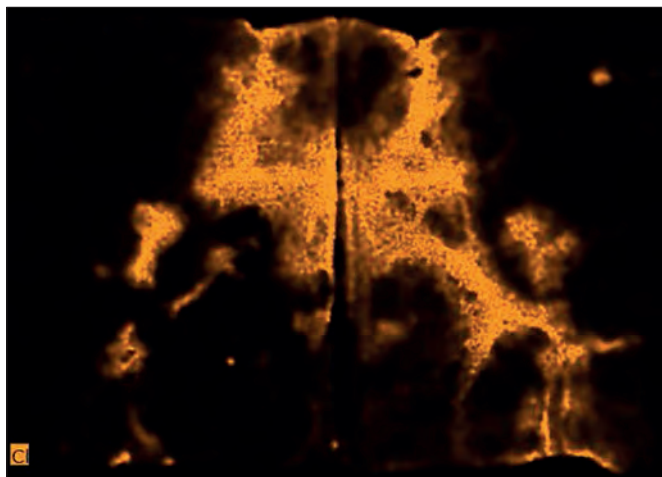
wapnia z domowego pochłaniacza wilgoci, umieszczonego w magazynie archiwum na zwieńczeniu regału bezpośrednio nad zabytkiem. Doszło wówczas do zalania rękopisu od górnej krawędzi do wnętrza bloku. Nieznane pozostaje stężenie roztworu działającego na kodeks. Wiadomo, że dolny pojemniczek pochłaniacza wilgoci jest w stanie pomieścić 350 ml roztworu, natomiast w górnym umieszcza się wkład zawierający 280 g chlorku wapnia. Nawet w momencie, gdy granulki ulegną rozpuszczeniu, środek wciąż zdolny jest do pochłaniania wilgoci. Przeprowadzono więc próby z działaniem roztworów, powstałych poprzez rozpuszczenie 20 i 40 g chlorku wapnia w 100 ml wody, na wcześniej przygotowane podłoża pergaminowe, wyszlifowane do grubości podobnej do oryginalnego pergaminu *Summy Raymundi de Pennaforte*. Na podstawie wizualnej obserwacji zauważono, że uszkodzenia spowodowane roztworem 20 g chlorku wapnia odpowiadają tym, jakich doznał zabytkowy rękopis.

Autorkom nie jest znana literatura opisująca wpływ chlorku wapnia na kolagen. Jedynie wizualnie, na podstawie autopsji uszkodzonego zabytkowego obiektu, można było stwierdzić, jakie skutki przyniosło działanie tego związku. Zalanie pergaminu roztworem chlorku wapnia spowodowało jego deformację, tzw. żelatynizację, a w konsekwencji ubytki podłoża (il. 5). Zniszczenia te, w różnym stopniu, dotyczą wszystkich 436 stron rękopisu. Podczas obserwacji podłoża dostrzeżono wybielenie zalanych miejsc pergaminu. Zmiany te są skutkiem właściwości chloru, który okre-

Il. 5. *Summa Raymundi de Pennaforte*, Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. MS 8, s. 180–181 przed zabiegami konserwatorsko-restauratorskimi. Fot. A. Skowroński

Il. 6. *Summa Raymundi de Pennaforte*, Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. MS 8, s. 180–181 przed zabiegami konserwatorsko-restauratorskimi we fluorescencji wzbudzonej UV. Fot. A. Cupa

Il. 7. *Summa Raymundi de Pennaforte*, Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. MS 8, rozmieszczenie pierwiastków chloru na s. 180–181 przed zabiegami mającymi na celu usunięcie chlorku wapnia. Wykonanie badania makro XRF – P. Targowski, Ł. Ćwikliński

ślany jest jako silny utleniacz i wybielacz. Większość pierwotnych zniszczeń, które występują na podłożu, wiązała się przede wszystkim z obecnością wody w roztworze. Zmiany te jednak wraz z upływem czasu pogłębiają się na skutek właściwości chlorku wapnia, zwłaszcza jego silnej higroskopijności. Substancja ta w pierwszej kolejności pobierać będzie wodę z samego pergaminu, a także z otoczenia. W związku z tym zalane partie podłoża będą, w stopniu nadmiernym, nawilżone. Inaczej będzie natomiast w przypadku fragmentów, które uniknęły zalania, one będą wręcz przesuszone. Takie różnice skutkować mogą tworzeniem się naprężeń w pergaminie, powstawaniem zniszczeń mechanicznych, odkształceń przestrzennych. Partie, z których pobierana jest woda, mogą w późniejszym etapie zostać poddane procesowi denaturacji.

Wobec takiego rozpoznania zniszczeń, niezbędne było przeprowadzenie prac konserwatorskich, których nadrzędnym celem stało się usunięcie szkodliwej substancji (il. 6, 7) oraz zahamowanie procesów degradacyjnych. Ze względu na brak wcześniejszych doświadczeń na polu konserwacji obiektów na podłożu pergaminowym zniszczonych chemicznie wyżej wymienionym związkiem, przed podjęciem jakichkolwiek działań należało przeprowadzić szczegółowe badania, mające na celu wybór odpowiedniej metody.

Najprostszym sposobem neutralizacji chlorku wapnia zawartego w podłożu pergaminowym wydaje się poddanie go działaniu dwutlenku węgla (CO_2), pod wpływem którego chlorek wapnia ulegnie rozpadowi, w konsekwencji czego powstanie węglan wapnia (CaCO_3). Istnieje jednak obawa, że jony chloru (2Cl^-) pozostałe podczas reakcji mogą – na przykład na skutek naświetlania – przejść w Cl_2 i w takiej formie reagować z jonami żelaza, obecnymi w atramentach. W konsekwencji, ze względu na niskie pH, może dojść do znacznego uszkodzenia podłoża.

Zastosowanie wody, mimo że chlorek wapnia najszybciej i całkowicie rozpuszcza się w tym związku, zostało wykluczone już na początku rozważań ze względu na

jej negatywny wpływ na podłoże pergaminowe. Wiązałoby się to również na dalszym etapie prac z koniecznością użycia poliglikoli etylenowych. Skutki ich wykorzystania niosą w tym przypadku ryzyko uszkodzeń zarówno partii malarskich, tekstu, jak i w przyszłości także podłoża. Negatywny wpływ ich zastosowania wydaje się w sposób znaczący przekraczać spodziewane efekty pozytywne.

Zneutralizować działanie chlorku wapnia na pergaminie mogłoby też EDTA (sól dwusodowa kwasu etylenodiaminotetraoctowego). Związek ten działa kompleksująco na jony metali, m.in. wapń. Niestety, na części kart zalanie objęło także partie, na których znajdował się tekst spisany atramentem metalo-garbnikowym. W takim przypadku mogłoby dojść do skompleksowania także innych jonów metali, występujących w inkauscie, np. żelaza.

Zastosowanie substancji zwanych „antychlorami”, takich jak tiosiarczany sodu ($\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_3$), również nie wydawało się wskazane. Tiosiarczan sodu, dzięki swoim właściwościom, zahamowałby przemianę chlorków w wolny chlor, przy czym związek ten, na przykład pod wpływem środowiska kwaśnego, może rozpadać się do wolnej siarki czy siarczanów. Powstawać może także kwas siarkowy, który przyczynia się do postępowania hydrolizy wiązań peptydowych. Jednocześnie zaznaczyć należy, że zastosowanie tiosiarczanu sodu wymaga długiego płukania obiektu w wodzie. W związku ze specyfiką podłoża praktycznie nie było możliwe zastosowanie zabiegu z udziałem wody.

Ciekawą alternatywą wydawało się użycie do usunięcia chlorku wapnia tzw. sztywnych żeli, jak na przykład gumy gellan. W 2015 roku grupa badaczy – Giovanni De Filpo, Anne Marie Palermo, Rosamarie Munno, Lucia Molinaro – opublikowała artykuł podsumowujący zastosowanie gumy gellan do konserwacji podłoży pergaminowych. W świetle ich badań możliwe jest zastosowanie procentowości od 2 do 4%¹⁰.

Próby rozpuszczalności chlorku wapnia w etanolu oraz izopropanolu potwierdziły, że także w tych substancjach następuje ten proces. Wymaga on jednak dłuższego czasu działania. Przy próbach usunięcia chlorku wapnia z podłoża pergaminowego wskazane jest stworzenie mieszanin wodno-alkoholowych ze znaczną przewagą alkoholu (w granicach 80–90%). Dzięki temu proces wypłukiwania jest efektywny i szybszy niż przy zastosowaniu samych alkoholi.

Opracowanie metody usunięcia chlorku wapnia z rękopisu było zadaniem trudnym i wymagającym szeregu badań. Wszystkie dostępne metody miałyby w różnym stopniu negatywny wpływ na to zabytkowe podłoże, należało zatem wybrać metodę najbardziej skuteczną, a jednocześnie powodującą najmniejsze zmiany w pergaminie.

Do badań, których celem było usunięcie chlorku wapnia, wytypowano więc trzy środki: tzw. sztywne żele, roztwór alkoholu etylowego z wodą, roztwór alkoholu izopropylowego z wodą. W części próbek zastosowano także dodatkowo arkusze masy z zeolitami. Rozważana była zarówno skuteczność metod pod kątem usunięcia tego związku, jak i wpływu stosowanych substancji na strukturę podłoża. Do zamierzonych prób przygotowano próbki z podłoża pergaminowego. Współczesny perga-

¹⁰ DE FILPO I IN. 2015, s. 51–58.

min ze zbiorów Zakładu Konserwacji Papieru i Skóry UMK poddano szlifowaniu jednostronnemu za pomocą szlifierki oscylacyjnej z papierami ściernymi o gramaturze 500, 600 oraz 1000, starając się osiągnąć grubość zbliżoną do grubości kart zabytkowego rękopisu *Summa Raymundi de Pennaforti*. Za pomocą szablonu wykonanego z folii naniesiono na nie warstwy atramentu. Do badań użyto atramentu żelazowo-garbnikowego wytworzonego według przepisu Johana G. Neevela z 1995 roku¹¹ z następujących składników: uwodniony siarczan żelaza (II), kwas taninowy, guma arabska, woda destylowana. Naniesiono go przy użyciu pędzla. Starano się odwzorować sposób nakładania atramentu w ubiegłych wiekach i uzyskać nierównomierną grubość warstwy. Na tak przygotowane próbki naniesiono pas roztworów chlorku wapnia, zarówno na pergamin i warstwę atramentu.

Ze względu na niemożność stwierdzenia procentowości roztworu, który uszkodził oryginalny zabytek, zdecydowano się na sporządzenie dwóch roztworów chlorku wapnia o różnej procentowości. Pierwszy z nich powstał poprzez rozpuszczenie 30 g chlorku wapnia w 100 ml wody destylowanej, drugi roztwór poprzez rozpuszczenie 20 g chlorku wapnia w 100 ml wody destylowanej. Przed działaniem mającym na celu usunięcie chlorku wapnia próbki nawilżano w sposób oddalony. Do tego celu zastosowano sympatex z membraną przepuszczającą parę wodną. Czas trwania zabiegu wynosił 1,5 godziny, aż do momentu, gdy były one lekko nawilżone i elastyczne, ale nie mokre. W dalszej fazie doświadczenia wykorzystano następujące produkty: roztwór alkoholu etylowego 96% z wodą zmieszany w stosunku objętości 9:1 etanolu oraz wody destylowanej, roztwór alkoholu etylowego 96% z wodą zmieszany w stosunku 8 części objętościowych etanolu oraz 2 części wody destylowanej; identyczne roztwory przygotowano z alkoholem izopropylowym, 2% oraz 3% roztwór gumy gelan. Po zabiegach usuwania przy użyciu stołu niskociśnieniowego próbki pozostawiono na pracującym stole niskociśnieniowym przez 1,5 godziny. Zabieg ten miał na celu odprowadzenie nadmiaru wilgoci.

Następnie delikatnie podsuszono próbki naprężano przy użyciu magnesów o niewielkich rozmiarach na płytę metalową. Po całkowitym wyschnięciu próbek poddano je serii badań, w tym między innymi obserwacji fluorescencji wzbudzonej ultrafioletem, badaniu temperatury skurczu włókien kolagenowych, badaniu właściwości optycznych, makrospektroskopii fluorescencji rentgenowskiej (makro XRF)¹², badaniu spektroskopii fourierowskiej (FTIR z przystawką ATR).

Najbardziej skuteczne w procesie usuwania chlorku wapnia z podłoża pergaminowego okazało się użycie tzw. sztywnych żeli. Zabieg ten dawał niestety efekt przemoczenia podłoża już po 20 minutach. Tzw. sztywne żele powodowały również zmiany optyczne widoczne nieuzbrojonym okiem oraz pozostawiały fragmentarycznie na powierzchni podłoża, co widoczne było we fluorescencji wzbudzonej ultrafioletem.

¹¹ NEVEEL 1995, s. 148–149.

¹² Badanie wykonali prof. Piotr Targowski oraz mgr inż. Łukasz Ćwikliński. Makrospektroskopię fluorescencji rentgenowskiej (makro XRF) zastosowano także przed i po usuwaniu związku chlorku wapnia z obiektu zabytkowego.

Metoda ta została zatem odrzucona. Znacznie mniejszą skuteczność wykazało natomiast użycie roztworów alkoholu etylowego z wodą z wykorzystaniem stołu niskociśnieniowego. By uzyskać zmniejszenie ilości chloru oraz wapnia w badanych próbkach o ponad połowę, czas zabiegu musiał wynosić co najmniej 45 minut. W przypadku zniszczonych, zabytkowych podłoży zastosowanie tak długiego czasu działania nie jest możliwe. Zarekomendowano zatem użycie roztworu alkoholu etylowego i wody w stosunku 9:1 przez 30 minut. Roztwory alkoholu izopropylowego z wodą okazały mniejszą skuteczność niż roztwory alkoholu etylowego z wodą. W badaniach nie wykazano żadnej pozytywnej zmiany w momencie użycia dodatkowo przekładki z zeolitów podczas zabiegów usuwania roztworów chlorku wapnia na pracującym stole niskociśnieniowym. Stwierdzono także, że żadna z proponowanych metod usuwania chlorku wapnia nie powodowała zmian w temperaturze skurczu włókien pergaminowych. Zróżnicowanie struktury skóry jest na tyle duże, że niewielkie różnice *T_s* kolejnych próbek, przed oraz po usuwaniu szkodliwego związku, mogą wynikać z samej budowy pergaminu. Na tej podstawie można wnioskować, że żadna z metod nie powoduje zmian stanu zachowania pergaminu, a co za tym idzie, mogą być one stosowane do zabytkowych obiektów.

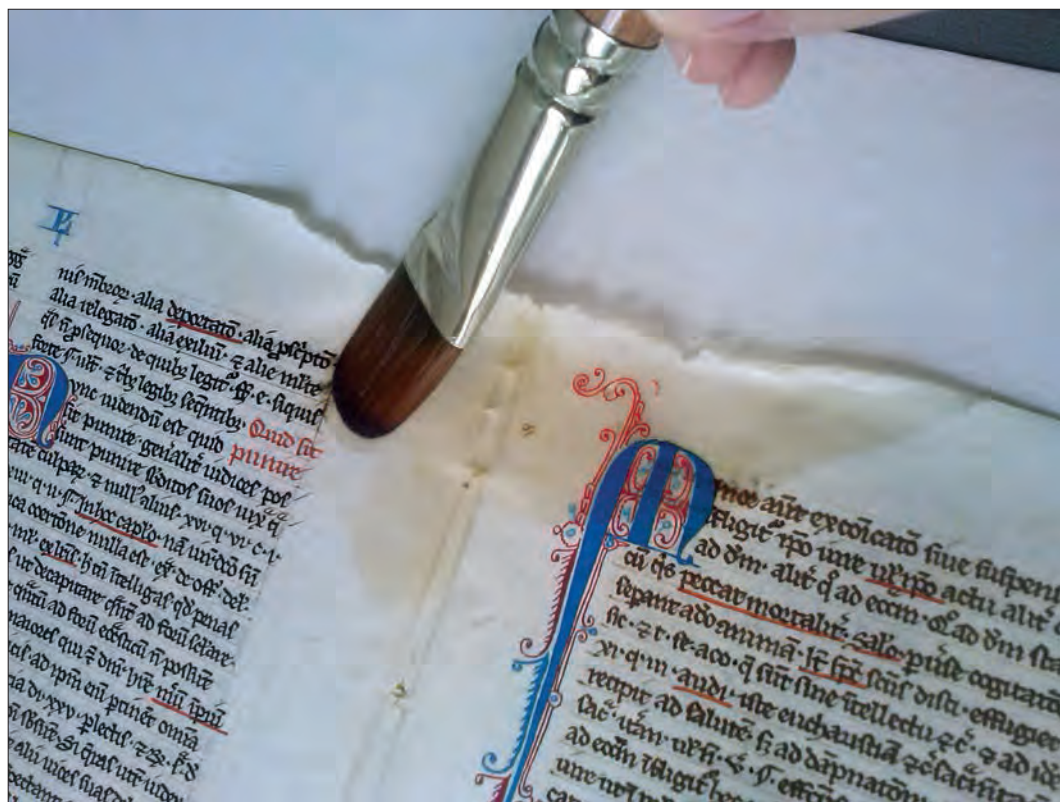
Analiza spektroskopii absorpcyjnej w podczerwieni (FTIR z przystawką ATR) wykazała, że wiązania peptydowe, czyli pierwszorzędowa struktura kolagenu pozostała niezmienną po ekspozycji pergaminu na działanie zarówno tzw. sztywnych żeli, jak i roztworów alkoholu etylowego z wodą oraz alkoholu izopropylowego z wodą. Metoda ta jednak wydaje się mało precyzyjna, gdyż badania prowadzone przez takich badaczy, jak Lee Grant Gonzalez oraz Timothy James Wess¹³, dotyczące wpływu roztworów alkoholowych, np. izopropanolu, na pergamin wykazują, że modyfikują one jego strukturę. Wykorzystali oni bardziej dokładne metody analiz, m.in. szeroko- i wąskokątową dyfrakcję rentgenowską (WAXD, SAXD).

Przebieg prac konserwatorskich

Ze względu na konieczność usunięcia chlorku wapnia z obiektu niezbędny stał się demontaż poszczególnych kart. Po rozszyciu przystąpiono do ich mechanicznego oczyszczania. Gumkami doczyszczano jedynie delikatnie narożniki w trzech pierwszych pergaminowych kart, które były w znacznym stopniu zabrudzone. Pozostałe karty najpierw omywano pędzelkiem, następnie marginesy kart oczyszczano wallmasterem oraz ściereczką. Zabrudzenia przy grzbiecie usuwano za pomocą skalpela.

Następnie karty zostały poddane procesowi, mającemu na celu usunięcie roztworu chlorku wapnia ze struktury pergaminu. Przed podjęciem prac każdą z kart nawilżano przy użyciu *gore-texu*, zazwyczaj przez około 30 minut. Tak przygotowane podłoże pergaminowe umieszczono na stole niskociśnieniowym. Usuwano roztwór

¹³ Zob. GONZALEZ I IN. 2012.

Il. 8. U *Summa Raymundi de Pennaforte*, Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. MS 8, usuwanie chlorku wapnia ze struktury pergaminu przy użyciu roztworu alkoholu etylowego i wody w stosunku 9:1 na stole niskociśnieniowym. Fot. J. Kilian-Sztama

chlorku wapnia poprzez rozpuszczanie go przy użyciu roztworu alkoholu etylowego i wody destylowanej w stosunku 9:1 części. Roztwór ten наносzono pędzlem tylko na miejsca objęte zalaniem (il. 8). Wyjątkami były karty o numerach 175a–185, 177–183, 179–181 ze względu na znaczne zalanie, obejmujące ponad połowę obszaru podłoża. W tym przypadku trudne było zaobserwowanie dokładnego miejsca zalania. Widoczne wyraźnie zacieki były przemywane roztworem wodno-alkoholowym przy użyciu pędzla, a następnie cała karta dodatkowo spryskiwana była tą substancją za pomocą spryskiwacza.

Początkowo przyjęto założenie, że zabieg potrwa 45 minut, zaobserwowano jednak powstawanie niewielkiej ilości kleistej substancji na powierzchni pergaminu oraz niewielki wzrost transparentności podłoża w miejscu zalania. Ze względu na te negatywne skutki, czas zabiegu musiał zostać skrócony do 30 minut. Po takim czasie nie obserwowano zmian w podłożu. Karty dobrze zachowywały się podczas wyżej wymienionych zabiegów, z wyjątkiem najbardziej zniszczonych ze składek pierwszej i dziewiątej.

Karty pergaminowe pozostawiono na stole niskociśnieniowym na 30–45 minut, w zależności od grubości podłoża. Pozwoliło to na dosuszenie wilgotnych stron. Następnie karty były umieszczane na metalowej blasze i unieruchamiane przy użyciu magnesów.

Po sezonowaniu kart przystąpiono do uzupełnienia ubytków jedynie w miejscach, które niezabezpieczone mogły powodować dalsze uszkodzenia zabytku. Wykorzystano w tym celu wyprawione jelita bydlęce o dwóch grubościach. Cieńszymi uzupełnione zostały ubytki, znajdujące się w obrębie tekstu. Grubszymi uzupełniono

miejsca przy górnej oraz dolnej krawędzi, zniszczone przez działanie roztworu chloru wapnia. Wyjątkiem była karta 1–3, na której przy uzupełnieniach wykorzystano szlifowany pergamin. Zdecydowano się na taki materiał, gdyż karta ta, jako pierwsza w bloku, narażona była na większe uszkodzenia, a ubytki podłoża były bardziej rozległe niż na pozostałych stronach.

Odłączone wyklejki oraz karty ochronne oczyszczano za pomocą wallmastera oraz miękkiej gumki Milan 4045. Następnie wszystkie karty zostały poddane trzykrotnej kąpieli statycznej z użyciem ciepłej wody. Przyniosło to zadowalający efekt, gdyż część substancji szkodliwych została wypłukana. Ostatnią kąpiel statyczną przeprowadzono w roztworze wodnym węglanu wapnia w celu odkwaszenia podłoża papierowych. Miejsca ubytków uzupełniono podbarwionym papierem długowłóknistym Kozo Natur 34 g/m². Przedarcie sklejo 6-gramową bibułą konserwatorską. Blok ponownie zszyto, ale nie przywracając oryginalnych nici szycia ze względu na ich zły stan zachowania (przedarcia, osłabienia). Był to jedyny oryginalny element, który nie powrócił do kodeksu. Został on zabezpieczony i włożony do opakowania ochronnego wraz z obiektem.

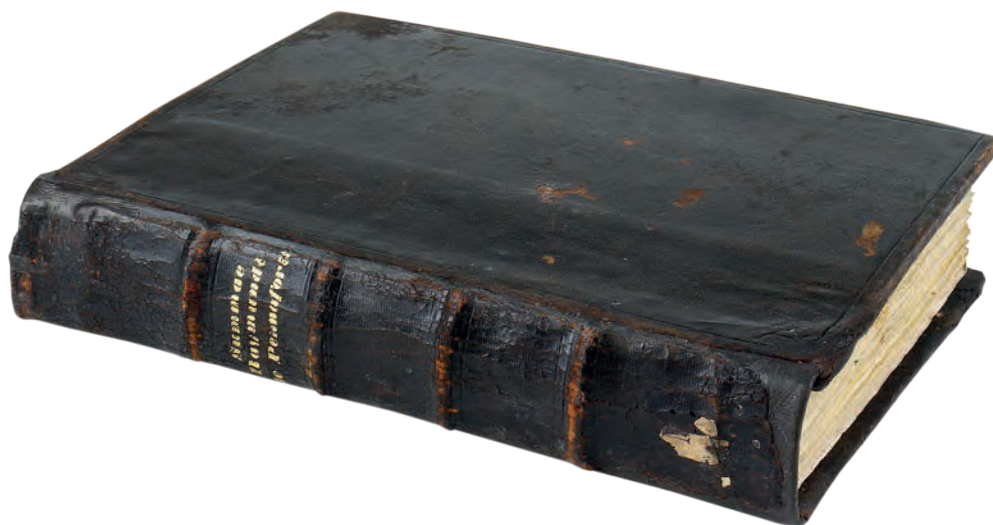
Po ponownym zszyciu bloku, wyokrągleniu i oporkowaniu zdecydowano się na wprowadzenie w obręb zabytku dodatkowych materiałów dla wzmocnienia zawieszenia. Na sznurkowe więzy naklejono paski jedwabnej tkaniny w kolorze beżowym (o odcieniu zbliżonym do kart pergaminowych). W międzyzwieżła wprowadzono papier długowłóknisty Kozo Natur. Na etapie reintegracji bloku elementy te zostały wprowadzone między warstwy tektur okładziny.

Następnie przystąpiono do prac nad oprawą. Ze względu na stosunkowo niskie pH skóry obleczenia oraz osypywanie się lica, zdecydowano się na zabiegi mające na celu zarówno podniesienie wartości pH, jak i konsolidację lica. Za pomocą spryskiwacza naniesiono na nie aluminium alkooxide oraz oksazolidyny. Do konsolidacji osypującego się lica użyto 2% roztworu Klucelu G w etanolu. Zdecydowano się na ten środek ze względu na jego znane właściwości oraz tworzenie błyszczącej warstwy, co było istotnym aspektem przy wyborze konsolidanta.

Skórę obleczenia oprawy w grzbiecie należało powiększyć. W tym celu użyto nowej skóry bydłowej w kolorze ciemnobrązowym, garbowanej roślinnie. Kolorystycznie dobrze komponowała się ona z oryginałem; jej dodatkowym atutem był także rodzaj garbowania, który był taki sam, jak w skórze zabytkowej.

Prace przy reintegracji obiektu rozpoczęto od wklejenia pasków jedwabnej tkaniny oraz pasków długowłóknistego papieru pomiędzy dwie tektury tworzące okładziny. Miało to na celu wzmocnienie zawieszenia bloku. Następnie przeciągnięto zwięzy przez otwory w tekturze. Do sklejenia obu warstw tektur użyto kleju skrobiowego Definol. Następnie, używając tego samego kleju, naklejono na okładziny warstwę papieru w kolorze niebieskim. W oryginale papier ten miał na celu wyrównanie nierówności, obecnie po zabiegach mających na celu poprawę jego stanu zachowania, także spełniał swoją rolę.

Skórzany grzbiet pierwotnie przyklejony był bezpośrednio do grzbietów pergaminowych składek. Nie zdecydowano się na powtórzenie tego rozwiązania, gdyż mia-

Il. 9. *Summa Raymundi de Penaforte*, Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. MS 8, kodeks po zabiegach konserwatorsko-restauratorskich. Fot. M. Żak

ło ono negatywny wpływ zarówno na blok kodeksu, jak i na skórę grzbietu oprawy. Postanowiono, że grzbiet w tym wypadku będzie wolny, nieprzyklejony do składek.

W miejsca zalania skóry przez roztwór chlorku wapnia, w których uległa ona degradacji (stała się krucha i łamliwa), nie udało się wpasować dobrze nowych uzupełnień. Rodziło to obawę, że w czasie użytkowania obiektu miejsca te ulegną uszkodzeniu, lub nawet oderwaniu. Podjęto zatem decyzję o wklejeniu od strony lica skóry łątek, delikatnie zachodzących na oryginał. Pozwoliło to na zabezpieczenie tych miejsc. Łatki wykonano z tej samej skóry bydlęcej garbowanej roślinnie w kolorze ciemnobrązowym, używając kleju Klug 200. Wyklejki przyklejono do okładek. Kolejno wykonano punktowania skóry obleczenia, używając farb produkowanych przez firmę Perskór¹⁴ (il. 9). Wybrano je między innymi dlatego, że tworzą one warstwę odporną na działanie wody, co w przyszłości zabezpieczy XIII-wieczny pergaminowy blok przed migracją pigmentu w głąb.

Opisywany projekt należy zaliczyć do działań tzw. konserwacji ratunkowej. Obiekty zabytkowe są niestety narażone na zniszczenia wywołane różnego rodzaju katastrofami, jak pożary, powodzie. Stosowane dla ochrony w magazynach pochłaniacze wilgoci, nawilżacze i inne sprzęty mogą powodować zalania i uszkodzenia obiektów. W każdym przypadku należy wypadki takie zgłaszać i podejmować działania mające na celu ratowanie zbiorów. W ten prawidłowy sposób postąpił opiekun zabytkowego kodeksu, zwracając się o pomoc do Zakładu Konserwacji Papieru i Skóry UMK w Toruniu. Pracownicy i dyplomantka kierunku konserwacja i restauracja dzieł sztuki podjęli się wykonania prac konserwatorsko-restauratorskich wraz z opisanymi tu badaniami, poprzedzającymi projekt (il. 10).

¹⁴ Barwniki dorafin-anionowe, barwniki metalokompleksowe. Zob. http://www.perskor.pl/ekipa_zdjecia/167.pdf (dostęp: 19.06.2018).

Il. 10. *Summa Raymundi de Pennaforte*, Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. MS 8, s. 180–181 po zabiegach konserwatorsko-restauratorskich. Widoczne zmniejszenie deformacji. Fot. M. Żak

Joanna Kilian-Sztama*, Elżbieta Jabłońska**

* Stanisław Konopka Main Medical Library in Warsaw

** Faculty of Fine Arts, Nicolaus Copernicus University in Toruń

***Summa Raymundi de Pennaforte* MS 8
in the Collection of Archdiocesan Archive of Gniezno
– a Medieval Illuminated Parchment Manuscript.
Conservation and Restoration Issues**

Parchment artefacts, including the most valuable Medieval codices are susceptible to damage related to various factors, including fire, flooding etc. Degradation of the support and conservators' interventions in such cases have been subject of numerous studies, but so far the damage caused by chemical solutions have not been described in the literature. The example of a manuscript in form of a codex *Summa Raymundi de Pennaforte* MS 8 proves, that unfortunately such cases can be encountered. This artefact has been suffused with a liquid from the HumiStop moisture absorber, containing calcium chloride. The agent penetrated from the upper edge into the block causing damage of the block itself and its

19th century binding. This paper is a summary of research on the methods of removing the harmful agent from parchment, on their efficiency, their influence on historic support and of conservation and restoration works performed on the codex at a later date.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Londyn, British Library, sygn. Arundel 324, *Biblia latina* (on-line: <https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=1754&CollID=20&NStart=324>, dostęp: 18.06.2018).
- Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. MS 8. *Summa Raymundi de Pennafort*.

Opracowania

- DE FILPO I IN. 2015: Giovanni De Filpo, Anna Maria Palermo, Rosamaria Munno, Lucia Molinaro, *Gellan Gum / Titanium Dioxide Nanoparticle Hybrid Hydrogels for the Cleaning and Disinfection of Parchment*, „International Biodeterioration & Biodegradation”, 103, 2015, s. 51–58.
- GONZALEZ I IN. 2012: Lee Gonzalez, Jennifer Hiller, Nick J. Terrill, Joanna Parkinson, Kate Thomas, Tim J. Wess, *Effects of Isopropanol on Collagen Fibrils in the New Parchment*, „Chemistry Central Journal”, 6, 2012, nr 24 (on-line <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3359168/>, dostęp: 18.06.2018).
- KORYTKOWSKI 1883: Jan Korytkowski, *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 1–4, Gniezno 1883.
- LISZEWSKA 2012: Weronika Liszewska, *Konserwacja zabytkowych pergaminów. Nowe metody uzupełniania ubytków z użyciem włókien pergaminowych*, Warszawa 2012.
- MARZAŁKOWSKI 2013: Mateusz F. Marzałkowski, *Toruński Rękopis Statutów Zakonu Krzyżackiego. Analiza zabytkoznawcza*, Praca magisterska napisana pod kierunkiem dr Moniki Jakubek-Raczkowskiej w Instytucie Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK, [mps] Toruń 2013 (dostęp: Archiwum Prac Dyplomowych UMK / archiwum Zakładu Historii Sztuki Średniowiecznej i Nowożytnej UMK).
- NEVEEL 1995: Johan G. Neveel, *Phytate: a Potential Conservation Agent for the Treatment of Ink Corrosion Caused by Iron Gall Inks*, „Restaurator: International journal for the preservation of library and archival material”, 16, 1995, nr 2, s. 148–149.
- POTKOWSKI 1984: Edward Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984.
- ROZANOW 1962: Zofia Rozanow, *Średniowieczna Bibl. Kapit. (Katedr.) w Gnieźnie (Próba syntezy)*, [mps] Warszawa 1962.
- RYŁ 1978: Jadwiga Rył, *Najstarszy spis książek (1608) biblioteki katedralnej w Gnieźnie*, „Studia Gnesnensia”, 36, 1978, s. 229–251.
- RYŁ 1982: Jadwiga Rył, *Katalog rękopisów biblioteki katedralnej w Gnieźnie*, Lublin 1982.
- RYŁ 1985: Jadwiga Rył, *Biblioteka katedralna w Gnieźnie w latach 1650–1975*, Lublin 1985.
- SOZAŃSKA 2013: Kinga Sozańska, *Ilustracje w średniowiecznych księgach*, „Iluminacje”, 1(5), 2013, s. 14–17.
- TRZCIŃSKI 1909b: Tadeusz Trzciniński, *Średniowieczne rękopisy biblioteki kapitulnej w Gnieźnie*, Poznań 1909.

Pomiędzy drukiem a oprawą. Planirowanie papieru jako istotna czynność w produkcji książki w dobie inkunabułów

Choć wynalezienie „czarnej sztuki” w istotny sposób wpłynęło na kształt książki, druk nie od razu wyparł rękopis, lecz przez pewien czas obie formy książki współwystępowały i oddziaływały na siebie. Z jednej strony pierwsze druki naśladowały rękopisy kompozycją tekstu, krojem liter lub dekoracją, z drugiej strony – wykonywano rękopiśmienne kopie inkunabułów¹. Związek rękopisów i inkunabułów widoczny jest wyraźnie w odręcznych dekoracjach wczesnych druków. Próby upodobnienia pierwszych książek drukowanych do manuskryptów poprzez tradycyjnie wykonane inicjały czy iluminacje zderzyły się z odmiennymi uwarunkowaniami technicznymi powstawania książki drukowanej. Iluminatorzy i rubrykatorzy, zatrudnieni do dekorowania wczesnych druków, traktowali je podobnie jak rękopisy, wykonując w obu przypadkach analogiczną pracę. Zdobiąc teksty drukowane, natrafiali jednak na problemy niespotykane w rękopisach, a wynikające ze zmiany sposobu wytwarzania książki.

Papier, który w XV wieku był materiałem coraz powszechniej stosowanym jako podłoże książki rękopiśmiennej, wraz z wynalezieniem i upowszechnieniem druków zyskał definitywną przewagę nad pergaminem. O ile pierwsze druki tłoczone były na grubych, zaklejanych papierach pisarskich, o tyle próby dopasowania papieru zarówno do potrzeb typografii, jak i rosnącego zapotrzebowania na ten materiał przyczyniły się do produkowania cieńszych i słabiej zaklejonych arkuszy². Aby papier miękko układał się na formie i lepiej przyjmował farbę drukarską, zwilżano go przed drukowaniem, co miało uelastyczyć klej. Z czasem zaczęto drukować na papierach niezaklejonych. Drukowanie na takim papierze miało jednak swoje wady — łatwo chłonał on wilgoć, był miękki i podatny na uszkodzenia. Niezaklejony papier nie nadawał się również do pisania, a tym bardziej jako podłoże malarskie. Farba, którą malowano

¹ BÜHLER 1960.

² HOFFMANN 1993, s. 291; RHEIN 1943, s. 27; HELWIG 1962, s. 33.

Il. 1. Inicjały malowane na niedostatecznie przklejonym papierze: a. przesiąkanie farby na drugą stronę karty; b. rozplywanie się farby. Fot. E. Chlebus

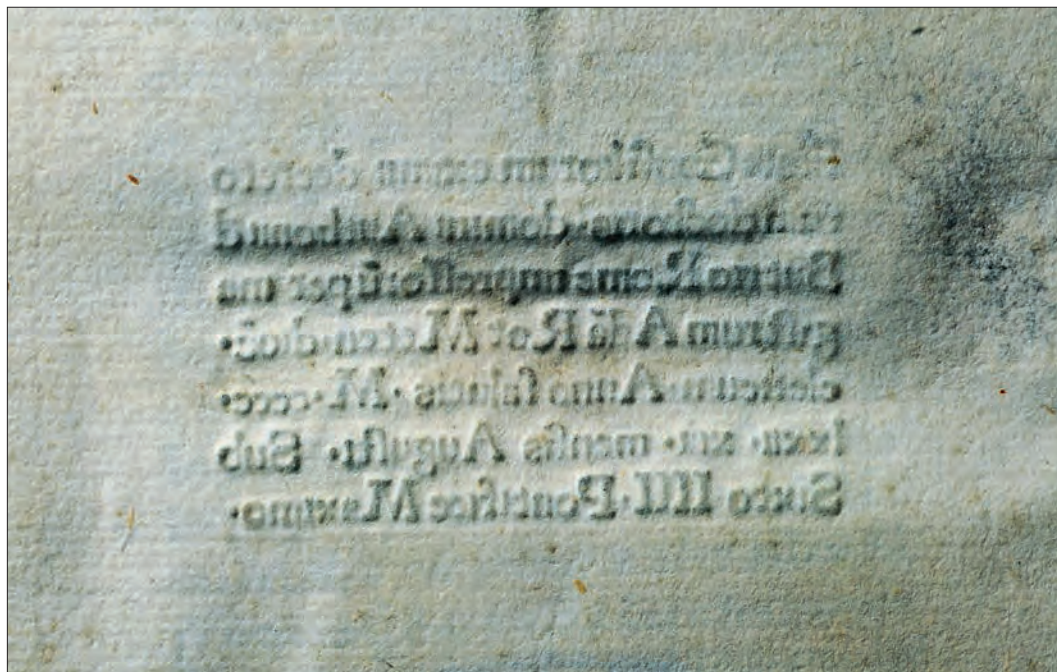
inicjały i dekoracje, rozplywała się na nim w niekontrolowany sposób lub przesiąkała na drugą stronę karty (il. 1).

Drugim problemem, z jakim borykali się dekoratorzy, była nierówna powierzchnia zadrukowanych kart, podczas gdy do wykonania dekoracji, a zwłaszcza złocen, niezbędne było podłoże gładkie. Silny nacisk czcionek drukarskich na papier powodował na kartach wyraźne przetłoczenia, czyli miejscowe odkształcenia papieru (il. 2 i 9). W skali całej karty przejawiało się to jako rozciągnięcie i sfalowanie papieru w obrębie kolumny tekstu. Na kartach, obserwowanych w świetle bocznym, wybrzuszenia układają się zwykle równolegle do wierszy, a w górnej i dolnej części kolumny tworzą zaokrąglone linie. Jeśli kolumny tekstu były gęsto wypełnione po obu stronach, odbicie tekstu po stronie *verso* wyrównywało nieco przetłoczenia powstałe po wydrukowaniu strony *recto*. Jednakże jeśli po jednej ze stron znajdowały się jakieś przerwy, a więc na przykład tekst nie wypełniał całej strony, albo pozostawiono miejsca dla inicjałów, przetłoczenia powstałe w wyniku wydrukowania tekstu były na odwrocie wyraźnie widoczne.

Oprócz przetłoczeń, wynikających z odbicia zwykłego składu drukarskiego, na kartach inkunabułów (zwłaszcza pierwszych i ostatnich) widoczne są często ślepe odbicia czcionek drukarskich, czyli tzw. ślepe wiersze (il. 3–5). Konstrukcja wczesnych pras drukarskich wymuszała stosowanie materiału podtrzymującego (ang. *bearing material*, *bearing type*, niem. *Träger*, *Stütze*)³. Były to zwykle czcionki, których z założenia nie pokrywano farbą, a które uzupełniały skład drukarski na stronach tytułowych lub na kartach wypełnionych jedynie w części. Ich funkcją było podtrzymywanie papieru i wyrównywanie siły nacisku prasy na cały arkusz celem poprawy równomierności tłoczenia, uniknięcia przedarcia czy zabrudzenia kart⁴. Jako materiał

³ Na temat składu podtrzymującego zob. SCHMIDT 1897; SCHMIDT 1927; PAISEY 1986; HARRIS 2004.

⁴ PAISEY 1986, s. 221–222; HARRIS 2004, s. 98.

II.2. Przetłoczenia powstałe w wyniku nacisku czcionek drukarskich na papier. Strona verso karty z wytłoczonym kolofonem.
Fot. E. Chlebus

podtrzymujący stosowano często wiersze, pochodzące ze składu innych stron książki lub nawet z innej książki, którą drukowano akurat w oficynie⁵. W niektórych oficynach przyjęło się, że składacz uzupełniał skład zestawieniami przypadkowych liter. Czasem, aby uniknąć omyłkowego zaczerwienienia tych wierszy, układano je do góry nogami lub wykorzystywano czcionki odróżniające się od tych, którymi drukowano tekst⁶. Okazjonalnie jako skład podtrzymujący wykorzystywano również nieużywane klocki drzeworytnicze⁷. Stosowanie materiału podtrzymującego powodowało na kartach powstawanie wybrzuszeń, które psuły odbiór estetyczny druku. Czasem, gdy czcionki podtrzymujące znajdowały się zbyt blisko tekstu, który miał być drukowany, pokrywano je farbą razem z resztą składu, ale stosowano specjalne podkłady maskujące – materiał podtrzymujący nie pozostawiał wtedy wyraźnego odbicia w papierze⁸.

Obok deformacji powstałych w wyniku odbicia składu drukarskiego, w fakturze papieru mogły się zapisać również inne elementy związane z procesem tłoczenia druku. Analizując powierzchnię kart inkunabułów w świetle bocznym, można dostrzec odbite w papierze ślady po niedrukujących elementach klocków drzeworytniczych (il. 6) lub po ramce maskującej (ang. *frisket*), będącej elementem prasy drukarskiej (il. 7)⁹.

⁵ PAISEY 1986, s. 223.

⁶ TAMŻE.

⁷ Ciekawym przykładem jest uzupełnienie składu klockiem drzeworytniczym zawierającym sygnet drukarski. Por. inkunabuł o sygn. XV.77 ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej PAN (J. Gerson, *Sex lectiones de vita, aegritudine et morte animae spirituali*, Gouda, Gerardus Leeu, 15 IX 1480. 4°).

⁸ PAISEY 1986, s. 221; HARRIS 2004, s. 101–105.

⁹ Podkreślić należy, że są to bardzo cenne świadectwa z punktu widzenia badań nad dawną techniką drukarską. Np. w drukach zawierających ilustracje drzeworytnicze w tekście, przetłoczenia wskazywać mogą na wielkość klocków drzeworytniczych.

Alphabetica.

Voluntas p̃pria nō est faciēda. clxxi. **D.**
 Voluntas p̃pria vitanda. clxxii. **D.**
 Voluntati p̃prie resistens coronabitur.
 clxxiii. **B.**
 Voluntas p̃pria sp̃nedā. clxxiv. **A. 2. clxxi. I.**
 Voluntas p̃pria vitanda. cxxv. **D.**
 Voluptates sunt mortificandae. clxxvi. **F.**
 Vox d̃ celo locuta ē p̃achomo. lxxviii. **B.**
 Viriliter b̃minis est b̃uitas. clxxvii. **S.**
 Vox̃ reliquit paul̃ simplex. clxxviii. **G.**

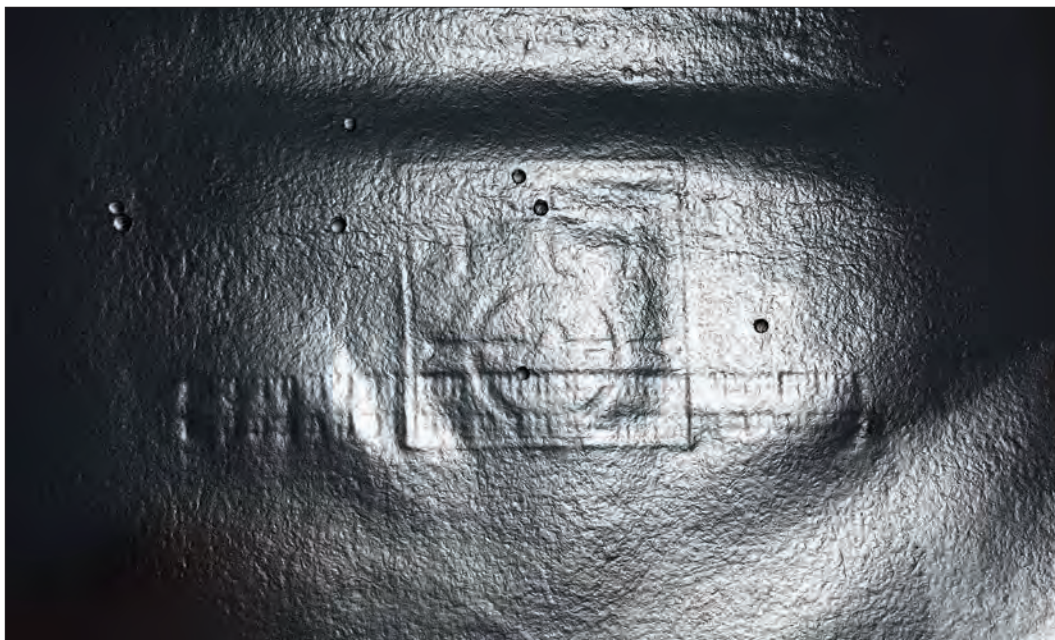
Xpi incarnatio. lxxvi. A.
 Xpi natiuitate expofuit Eugenia
 cxx. A.
 Xpm negati fubuenit bafil. cxxij. R.
 Xpm feques oia patit. clxij. f.
 Xpi in humanitate opa. cxcvi. p.
 Xpianti veri ppietas. lxxvii. C.
 Xpianti monachi vita dura. c. A.
 Xpianorum pena grauiſſima. cxlij. y. et. cl.
 xcv. B.
 Xpianti ppietas. clxvij. p.
 Xpianti veri vita. cxlij. D.
 Xpianti deuotiſſime viuētēs. cc. A.

Dola rep̃ssit pachomi⁹. lxxvi **D**
ysidori monasterium. xv. **A**

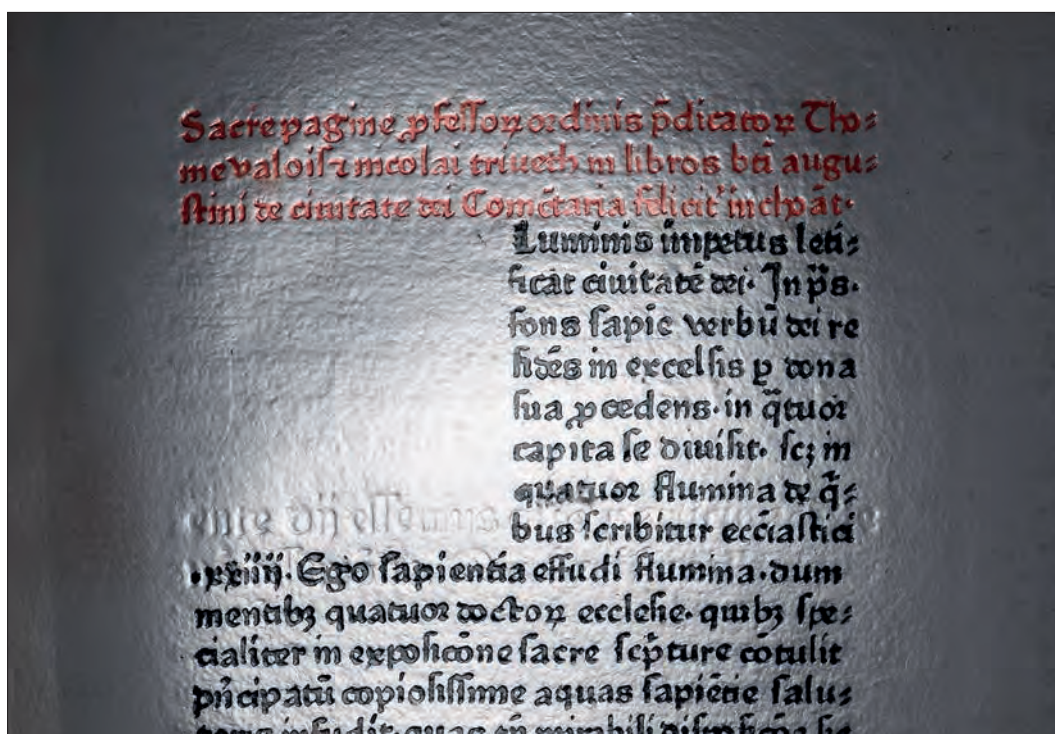
3. Abbi monachi patiētia. cxi. Ak
Zaream magum vicit belenus.
cxi. C

Zenon magne abſtinentie. cxxv. B
Zofime monachi vita. liij. B.
Zofimas gauſus de deuotione fratru. B.
dem. R.
Zofimas introiuit interiora deftri. liij. B.
Zofimas inuenit maria egyptiaca Bidez
Zofima nouit maria egyptiaca. liij. Z
Zofime petito a maria egyptiaca. lv. C
Zofimas communicauit maria egyptiaca
liij. B
Zofimas ſepeliuit Mariam egyptiacam.
liij. B

Il. 3. Ślepe wiersze będące efektem stosowania składu podtrzymującego, widoczne po prawej stronie karty. Fot. E. Chlebus

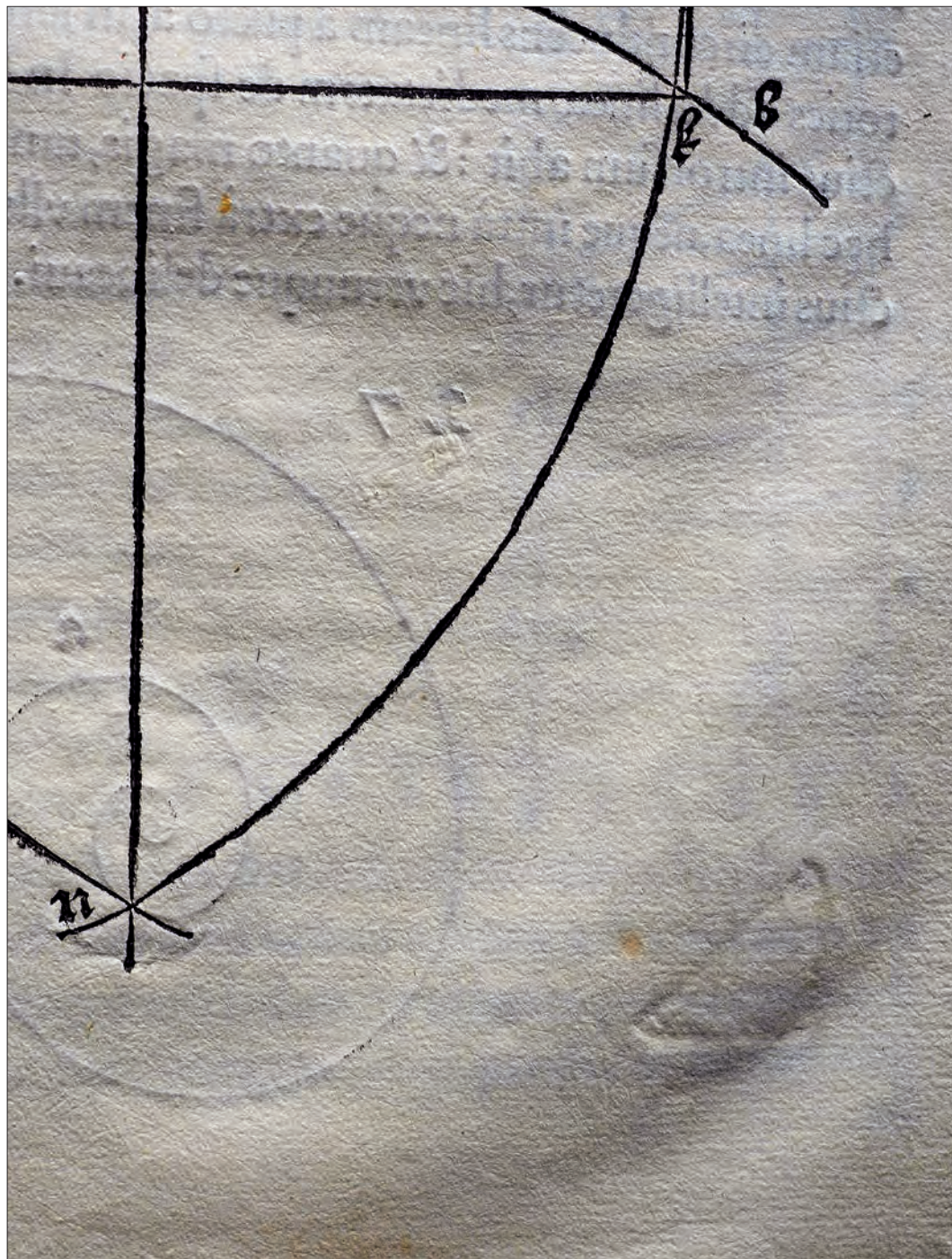
Il. 4. Ślepe wiersze widocznie na pustej stronie druku. Widoczne również przetłoczenia powstałe w wyniku odbicia kolofonu po przeciwnej stronie karty. Zdjęcie wykonane w technice RTI uwidaczniającej cechy powierzchni.
Fot. T. Łojewski

Il. 5. Ślepe wiersze odbite razem z drukiem wykonanym czerwoną farbą. Zdjęcie wykonane w technice RTI uwidaczniającej cechy powierzchni. Fot. T. Łojewski

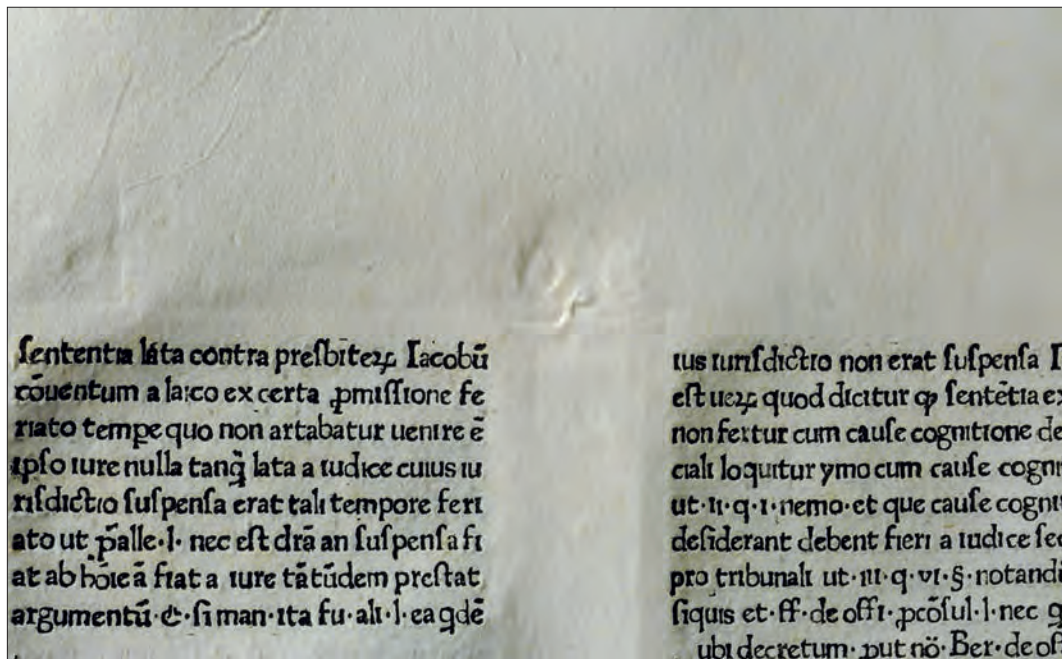
Czasem na powierzchni arkuszy można zaobserwować również odcisk faktury płótna, umieszczanego pomiędzy papierem a tłokiem prasy, prawdopodobnie dla wyrównania nacisku na arkusz podczas drukowania (il. 8)¹⁰.

¹⁰ O stosowaniu tkaniny podczas drukowania zob. SCHMIDT 1897, s. 59–60. O konieczności stosowania dodatkowych podkładów między powierzchnią zadrukowaną a tłokiem zob. FEBVRE / MARTIN 2014, s. 100.

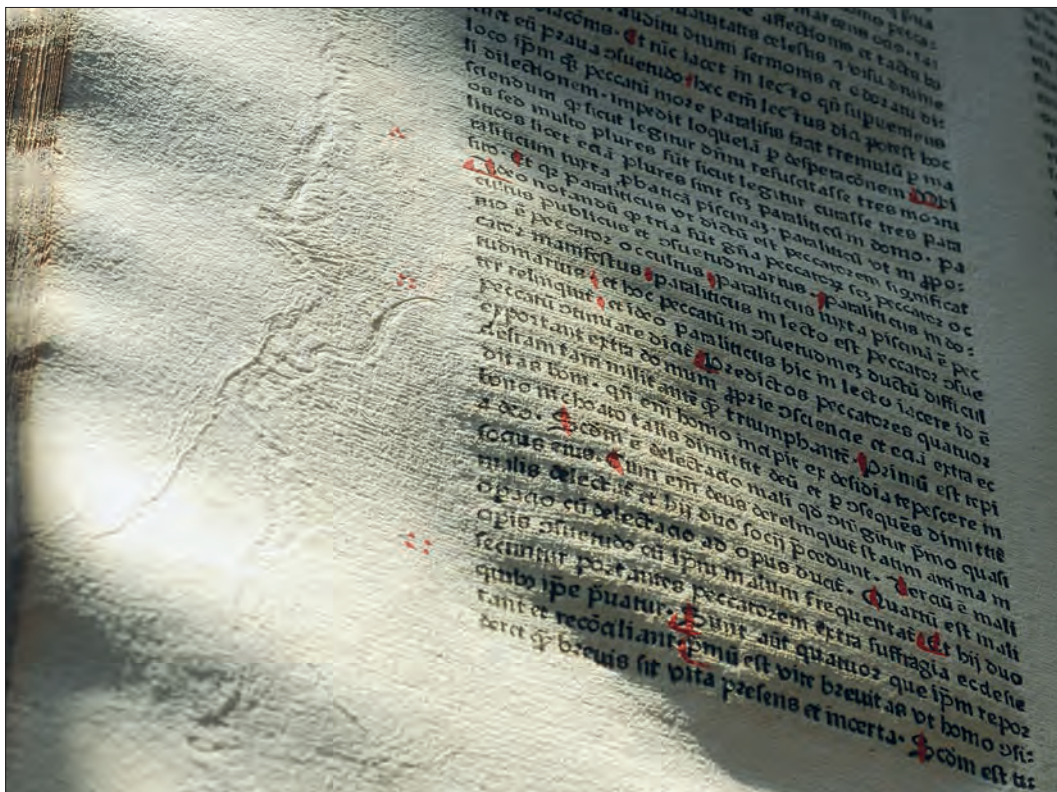

Il. 6. Ślad po niedrukującym elemencie klocka drzeworytniczego. Fot. E. Chlebus

Iluminator lub rubrykator, dekorujący druki, musiał zatem zmierzyć się z jednej strony z problemem nierównej powierzchni kart, z drugiej zaś – z brakiem lub niedostatecznym przeklejeniem papieru (il. 9). Dość szybko jednak znaleziono na to remedium, którym było planiowanie druków, czyli pewien zestaw czynności, mających na celu przygotowanie zadrukowanych kart do dekoracji oraz oprawy. W skład tych czynności wchodziło zaklejanie papieru, jego suszenie oraz zbijanie za pomocą młota na wypolerowanym kamieniu.

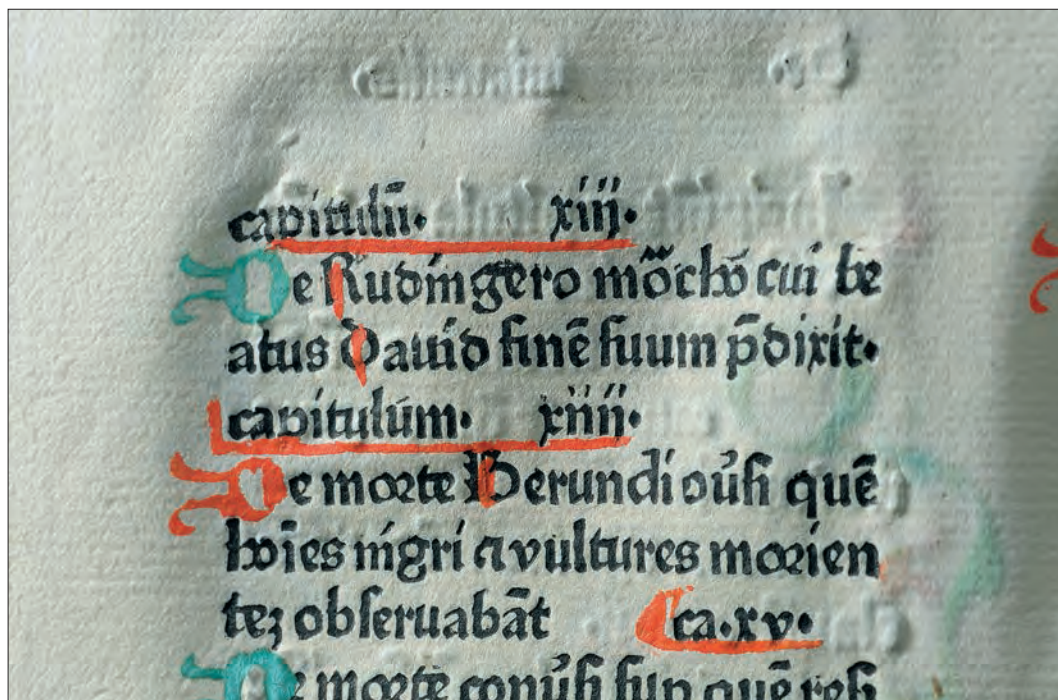
Il. 7. Wytłoczony w papierze ślad po ramce maskującej. Fot. E. Chlebus

Il. 8. Odbicie w papierze faktury płótna wykorzystywanego prawdopodobnie podczas drukowania. Fot. E. Chlebus

Termin „planировanie” został zapożyczony z języka niemieckiego, w którym słowo *planiren* oznacza czynność zrównywania. Właściwy źródłosłów tego określenia jest łaciński – *plano*, *-are*, oznacza „czyścić gładkim, równym, wyrównywać”. W kontekście intrologatorstwa słowo *planiren* funkcjonuje w dwóch zakresach znaczeniowych.

Il. 9. Dekoracje na nieplanowanym druku. Widoczne wybrzuszenia papieru oraz przebijający na drugą stronę karty inicjał Q. Fot. E. Chlebus

W sensie szerszym oznacza zbiór czynności, mających na celu „wyglądzenie papieru”, czyli przygotowanie zadrukowanych kart do zdobienia i oprawy¹¹, w sensie węższym – samo zaklejanie papieru. Wydaje się, że początkowo termin ten odnosił się właśnie do zrównywania papieru poprzez zbijanie młotem, a z czasem rozszerzył swoje znaczenie również na pozostałe czynności towarzyszące zbijaniu. Ostatecznie nastąpiło przesunięcie znaczenia, i słowem *planiren* zaczęto oznaczać samo zaklejanie papieru¹².

W XV wieku czynności związane z przygotowaniem zadrukowanych arkuszy do oprawy nie układały się jeszcze w uporządkowany tok postępowania, identyczny dla większości warsztatów introligatorskich. Możliwe było zatem, że zaklejano papiery, ale ich nie zbijano lub zbijano bez przeklejenia. Istniały także różne praktyki pośrednie, polegające na miejscowym przeklejeniu i/lub wyglądzeniu papieru. Przykładowo w druku Inc.IV.4 ze zbiorów Biblioteki Elbląskiej (dalej BE) wokół odręcznie domalowanych inicjałów widoczne są wyraźnie brązowe zaplamienia papieru, spowodowane zastosowaniem kleju niskiej jakości (il. 10). Niewątpliwie papier został przeklejony tylko pod zdobieniami. Wśród inkunabułów można natrafić również na druki, które mają wyraźne przetłoczenia papieru widoczne pod większością inicjałów, jednakże pod głównymi, złożonymi inicjałami papier został miejscowo wyrównany, prawdo-

¹¹ „Glätten der Bogen (Planieren), eine bis in die Mitte des 19. Jhdts übliche buchbinderische Tätigkeit, die nötig war, um die weichen, nicht schon in der Papierfabrik satinieren Papiere für einen festen Buchblock brauchbar zu machen. Der G. geschah durch Eintauchen im Leimwasser mit Alunzusatz (Planierwasser) und durch Schlagen der gefalteten und kollationierten Druckbogen mit dem Schlaghammer auf polierten Stein (dafür trat dann die Buchbinderwalze ein)”. Cyt. LGB (1935), s. 634.

¹² Współcześnie również w polskim żargonie konserwatorskim terminu „planировanie” używa się, mówiąc o zaklejaniu papieru.

re relinqt nec eos
imescat. Dicit g/
sed tu: q̄si illi de/
rauat qđ ego corri/
o: s̄ tu eustochiū
go dei exponis
leā senectutem
orodēdā qđā/
iō dentib⁹ inui/
oy .i. detractio-
bus. Ec̄s. x. c. Si
ordeat serpens in si-
ntio: nihil eo min⁹
abet qđ occulte detra-
it. Inuidorū disco
Qui pronunci-
nt me falsarium
sse ⁊ corruptorē
sanctarū scriptu-
arū. Et hoc facis tu
ustochiū: e Dū
nāris a me im-
p̄suis .i. frequen-
er ⁊ cū magna instā-
a/ veritatem scri-
pturę. Eustochius
uit filia paulę. Hęc
aula fuit quedā no-
lis matrona roma-
diues ⁊ potens: q̄
iro mortuo duas
bens filias/ alterā
rū cōiugio conu-

veritatē polcētib⁹ denegabo.
Explicit prolog⁹ in septē epi-
stolas canonicas. Incipit ar-
gumentū in easdē.

Iacobus/petrus/iohā-
nes ⁊ iudas septem epi-
stolas ediderunt tā my-
sticas q̄ succinctas/et
breues pariter ac longas: bre-
ues in verbis/longas in sentē-
tijs: vt rarus sit qui non in ea-
rum lectione cecutiat.

Explicit argumentū.

Prologus Hieronymi in
epistolā scti Jacobi: ex libro
de illustribus viris

Iacobus qui appellat⁹
frater dñi cognomento
iustus: vt nōnulli existi-
mant ioseph ex alia vx-
ore iesca eum genuisse: vt autē
mibi videt⁹ fili⁹ marię sororis
matris dñi: cui⁹ iohānes in li-
bro suo meminit. Idic post
passionē dñi ⁊ resurrectionē/
statim ab antiis hierosolymo

podobnie za pomocą gładzika¹³. W wydanym w 1708 roku traktacie dotyczącym intrologatorstwa Johann Gottfried Zeidler pisał, że dwieście lat temu intrologatorzy nie znali jeszcze zalet zbijania papieru, dlatego nierówności wynikające z procesów drukarskich usiłowali zniwelować tak, aby wygładzić papier za pomocą gładzika, uzyskując przez to, jak twierdził Zeidler, przeciwny skutek¹⁴.

Pewną wskazówką w poszukiwaniu źródeł praktyki zbijania papieru może być podobieństwo w jej przedstawianiu do ikonografii ilustrującej czynność wytwarzania złotej folii. Jost Amman na drzeworycie z 1588 roku, przedstawiając zawód intrologatora, ukazał dwóch rzemieślników, z których jeden szyje, a drugi zbija książkę¹⁵. Postać planirera odtwarza właściwie sylwetkę klepacza złota przedstawionego przez Ammana w *Eygentliche Beschreibung aller Stände*¹⁶. W analogicznej pozycji ukazany jest rzemieślnik w *Orbis sensualium pictus* Jana Amosa Komeńskiego¹⁷. Klepacze złota posługiwali się analogicznymi narzędziami i wykonywali właściwie taką samą czynność¹⁸. Nie jest zatem wykluczone, że zbijanie papieru zainicjowano w środowisku iluminatorów zaznajomionych z procesem wytwarzania złotej folii.

Precyzyjne uchwycenie momentu, w którym zaczęto planirować książki, nie jest możliwe. Niektórzy badacze zakładają, że zbijanie papieru towarzyszyło już pierwszemu drukom¹⁹. Z pewnością sam Jan Gutenberg musiał mieć świadomość tego, że przyzwyczajonemu do obcowania z rękopisami odbiorcy trudno będzie zaakceptować nieestetyczne wybrzuszenia na kartach. Jednakże, nawet jeżeli założymy, że czynność zbijania papieru młotem jest tak stara jak sam druk, przyznać należy, że nie rozprzestrzeniała się ona równie szybko jak „czarna sztuka”. Wskazują na to liczne przykłady inkunabułów z wyraźnie widocznymi przetłoczeniami.

János Szirmai uważał, że w ostatniej ćwierci XV wieku zabieg wyrównywania papieru młotem był już rutyną²⁰. Najstarsze datowane, znane mi wzmianki o planiowaniu pochodzą z lat 80. XV wieku²¹. Udokumentowane w źródłach istnienie w początkach lat 90. XV wieku wyspecjalizowanych rzemieślników (*Planirer*), zajmujących się zbijaniem papieru²², potwierdza tezę o upowszechnieniu się tego zabiegu

¹³ Przykładowo Inc.60 i Inc.61 z biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie.

¹⁴ ZEIDLER 1708, s. 56–57.

¹⁵ AMMAN 1588, rycina *Two of Books*.

¹⁶ SACHS / AMMAN 1568.

¹⁷ COMENIUS 1658, s. 194.

¹⁸ Na podobieństwo narzędzi stosowanych przez intrologatorów oraz rzemieślników wytwarzających złotą folię zwrócił uwagę PEACHY 2013, s. 327.

¹⁹ Por. np. HOFFMANN 1993, s. 291.

²⁰ SZIRMAI 1999, s. 177.

²¹ Por. zapiska z wol. XV.862 ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej PAN przytoczona poniżej. Najstarsze znane mi druki z wpisem potwierdzającym wykonanie planiowania pochodzą z końca lat 70. XV w. (sygn. XV.897 z Biblioteki Gdańskiej PAN oraz 33:171 z Universitätsbibliothek w Uppsali). Pamiętać należy jednak, że data wydania druku nie musiała pokrywać się z datą planiowania i oprawy.

²² Istnienie takich wyspecjalizowanych rzemieślników da się potwierdzić m.in. w Bazylei, Frankfurtie i Spirze, por. HOFFMANN 1993, s. 291.

w ostatniej ćwierci XV wieku. W dużych centrach introligatorskich czy księgarskich planiowanie było z pewnością w owym czasie już rutynową praktyką, choć można założyć, że w mniejszych ośrodkach przyswajanie tych czynności trwało dłużej. Badanie przeprowadzone na próbie 69 woluminów inkunabułów ze zbiorów Biblioteki Elbląskiej również poświadcza przypuszczenia Szirmaia – wyraźny wzrost liczby druków zbijanych w stosunku do druków niezbijanych następuje na przełomie przedostatniej i ostatniej dekady XV wieku.

Pewnych informacji odnośnie do planiowania książek w XV wieku mogą dostarczyć spotykane w inkunabułach rękopiśmienne notatki. Cennym źródłem w tym zakresie są na przykład zapiski gdańskiego bibliofila Mikołaja Swichtenberga, który dość szczegółowo opisywał okoliczności zakupu i oprawy pozyskiwanych przez siebie książek. W jednym z trzech woluminów *Repertorium iuris utriusque* zachowanych w BE (sygn. Inc.IV.18), znajdujemy notatkę:

Ego Nicolaus Swichtenbergh, decretorum licenciatus ecclesiae Sancti Joh[ann]is Gedan[i] plebanus emi huius modi [?] tres partes pro sex florenis ungaricalibus praeter alia[m]que adaptationem et pro ligatura illuminatura et planatura dedi quinque marcas absque meo coreo et clausuris²³.

Notatka nie wyszczególnia ceny zbijania papieru, a jedynie podaje zbiorczą informację na temat kosztów wszystkich czynności — trzy tomy *Repertorium* zostały zakupione za sześć florenów, a oprawienie, iluminowanie i planiowanie kosztowały 5 grzywien. Inne inkunabuły zakupione przez Swichtenberga, zachowane w Bibliotece Gdańskiej PAN, również zawierają wzmianki o planiowaniu²⁴. Są wśród nich trzy, które ukazują ceny tej usługi:

XV.862

Empte sunt hee partes Cronice Anthonine absque aliqua preparatione per me Nicolaum Swichtenbergh plebanum Sancti Johannis Gedan(ensis) pro undecim marcis anno domini 1486 circa festum sancti Dominici. Et pro planatura dedi 16 scot. et 2 soll. Et pro illuminatura duas marcas²⁵.

XV.897

Item pro planatura 13 soll. Emptus pro 5 marcis²⁶.

XV.76

Emptus pro octo scot. Item pro planatura 4 soll²⁷.

²³ STRUTYŃSKA 1995, poz. 34.

²⁴ Szerzej na temat woluminów zakupionych przez Swichtenberga zob. GÜNTHER 1921, s. 46–50.

²⁵ Cyt. TAMŻE, s. 49.

²⁶ TAMŻE, przyp. 4.

²⁷ JĘDRZEJOWSKA / PELCZAROWA 1954, poz. 271.

Trzy tomy Kroniki (*Chronicon*) Antonina z Florencji (XV.862) zostały zakupione za 11 grzywien, planiowanie kosztowało 16 skojców i 2 solidy, a iluminowanie – 2 grzywny. Koszt planiowania stanowił więc mniej więcej 1/16 ceny druku i 1/3 ceny iluminowania. W dwóch kolejnych przypadkach (XV.897, XV.76) cena planiowania wynosiła około 1/5 ceny druku. W przytoczonym przez Hellmutha Helwiga przykładzie cena planiowania w Lipsku w 1494 roku stanowiła 1/4 ceny oprawy²⁸. Wydaje się zatem, że planiowanie miało stosunkowo duży udział w koszcie oprawy książki. Należy jednak pamiętać, że stosunek ceny planiowania do ceny oprawy zależał zarówno od grubości książki i typu oprawy, jak i od tego, czy zabieg ten wykonywany był jako jedna z prac w warsztacie introligatorskim, czy też jako osobne zlecenie, co – jak sugeruje Adolf Rhein – mogło dodatkowo podwyższać koszty²⁹. Choć zbijanie papieru było wykonywane najczęściej w warsztacie introligatorskim, wiadomo, że przynajmniej na przełomie XV i XVI wieku funkcjonowali również planirerzy, zajmujący się wyłącznie tą czynnością, którzy współpracowali z księgarzami bądź z oficynami drukarskimi. O tym, czy dany druk był zbijany przez introligatora, czy na zlecenie księgarza lub wydawcy, mogą zaświadczyć notatki znajdujące się w inkunabułach współoprawnych. Przykładowo, przy górnym obcięciu jednego z siedmiu druków tworzących klocek introligatorski (Inc.II.37 ze zbiorów BE) znajduje się niewielki dopisek „planatur”, świadczący o tym, że papier został potraktowany młotem introligatorskim. Badając powierzchnię pozostałych druków w klocku, dostrzegamy, że znaczna ich część nie była zbijana, skąd można wysnuć wniosek, że zabiegu tego nie wykonał introligator, który zebrał druki w jeden wolumin.

Dopiski rzemieślnika, będące dowodem na przeprowadzenie planiowania, spotykane są w inkunabułach bardzo rzadko. Wobec ich braku, informację o tym, czy dany druk był planiowany, pozyskać możemy jedynie z analizy samego papieru. W przypadku inkunabułów nie zawsze jednak łatwo jest wywnioskować, jaki był przebieg prac przy poszczególnych drukach, które z zabiegów wykonano, kiedy i przez kogo. Ocena tego, czy dany druk był przeklejony czy nie, wyłącznie na podstawie bezpośredniego oglądu nie jest możliwa. Bardzo rzadko stosowany klej jest widoczny (il. 10 i 11). Nawet jeśli posłużymy się specjalistycznymi badaniami, aby wykryć przeklejenie papieru, niewiele to mówi o tym, czy druk został zaklejony przez introligatora, czy zaklejono go jeszcze w papierni³⁰. Ze źródeł wynika, że na nieprzeklejonych papierach drukowano właściwie tylko w kręgu kultury niemieckiej, a we Francji, Anglii oraz Holandii stosowano papiery zaklejone³¹. Informacje te dotyczą jednak okresu późniejszego. Pamiętać należy, że 2. połowa XV wieku była cza-

²⁸ „Liber magistri Pauli Suoffheym emptus per eundem anno 1494 in nundinis michaelis pro 1 fl dedi ligatori 4 gr arg. 4 Pf. planatori 1 gr”, cyt. za: HELWIG 1962, s. 33.

²⁹ RHEIN 1943, s. 28.

³⁰ Podkreślić należy także, że w papierni arkusze mogły być zaklejane powierzchniowo, ale także przeklejane w masie. Jedynie powierzchniowe zaklejanie nadawało papierowi właściwości odpowiednie do wykorzystania go jako podłoże pisarskie lub malarskie. Więcej na temat efektów zaklejania papieru różnymi metodami podaje BANIK 2011.

³¹ FOOT 2006, s. 46.

Il. 11. Ślad kleju widoczny na powierzchni papieru oświetlonego światłem bocznym. Fot. E. Chlebus

sem, w którym udoskonalano i przystosowywano wynalazek Gutenberga. Był to więc okres eksperymentowania zarówno z samą techniką drukarską, jak i z używanymi do druku papierami.

Stosunkowo trudne jest również jednoznaczne rozstrzygnięcie, czy dany druk był zbijany czy nie. Świadectwem zbijania mogą być uszkodzenia papieru spowodowane niezbyt wprawnym posługiwaniem się młotem, a także odbicia farby drukarskiej na sąsiednich stronach. Ocenic możemy również wielkość i równomierność przetłoczeń widocznych na kartach. Te zależały jednak od wielu czynników – od rodzaju zastosowanego papieru, stopnia jego przeklejenia i stopnia zwilżenia podczas drukowania, od wielkości czcionek i odstępów pomiędzy nimi, siły nacisku prasy, a także od czynności wykonanych po wydrukowaniu — zbijania, prasowania itd. Przetłoczenia są słabiej czytelne w drukach o zwartej kolumnie z ciasno rozmieszczonymi znakami. Najbardziej widoczne są w miejscu nagłówków, sygnatur arkuszy i tzw. boczaków, a także w miejscach pozostawionych dla inicjałów, w indeksach oraz na ostatnich kartach (il. 2 i 9). Wiele przetłoczeń było częściowo niwelowanych poprzez ściśnięcie składek w prasie introligatorskiej. Wiadomo również, że nie zbijano każdej karty z osobna, ale wykonujący tę czynność rzemieślnik rozdzielał blok na mniejsze części i zbijał kilka składek na raz. Oczywiście jest, że przy pobieżnym zbiciu zewnętrzne karty w takim stosie wyrównane zostały mocniej niż wewnętrzne, widać zatem pewną nierównomierność w bloku. Oglądając papier o słabo widocznych i nierównomiernych przetłoczeniach, trudno jest ocenić, na ile są one właśnie wynikiem niestaranności planirera, a na ile świadczą o tym, że druk nie był w ogóle zbijany. Taki papier mógł zostać jedynie z grubsza zbity, ale mógł też w ogóle nie być zbijany, lecz tłoczony był z mniejszą siłą, a dla zniwelowania przetłoczeń wystar-

czyło jedynie ścisnąć go w prasie. Wpływ na fakturę papieru mogły mieć również dalsze dzieje książek, na przykład zalania czy późniejsze naprawy i konserwacje.

Pewnych informacji na temat planiowania papieru dostarczyć mogą również dawne traktaty o introligatorstwie, z których najstarsze pochodzą z XVII i XVIII wieku³². Pamiętać jednak należy, że opisane w nich praktyki przedstawione są w dojrzałej, dopracowanej przez wieki formie. Mimo to, mogą one jednak rzucić nieco światła na kwestię planiowania papieru pod koniec XV wieku. Dowiadujemy się z nich o tym, jaki był cel tych zabiegów i jak przebiegały. Zaklejanie służyło wzmacnianiu i usztywnianiu kart³³. Umożliwiało również pisanie, a także zdobienie krawędzi bloku, gdyż na niezaklejonym papierze atrament się rozlewał i przesiąkał na drugą stronę, a farba, którą zdobiono krawędzie migrowała w głąb kart i tworzyła zacieki. W przypadku papierów pisarskich arkusze przeklejano jeszcze w papierni, ale po wynalezieniu druku czynność ta przypadła w udziale introligatorom. Karty zaklejano poprzez zanurzenie ich w roztworze wody klejowej. Do jej przygotowania stosowano klej glutynowy, otrzymywany z pergaminu lub skór. Niektórzy wspominają również o kleju rybim³⁴. Do wytworzenia kleju można było również wykorzystać krowie żółtki czy flaki, nóżki, a nawet gotowane głowy cielęce³⁵. Za najlepsze uznawano kleje ze skrawków pergaminu lub białych skór. Jakość kleju była bardzo istotna — słabej jakości klej powodował żółtobrązowe zaplamienia papieru (il. 10). Dobór odpowiedniego stężenia roztworu wymagał pewnej wprawy, gdyż należało ocenić typ i jakość papieru. Przykładowo do papierów bardziej zasadowych stosowano mocniejszy klej³⁶. Do kleju dodawano ałun lub też zanurzano karty najpierw w roztworze wody klejowej, a następnie w wodzie z ałunem. Dodatek tej substancji powodował, że świeżo zaklejone arkusze nie kleiły się do siebie nawzajem.

Przeklejony papier odciskano w prasie i wieszano na sznurkach z włosia. Na wielu ilustracjach przedstawiających dawny warsztat introligatorski widoczne są zawieszone pod sufitem sznury ze schnącymi kartami druków. Ponieważ były one rozciągnięte zwykle wysoko, do wieszania i zdejmowania arkuszy stosowano specjalny krzyżak. Duże znaczenie miały warunki, w jakich suszono karty. Christoph Ernst Prediger, autor jednego z podręczników dla introligatorów, przestrzegał przed suszeniem kart w nieogrzewanych pomieszczeniach podczas mrozów, gdyż miało to skutkować zaprzepaszczeniem całej pracy³⁷. Chodziło zapewne o to, że woda klejowa zamarzała na kartach, przez co włókna papieru nie zostawały właściwie zabezpieczone klejem.

³² Korzystałam z traktatów ZEIDLERA 1708 i PREDIGERA 1745, a także informacji o planiowaniu zebranych z innych traktatów przez FOOT 2006 oraz PEACHY'EGO 2013. Por. również EARLY BOOKBINDING MANUALS 1984.

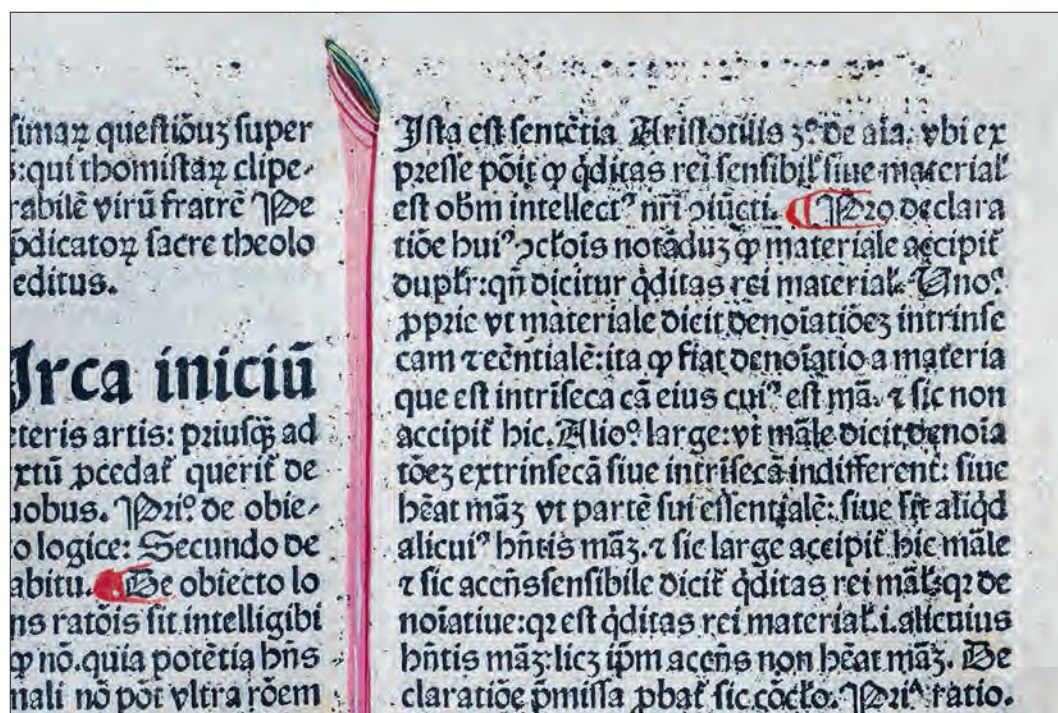
³³ ZEIDLER 1708, s. 22.

³⁴ FOOT 2006, s. 46, przyp. 39.

³⁵ Taki wywar po dokładnym oczyszczeniu polecano jednak wyłącznie do tańszych wydawnictw, por. ZEIDLER 1708, s. 26; PREDIGER 1745, s. 6–7.

³⁶ PREDIGER 1745, s. 9–10.

³⁷ TAMŻE, s. 13–14.

Il. 12. Odbicie farby drukarskiej z sąsiedniej strony, zakłócające czytelność tekstu, będące wynikiem zbijania niedostatecznie wyschniętego druku. Fot. E. Chlebus

Po wysuszeniu arkusze składano w składki i umieszczano w prasie. Następnie stos kart dzielono na mniejsze części, które zbijano młotem na wypolerowanym kamiennym bloku. Uderzano młotem prostopadle do powierzchni, aby uniknąć uszkodzenia papieru. Podczas zbijania karty obracano, a także przewracano, wyrównując obie strony stosu³⁸. Posługiwanie się młotem introligatorskim wymagało więc pewnej wprawy i – co oczywiste – sporej siły³⁹. Należało zachować ostrożność przy zbijaniu świeżo wydrukowanych wydawnictw, gdyż druk odbijał się na sąsiednich stronach (il. 12). Z tego powodu takie druki zalecano przekładać makulaturą. Z pewnym ryzykiem wiązało się również długie i mocne zbijanie kart w upalny dzień – według Zeidlera, można było w ten sposób przypalić papier⁴⁰.

Zbijanie miało na celu usuwanie wypukłości powstałych w wyniku nacisku czcionek na papier podczas tłoczenia druku. Efektem wykonywania tej czynności było wyrównanie powierzchni i zagęszczenie struktury papieru. Jak dowodzi Jeffrey S. Peachy, zabieg ten nie niwelował jednak pofalowania karty w wyniku rozciągnięcia papieru w obrębie całej kolumny druku⁴¹. Zbijanie znacznie redukowało grubość książki, co było efektem ściśnięcia włókien w papierze i usunięcia powietrza pomiędzy kart. Potraktowanie kart młotem, podobnie jak zaklejanie, zmniejszało higroskopijność papieru, a nawet miało chronić przed żerującymi w książkach owadami⁴². Z pewnością

³⁸ ZEIDLER 1708, s. 58; PEACHY 2013, s. 330.

³⁹ Potwierdzają to współczesne eksperymenty ze zbijaniem papieru przeprowadzone przez PEACHY'EGO 2013, s. 354.

⁴⁰ ZEIDLER 1708, s. 59.

⁴¹ PEACHY 2013, s. 322.

⁴² FOOT 2006, s. 50.

nie wszystkie z tych zalet znane były pierwszym rzemieślnikom parającym się planowaniem. Wiele z nich dostrzeżono zapewne później, kiedy zbijanie weszło do podstawowego repertuaru prac każdego intrologatora. W XVII i XVIII wieku zabieg zbijania papieru wrósł już tak głęboko w praktykę intrologatorską, że przeprowadzano go z myślą o konkretnej oprawie. Zalecano na przykład, aby książki w drewnianych okładzinach uderzać dodatkowo w środkowej części, a książki, które miały zostać zaopatrzone w zapięcia, zbijać mocniej przy grzbiecie, dzięki czemu uzyskiwano lekkie sprężynowanie oprawy niezbędne przy otwieraniu i zamykaniu zapięć⁴³.

Zalecano stosowanie bloków marmurowych lub z innego możliwie twardego kamienia, a w razie braku odpowiedniego materiału można było zastosować kloc gruszy. Niektórzy polecali również metalowe płyty osadzone na drewnianym klocu. Istotne było, aby zarówno powierzchnia młota, jak i bloku, na którym zbijano, była gładka, gdyż wszelkie nierówności odbijały się na papierze. Zbijanie wykonywano w pozycji siedzącej lub stojącej. Czynność ta była na tyle głośna, że rzemieślnicy ją wykonujący przedstawiani są często na ilustracjach w osobnych pomieszczeniach. Zalecano, aby pracować w piwnicy, a także, aby kamienny blok dobrze wkopać w ziemię albo umieścić na słomianej macie, tak żeby powstające drgania nie uszkodziły budynku (!)⁴⁴.

Podręczniki intrologatorskie podają, że młot powinien ważyć od siedmiu do kilkunastu funtów, mieć z dwóch stron płaski obuch i krótki trzonek osadzony w środku. W ten sposób do zbijania można było zastosować obie strony. Powierzchnia, którą zbijano, była lekko wypukła, a brzegi zaokrąglone, co zapobiegało uszkodzeniom kart przez krawędź młota. Popularne były również młoty w kształcie dzwona. Zakup narzędzi niezbędnych do zbijania papieru był sporą inwestycją. Młoty i kamienne bloki należały do najdroższych sprzętów w warsztacie⁴⁵.

W podręczniku intrologatorskim Zeidlera z 1708 roku młot do zbijania papieru uchodzi, obok prasy intrologatorskiej, za jeden z symboli reprezentujących sztukę oprawiania książek⁴⁶. Podobnie, sygnowane radełko toruńskiego intrologatora Stanisława Rejmana na oprawach z 1569 i około 1573 roku⁴⁷, w tarczy herbowej, obok inicjałów intrologatora, zawiera jako godło charakterystyczny młot o zaokrąglonych krawędziach, na którego obuchu widnieje gmerk intrologatora. Pojawienie się tego narzędzia w roli symbolu całego rzemiosła świadczy o wadze, jaką ówczesni rzemieślnicy przykładali do zbijania papieru. Była to jedna z podstawowych czynności intrologatorskich praktykowanych aż do połowy XIX wieku, kiedy zmechanizowano procesy zaklejania i wygładzania papieru⁴⁸.

⁴³ TAMŻE, s. 49; PEACHY 2013, s. 329, 347.

⁴⁴ FOOT 2006, s. 49, przyp. 45.

⁴⁵ PEACHY 2013, s. 325.

⁴⁶ ZEIDLER 1704, karta przedtytułowa; por. również PEACHY 2013, s. 344.

⁴⁷ Sygn. 108114–108115, 112399–112400, 112626–112628, Książnica Kopernikańska. Za wskazanie mi tych opraw dziękuję dr. hab. Arkadiuszowi Wagnerowi.

⁴⁸ O późniejszych sposobach mechanicznego opracowywania papieru zob. PEACHY 2013, s. 355–371.

Ewa Chlebus

Elbląg Library /

/ Faculty of Philosophy and Social Sciences, Nicolaus Copernicus University in Toruń

Between Printing and Binding. Paper Beating and Sizing as an Important Phase of Book Production in the Times of Incunabula

Attempts of making the early printed books resemble manuscripts by incorporating traditionally executed initials or illuminations clashed with different technical conditions of making the printed book. While decorating printed texts the illuminators and rubricators faced problems not encountered in manuscripts and resulting from different methods of making the books. This concerned on one hand the uneven surface of pages, on the other hand – the lack of insufficient sizing of paper. Quite soon a remedy to this was found, that is beating and sizing of prints. It was a sequence of actions aiming to prepare the printed pages for painting and binding. Among those actions was treating prints with size, drying and beating with a hammer on a polished stone. Beating the printed pages became common during the last quarter of 15th century and was one of the basic bookbinders' works till mid-19th century. Craftsmen's notes confirming such treatment are very rarely encountered in incunabula. Where there is no written information, the only way to assess whether the paper have been sized and beaten is to analyse the paper itself. Some information on beating and sizing prints can be derived from historic bookbinders' treatises informing about the aim of such treatment and the procedures involved.

Bibliografia

Źródła drukowane

AMMAN 1588: Jost Amman, *Charta lusoria*, 1588.

COMENIUS 1658: Jan Amos Comenius, *Orbis sensualium pictus*, Nürnberg 1658.

PREDIGER 1745: Christoph Ernst Prediger, *Der Buchbinder und Futteralmacher*, Anspach–Frankfurt–Leipzig 1745.

SACHS / AMMAN 1568: Hans Sachs, Jost Amman, *Eygentliche Beschreibung aller Stände...*, Franckfurt am Mayn 1568.

ZEIDLER 1708: Johann Gottfried Zeidler, *Buchbinder-Philosophie*, Hall im Magdeburgschen 1708.

Opracowania

BANIK 2011: Gerhard Banik, *Effect of Sizing on Paper-Water Interactions*, [w:] *Paper and Water: a Guide for Conservators*, eds. Gerhard Banik, Irene Brückle, Elsevier 2011, s. 145–171.

BÜHLER 1960: Curt F. Bühler, *The Fifteenth Century Book*, Philadelphia 1960.

- EARLY BOOKBINDING MANUALS 1984: *Early Bookbinding Manuals. An Annotated List of Technical Accounts of Bookbinding to 1840*, Oxford 1984.
- FEBVRE / MARTIN 2014: Lucien Febvre, Henri-Jean Martin, *Narodziny książki*, Warszawa 2014.
- FOOT 2006: Mirjam Foot, *Bookbinders at Work: their Roles and Methods*, New Castle 2006.
- GÜNTHER 1921: Otto Günther, *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, Bd. 5: *Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig*, Danzig 1921.
- HARRIS 2004: Neil Harris, *The Blind Impressions in the Aldine Hypnerotomachia Poliphili* (1499), „Gutenberg-Jahrbuch”, 79, 2004, s. 93–146.
- HELWIG 1962: Hellmuth Helwig, *Das Deutsche Buchbinder Handwerk*, t. 1, Stuttgart 1962.
- HOFFMANN 1993: Leonhard Hoffmann, *Die Gutenbergbibel. Eine Kosten- und Gewinnschätzung des ersten Bibeldrucks auf der Grundlage zeitgenössischer Quellen*, „Archiv für Geschichte des Buchwesens”, 39, 1993, s. 255–319.
- JĘDRZEJOWSKA / PELCZAROWA 1954: Helena Jędrzejowska, Maria Pelczarowa, *Katalog inkunabułów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku*, Gdańsk 1954.
- LGB 1935: *Lexikon des Gesamten Buchwesens*, t. 1, Leipzig 1935.
- PAISEY 1986: David L. Paisey, *Blind Printing in Early Continental Books*, [w:] *Book Production and Letters in the Western European Renaissance: Essays in Honour of Conor Fahy*, eds. Anna Laura Lepschy, John Took, Denis E. Rhodes, London 1986, s. 220–233.
- PEACHY 2013: Jefferey S. Peachy, *Beating, Rolling and Pressing: the Compression of Signatures in Bookbinding Prior to Sewing*, [w:] *Suave Mechanicals: Essays in the History of Bookbinding*, t. 1, eds. Julia Miller, Ann Arbor, Cambridge 2013, s. 316–381.
- RHEIN 1943: Adolf Rhein, *Frühe planierte Bücher*, „Archiv für Buchbinderei”, 43, 1943, s. 27–29.
- SCHMIDT 1897: Adolf Schmidt, *Untersuchungen über die Buchdruckertechnik des 15. Jahrhunderts*, „Zentralblatt für Bibliothekswesen”, 14, 1897, s. 57–65.
- SCHMIDT 1927: Adolf Schmidt, *Technische Beiträge zur Inkunabelkunde*, „Gutenberg-Jahrbuch”, 2, 1927, s. 9–23.
- STRUTYŃSKA 1995: Maria Strutyńska, *Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, Toruń 1995.
- SZIRMAI 1999: John Szirmai, *The Archeology of Medieval Bookbinding*, Farnham 1999.

Pierwszy rok prac nad „Inwentarzem dziedzictwa narodowego w zakresie rękopisów średniowiecznych”*

Stwierdzenie, kiedy faktycznie rozpoczęła się praca nad „Inwentarzem dziedzictwa narodowego w zakresie rękopisów średniowiecznych”, skrótowo nazywanym „Projektem Manuscripta.pl” lub po prostu „Manuscripta.pl”, nie jest proste. O konieczności zbiorczego projektu inwentaryzacyjnego dyskutowaliśmy w gronie kodykologów od dawna¹. Jednak coraz szersza w ostatnich latach ekspansja stron internetowych poświęconych badaniom nad wspomnianymi zabytkami uczyniła nieobecność Polski na tych forach wręcz ostentacyjną. Na dodatek zaczęło dochodzić do sytuacji zakrawających na kompromitację, kiedy to nasze zbiory zaczęły być porządkowane przez projekty zagraniczne. Wszystko to razem skłoniło grono osób związanych z warszawskim środowiskiem rękopisoznawczym do podjęcia bardziej energicznych działań.

Pierwsze spotkanie grupy inicjatywnej (pod względem osobowym zasadniczo pokrywającej się ze składem późniejszego zespołu „Manuscripta.pl”) odbyło się na jesieni 2015 roku. Ustaliliśmy wówczas, że zaczniemy tworzyć stronę internetową, na której będą zbierane informacje na temat zbiorów i indywidualnych rękopisów oraz

* Artykuł powstał w ramach projektu „Inwentarz dziedzictwa narodowego w zakresie rękopisów średniowiecznych” finansowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, grant nr 11H 16 0084 84 (Narodowy Program Rozwoju Humanistyki) – zob. <http://manuscripta.pl>.

¹ Przykładem takich dyskusji był rozpoczęty w 2012 r. z inicjatywy przedwcześnie zmarłego dr. Jana Kozłowskiego z Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego cykl publikacji poświęconych humanistyce cyfrowej na łamach czasopisma „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”. J. Kozłowski, opierając się na danych, które zebrał w kontaktach z dyrektorami bibliotek naukowych, wskazywał na fakt, że biblioteki są przytłoczone nawalem zadań bieżących i realizują je kosztem opracowywania swego zasobu historycznego. W efekcie opracowywanie rękopisów dawnych i starych druków postępuje bardzo powoli i najczęściej ograniczane jest do zbierania podstawowych danych, co niekorzystnie odbija się na postępie badań naukowych. J. Kozłowski był przekonany, że bez włączenia się w prace katalogowe szerszego środowiska akademickiego, impas ten nie zostanie przełamany przez długie lata.

że rozpoczniemy starania o powołanie odpowiedniej komórki badawczej i zdobycie funduszy na jej funkcjonowanie. Starania te, prowadzone w drodze wygłaszania referatów na forach zawodowo związanych z mediewistyką oraz rozmów z różnymi osobami liczącymi się w świecie nauki, zaowocowały najpierw powołaniem w Instytucie Historii Nauki PAN jesienią 2016 roku zespołu „Manuscripta.pl”, a następnie rok później przyznaniem przez Narodowy Fundusz Rozwoju Humanistyki pięcioletniego grantu badawczego (nr 0084/NPRH5/H11/84/2017), który umożliwił pełne uruchomienie prac. Jednakże, prehistoria naszego projektu sięga dalej wstecz niż dyskusje, publikacje i starania u władz naukowych prowadzone przez obecnych członków zespołu i osoby współpracujące. Faktycznie „Manuscripta.pl” to trzecia już próba całościowego opracowania zasobów najstarszych rękopisów zachowanych w polskich zbiorach. Już sam fakt konieczności zabrania się do tego samego zadania po raz trzeci wskazuje, że dwie pierwsze się nie powiodły. Niemniej warto o nich pamiętać, nie tylko dlatego, że wykonano w ich trakcie sporą ilość pracy, ale także z uwagi na fakt wskazania na doniosłość problemu oraz na jego znaczenie w procesie poznawania historii ruchu umysłowego w Polsce. Poza tym ich historia i ostateczne niepowodzenie powinno stanowić swoiste memento dla obecnego zespołu, środowiska mediewistów i władz naukowych.

Początki pierwszej próby całościowego zinwentaryzowania rękopisów w Polsce datują się jeszcze na czasy niewoli narodowej. Inicjatywa zrodziła się w Krakowie wśród członków Komisji Literackiej Akademii Umiejętności. W 1903 roku Adam Chmiel, działając z upoważnienia tejże Komisji, opracował i opublikował instrukcję inwentaryzowania rękopisów², która – upowszechniona we wszystkich trzech zaborach – miała stać się zaczynem ogólnopolskiej akcji inwentaryzacyjnej pod egidą Akademii. Inicjatywa ta spotkała się z pewnym odzewem i zapewne dokonano by w tym zakresie znacznie więcej, ale wkrótce potem historia postawiła przed Polakami znacznie ważniejsze zadanie odzyskania niepodległości³. Już po I wojnie światowej Adam Chmiel opublikował znacznie bardziej rozwinięte *Wskazówki do inwentaryzacji bibliotek*, które zapowiadały centralne gromadzenie informacji o bibliotekach niepublicznych, a także podkreślały wagę rejestrowania rękopisów, inkunabułów i druków XVI wieku⁴. W przypadku opisywania książek rzadkich autor zwrócił również uwagę na zbieranie danych proveniencyjnych⁵. Warto podkreślić, że działania ówczesne nie ograniczały się do opracowywania tylko materiałów średniowiecznych, lecz generalnie wszystkich rękopisów historycznych. Być może ten bardzo szeroki zakres projektu spowodował, że inicjatywa ta nie zaowocowała nawet niepełną kartoteką ogólno-

² CHMIEL 1903. Zarys historii rozwoju opracowywania rękopisów w Polsce przedstawia KALISZUK 2016, s. 28–42.

³ Przykładami wielkopolskiego odzewu na inicjatywę krakowską są inwentarze bibliotek seminaryjnych w Gnieźnie (TRZCIŃSKI 1904, s. 212–214; TRZCIŃSKI / LISIECKI 1904, s. 214–228, 282–306; TRZCIŃSKI 1909a) i Poznaniu (KATALOG 1905, s. 47–56, 119–127) oraz kapitulnej w Gnieźnie (TRZCIŃSKI 1910, s. 165–320).

⁴ CHMIEL 1921, s. 6–7.

⁵ TAMŻE, s. 9.

polską; powstawały natomiast coraz lepsze metodycznie inwentarze i katalogi rękopisów indywidualnych bibliotek⁶.

Druga próba ogólnopolskiego zinwentaryzowania średniowiecznych rękopisów tzw. bibliotecznych nastąpiła już po 1945 roku. Zniszczenia, które ucierpiała kultura polska w trakcie działań wojennych, wyrobiły w pierwszym powojennym pokoleniu badaczy wyostrzone poczucie obowiązku względem ocalałych materiałów źródłowych. Świadomość poniesionych strat była wszechobecna i dawano jej wyraz w licznych publikacjach⁷. Na tej fali pod koniec lat 50. w Instytucie Badań Literackich PAN, w ramach przygotowań do obchodów tysiąclecia państwa polskiego, z inicjatywy prof. Marii Renaty Mayenowej sformułowano „projekt podjęcia w IBL pracy nad rejestracją średniowiecznych rękopisów o treści literackiej”⁸. Prace rejestracyjne ruszyły w 1959 roku. W roku 1960 kierownikiem projektu, który organizacyjnie podlegał Pracowni Dziejów Piśmiennictwa Średniowiecznego, został kandydat nauk – jak brzmiał ówczesny jego tytuł – Jerzy Woronczak⁹. Opracowane zostały formularze opisu kodeksów i instrukcje ich wypełniania¹⁰.

Równolegle w imieniu kierownictwa IBL Maria Renata Mayenowa nawiązała w tej sprawie kontakt z władzami kościelnymi. 19 listopada 1959 roku Konferencja Episkopatu Polski podjęła stosowną uchwałę, na mocy której w każdej diecezji powołano specjalnego delegata, odpowiedzialnego za tworzenie odpowiedniej dokumentacji i przesyłanie jej do Ośrodka Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, gdzie miały być gromadzone i przechowywane¹¹. W lipcu 1960 roku w rzeczonym Ośrodku zorganizowano „Kurs dla pracowników inwentaryzacji średniowiecznych rękopisów bibliotecznych”, wśród wykładowców którego znajdujemy nazwiska wybitnych znawców tematyki rękopisoznawczej¹². Współpraca ta ruszyła mimo ówczesnych uwarunkowań politycznych, i chociaż w IBL określano ją jako „rejestrację rękopisów literackich”, a w Ośrodku ABMK „inwentaryzację rękopisów bibliotecznych”, stanowiła zaczątek ogólnopolskiej akcji rozpoznania zasob-

⁶ Co się tyczy ówczesnych katalogów i inwentarzy por. MATWIJÓW 2015, s. 93–99.

⁷ Por. np. STRATY ARCHIWÓW I BIBLIOTEK WARSZAWSKICH 1955 lub HORNOWSKA / ZDZITOWIECKA-JASIEŃSKA 1947. Nawiasem mówiąc, także badacze niemieccy zdawali sobie sprawę z bezprzykładnego ogromu zniszczeń; znamienne są pod tym względem słowa Kurta Alanda zawarte w pierwszym akapicie jego *Die Handschriftenbestände der Polnischen Bibliotheken*, Berlin 1956, s. 5: „In dem Maße, wie die Arbeitslast wuchs – zu unserer Freude, denn sie spiegelte ja nur die unerwartete Fülle des erhaltenen Materials (wyróżn. JS) – nahm jedoch die Zeit für ein Kennenlernen der Städte, die wir besuchten, ab.”

⁸ KRONIKA INSTYTUTU BADAŃ LITERACKICH PAN 1988, s. 145, 154.

⁹ Sylwetkę tego uczonego nakreśliła SZOSTEK 2015, s. 5–11.

¹⁰ TAMŻE, s. 159–160. W pracach brali udział: Henryk Kowalewicz, Monika Kowalewicz i Michał Muszyński w Poznaniu; Irena Bednarz i Jerzy Burchard we Wrocławiu oraz Krystyna Muszyńska i Zofia Rozanow w Warszawie.

¹¹ KUMOR 1961, s. 283. Postanowienia tej uchwały zostały przekazane biskupom diecezjalnym piśmem prymasa S. Wyszyńskiego z 15 I 1960 r. (nr 323/60/P). W efekcie w większości diecezji i w części klasztorów powołano delegatów (por. teczki diecezjalne i klasztorne w archiwum Ośrodka ABMK).

¹² KUMOR 1961, s. 283–288.

bów rękopiśmiennych. Ostatecznie jednak do powstania ogólnopolskiego inwentarza nie doszło. W IBL zespół pod kierownictwem J. Woronczaaka stworzył kartotekę literariów średniowiecznych. Opracowano 2411 manuskryptów zawierających 12 050 opisów. Stworzono trzy kartoteki o układzie incipitowym, autorskim i tematycznym, oraz indeksy. Powstała także fototeka, na którą składały się mikrofilmy i zdjęcia wybranych stron rękopisów¹³. Zachowane materiały archiwalne, choć cenne z uwagi na ich ładunek informacyjny, nie uprawniają do uznania ich za faktycznie ogarniające całość¹⁴. Po stronie kościelnej energicznie podjęte zrazu prace z czasem zaczęły słabnąć. Nie sprzyjał ich rozwojowi także fakt, że akcja kościelna objęła swym zakresem chronologicznym wszystkie rękopisy powstałe do 1750 roku włącznie. Wydaje się, że zahamowanie badań nastąpiło z przyczyn finansowych. Po 1966 roku, kiedy odbywały się mocno nagłaśniane przez władze obchody 1000-lecia państwa polskiego, wydatnie zmniejszono nakłady na badania mediewistyczne. Zachowana dokumentacja powstała głównie w latach 60.¹⁵ Słowem, od lat 70. XX wieku do momentu uruchomienia projektu „Manuscripta.pl”, inwentaryzowanie rękopisów średniowiecznych w skali ogólnokrajowej znów zamarło¹⁶.

Przystępując do realizacji projektu „Manuscripta.pl”, założyliśmy sobie, że w okresie pięciu lat zgromadzimy najbardziej podstawowe informacje na temat czterech kategorii średniowiecznych materiałów rękopiśmiennych: tych, które się (1) zachowały, (2) zaginęły, (3) znajdują się w zbiorach zlokalizowanych poza granicami obecnej Polski, oraz (4) zachowały się w Polsce w postaci wszelkiego rodzaju fragmen-

¹³ CZACHOWSKA / KOROTAJ 1973, s. 163–164.

¹⁴ TAMŻE: „W wyniku rejestracji powstała kartoteka [...] obejmująca wszystkie rękopisy literackie do połowy XVI w. [...] Prawie kompletnie uchwycono przede wszystkim zbiory nie opracowane katalogowo”. Zdanie to budzi wątpliwości. W owych latach nie dysponowano nawet szacunkowymi danymi na temat tego, co i gdzie się zachowało, by nie wspomnieć o tym, że katalogowe opracowywanie zbiorów rękopisów średniowiecznych w Polsce dopiero odżywało po zawierusze wojennej i zmianach granic.

¹⁵ Charakterystyczne czterostronicowe drukowane formularze zachowały się w co najmniej kilku instytucjach. Ich główny zrąb przechowywany jest w Pracowni Literatury Średniowiecza. Poza tym 52 teczki (wg diecezji i klasztorów) znajdują się w posiadaniu Ośrodka ABMK. Oprócz tego bardzo podobne wypełnione formularze znajdują się w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie i w Zakładzie Zbiorów Ikonograficznych Biblioteki Narodowej (również dotyczące rękopisów gnieźnieńskich); niewykluczone jednak, że powstały one dla potrzeb prowadzonej przez BN ogólnopolskiej akcji mikrofilmowania rękopisów, choć według wzoru opracowanego przez zespół prof. Woronczaaka.

¹⁶ Inaczej rzecz się miała w przypadku indywidualnych instytucji, które publikowały inwentarze i katalogi swych zbiorów. W roku 1980 – by przytoczyć tylko najświeższy przykład – zaczął się ukazywać katalog Biblioteki Jagiellońskiej (*Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum, qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur* – do dziś wydano 11 tomów obejmujących sygnatury 8-1575). Warto przy okazji zauważyć, że dzieło to, choć nadal dalekie od ukończenia, wśród fachowców na całym świecie cieszy się najwyższą opinią i nie sposób zrozumieć, dlaczego jest lekceważone przez rodzimych decydentów naukowych. Prócz ewidentnych zalet merytorycznych katalog krakowski ustanowił także wysoki poziom wymagań metodologicznych, do którego musiały się odtąd przymierzać wszystkie inne polskie publikacje z tego zakresu. Poza tym należy przypomnieć doniosłą rolę, którą odgrywał i nadal odgrywa w dziele inwentaryzowania zbiorów kościelnych półrocznik „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”.

tów¹⁷. W chwili obecnej, przeszło już roczne prowadzenie projektu upoważnia do podzielenia się spostrzeżeniami na temat samej pracy, jej rezultatów i dalszych perspektyw.

Przede wszystkim trzeba podkreślić, że projekt zakłada inwentaryzację tylko rękopisów tzw. bibliotecznych. Najłapidarniej tę trudno definiowalną kategorię źródeł można opisać jako rękopiśmienne poprzedniczki książki drukowanej. Oznacza to, że nie uwzględniamy w naszych pracach ksiąg sądowych, dokumentów i listów. Te bardzo ważne materiały źródłowe powinny również zostać udostępnione badaczom w postaci baz danych dążących do ogarnięcia całości zachowanych materiałów, są one jednak tak różne od rękopisów bibliotecznych, że wszelkie próby włączenia ich do „Manuscripta.pl” wymagałyby zasadniczego rozszerzenia projektu. W efekcie powstałoby przedsięwzięcie o cechach gigantycznych, co łatwo mogłoby doprowadzić do załamania projektu, tak jak się to stało z inicjatywą kierowaną przez Jerzego Woronczaka¹⁸. Nie ulega wątpliwości, że materiały te zostaną prędzej czy później udostępnione badaczom w postaci jednolitej bazy danych, której podstawy od dawna są tworzone w Zakładzie Nauk Pomocniczych Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, innych placówkach badawczych oraz w archiwach państwowych, ale będzie to odrębne przedsięwzięcie lub przedsięwzięcia. Co więcej, gdy osiągną stan zbliżony do kompletności, ich połączenie z „Manuscripta.pl” w jedno sprawne narzędzie wyszukiwawcze będzie już li tylko problemem technicznym.

Liczba kodeksów przechowywanych w zbiorach polskich wstępnie szacowana była na nieco poniżej 8500 jednostek. Doświadczenia pierwszego roku działania naszego zespołu wskazują, że oszacowanie to było bliskie stanu rzeczywistego, i jeżeli można by zaproponować korektę, to niewielkie zmniejszenie liczby ogólnej do ok. 8000 jednostek. Co to oznacza w praktyce? Oznacza to, że zinwentaryzowanie takiej liczby ksiąg, choć trudne, jest w pełni wykonalne w przewidzianym okresie pięciu lat. W ten sposób powodzenie projektu „Manuscripta.pl” stanie się niejako zachętą do podjęcia kolejnych, szerszych i ambitniejszych inicjatyw, a władzom naukowym udowodni, że popieranie dokumentacyjnych projektów badawczych otwiera zupełnie nowe perspektywy badawcze i, przynajmniej w dziedzinie humanistyki, jest ważniejsze od opublikowania po angielsku kolejnej najbardziej nawet odkrywczej monografii.

Podstawowy zręb materiałów, na temat których zbieramy informacje, czerpiemy z akcji ankietowej przeprowadzonej przez pracowników Biblioteki Narodowej. Stworzono wówczas listę instytucji w całej Polsce, które posiadają w swych zbiorach rękopisy średniowieczne¹⁹. Jednak tworzenie inwentarza rękopisów średniowiecznych w Polsce polega nie tylko na rejestrowaniu zabytków zgłoszonych w ankietach roz-

¹⁷ Zasadnicze założenia, które legły u podstaw projektu „Manuscripta.pl”, zostały omówione w artykule: SOSZYŃSKI 2016, s. 15–32.

¹⁸ Raz jeszcze w tym miejscu przywołać należy postać dr. Jana Kozłowskiego, w dyskusjach z którym uzgodniliśmy, że „Manuscripta.pl” będzie programem pilotażowym, którego powodzenie lub niepowodzenie może mieć konsekwencje w stosunku do uruchomienia innych ogólnopolskich projektów inwentaryzacyjnych.

¹⁹ Akcja ta była prowadzona dwukrotnie, po raz pierwszy w latach 80. XX w., kończąc się opublikowaniem przewodnika ZBIORY RĘKOPISÓW W BIBLIOTEKACH I MUZEACH 1988 i po raz wtóry już

syłanych przez Bibliotekę Narodową. Akcja ankietowa objęła państwowe biblioteki i muzea, oraz kościelne biblioteki, muzea i archiwa, ale pominęła archiwa państwowe. Twórcy przewodników wyszli z założenia, że zarządzone i przeprowadzone w latach 50. XX wieku rozdzielanie materiałów bibliotecznych i archiwalnych konsekwentnie objęło całość materiałów. Tymczasem tak nie było, i w archiwach państwowych zostały gdzieś rękopisy biblioteczne, a z pewnością pozostały tam w dużych ilościach fragmenty. Po roku działania naszego zespołu lista instytucji posiadających w swych zbiorach rękopisy średniowieczne powiększyła się o przeszło dwadzieścia pozycji. Widać już w tej chwili całkiem wyraźnie, że wraz z postępem prac nad projektem owa lista jeszcze się znacząco wydłuży.

Jednym z poważniejszych problemów, które napotykają badacze zajmujący się rekonstrukcją życia umysłowego w Polsce na podstawie księgozbiorów, jest ich niezwykle rozproszenie i fragmentaryczny stan zachowania. Panuje ogólne przekonanie, że zbiory nasze w dobie wczesnonowożytnej, a zwłaszcza w czasach najnowszych uległy dramatycznemu wyniszczeniu i grabieży. Wydaje się, że przekonanie to jest nieco wyolbrzymione. Wrażenie totalnej zagłady książek polskich, przede wszystkim podczas II wojny światowej, zdaje się być przeniesieniem na skalę ogólnokrajową doświadczeń warszawskich, gdzie faktycznie doszło do „książkowej hekatombi”. Tymczasem w innych miastach księgozbiory ucierpiały chyba jednak bardziej od grabieży i rozproszenia niż zniszczeń (których naturalnie też było немало). Wrażenie to wzmocniła działalność władz komunistycznych już po zakończeniu wojny. Przejmowanie zbiorów poniemieckich i ich bezpardonowe dzielenie i rozsyłanie po kraju, konfiskata bibliotek ziemiańskich, ogólne zamieszanie, brak stabilizacji i rozsądnego kierowania odbudową bibliotek, przemnożone jeszcze przez woluntarystyczne decyzje pozbawionych kwalifikacji w zakresie zarządzania dobrami kultury działaczy politycznych różnego szczebla, to wszystko złożyło się na spotęgowanie odczucia i tak już wszechobecnego chaosu. Z konsekwencji zawieruchy II wojny światowej i czasów, które nastąpiły bezpośrednio po niej, zbiory specjalne bibliotek polskich nie wydobyły się do dnia dzisiejszego! Nadal spotykamy w bibliotekach i archiwach rękopisy średniowieczne, których przeszłości nie znamy. A przecież – powtórzmy z naciskiem te pozornie żartobliwe słowa – tworzenia rękopisów średniowiecznych zaprzestano już przeszło pięć wieków temu, a przypadki przywożenia do Polski zabytków tego rodzaju po II wojnie światowej są raczej rzadkie. Jeżeli więc w zbiorach danej książki znajdujemy rękopis średniowieczny, którego tam przed wojną nie było, to nie znaczy, że spadł z nieba. On musiał się gdzieś wcześniej znajdować. A jeżeli gdzieś był, to zostawił po sobie ślady w postaci wpisów katalogowych, powołań w literaturze, notatek proveniencyjnych itd. Te wszystkie informacje trzeba zgromadzić, odcyfrować i zinterpretować. Nie jest to łatwe, albowiem rękopisy od czasów średniowiecznych wielokrotnie zmieniały właścicieli. Zwłaszcza wieki XIX i XX są aż nadto bogate w wydarzenia pod tym względem. A każdy nowy właściciel, czy to prywatny,

w zmienionych warunkach politycznych, kiedy to opublikowano *ZBIORY RĘKOPISÓW W BIBLIOTEKACH I MUZEACH* 2003 oraz *RĘKOPISY W ZBIORACH KOŚCIELNYCH* 2014.

czy to instytucjonalny, chętnie nadawał swym nabytkom nowe sygnatury. Pod tymi sygnaturami trafiały one do opracowań. Nie jest niczym wyjątkowym, że rękopis znany jest pod kilkoma różnymi sygnaturami i tytułami. Dlatego w projekcie „Manuscripta.pl” postanowiliśmy, że wzorem inkunabulistów przyporządkujemy każdemu rękopisowi indywidualny, niepowtarzalny numer, który uniezależni go od bieżących działań bibliotekarzy i właścicieli²⁰. Nazwaliśmy je numerami MSPL.

Numer MSPL jest pomyślany jako swoista „szufladka”, do której wkładane będą sukcesywnie dane na temat zawartości rękopisu, jego stanu fizycznego, wszelkie informacje na temat jego dziejów, a także będzie gromadzona jego bibliografia. Nadawany jest wyłącznie w efekcie fizycznego kontaktu członka naszego zespołu z zabytkiem – przyporządkowanie konkretnego numeru danemu rękopisowi oznacza, że jego istnienie zostało potwierdzone w drodze autopsji. Postępowanie takie wydaje się konieczne przede wszystkim z punktu widzenia ustalenia faktycznego ogólnopolskiego stanu posiadania w zakresie rękopiśmiennej książki średniowiecznej.

Numer MSPL jest nieodłącznie związany z fizyczną jednostką biblioteczną. Oznacza to, że jeżeli dane dzieło składa się z dwóch lub więcej tomów – jak np. często się zdarzało w przypadku wczesnośredniowiecznych Biblii (słynna Biblia Płocka pierwotnie składała się z dwóch tomów, z których pierwszy zaginął) – to otrzymuje ono tyle numerów, ile liczy tomów. Jak na razie nie zdecydowaliśmy się nadawać numerów MSPL fragmentom rejestrowanym po bibliotekach. Wyjątek w tej zasadzie stanowią te fragmenty, które w samej bibliotece otrzymały już indywidualne sygnatury. Rozważamy w zespole powołanie do życia nawet odrębnej kategorii numerów dla fragmentów. Niemniej wahamy się i sprawa ta jest nadal dyskutowana. Za stworzeniem takich numerów przemawia chęć ich ochrony przed zagubieniem, kradzieżą lub zniszczeniem; przeciw – obawa przed stworzeniem sztucznego tworu, który bardziej utrudni niż ułatwi prace badawcze. W końcu fragment kodeksu pod względem morfologicznym nadal jest elementem kodeksu! A na dodatek już dziś niektóre fragmenty (te, które mają indywidualne sygnatury biblioteczne) otrzymują numery MSPL. Rozważamy także rozszerzenie zakresu nadawania numerów MSPL na fragmenty. Sprawa ta nie jest jeszcze rozstrzygnięta.

Odrębnym problemem wynikającym z rabunków wojennych i powojennego bałaganu jest przemieszczenie całych kolekcji i pojedynczych zabytków. Sytuację utrudnia powszechne w Polsce przekonanie o słuszności akcji rewindykacyjnych. W świadomości społecznej czujemy się narodem historycznie poszkodowanym i dlatego wszelkie dążenia do odzyskania utraconych dóbr kultury uznajemy za słuszne i sprawiedliwe. Postawa ta, zapewne uzasadniona z punktu widzenia prawa i etyki, niesie za sobą

²⁰ Praktyka zmieniania sygnatur nie jest czymś, co można by uznać za znak czasów minionych. W pragmatyce bibliotek występują tzw. sygnatury akcesyjne, które z rozmysłem nadawane są tymczasowo, by po jakimś czasie przenieść daną jednostkę na sygnaturę tzw. stałą. Tyle że zanim to następuje, mijają niekiedy dziesięciolecia, a dany kodeks „obrosta” literaturą. Innym przykładem są powojenne losy rękopisów Tarnowskich z Dzikowa. W latach 40. XX w. trafiły one do Biblioteki Jagiellońskiej, gdzie nadano im sygnatury akcesyjne (przybytki). Niedawno wróciły one do Dzikowa. Czy otrzymają tam nowe sygnatury, nie zostało na razie rozstrzygnięte.

jednak niebezpieczeństwo niepotrzebnego rozbudzania negatywnych emocji. Przede wszystkim trzeba wskazać na fakt, że nie ogranicza się ona do roszczeń skierowanych za granicę, a w stosunkach wewnątrz krajowych może okazać się bardzo szkodliwa. W ramach projektu „Manuscripta.pl” odnaleźliśmy już kilka rękopisów, które w macierzystych instytucjach dawno temu zostały uznane za zaginione. Powiadomienie dawnego właściciela o odnalezieniu kodeksu z reguły budzi u niego chęć rewindykowania zabytku, u obecnego właściciela zaś obawy, że oto po siedemdziesięciu latach troskliwej opieki nad kodeksem nagle, na skutek pojawienia się projektu „Manuscripta.pl”, obiekt, którym dotychczas się słusznie szczycił, zostanie mu odebrany. Jak dotychczas udało nam się nakłonić dyrektorów zainteresowanych placówek do zaniechania akcji rewindykacyjnych. Wszelako, nie ma żadnych gwarancji, że w innych przypadkach będzie tak samo. Poza tym z doświadczeń międzynarodowych wiemy, że uruchomienie akcji rewindykacyjnych jest być może skuteczne w przypadkach konkretnych, odszukanych już kodeksów, ile jednak rękopisów zostało w efekcie przed badaczami ukrytych (wystarczy np. nie publikować danych proveniencyjnych w inwentarzach i katalogach), nie dowiemy się nigdy. Powiedzmy otwarcie: postawa rewindykacyjna, z punktu widzenia badań historycznych, jest szkodliwa. W dobie Internetu i kopii cyfrowych można zadowolić się ustaleniem miejsca obecnego pobytu kodeksu i otrzymaniem skanu.

Temat rewindykacji doprowadził nas do drugiego punktu zainteresowania projektu, do poloników²¹. Zbieranie informacji na temat rękopisów znajdujących się poza obecnymi granicami Polski ma już długą tradycję i poważne osiągnięcia. Jednakże, tak samo jak to się miało w przypadku rękopisów przechowywanych w zbiorach polskich, akcje te prowadzone były okazjonalnie, przez osoby o różnym przygotowaniu zawodowym i według bardzo różnych zasad metodycznych²². Projekt „Manuscripta.pl” ma za zadanie stworzenie bazy danych docelowo obejmującej wszystkie polonica. Ponieważ program grantu finansującego nasze badania nie przewiduje delegacji zagranicznych, musimy ograniczyć się na tym etapie do systematycznego przeglądu inwentarzy i katalogów, licząc na to, że w przyszłości zgromadzone przez nas dane zostaną poddane weryfikacji *in situ*. Zasadniczym problemem w tego typu podejściu jest fakt, że wiele inwentarzy i katalogów pozbawionych jest danych proveniencyjnych. Co więcej, można żywić uzasadnione obawy co do zdolności do rozszyfrowywania polskich danych proveniencyjnych przez zachodnich bibliotekarzy i badaczy, zwłaszcza że w sytuacji, kiedy nie dysponujemy jeszcze ogólnopolską bazą proveniencji, my sami mamy z tym poważne kłopoty²³.

Poszukiwania poloników już przyniosły spektakularny sukces. Przeglądając katalog Beinecke Rare Book & Manuscript Library w USA, Sławomir Szyller zwrócił

²¹ Co się tyczy terminu „polonicum” zob. MIECZKOWSKA 2015, s. 21–29.

²² Podstawowa bibliografia dostępna w zakładce „What are Polonica?” (http://manuscripta.pl/polonica/what_are.htm, dostęp: 10.02.2019).

²³ Stworzenie ogólnopolskiej bazy proveniencji postuluje powołana przy Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu „Proveniencyjna Grupa Robocza” (<https://ossolineum.pl/index.php/proveniencyjna-grupa-robocza/>, dostęp: 10.02.2019). Ten ze wszech miar potrzebny projekt da szansę na wprowadzenie badań nad historią ruchu umysłowego w Polsce na zupełnie nowy poziom.

uwagę na rękopis M 883. Bliższe zapoznanie się z tym zabytkiem potwierdziło jego podejrzenia, że jest to zaginione w trakcie II wojny światowej słynne *Collectarium* łądzkie. Kodeks ten został, co prawda, już wcześniej powiązany przez badacza amerykańskiego z opactwem w Łądzie, ale nie został skojarzony z wydanymi w 1906 roku przez Stanisława Zakrzewskiego fragmentami i uznanym za przepadłe *Collectarium*²⁴. Wydarzenie to potwierdza wagę systematycznych poszukiwań w zbiorach zagranicznych. Sądzę, że czeka nas więcej tego rodzaju odkryć.

Trzecim głównym polem zainteresowań projektu „Manuscripta.pl” są rękopisy utracone. Sukces badań Jerzego Kaliszuka nad rekonstrukcją utraconego w czasach II wojny światowej zasobu Biblioteki Narodowej²⁵ ukazał nie tylko możliwości, jakie drzeźnią w tego typu dociekaniach, lecz także wypracował i przetestował ich metodologię. Badania te wszelako obejmowały zasób tylko jednej instytucji. Rozszerzenie kwerendy na całą Polskę postawiło wykonawców projektu przed zupełnie inną skalą zadania i problemami, jak porządkować gromadzone dane. Po długich dyskusjach Jerzy Kaliszuk, który prowadzi ten dział projektu zdecydował, że będą one prezentowane według lokalizacji geograficznej i według nazwisk właścicieli.

Ubocznym, choć wielce pożądanym efektem gromadzenia danych na temat rękopisów utraconych, jest tworzenie narzędzia badawczego do rozpoznawania zachowanych rękopisów, co do przeszłości których biblioteki nie dysponują danymi. Przypadki kodeksów „pozbawionych historii” nie są wcale takie rzadkie. Dlatego też kartoteka – a docelowo baza danych – rękopisów zaginionych powinna pomóc rozwikłać większość tych zagadek.

Wreszcie należy wskazać na kwestię fragmentów. Konieczność rejestracji i opisywania fragmentów zauważył już Adam Chmiel w swych *Wskazówkach*...²⁶. Chodziło mu jednak, zapewne pod wpływem niedawnego odkrycia *Kazań świętokrzyskich*, o ewentualne zabytki średniowiecznej polszczyzny. Tymczasem fragmenty to dużo więcej niż przekazy najstarszej warstwy języka polskiego. Stanowią na tyle potężną skarbnicę źródeł historycznych, że na naszych oczach rodzi się w chwili obecnej nowa dyscyplina pomocnicza historii o charakterze źródłoznawczym. Nauka ta określana jest mianem fragmentologii i na całym świecie spotyka się z coraz szerszym odzwaniem²⁷.

Zanim jednak przejdziemy do omówienia problemu fragmentów w naszym projekcie, należy wyjaśnić, co do tej kategorii zaliczamy. Po pierwsze, wśród kodeksów przechowywanych w bibliotekach często mamy do czynienia z oderwanymi częściami

²⁴ NOELL 2005, s. 113–131; ANALECTA CISTERCIENSIA [1907], s. 1–52.

²⁵ Por. wyżej, przyp. 3.

²⁶ CHMIEL 1921, s. 9–10.

²⁷ Naczelną rolę w tym zakresie odgrywa szwajcarski projekt „Fragmentarium” (Uniwersytet we Fryburgu) kierowany przez Christopha Flüelera. W ramach tego projektu wydawane jest internetowe czasopismo „Fragmentology” (<http://fragmentology.ms/>). Interesujący jest także amerykański projekt „Broken Books” (<https://brokenbooks.omeka.net/>). Fragmentologii poświęcony był 50. Kongres Mediewistyczny na Western Michigan University w Kalamazoo (2015). Podobnych wydarzeń naukowych w ostatnich latach jest coraz więcej; w 2018 r. w Kijowie odbyła się konferencja „Fragmentology: Theory and Practice of Work with Manuscript and Early-Printed Fragments”. Co się tyczy literatury, por. WIECK 1996, s. 233–254; INTERPRETING AND COLLECTING FRAGMENTS 2000.

mi niegdyś większych całości. Liczą one od kilku do kilkunastu kart; zazwyczaj nie mają początku lub końca. Oprawione są samodzielnie lub dołączone do inkunabułów lub starodruków, ewentualnie rękopisów nowożytnych, stanowiąc części tzw. klocków. Fragmenty napotykamy także współoprawne z książkami drukowanymi, jako integralne ich części – właściciele zdefektowanych egzemplarzy ręcznie przepisywali brakujące karty i wszywali je we właściwych miejscach. Fragmentami w końcu są także pozostałości po kodeksach zniszczonych przez ogień, wodę lub rękę człowieka. Fragmenty takie nie budzą niczych wątpliwości: w bibliotekach i archiwach otrzymują samodzielne sygnatury i są opracowywane na prawach kompletnych kodeksów. Inaczej wygląda sytuacja materiałów, które stale są wydobywane z opraw rękopisów, inkunabułów, starodruków, a nawet druków XIX-wiecznych. Zwłaszcza oprawy powstałe w XV i XVI wieku obfitują we fragmenty – przede wszystkim pergaminowe – potraktowane przez introliigatorów jako makulatura i użyte do wzmacniania szycia (tzw. zagietki), jako strony przybyszowe i wyklejki, oraz elementy samych okładzin. Introliigatorzy wykorzystywali również całe bifolia pergaminowe rodem ze średniowiecznych kodeksów, by robić z nich obwoluty na akta²⁸. Z uznanych za niepotrzebne już papierowych kart rękopiśmiennych klejono tektury, które w czasach wczesnonowożytnych coraz chętniej wykorzystywano jako okładziny książek zamiast desek. Kawałki pergaminu i papieru rodem z opraw to najliczniejsza kategoria fragmentów. Jest ich literalnie tysiące, a wraz z postępem prac konserwatorskich nad oprawami rękopisów, inkunabułów i starodruków będzie ich tylko przybywało.

Ten przebogaty materiał źródłowy jest godzien opracowania z co najmniej kilku względów. Po pierwsze, przywołać należy przykład koronny: *Kazania świętokrzyskie*. Gdyby nie dociekliwość Aleksandra Brücknera, umknąłby naszej uwadze najstarszy tekst literacki napisany w języku polskim²⁹. Po wtóre, w przypadku fragmentów, które odnajdujemy w oprawach – a zwłaszcza tych, które powstały na ziemiach polskich – mamy do czynienia ze śladami rękopisów, które faktycznie były czytane przez naszych przodków. Zaiste, były tak bardzo czytane, że je zaczytano i uznano za zużyte. Po trzecie, odnajdujemy wśród nich czasami ocalone resztki najstarszych rękopisów, funkcjonujących w Polsce; niekiedy niezwykle dawnych³⁰.

²⁸ Kilkaset tego rodzaju obwolut znajduje się w posiadaniu Archiwum Państwowego w Szczecinie; ich naukowym opracowaniem zajęła się Karolina Figaszewska.

²⁹ Gdyby Brückner żył dzisiaj, obawiam się, że nikt nie pozwoliłby mu na wypreparowanie z kodeksu pergaminowych pasków, powołując się na konieczność ochrony konserwatorskiej zabytku. Nie umniejszając bynajmniej wagi chronienia zabytków, chciałbym zauważyć, że wszelka przesada potrafi być szkodliwa i że w uzasadnionych przypadkach warto ingerować w budowę kodeksu. Niestety, nadgorliwość bibliotekarzy często idzie jeszcze dalej. W ostatnich latach biblioteki chętnie ograniczają dostęp do oryginałów, powołując się na możliwość korzystania ze skanów. Wszelako skan nigdy nie zastąpi fizycznego kontaktu z zabytkiem, pewne procedury badawcze (np. analiza kodykologiczna) są niemożliwe bez wzięcia w rękę zabytku. Poza tym, jak wyszkolić młodego adepta kodykologii, nie zapewniając mu dostępu do oryginału?

³⁰ Por. np. Lublin, Biblioteka Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, rps 614 (MSPL 00222) – fragment karty z Biblii spisanej zapewne w IX w.

Il. 1. Antyfonarz, Poznań, Muzeum Narodowe, rps MNP G 25576/2 [MSPL 00300]. Wycięty inicjał H (rps MNP Gr 830) po wpasowaniu w odpowiednie miejsce. Fot. J. Kaliszuk

W ramach projektu „Manuscripta.pl” rejestrujemy wszystkie odnajdywane fragmenty. Chwilowo odnotowujemy tylko ich lokalizację (miasto, repozytorium, sygnatura), materiał piśmienny, język zapisu i ewentualnie notację muzyczną lub zdobnictwo. Ich datowanie – jeżeli to w ogóle jest możliwe – ogranicza się do stulecia; zdajemy sobie jednak sprawę z faktu, że nawet ogólne, sprowadzające się do wskazania stulecia, datowanie przy tak ograniczonym materiale badawczym obarczone jest wysokim prawdopodobieństwem błędu. Z odnotowywania rozmiarów wręcz zrezygnowaliśmy. Przy tak wielkiej różnorodności kształtów spotykanych we fragmentach sensowne opisanie rozmiarów okazało się niewykonalne. Podjęliśmy więc konsultacje z matematykami i informatykami, aby znaleźć formułę nie tylko pozwalającą na opisanie kształtu dowolnego fragmentu, lecz także umożliwiającą ich porównywanie. Jak dotychczas nie podsunęto nam satysfakcjonującego rozwiązania.

Mimo to, zdarzają się sytuacje na pograniczu cudu. W trakcie rejestracji fragmentów przechowywanych w Muzeum Narodowym w Poznaniu Karolinie Figaszewskiej udało się połączyć fragment zawierający ozdobny inicjał z dziurą w karcie kodeksu, z którego przed laty został wycięty (il. 1–2). Wydarzenie to uzmysłowiło nam, że w przyszłości oprócz rejestracji fragmentów, trzeba będzie także rejestrować dziury po wyciętych kartach i ich elementach.

Podsumowując powyższe rozważania, trzeba podkreślić, że projekt „Manuscripta.pl” to dopiero pierwszy krok na długiej drodze do pełnego rozpoznania polskich średniowiecznych rękopisów bibliotecznych. Zrealizowanie pięcioletniego programu badań ujętych w realizowanym obecnie grantie NPRH pozwoli się zorien-

Il. 2. Adoracja Dzieciątka Jezus, iluminowany inicjał *H* wycięty z antyfonarza rps MNP G 25576/2 [MSPL 00300]. Poznań, Muzeum Narodowe, rps MNP Gr 830. Fot. J. Kaliszuk

tować, ile się zachowało rękopisów, gdzie się one znajdują, jak rozkładają się proporcje ilościowe według stuleci i jakie podstawowe treści przekazują. Zostanie stworzona baza danych, zostaną zarejestrowane fragmenty. Rozpocznie się także systematyczne gromadzenie danych na temat rękopisów znajdujących się zagranicą, a które mają polską proveniencję, a także na temat tych rękopisów, które zaginęły lub zostały zniszczone. To wszystko jednak będzie stanowiło zaledwie fundament do dalszych szczegółowych prac katalogowych.

Jacek Soszyński

Institute of History of Science, Polish Academy of Sciences

The First Year of Works on „The Inventory of National Heritage: Medieval Manuscripts”

The project „Inventory of the national heritage: Medieval manuscripts” has been launched in October 2017. This is already third enterprise in the history of Polish humanities aiming at creating a single research tool combining information on the whole scope of Medieval manuscripts (up till 1530) in Poland. The two former ones – the initiative of the Literary Board of the Academy of Arts and Sciences in Kraków in early 20th century and the efforts of specialists in the Institute of Literary Studies Polish Academy of Sciences and clerical librarians and archivists coordinated by the Centre of Church Archives, Museums and Libraries at the Lublin Catholic University in the 1960s – unfortunately resulted in failure. The present project has good chances of successful completion due to a regular financial support from the National Fund for the Development of Humanities and rapid development of the Internet, offering a variety of novel tools facilitating codicological recognition of historic artefacts. However, members of the team working on the Inventory face new challenges. Vast amount and diversity of fragments of handwritten texts constantly discovered in historic bindings rises questions about the most efficient methods of their recognizing and describing. Even though it is over seventy years since the end of World War II, still one experiences the aftermath of destruction and disturbances in collections of manuscripts. The team members are also successful in collecting data on documents of Polish provenance preserved in foreign collections and on the lost manuscripts. There is also a positive observation, that the quantity of preserved material, in spite of historical disasters, is larger than expected.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- LUBLIN, Biblioteka Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, sygn. rps 614, Biblia (Mk 5,28–35; 5,41–6,3).
- POZNAŃ, Muzeum Narodowe:
sygn. rps MNP Gr 830, *Adoratio Domini in littera initialis* „H”,
sygn. rps MNP G 25576/2, *Antiphonarium*.

Źródła drukowane

- ANALECTA CISTERCIENSIA [1907]: *Analecta Cisterciensia*, wyd. i objaśn. Stanisław Zakrzewski, („Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Seria 2”, 24), Kraków 1907.

Opracowania

- CHMIEL 1903: Adam Chmiel, *Wskazówki do inwentaryzacji rękopisów*, Kraków 1903.
- CHMIEL 1921: Adam Chmiel, *Wskazówki do inwentaryzacji bibliotek*, Kraków 1921.

- CZACHOWSKA / KOROTAJ 1973: Jadwiga Czachowska, Władysław Korotaj, *Prace bibliograficzne i dokumentacyjne w Instytucie Badań Literackich PAN 1948–1973*, „Biuletyn Polonistyczny”, 16, 1973, z. 49, s. 153–172.
- HORNOWSKA / ZDZITOWIECKA-JASIEŃSKA 1947: Maria Hornowska, Halina Zdzitowiecka-Jasieńska, *Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1947.
- INTERPRETING AND COLLECTING FRAGMENTS 2000: *Interpreting and Collecting Fragments of Medieval Books*, eds. Linda L. Brownrigg, Margaret M. Smith, Los Altos Hills, CA – London 2000.
- KALISZUK 2016: Jerzy Kaliszuk, *Codices deperditi. Średniowieczne rękopisy łacińskie Biblioteki Narodowej utracone w czasie II wojny światowej*, t. 1: *Dzieje i charakterystyka kolekcji*, Wrocław 2016.
- KATALOG 1905: *Katalog rękopisów biblioteki seminaryjnej w Poznaniu aż do wieku XV włącznie*, „Przegląd Kościelny”, 7, 1905, s. 285–296; 8, 1905, s. 47–56, 119–127.
- KRONIKA INSTYTUTU BADAŃ LITERACKICH PAN 1988: *Kronika Instytutu Badań Literackich PAN. Cz. I: październik 1947–grudzień 1977*, red. Jadwiga Czachowska, opr.: Jadwiga Czachowska, Julia Pitera, Joanna Zawadzka, „Biuletyn Polonistyczny”, 31, 1988, z. 1–2.
- KUMOR 1961: Bolesław Kumor, *Sprawozdanie z kursu dla pracowników inwentaryzacji średniowiecznych rękopisów bibliotecznych, zorganizowanego przez Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych w dniach od 4 do 8 lipca 1960*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2, 1961, z. 1–2, s. 283–288.
- MATWIJÓW 2015: Maciej Matwijów, *Naukowe opracowanie i katalogowanie rękopisów nowożytnych i najnowszych (XVI–XX w.) w polskich bibliotekach w II połowie XX wieku. Metodologia – teoria i praktyka*, „Roczniki Biblioteczne”, 59, 2015, s. 91–124.
- MIECZKOWSKA 2015: Halina Mieczkowska, «Polonicum» – definicja pojęcia, zakres doboru materiału, zastosowanie w bibliografii, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, 9, 2015, s. 21–30.
- NOELL 2005: Brian Noell, *Origins and Evolution of the Polish Cistercian Monastery of Ląd: The Evidence of Beinecke MS 883*, „Revue Mabillon” n.s., 16 (77), 2005, s. 113–131.
- RĘKOPISY W ZBIORACH KOŚCIELNYCH 2014: *Rękopisy w zbiorach kościelnych. Zbiory rękopisów w Polsce*, t. 2, opr. Tomasz Makowski, Patryk Sapała (współp.), Warszawa 2014.
- SOSZYŃSKI 2016: Jacek Soszyński, *Kilka refleksji na temat średniowiecznych rękopisów w zbiorach polskich i stanie ich opracowania*, [w:] *De nuptiis Philologiae et Libri manuscripti, czyli co nowego mówią rękopisy. Zbiór studiów*, red. Paulina Pludra-Żuk, Agnieszka Paulina Lew, Warszawa 2016, s. 15–32.
- STRATY ARCHIWÓW I BIBLIOTEK WARSZAWSKICH 1955: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 3: *Biblioteki*, red. Piotr Bańkowski, Warszawa 1955.
- SZOSTEK 2015: Teresa Szostek, *Profesor Jerzy Woronczak w Instytucie Badań Literackich PAN (1953–1993)*, [w:] *Rozprawy Komisji Językowej*, XLI, red. Jan Miodek, Włodzimierz Wysocki, Wrocław 2015, s. 5–11.
- TRZCIŃSKI 1904: Tadeusz Trzeciński, *Krótkie wiadomości z bibliotek gnieźnieńskich*, „Przegląd Kościelny”, 6, 1904, s. 212–214.
- TRZCIŃSKI 1909a: Tadeusz Trzeciński, *Biblioteka Seminarium Duchownego w Gnieźnie. Katalog rękopisów aż do r. 1725*, Poznań 1909.
- TRZCIŃSKI 1910: Tadeusz Trzeciński, *Katalog rękopisów biblioteki kapitulnej w Gnieźnie aż do początków wieku XVI*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Poznańskiego”, 35, 1910, s. 165–320.

- TRZCIŃSKI / LISIECKI 1904: Tadeusz Trzcński, Arkadiusz Lisiecki, *Katalog rękopisów biblioteki seminaryjnej w Gnieźnie aż do wieku XVI włącznie*, „Przegląd Kościelny”, 6, 1904, s. 214–228, 282–306.
- WIECK 1996: Roger S. Wieck, *Folia Fugitiva: The Pursuit of the Illuminated Manuscript Leaf*, „The Journal of the Walters Art Gallery”, 54, 1996, s. 233–254.
- ZBIORY RĘKOPISÓW W BIBLIOTEKACH I MUZEACH 1988: *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, opr. Danuta Kamolowa, Krystyna Muszyńska (współpr.), Warszawa 1988.
- ZBIORY RĘKOPISÓW W BIBLIOTEKACH I MUZEACH 2003: *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce. Zbiory rękopisów w Polsce*, t. 1, oprac. Danuta Kamolowa, Teresa Sieniatecka (współpr.), Warszawa 2003.

Wykaz skrótów

- ABMK:** Ośrodek Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne (KUL)
- AKKK:** Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej (Wawel)
- APG:** Archiwum Państwowe w Gdańsku
- APPD Kr:** Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie
- APT:** Archiwum Państwowe w Toruniu
- BA:** Biblioteca Angelica (Rzym)
- BDP:** Biblioteka Diecezjalna w Pelplinie
- BE:** Biblioteka Elbląska
- BJ:** Biblioteka Jagiellońska (Kraków)
- BL:** British Library (Londyn)
- BnF:** Bibliothèque nationale de France (Paryż)
- BUMK:** Biblioteka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (Toruń)
- BUP:** Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu
- BUU:** Biblioteka Uniwersytecka (Universitetsbibliotek) w Uppsali
- GStPK:** Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin)
- IBL:** Instytut Badań Literackich (Polskiej Akademii Nauk)
- PAN BG:** Polska Akademia Nauk – Biblioteka Gdańska
- TWBP:** Toruń Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska

Bibliografia

Źródła drukowane

- ACTA GRADUUM ACADEMICORUM GYMNASII [1970]: *Acta graduum academicorum gymnasii patavini ab anno 1406 ad annum 1450*, eds. Caspare Zonta, Giovanni Brotto, t. 1–2, Padova 1970.
- AMMAN 1588: Jost Amman, *Charta lusoria*, 1588.
- ANALECTA CISTERCIENSIA [1907]: *Analecta Cisterciensia*, wyd. i objaśn. Stanisław Zakrzewski, („Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Seria 2”, 24), Kraków 1907.
- BEDA VENERABILIS [2006]: Beda Venerabilis, *Historical Works*, ed. John Edward King (re-print), Harvard 2006.
- BOBER 1991: Andrzej Bober, *Anglia, Szkocja, Irlandia. Teksty źródłowe do historii Kościoła i patrystyki I–IX wiek*, Lublin 1991.
- CHARTULARIUM STUDII BONONIENSIS [1913]: *Chartularium studii bononiensis. Documenti per la storia dell'Università di Bologna dalle origini fino al secolo XV*, t. 2, Bologna 1913.
- CHRONICON [1925]: *Chronicon Albrici monachi Trium Fontium*, ed. Paulus Scheffer-Boichorst, [w:] *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, t. XXIII, ed. Georgius Heinrichus Pertz, Leipzig 1925, s. 631–950.
- COMENIUS 1658: Jan Amos Comenius, *Orbis sensualium pictus*, Nürnberg 1658.
- DAS ALTE KULMISCHE RECHT [1838]: *Das alte Kulmische Recht*, Hg. Christian Karl Leman, Berlin 1838.
- DAS RECHTSBUCH NACH DISTINCTIONEN [1836]: *Das Rechtsbuch nach Distinctionen*, Hg. Friedrich Ortloff, Jena 1836.
- DECIUS 1521: Iodocus Ludovicus Decius, *De Sigismundi Regis temporibus liber*, Cracouiae: Vietor 1521.
- DECRETUM CIVITAS DANCEKE [2005]: *Decretum Civitas Danceke. Gdański kodeks prawa lubeckiego z 1263 r.*, wyd. Tadeusz Domagała, Gdańsk 2005.
- DER SACHSENSPIEGEL [1984]: *Der Sachsenspiegel*, Hg. Clausdieter Schott, Zürich 1984.
- DER SCHWABENSPIEGEL [2002]: *Der Schwabenspiegel*, Hg. Harald Rainer Derschka, München 2002.
- DIE LAUFFENDE URTEL [1577]: *Die Lauffende Urtel so man teglich bei Gerichte braucht*, Königsberg 1577.
- DIE MAGDEBURGER FRAGEN [1865]: *Die Magdeburger Fragen*, Hg. Jacob Friedrich Behrend, Berlin 1865.
- DOBBIE 1942: Elliott Van Kirk Dobbie, *The Anglo-Saxon Minor Poems*, V. 6, New York 1942.

- E CODICIBUS PLOCENSIS [1888]: *E codicibus Plocenis*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 5, Lwów 1888, s. 989–990 (<http://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=17389>, dostęp: 27.02.2017).
- ETMÜLLER 1850: Ludwig Etmüller, *Engla and Seaxna. Scopas and Boceras. Anglosaxonum Poëtae atque scriptores prosaici*, Leipzig 1850.
- GENEALOGIA CHRISTI [2000]: [Petrus Pictaviensis], *Genealogia Christi / Genealogia de Cristo*, t. 1–2, Barcelona 1999–2000 (edycja faksymilowa Ms 4254 z Biblioteca Casanatense, Rzym, komentarz Miguel C. Vivancos, Carlos Miranda, Ana Dominguez Rodriguez).
- GREIN 1858: Christian Wilhelm Michael Grein, *Bibliothek der Angelsächsischen Poesie in kritisch bearbeiteten Texten*, Göttingen 1858.
- HADDAN / STRUBBS 1869–1878: Arthur West Haddan, William Stubbs, *Councils and Ecclesiastical Documents Relating to Great Britain and Ireland*, Oxford 1869–1878.
- HISTORIA ET MONUMENTA [1715]: *Historia et monumenta Johannis Hus et Hieronymi Pragensis confessorum Christi*, t. 1, b.m. 1715.
- HUGON ZE ŚWIĘTEGO WIKTORA, DIDASCALICON [2017]: Hugon ze Świętego Wiktora, *Didascalicon, czyli co i jak czytać*, przekł. Paulina Pludra-Żuk, wstęp Jacek Soszyński, Warszawa 2017.
- KAEPPELI 1980: Tommaso Kaeppli, *Scriptores Ordinis Praedictorum Medii Aevi*, t. 3, Romae 1980.
- KEEFER 2010: *Old English Liturgical Verse. A Student Edition*, ed. Sarah Larrat Keefer, Peterborough 2010.
- KĘTRZYŃSKI 1884: Wojciech Kętrzyński, *Liber mortuorum monasterii Pelplinensis ordinis Cisterciensis*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski*, t. 4, Lwów 1884, s. 56–124.
- KLIPSTEIN 1849: *Analecta Anglo-Saxonica. Selections in Prose and Verse from Old English Literature*, ed. Louis F. Klipstein, t. 1–2, New York 1849.
- KODEKS TCZEWSKI Z LUBEKI [2009]: *Kodeks Tczewski z Lubeki*, oprac. zbiorowe, red. Jarosław Mykowski, Tczew 2009.
- LONGPRÉ 1928: Ephrem Longpré, *Quaestiones disputatae du B. Gauthier de Bruges (texte inédit)*, „Les Philosophes Belges. Textes et études”, 10, 1928.
- LUBOMLCZYK 1594: Seweryn Lubomlczyk (Roxolanus), *De vita, miraculis et actis canonisationis sancti Hyacinthii Confessoris Ordinis Fratrum Praedicatorum*, Romae 1594.
- MARCIN POLAK, KRONIKA [2008]: Marcin Polak, *Kronika papieży i cesarzy*, przekład polski i komentarz Agnieszka Fabiańska, Jacek Soszyński, wstęp Jacek Soszyński, Kęty 2008.
- MATTHIAE 1761: Georg Matthiae, *Conspectus historiae medicorum chronologicus...*, Gottingae 1761.
- METRYKA UNIwersYTETU KRAKOWSKIEGO [2004]: *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508*, wyd. Antoni Gąsiorowski i in., t. 2, Kraków 2004.
- MODLITEWNIK KRÓLOWEJ BONY [2016]: *Modlitewnik królowej Bony, 1528 r. – facsimile*, wstęp Rafał Wójcik, „Libri Precationum Illuminati Poloniae Veteris. Facsimila”, eds. Catharina Krzak-Weiss, Raphaël Wójcik, Wieslaus Wydra, Poznań 2016.
- MODLITEWNIK OLBRACHTA GASZTOŁDA [2015]: *Modlitewnik Olbrachta Gasztołda kanclerza wielkiego litewskiego 1528 r. – facsimile*, wstęp Rafał Wójcik, „Libri Precationum Illuminati Poloniae Veteris. Facsimila”, red. Catharina Krzak-Weiss, Raphaël Wójcik, Wieslaus Wydra, Poznań 2015.
- MODLITEWNIK ZYGMUNTA I [1524]: *Modlitewnik Zygmunta I Starego – facsimile*, wstęp Rafał Wójcik, Poznań 2016.
- NIEZNANY SPIS PRAWA CHEŁMIŃSKIEGO [1993]: *Nieznany spis prawa chełmińskiego z przełomu XIV–XV wieku*, wyd. i przekł. Zygfryd Rymaszewski, Łódź 1993.
- PETRUS COMESTOR, HISTORIA SCHOLASTICA [1855]: Petrus Comestor, *Historia scholastica*, [w:] Jacques Paul Migne, *Patrologiae cursus completus [...] Series latina*, t. 198, Paris 1855, kol. 1053–1644.

- PETRUS COMESTOR, SCOLASTICA [2005]: *Petri Comestoris „Scolastica historia”. Liber Genesis*, ed. Agnete Sylvan, („Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis” 191), Turnhout 2005.
- PIOTR Z DUSBURGA, KRONIKA [2004]: *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, przekł. Sławomir Wyszomirski, wstęp i komentarz Jarosław Wenta, Toruń 2004.
- PIOTR Z DUSBURGA, KRONIKA [2007]: *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, wyd. Jarosław Wenta, Sławomir Wyszomirski, („Pomniki Dziejowe Polski, seria II” 13), Kraków 2007.
- PRAWA CHEŁMIŃSKIEGO POPRAWIONEGO [1623]: *Prawa chełmińskiego poprawionego... ksiąg pięcioro...*, Poznań 1623.
- PRAWO STAROCHEŁMIŃSKIE 1584 (1394) [1985]: *Prawo Starochełmińskie 1584 (1394)*, red. Witold Maisel, Zbigniew Zdrójkowski, przekł. Andrzej Bzdęga, Alicja Gaca, Toruń 1985.
- PREDIGER 1745: Christoph Ernst Prediger, *Der Buchbinder und Futteralmacher*, Anspach–Frankfurt–Leipzig 1745.
- RIGHT / HALLIWELL 1845: Thomas Right, James O. Halliwell, *Reliquiae antiquae: Scraps from Ancient Manuscripts. Illustrating Chiefly Early English Literature and the English Language*, London 1845.
- SACHS / AMMAN 1568: Hans Sachs, Jost Amman, *Eygentliche Beschreibung aller Stände...*, Franckfurt am Mayn 1568.
- STAROWIEYSKI 2007: *Muza łacińska. Antologia poezji wczesnochrześcijańskiej i średniowiecznej*, red. Marek Starowieyski, („Biblioteka Narodowa. Seria II”), Wrocław–Warszawa–Kraków 2007.
- STEFFENHAGEN 1875: Emil Steffenhagen, *Deutsche Rechtsquellen in Preußen vom XIII bis zum XVI Jahrhundert*, Leipzig 1875.
- TABULAE [1869]: *Tabulae Ordinis Theutonici*, ed. Ernst Strehlike, Berolini 1869.
- THE HEIDELBERG SACHSENSPIEGEL [2014]: *The Heidelberg Sachsenspiegel. A Facsimile of the Complete Manuscript*, Lexington 2014.
- URKUNDEN ZUR GESCHICHTE 1845: *Urkunden zur Geschichte des Bisthums Breslau im Mittelalter*, Hg. Gustav Adolph Stenzel, Breslau 1845.
- URE 1957: James M. Ure, *The Benedictine Office. An Old English Text*, Edinburgh 1957.
- USF 1913: *Urkundenbuch der alten sächsischen Franziskanerprovinzen*, Bd. 2: *Die Kustodie Preußen*, Hrsg. Leonhard Lemmens, Düsseldorf 1913.
- WANLEY 1705: *Librorum vett. Septentrionalium, qui in Angliæ Bibliotecis extant, nec non multorum vett. Codd. Septentrionalium alibi extantium catalogus historico-criticus, cum totius thesauri linguarum septentrionalium sex indicibus*, ed. Humperd Wanley, V. 2, *Antiquae literaturae septentrionalis libri duo*, ed. George Hickes, Oxford 1705.
- WHITELOCK 1955: Dorothy Whitelock, *English Historical Documents, 500–1042*, London 1955.
- ZEIDLER 1708: Johann Gottfried Zeidler, *Buchbinder-Philosophie*, Hall im Magdeburgschen 1708.

Opracowania

- ADAMSKA 2016: Anna Adamska, „Czy Pan wie, kto ja jestem?” Kilka uwag o mechanizmach percepcji wzrokowej i skuteczności kodów westymentarnych w późnośredniowiecznej Europie, [w:] *HABITUS FACIT HOMINEM* 2016, s. 19–34.
- ALBAROSA 1999: Nino Albarosa, *Notacja bezliniowa w polskich źródłach chorałowych XI–XIII w.*, [w:] *Notae musicae artis. Notacja muzyczna w źródłach polskich XI–XVI wieku*, red. Elżbieta Witkowska-Zaremba, Kraków 1999, s. 154–155.

- ALEXANDER 1977: Jonathan J. G. Alexander, *Italian Renaissance Illuminations*, New York 1977.
- ALEXANDER 1992: Jonathan J. G. Alexander, *Medieval Illuminators and their Methods of Work*, New Haven–London 1992.
- ALEXANDER 1994: Jonathan J. G. Alexander, *The Painted Page. Italian Renaissance Book Illumination 1450–1550*, München 1994.
- ALEXANDER 2016a: Jonathan J. G. Alexander, *The Painted Book in Renaissance Italy 1450–1600*, New Haven–London 2016.
- ALEXANDER 2016b: Jonathan J. G. Alexander, *Scribes and Illuminators in Italian Renaissance Illuminated Manuscripts: Cooperation and Overlaps*, [w:] PALAEOGRAPHY 2016, s. 281–296.
- AMEISENOWA 1967: Zofia Ameisenowa, *Cztery polskie rękopisy iluminowane z lat 1524–1528 w zbiorach obcych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” CXLI, Prace z Historii Sztuki, z. 4, Kraków 1967.
- AMEISENOWA 1967: Zofia Ameisenowa, *Cztery polskie rękopisy iluminowane z lat 1524–1528 w zbiorach obcych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” CXLI, Prace z Historii Sztuki, z. 4, Kraków 1967.
- ANDERSON 2017: Natalie Margaret Anderson, *The Tournament and its Role in the Court Culture of Emperor Maximilian I (1459–1519)*, praca doktorska napisana pod kierunkiem Dr Alana V. Murray i Dr Karen Watts, Insitute of Medieval Studies, University of Leeds, Leeds 2017; <http://etheses.whiterose.ac.uk/18205/> (dostęp: 1.12.2017).
- ANDERSSON-SCHMITT / HEDLUND 1989: Margarete Andersson-Schmitt, Monica Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C – Sammlung: Bd. 2. C 51–20* („Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis” 26, 2), Stockholm 1989.
- APEL 1973: Willi Apel, *Gregorian Chant*, Bloomington 1973.
- ARNOLD 1989: Udo Arnold, *Reformansätze im Deutschen Orden während des Spätmittelalters*, [w:] *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*, Hg. Kaspar Elm, („Berliner Historische Studien” 14), Berlin 1989, s. 139–152.
- ATLAS BIBLIJNY 2018: *Atlas biblijny*, red. Adam Linsenbarth, Warszawa–Pęplin 2018.
- BABIOCH 1988: Iwona Babioch, *Liber generationis w polskich źródłach średniowiecznych*, „Muzyka”, 32, 1988, nr 1, s. 5–7.
- BANIK 2011: Gerhard Banik, *Effect of Sizing on Paper-Water Interactions*, [w:] *Paper and Water: a Guide for Conservators*, eds. Gerhard Banik, Irene Brückle, Elsevier 2011, s. 145–171.
- BAROFFIO 1996: Bonifacio Baroffio, *Musicus et cantor*, Seregno 1996.
- BERSOHN 1900: Mathias Bersohn, *O iluminowanych rękopisach polskich*, Warszawa 1900.
- BETLEJ 2012: Andrzej Betlej, *Kościół p.w. św. Michała Archaniola (Nawiedzenia Najśw. Panny Marii) i klasztor oo. Karmelitów Trzewickowych (pierwotnie oo. Karmelitów Bosych)*, [w:] *Kościół i klasztory Lwowa z okresu przedrozbiorowego*, t. 2, oprac. Andrzej Betlej, Marcin Biernat, Michał Kurzej, Jan K. Ostrowski, („Materiały do Dziejów Sztuki Sakralnej na Ziemiach Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej” 20), Kraków 2012, s. 133–177, tabl. 493–697.
- BIAŁOSTOCKI 1955: Jan Białostocki, *Zagadka „Bitwy pod Orszą”*, „Biuletyn Historii Sztuki” 17, 1955, s. 80–98.
- BIAŁOSTOCKI 1969: Jan Białostocki, *Czy Dürer naśladował „Bitwę pod Orszą”*, „Biuletyn Historii Sztuki” 31, 1969, s. 276–281.
- BIAŁY 2015: Agnieszka Biały, *Szesnastowieczne oprawy z krakowskiej szkoły intrologatorskiej na przykładzie kolekcji z Biblioteki Jasnogórskiej – wybrane problemy*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr hab. Leonarda Ogiermana, prof. US, w Uniwersytecie Śląskim, [mps] Katowice 2015 (on-line <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/203098>, dostęp: 19.02.2018).

- BISKUP 1974: Marian Biskup, *W sprawie planów reformy zakonu krzyżackiego w Prusach w połowie XV wieku*, [w:] *Społeczeństwo – gospodarka – kultura: studia ofiarowane Marianowi Małowistowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. Stanisław Herbst i in., Warszawa 1974, s. 31–43.
- BISKUP 2007: Radosław Biskup, *Das Domkapitel von Samland (1285–1525)*, Toruń 2007.
- BISKUP / LABUDA 1986: Marian Biskup, Gerard Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1986.
- BISCHOFF 1990 [1979]: Bernhard Bischoff, *Latin Palaeography: Antiquity and the Middle Ages*, tłum. Dáibhí Ó Cróinín, David Ganz, Cambridge 1990 (wyd. oryginalne: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin 1979).
- BOCHEŃSKI 1935: Zbigniew Bocheński, *Uzbrojenie w krakowskich dziełach Wita Stwosza*, „Rocznik Krakowski” 26, 1935, s. 137–157.
- BOCHNAK 1966: Adam Bochnak, *Mitra biskupa Tomasza Strzemińskiego i Stanisław Samostrzelnik*, [w:] *Sztuka i historia. Księga pamiątkowa ku czci profesora Michała Walickiego*, red. Jan Białostocki, Warszawa 1966, s. 92–96.
- BOGDALSKI 1933: Czesław Bogdalski, *Bernardyni w Polsce 1453–1630*, t. 1, Kraków 1933.
- BORAWSKA 1999: Teresa Borawska, *Die Bibliothek des Franziskanerklosters in Braunsberg*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, 49, 1999, s. 15–33.
- BORKOWSKA 1999: Urszula Borkowska, *Królewskie modlitewniki. Studium z kultury religijnej epoki Jagiellonów (XV i początek XVI wieku)*, („Towarzystwo Naukowe KUL. Źródła i monografie” 177), Lublin 1999.
- BORKOWSKA 2001: Urszula Borkowska, *Królewscy spowiednicy*, [w:] *Ludzie. Kościół. Wierzenia. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy Środkowej (średniowiecze – wczesna epoka nowożytna)*, Warszawa 2001, s. 173–194.
- BORKOWSKA 2006: Urszula Borkowska, *Pietas regia. Formy królewskiej pobożności w późnośredniowiecznej Polsce*, [w:] *Król w Polsce XIV i XV wieku*, red. Andrzej Marzec, Maciej Wilamowski, Kraków 2006, s. 39–56.
- BORKOWSKA 2012: Urszula Borkowska, *Dynastia Jagiellonów w Polsce*, Warszawa 2012.
- BORKOWSKA 2015: Urszula Borkowska, *Życie na dworze Jagiellonów*, [w:] *Europa Jagiellonica (1386–1572). Sztuka, kultura i polityka w Europie Środkowej*, red. Przemysław Mrozowski, Paweł Tyszkowski, Piotr Węcowski, („Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum. Studia i materiały” 5), Warszawa 2015, s. 9–20.
- BÖSCH 2009: Paul Bösch, *Zwischen Orthodoxie und Häresie. Eine Deutung der Stigmata von Franz von Assisi*, „Zeitschrift für Religionswissenschaft”, 17, 2009, s. 121–147.
- BRACHA 2004: Krzysztof Bracha, *Teolog – intelektualista i duszpasterz w społeczeństwie średniowiecznym*, [w:] *Kolory i struktury średniowiecza*, red. Wojciech Fałkowski, Warszawa 2004, s. 136–154.
- BRACHA 2007: Krzysztof Bracha, *Nauczanie kaznodziejskie w Polsce późnego średniowiecza. „Sermones dominicales et festuales” z tzw. kolekcji Piotra z Miłostawia*, Kraków 2007.
- BRACHA 2018: Krzysztof Bracha, *Jan Hus jako kaznodzieja i promotor kaznodziejstwa*, [w:] *Jan Hus. Życie, myśl, dziedzictwo*, red. Paweł Kras, Martin Nodl, Warszawa 2018, s. 167–192.
- BREDEHOFT 2004: Thomas A. Bredehoft, *Boundaries between Verse and Prose in Old English Literature*, [w:] *Old English Literature in its Manuscript Context*, ed. Joyce Tally Lionaron, Chicago 2004, s. 139–172.
- BREIDING 2012: Dirk Breiding, *Renne, Stechen und Turnier zur Zeit Maximilians I.*, [w:] *„Vor halbttausend Jahren...“. Festschrift zur Erinnerung an den Besuch des Kaisers Maximilian I. in St. Wendel*, Hg. Cornelië Lagerwaard, St. Wendel 2012, s. 51–82.

- BRIDGEMAN 1998: Jane Bridgeman, *Date, Dress and Dosso: Some Problems of Chronology*, [w:] *Dosso's Fate: Painting and Court Culture in Renaissance Europe*, eds. Luisa Ciammitti, Steven F. Ostrow, Salvatore Settis, Los Angeles 1998, s. 179–200.
- BRISCOE / JAYE 1992: Marianne G. Briscoe, Barbara H. Jaye, *Artes praedicandi. Artes orandi. Typologie des sources du Moyen Âge occidental*, fasc. 61, Turnhout 1992.
- BRODA 2014: Michał Broda, *Biblioteka klasztoru cystersów w Henrykowie do końca XV wieku*, Kraków 2014.
- BRUNIUS 2013: Jan Brunius, *From Manuscripts to Wrappers: Medieval Book Fragments in the Swedish National Archives*, Stockholm 2013.
- BRUSA 2011: Gionata Brusa, «*Litterae passionis extra passionem*». *La testimonianza del codice Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Lat. Fol. 920*, „Rivista internazionale di musica sacra”, 32, 2011, nr 1–2, s. 251–254.
- BÜHLER 1960: Curt F. Bühler, *The Fifteenth Century Book*, Philadelphia 1960.
- CAMBRIDGE COMPANION 1998: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, red. Jill Kraye, Cambridge 1998.
- CARRUTHERS / WEISS 2002: Mary Carruthers, Jessica Weiss, *Wstęp [do:] Hugh of St. Victor, A Little Book about Constructing Noah's Ark*, przekład Jessica Weiss, [w:] *THE MEDIEVAL CRAFT OF MEMORY* 2002, s. 41–45.
- CASAMASSIMA 1964a: Emanuele Casamassima, *Lettere antiche. Note per la storia della riforma grafica umanistica*, „Gutenberg Jahrbuch”, 39, 1964, s. 13–24.
- CASAMASSIMA 1964b: Emanuele Casamassima, *Per una storia delle dottrine paleografiche dall'Umanesimo a Jean Mabillon*, I, „Studi medievali”, Ser. 3, 5, 1964, s. 525–578.
- CATALOGO DEI MANOSCRITTI 1982: *Catalogo dei manoscritti in scrittura latina datati per indicazione di anno, di luogo o di copista*, t. 2, *Biblioteca Angelica di Roma*, ed. Francesca di Cesare, Torino 1982.
- CECCANTI 1993–1996: Melania Ceccanti, *Proposte per la storia dei primi codici umanistici a bianchi girari*, „Miniatura”, 5/6, 1993–1996, s. 11–16.
- CERCHOWIE / KOPERA 1904: Maksymilian i Stanisław Cercha, Feliks Kopera, *Pomniki Krakowa*, t. 1–3, Kraków 1904.
- CHACHULSKA 2017: Irina Chachulska, *Opis katalogowy gradułów średniowiecznych (do 1600 r.) z Biblioteki Narodowej w Warszawie*, Warszawa 2017 (dokument cyfrowy), dostęp: Katalog Źródeł Muzycznych, Instytut Sztuki PAN.
- CHLEBUS 2017: Ewa Chlebus, *Elementy przybyszowe w oprawach późnogotyckich – formy, funkcje, terminologia*, „Roczniki Biblioteczne”, 61, 2017, s. 67–84.
- CHMIEL 1903: Adam Chmiel, *Wskazówki do inwentaryzacji rękopisów*, Kraków 1903.
- CHMIEL 1921: Adam Chmiel, *Wskazówki do inwentaryzacji bibliotek*, Kraków 1921.
- CLARK 2015: Mark J. Clark, *The Making of the Historia Scholastica 1150–1200*, Toronto 2015.
- CLEMENS / GRAHAM 2007: Raymond Clemens, Timothy Graham, *Introduction to Manuscript Studies*, Ithaca 2007.
- COLOPHONS DE MANUSCRITS OCCIDENTAUX 1965: *Colophons de manuscrits occidentaux des origines au XVI siècle*, ed. Bénédictins du Bouveret, t. 1: *Colophons signés A–D*, Fribourg 1965.
- CRIVELLO 2003: Fabrizio Crivello, ‘*Vetustioris litere maiestas*’: *un manoscritto di Sant'Agostino del Petrarca, gli umanisti e qualche osservazione sulle iniziali a 'bianchi girari*’, „Italia medioevale e umanistica”, 44, 2003, s. 227–234.
- CRUSADE AND CONVERSION 2001: *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500*, ed. Alan V. Murray, London–New York 2001.

- COVI 1954: Dario A. Covi, *Lettering in the Inscriptions of 15th Century Florentine Paintings*, „Renaissance News”, 7, 2, 1954, s. 46–50.
- COVI 1963: Dario A. Covi, *Lettering in Fifteenth Century Florentine Painting*, „The Art Bulletin”, 45, 1, 1963, s. 1–17.
- CURRIE 2016: Elizabeth Currie, *Fashion and Masculinity in Renaissance Florence*, London–New York 2016.
- CZACHOWSKA / KOROTAJ 1973: Jadwiga Czachowska, Władysław Korotaj, *Prace bibliograficzne i dokumentacyjne w Instytucie Badań Literackich PAN 1948-1973*, „Biuletyn Polonistyczny”, 16, 1973, z. 49, s. 143–172.
- CZYŻAK 2015: Marta Czyżak, *Medieval Manuscripts as ego-Documents on Examples of the Prayer Book of Wikbold Dobilstein, Bishop of Culm, and the Biblical-Moralistic Collection of Johann Albrecht, Dean of Sambia Chapter in the 4th Quarter of the 14th Century*, [w:] *Neuere Editionen der sogenannten „Ego-Dokumente” und andere Projekte in den Editionswissenschaften. Editionswissenschaftliches Kolloquium 2013*, Hg. Helmut Flachenecker, Janusz Tandecki, unter Mitarb. Krzysztof Kopiński, Toruń 2015, s. 13–25.
- CZYŻAK 2018: Marta Czyżak, „Duodecim articuli fidei. Duodecim apostoli” – rękopis z „*Historia scholastica*” i „*Speculum Theologiae*” Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu a działalność fundacyjna księcia Lutera Brunszwiku, [w:] *Collegarum et Discipulorum Gratitude. Studia ofiarowane prof. Andrzejowi Radziwińskiemu z okazji 60. urodzin*, red. Radosław Biskup, Krzysztof Kwiatkowski, Toruń 2018, s. 73–94.
- CZYŻAK / JAKUBEK-RACZKOWSKA 2019 (W DRUKU): Marta Czyżak, Monika Jakubek-Raczkowska, *Die „Devotio moderna” im Ordensland Preußen am Beispiel ausgewählter deutschsprachiger Handschriften der Universitätsbibliothek in Thorn*, [w:] *Gebrauch und Funktion handschriftlicher Überlieferung aus dem Preußenland („Vestigia Prussica” 1)*, Hg. Marie-Luise Heckmann, Berlin (2019).
- DANIELSKI 1977: Wojciech Daniel, *Agendy i kancjonały Katedry krakowskiej na Wawelu*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 14, 1977, nr 4, s. 35–53.
- DAVIS 1998: Martin Davis, *Humanism in Script and Print in the Fifteenth Century*, [w:] *CAMBRIDGE COMPANION* 1998, s. 47–62.
- DE FILPO I IN. 2015: Giovanni De Filpo, Anna Maria Palermo, Rosamaria Munno, Lucia Molinaro, *Gellan Gum / Titanium Dioxide Nanoparticle Hybrid Hydrogels for the Cleaning and Disinfection of Parchment*, „International Biodeterioration & Biodegradation”, 103, 2015, s. 51–58.
- DE HAMEL 2016: Christopher de Hamel, *Meetings with Remarkable Manuscripts*, Penguin. Random House UK 2016.
- DE LA MARE 1977: Albinia Catherine de la Mare, *Humanistic Script: the First Ten Years*, [w:] *Das Verhältnis der Humanisten zum Buch*, Hg. Fritz Krafft, Dieter Wuttke, Boppard 1977, s. 89–108.
- DE LA MARE 1984: Albinia Catherine de la Mare, *The Florentine Scribes of Cardinal Giovanni of Aragon*, [w:] *IL LIBRO E IL TESTO* 1984, s. 243–293.
- DE LA MARE / NUVOLONI 2009: Albinia Catherine de la Mare, Laura Nuvoloni, *Bartolomeo Sanvito. The Life & Work of a Renaissance Scribe*, eds. Anthony Hobson, Christopher de Hamel, („The Handwriting of the Italian Humanists” 2), Paris 2009.
- DE LA MARE / THOMSON 1973: Albinia de la Mare, Douglas F. S. Thomson, *Poggio's Earliest Manuscript*, „Italia medioevale e umanistica”, 16, 1973, s. 179–195.
- DE ROBERTIS 2006: Teresa de Robertis, *I percorsi dell'imitazione. Esperimenti di 'littera antiqua' in codici fiorentini del primo Quattrocento*, [w:] *I luoghi dello scrivere da Francesco Petrarca*

- agli albori dell'età moderna. *Atti del convegno internazionale, Arezzo, 8–11 ottobre 2003*, eds. Caterina Tristano, Marta Calleri, Leonardo Magionami, Spoleto 2006, s. 109–134.
- DE ROBERTIS 2016: Teresa de Robertis, *I primi anni della scrittura umanistica. Materiali per un aggiornamento*, [w:] PALAEOGRAPHY 2016, s. 55–74, fig. 1–11, s. 75–85, tav. 1–2, s. 425–426.
- DE WINKEL 2006: Marieke de Winkel, *Fashion and Fancy. Dress and Meaning in Rembrandt's Paintings*, Amsterdam 2006.
- DEROLEZ 2003: Albert Derolez, *The Palaeography of Gothic Manuscript Books: from the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Cambridge 2003.
- DEROLEZ 2018: Albert Derolez, *Archeology of the Manuscript Book of the Italian Renaissance*, Roma 2018.
- DIE DEUTSCHE LITERATUR 1978–2008: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, Hg. Kurt Ruh (t. 1–8), Burghart Wachinger (t. 9–14) [i in.], red. Kurt Illing, Christine Stöllinger-Löser, Berlin–New York 1978–2008.
- DIE HANDSCHRIFTEN Breslau 1938–1939: *Die Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Breslau (I F 1–I F 154)*, Bd. 1, bearb. Willi Göber, Joseph Klapper et alii („Verzeichnis der Handschriften im Deutschen Reich” 1, t. 1), Leipzig 1938–1939.
- DIE SCHWENKE-SAMMLUNG 1979: *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einband-durchreibungen*, Bd. 1, Hg. Ilse Schunke, Berlin 1979.
- DIE SCHWENKE-SAMMLUNG 1996: *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einband-durchreibungen*, Bd. 2, Hg. Konrad von Rabenau, Berlin 1996.
- DOMAGAŁA 2004: Tadeusz Domagała, *Zaginiony elbląski kodeks prawa lubeckiego z 1240 roku. Próba identyfikacji i rekonstrukcji tekstu*, [w:] *Archaeologia et historica urbana. Pamięci Tadeusza Nawrońskiego*, red. Roman Czaja, Elbląg 2004, s. 89–93.
- DREWNIAK 2009: Janusz Drewniak, *Muzyczna forma dramatyzacji motywu cierpienia Chrystusa*, „Liturgia Sacra”, 15, 2009, nr 1, s. 115–121.
- DREWNIAK 2016: Janusz Drewniak, *Motyw cierpienia Chrystusa w Pasji Johanna Sebastiana Bacha*, „Studia Wrocławskie”, 18, 2016, s. 317–338.
- DUCH 2016: Anna M. Duch, *The Royal Funerary and Burial Ceremonies of Medieval English Kings, 1216–1509*, praca doktorska napisana pod kierunkiem Prof. Marca Ormroda, University of York, Department of History, York 2016; <http://etheses.whiterose.ac.uk/13700/1/AM%20Duch%20-%20Deposit%20Final%20Thesis.pdf> (dostęp: 14.11.2017).
- EARLY BOOKBINDING MANUALS 1984: *Early Bookbinding Manuals. An Annotated List of Technical Accounts of Bookbinding to 1840*, Oxford 1984.
- EHRICH 2010: Susanne Ehrich, „Die Apokalypse” *Heinrichs von Hesler in Text und Bild. Traditionen und Themen volkssprachlicher Bibeldichtung und ihre Rezeption im Deutschen Orden*, Berlin 2010.
- ELDER 1947: John P. Elder, *Clues for Dating Florentine Humanistic Manuscripts*, „Studies in Philology”, 44, 1947, nr 2, s. 127–139.
- EVANS 1980: Michel Evans *The Geometry of the Mind*, „Architectural Association Quarterly”, 42, 1980, s. 32–55.
- FABIAŃSKA 2015: Agnieszka Fabiańska, *Średniowieczne rękopisy „Historia scholastica” Piotra Comestora w Polsce*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, 9, 2015, s. 121–147.
- FABIAŃSKA 2016: Agnieszka Fabiańska, „Historia scholastica” Piotra Comestora i jej skrócona wersja pt. „Historia Veteris et Novi Testamenti”, [w:] *De nuptiis philologiae et libri manuscripti czyli co nowego mówią rękopisy. Zbiór studiów*, red. Agnieszka Lew, Paulina Pludra-Żuk, Warszawa 2016, s. 103–110.

- FABIAŃSKI 2015: Marcin Fabiański, *Dlaczego Jagiellonowie ufundowali nowy pałac na Wawelu*, [w:] *Patronat artystyczny Jagiellonów*, red. Marek Walczak, Piotr Węcowski, („Studia Jagiellonica” 1), Kraków 2015, s. 197–234.
- FAIRBANK 1960: Alfred J. Fairbank, *Humanistic Script of the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Oxford 1960.
- FEBVRE / MARTIN 2014: Lucien Febvre, Henri-Jean Martin, *Narodziny książki*, Warszawa 2014.
- FEDOROWICZ 2007: Szymon Fedorowicz, *Kolektarz Wawelski sprzed 1526 roku: świadek liturgii Kościoła krakowskiego w XV, XVI i XVII wieku*, („Monumenta Sacra Polonorum” 3), Kraków 2007.
- FEICHT 1965: Hieronim Feicht, *Muzyka liturgiczna w polskim średniowieczu*, [w:] *Musica Medii Aevi*, red. Jerzy Morawski, t. 1, Kraków 1965, s. 9–52.
- FISCHER 1973: Kurt von Fischer, *Die Passion von ihren Anfängen bis ins 16. Jahrhundert*, [w:] *Gattungen der Musik in Einzeldarstellungen: Gedenkschrift Leo Schrade*, red. Wulf Arlt, Bern 1973.
- FISCHER 2001: Kurt von Fischer, *Passion. Monophonic Passion*, [w:] *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, red. Stanley Sadie, t. 19, Oxford 2001, s. 67–79.
- FISHER 2001: Mary Fisher, *Biblical Heroes and the Uses of Literature: the Teutonic Order in the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, [w:] *CRUSADE AND CONVERSION* 2001, s. 261–276.
- FOOT 2006: Mirjam Foot, *Bookbinders at Work: their Roles and Methods*, London–New Castle 2006.
- FRANCZAK 2016: Radosław Franczak, *Oprawa Homiliarum z pełnopostaciowym wyciskiem radełka jagiellońskiego w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie*, „Biblioteka”, 20 (29), 2016, s. 55–69.
- FRANZEN 1991: Christine Franzen, *The Tremulous Hand of Worcester. A Study of Old English in the Thirteenth Century*, Oxford 1991.
- FRICK 2002: Carole Collier Frick, *Dressing Renaissance Florence: Families, Fortunes and Fine Clothing*, Baltimore–London 2002.
- FRYDRYCHOWICZ 1905: Romuald Frydrychowicz, *Geschichte der Cisterzienserabtei Pelplin und ihre Bau- und Kunstdenkmäler*, Düsseldorf 1905.
- GADOMSKI 1981: Jerzy Gadomski, *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski 1420–1470*, Warszawa 1981.
- GADOMSKI 1988: Jerzy Gadomski, *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski 1460–1500*, Warszawa 1988.
- GADOMSKI 1995: Jerzy Gadomski, *Gotyckie malarstwo tablicowe Małopolski 1500–1540*, Warszawa–Kraków 1995.
- GANCARCZYK 1999: Paweł Gancarczyk, *Cantus planus multiplex. Polifonia chorałowa w Polsce XIII–XVI wieku*, [w:] *Notae musicae artis*, red. Elżbieta Witkowska-Zaremba, Kraków 1999, s. 349–401.
- GANCARCZYK 2000: Paweł Gancarczyk, *Nieznane źródła polifonii wielogłosowej*, „Muzyka”, 45, 2000, nr 2, s. 89–106.
- GARGAN 1971: Luciano Gargan, *Lo studio teologico e la biblioteca dei domenicani a Padova nel tre e quattrocento*, Padova 1971.
- GARZELLI 1977: Annarosa Garzelli, *La Bibbia di Federico da Montefeltro*, Roma 1977.
- GASPARRI 1994: Françoise Gasparri, *Introduction à l'histoire de l'écriture*, Turnhout 1994.
- GEISS 2003: Jürgen Geiß, *Einbände für den Barther Reformator Johannes Block (1470/80–1544/45)*, Tl. 2: *Werkstätten aus Danzig*, „Einband Forschung”, 13, (Oktober) 2003, s. 13–25.

- GIEYSZTOR 2009 [1973]: Aleksander Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, wyd. II, Warszawa 2009 (wyd. I: Warszawa 1973).
- GIESEY 1960: Ralph E. Giesey, *The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France*, Genève 1960.
- GINTER / PRZYBYŁOK 2016: Artur Ginter, Arkadiusz Przybyłok, *Wybrane militaria z badań archeologicznych zamku w Muszynie w 2013 roku*, „Acta Militaria Mediaevalia”, 12, 2016, a. 227–242.
- GLINIANOWICZ 2005: Marcin Glinianowicz, *Stan badań nad uzbrojeniem późnośredniowiecznym w Małopolsce*, „Acta Militaria Mediaevalia”, 1, 2005, s. 143–164.
- GŁUCH 2002: Grzegorz Głuch, *Dominikańscy spowiednicy i kaznodzieje Jagiellonów*, [w:] *Dominikanie w środkowej Europie w XIII–XV wieku. Aktywność duszpasterska i kultura intelektualna*, red. Jerzy Kłoczowski, Jan Andrzej Spież, („Studia nad historią dominikanów w Polsce” 3), Poznań 2002, s. 239–258.
- GOBRY 2005: Ivan Gobry, *Święty Franciszek*, Warszawa 2005.
- GOLDSCHMIDT 1950: Ernst Philip Goldschmidt, *The Printed Book of the Renaissance*, Cambridge 1950.
- GONZALEZ I IN. 2012: Lee Gonzalez, Jennifer Hiller, Nick J. Terrill, Joanna Parkinson, Kate Thomas, Tim J. Wess, *Effects of Isopropanol on Collagen Fibrils in the New Parchment*, „Chemistry Central Journal”, 6, 2012, nr 24 (on-line <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3359168/>, dostęp: 18.06.2018).
- GORDENKER 2001: Emilie E. S. Gordenker, *Anthony van Dyck (1599–1641) and the Representation of Dress in Seventeenth-Century Portraiture*, Turnhout 2001.
- GÓRECKA 1994: Beata Górecka, *Dekoracje malarskie w Graduale dominikańskim z 1536 roku przepisany przez brata Wiktoryna*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. Jerzego Gadowskiego w Instytucie Historii Sztuki UJ, [mps] Kraków 1994 (dostęp: Biblioteka Instytutu Historii Sztuki UJ).
- GÖBER-KATALOG: Katalog der Handschriften der ehemaligen Universitätsbibliothek Breslau (der sog. Göber-Katalog) [Katalog rękopisów dawnej Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu], t. 1 (I F 226–299), rps, Wrocław ok. 1920–1940, dostęp: Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu.
- GRABSKI 1978: Józef Grabski, *Wizerunki rodziny królewskiej Zygmunta I Starego na medalach Jana Marii Padovano z 1532 r. w dawnej kolekcji książąt d’Este w Modenie*, „Wiadomości Numizmatyczne”, 22, 1978, nr 1 (83), s. 22–33.
- GRANCSAY 1950: Stephen V. Grancsay, *The Interrelationships of Costume and Armour*, „The Metropolitan Museum of Art Bulletin”, 8, 1950, s. 176–188.
- GROTEFEND 1898: H. Grotefend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Bd. 2, Hannover 1898.
- GUTKOWSKA 1932: Maria Gutkowska, *Historia ubiorów. Atlas*, Warszawa–Lwów 1932.
- GUTKOWSKA-RYCHLEWSKA 1968: Maria Gutkowska-Rychlewska, *Historia ubiorów*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- GÜNTHER 1903: Otto Günther, *Michael Krauses Gedenkbuch zur Geschichte des Danziger Franziskanerklosters 1574–1586*, „Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins”, 2, 1903, s. 55–59.
- GÜNTHER 1921: Otto Günther, *Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek*, t. 5: *Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig*, Danzig 1921.
- HABITUS FACIT HOMINEM 2016: *Habitus facit hominem. Społeczne funkcje ubioru w średniowieczu i epoce nowożytnej*, red. Ewa Wólkiewicz, Monika Saczyńska, Marek Pauk, Warszawa 2016.

- HAJDUKIEWICZ 1961: Leszek Hajdukiewicz, *Księgozbiór i zainteresowania bibliofilskie Piotra Tomickiego na tle jego działalności kulturalnej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.
- HAMESSE / SZYLLER 2007–2010: Jacqueline Hamesse, współpr. Sławomir Szyller, *Repertorium initiorum manuscriptorum medii aevi*, t. 1–4, Louvain 2007–2010.
- HANNA 2009: Ralph Hanna, *London Literature 1300–1380*, Cambridge 2009.
- HARDWICK / LUARD 1856–1867, Charles Hardwick, Henry Richard Luard, *A Catalogue of the Manuscripts Preserved in the Library of the University of Cambridge*, 6 volumes, Cambridge 1856–1867.
- HARLOW 2004: Mary Harlow, *Clothes maketh the man: Power Dressing and the Elite Masculinity in the Later Roman World*, [w:] *Gender in the Early Medieval World: East and West, 300–900*, eds. Leslie Brubaker, Julia M. H. Smith, Cambridge 2004.
- HARRIS 2004: Neil Harris, *The Blind Impressions in the Aldine Hypnerotomachia Poliphili* (1499), „Gutenberg-Jahrbuch”, 79, 2004, s. 93–146.
- HASE 1885: Oscar Hase, *Die Koberger. Eine Darstellung des Buchhändlerischen Geschäftsbetriebes in der Zeit des Überganges vom Mittelalter zur Neuzeit*, Leipzig 1885.
- HÄBLER 1908: Konrad Häbler, *Makulaturforschung*, „Zentralblatt für Bibliothekswesen”, 25, 1908, s. 535–544.
- HELLINGA 2000: Lotte Hellinga, *Fragments Found in Bindings and their Role as Bibliographical Evidence*, [w:] *For the Love of the Binding: Studies in Bookbinding History Presented to Mirjam Foot*, ed. David Pearson, London 2000, s. 13–33.
- HELMS 2009: Simon Helms, *Luther von Braunschweig: der deutsche Orden in Preußen zwischen Krise und Stabilisierung und das Wirken eines Fürsten in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts*, („Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens” 67), Marburg 2009.
- HELWIG 1962: Hellmuth Helwig, *Das Deutsche Buchbinder Handwerk*, Bd. 1, Stuttgart 1962.
- HERBST / WALICKI 1949: Stanisław Herbst, Marek Walicki, *Obraz bitwy pod Orszą. Dokument historii sztuki i wojskowości XVI w.*, „Rozprawy Komisji Historii Kultury i Sztuki” 1, 1949, s. 33–68.
- HERMAN 2011: Nicolas Herman, *Excavating the Page: Virtuosity and Illusionism in Italian Book Illumination, 1460–1520*, „Word & Image”, 27, 2011, nr 2, s. 190–211.
- HINZ 1988: Edward Hinz, *Cechy paleograficzne średniowiecznych graduatów cysterskich z Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie*, „Studia Pelplińskie”, 19, 1988, s. 313–329.
- HIRSCH 1837: Theodor Hirsch, *Geschichte des akademischen Gymnasiums in Danzig*, Danzig 1837.
- HOFFMANN 1993: Leonhard Hoffmann, *Die Gutenbergbibel. Eine Kosten- und Gewinn-schätzung des ersten Bibeldrucks auf der Grundlage zeitgenössischer Quellen*, „Archiv für Geschichte des Buchwesens”, 39, 1993, s. 255–319.
- HOPPEN 1955: Jerzy Hoppen, *Ekлекtyzm Samostrzelnika*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 17, 1955, s. 277–278.
- HORNOWSKA / ZDZITOWIECKA-JASIEŃSKA 1947: Maria Hornowska, Halina Zdzitowiecka-Jasieńska, *Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1947.
- HUGLO 2004: Michel Huglo, *L'absence de lettres significatives notkériennes dans l'école de Metz au XIe siècle*, [w:] *L'art du chantre carolingien. Découvrir l'esthétique première du chant grégorien*, ed. Christian-Jacques Demollière, Metz 2004, s. 67–79.
- HUGLO / HAGGH-HUGLO 2013: Michel Huglo, Barbara Haggh-Huglo, *Des lettres de la passion aux lettres significatives Notkériennes*, [w:] *«Quod ore cantas corde credas». Studi in onore di Giacomo Baroffio*, ed. Leandra Scappaticci, Vaticano 2013, s. 427–436.

- HYLAND 2004: William P. Hyland, *Abbot John-Jerome of Prague: Preaching and Reform in Early Fifteenth-Century Poland*, „Analecta Praemonstratensia”, 80, 2004, s. 5–42
- IL LIBRO E IL TESTO 1984: *Atti del Convegno Internazionale. Il Libro e il Testo*, eds. Cesare Questa, Renato Raffaelli, Urbino 1984.
- IMAGINING JERUSALEM 2012: *Imagining Jerusalem in the Medieval West*, eds. Lucy Donkin, Hanna Vorholt, („Proceedings of the British Academy” 175), Oxford 2012.
- INTERPRETING AND COLLECTING FRAGMENTS 2000: *Interpreting and Collecting Fragments of Medieval Books*, eds. Linda L. Brownrigg, Margaret M. Smith, Los Altos Hills, CA – London 2000.
- JAGODZINSKY 2009: Sabine Jagodzinsky, *Die illustrierte Apokalypse Heinrichs von Hesler im Deutschen Orden. Studien zu Bild, Text, und Kontext*, Stuttgart 2009.
- JAKIMOWICZ 1985: Teresa Jakimowicz, *Temat historyczny w sztuce epoki ostatnich Jagiellonów*, Warszawa–Poznań 1985.
- JAKUBEK-RACZKOWSKA / CZYŻAK 2016: Monika Jakubek-Raczkowska, Marta Czyżak, *Wokół Biblii Lutra z Brunszwiku. Dekoracje filigranowe grupy kodeksów pruskich z XIV wieku*, [w:] *Imagines pictae. Studia nad gotyckim malarstwem w Polsce*, red. Marek Walczak, Wojciech Walanus, („Studia z Historii Sztuki Średniowiecznej Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego” 4, red. Marek Walczak), Kraków 2016, s. 289–306.
- JAKUBEK-RACZKOWSKA / MARSZAŁKOWSKI 2019: Monika Jakubek-Raczkowska, Mateusz Marszałkowski, *Twórca Graduału L13*, [w:] *Pelpliński Graduał L13. Dzieło – badania – konserwacja*, red. Juliusz Raczkowski, Monika Jakubek-Raczkowska, („Studia nad Skryptorium i Spuścizną Rękopiśmienną Średniowiecza”, t. 1), Toruń 2019, s. 123–146.
- JAKUBEK-RACZKOWSKA / RACZKOWSKI / OLIŃSKI 2019: Monika Jakubek-Raczkowska, Juliusz Raczkowski, Piotr Oliński, *Księga klasztorów ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, t. 1, Chełmno, Toruń 2019.
- JANICKI 2015: Marek A. Janicki, *Obraz Bitwa pod Orszą – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy „na Kropiwniej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów*, [w:] *Bitwa pod Orszą*, red. Mirosław Nagielski, Warszawa 2015, s. 173–223.
- JAROSŁAWIECKA-GĄSIOROWSKA 1970: Maria Jarosławiecka-Gąsiorowska, *Ikonografia świecka na oprawach XVI i XVII w.*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 6, 1970, s. 315–337.
- JAROSŁAWIECKA-GĄSIOROWSKA 1971: Maria Jarosławiecka-Gąsiorowska, *Radełka jagiellońskie*, hasło kat. [w:] *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. Aleksander Birkenmajer, Wrocław 1971, s. 2047–2048.
- JĘDRZEJOWSKA / PELCZAROWA 1954: Helena Jędrzejowska, Maria Pelczarowa, *Katalog inkunabułów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku*, Gdańsk 1954.
- JOHANEK 2004: Peter Johaneke, *Petrus Pictaviensis*, hasło słownikowe [w:] *DIE DEUTSCHE LITERATUR 1978–2008*, t. 11, 2004, kol. 1225–1233.
- JOHNER 1953: Dominicus Johnner, *Wort und Ton in Choral*, Leipzig 1953.
- JONES / STALLYBRASS 2000: Ann Rosalind Jones, Peter Stallybrass, *Renaissance Clothing and the Materials of Memory*, Cambridge 2000.
- JURKOWLANIEC 1998: Grażyna Jurkowlaniec, *Wątki treściowe dekoracji pelplińskiego graduału L 13*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 60, 1998, nr 3–4, s. 353–379.
- KAJZER 1976: Leszek Kajzer, *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976.
- KAJZER 1978: Leszek Kajzer, *Stan badań nad średniowiecznym ubiorem i uzbrojeniem rycerskim w Polsce po roku 1945*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 40, 1978, s. 412–416.

- KALISZUK 2016: Jerzy Kaliszuk, *Codices deperditi. Średniowieczne rękopisy łacińskie Biblioteki Narodowej utracone w czasie II wojny światowej*, t. 1: *Dzieje i charakterystyka kolekcji*, Wrocław 2016.
- KALISZUK / SZYLLER 2012: Jerzy Kaliszuk, Sławomir Szyller, *Inwentarz rękopisów do połowy XVI wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, Warszawa 2012.
- KARŁOWSKA-KAMZOWA 1972: Alicja Karłowska-Kamzowa, *Zagadnienie aktualizacji w śląskich wyobrażeniach bitwy legnickiej 1353–1504*, „Studia Źródłoznawcze”, 17, 1972, s. 91–118.
- KARŁOWSKA-KAMZOWA 1991: Alicja Karłowska-Kamzowa, *Ilustrowane Apokalipsy krzyżackie z XIV w.*, „Studia o Działalności i Zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika”, cz. 6, Toruń 1991, s. 82–135.
- KATALOG 1905: *Katalog rękopisów biblioteki seminaryjnej w Poznaniu aż do wieku XV włącznie*, „Przegląd Kościelny”, 7, 1905, s. 285–296; 8, 1905, s. 47–56, 119–127.
- KATALOG 2016: *Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, oprac. Marta Czyżak, Monika Jakubek-Raczkowska (współpr.), Arkadiusz Wagner (współpr.), Toruń 2016.
- KATALOG RĘKOPISÓW: Anna Zajchowska, Jakub Kubieniec, Wojciech Świeboda, Dagmara Wójcik-Zega, Włodzimierz Zega, *Katalog rękopisów średniowiecznych z Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie*, [mps] Warszawa [b.r.] (dostęp: Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie).
- KAZAŃCZUK 1990: Mariusz Kazańczuk, *Staropolskie legendy herbowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- KENDRICK 1999: Laura Kendrick, *Animating the Letter. The Figurative Embodiment of Writing from Late Antiquity to the Renaissance*, Columbus 1999.
- KIESZKOWSKI 1912: Jerzy Kieszkowski, *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki*, Poznań 1912.
- KLEIN 2004: Dorothea Klein, *Petrus Comestor*, hasło słownikowe [w:] *DIE DEUTSCHE LITERATUR 1978–2008*, Bd. 11, 2004, kol. 1205–1225.
- KŁOCZOWSKI 1972: Jerzy Kłoczowski, *Polska prowincja dominikańska za Zygmunta Augusta w świetle akt kapituł prowincjalnych*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, 20, 1972, 2, s. 45–60.
- KŁOCZOWSKI 1975: Jerzy Kłoczowski, *Zakon Braci Kaznodziejów w Polsce 1222–1972. Zarys dziejów*, [w:] *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, t. 1, red. Jerzy Kłoczowski, Warszawa 1975, s. 19–158.
- KOBIELUS 1997: Stanisław Kobielus, *Bramy niebiańskiej Jerozolimy w średniowiecznej egzegezie i malarstwie*, [w:] *Jerozolima w kulturze europejskiej*, red. Piotr Paszkiewicz, Tadeusz Zadrożny, Warszawa 1997, s. 99–111.
- KOBYLIŃSKA 2017: Ewa Kobylińska, *Admisje notarialne w diecezji płockiej u schyłku średniowiecza*, „Studia Geohistorica”, 5, 2017, s. 204–222.
- KOCHER 1993: Genot Kocher, *Die Rechtsikonographie*, [w:] *Die Wolfenbütteler Bilderhandschrift des Sachsenspiegels. Aufsätze und Untersuchungen. Kommentarband zur Faksimile-Ausgabe*, Hg. Ruth Schmidt-Wiegand, Berlin 1993, s. 107–118.
- KOCÓWNA / MUSZYŃSKA 1967: Barbara Kocówna, Krystyna Muszyńska, *Inwentarz Biblioteki Ordynacji Zamojskiej sygn. 1–2051*, Warszawa 1967.
- KOLMER 1994: Lothar Kolmer, *Petrus von Poitiers*, hasło słownikowe [w:] *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, t. 7, Hg. Traugott Bautz, Herzfeld 1994, kol. 374–376.
- KOMOROWSKI 1980: Manfred Komorowski, *Das Schicksal der Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg*, „Bibliothek Forschung und Praxis”, 1980, nr 4, s. 139–154.

- KOPEĆ 1972: Jerzy Józef Kopeć, *Przemiany ideowe pobożności pasyjnej na przykładzie kultu cierniowej korony Chrystusa*, „Studia Theologica Varsaviensia”, 10, 1972, nr 2, s. 158–160.
- KOPEĆ 1981: Jerzy Józef Kopeć, *Nurt pasyjny w średniowiecznej religijności polskiej*, [w:] *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, red. Henryk D. Wojtyska, Jerzy J. Kopeć, Lublin 1981, s. 36–60.
- KOPERA / LEPSZY 1926: Feliks Kopera, Leonard Lepczy, *Iluminowane rękopisy księgozbiorów oo. Dominikanów i oo. Karmelitów w Krakowie*, („Zabytki Sztuki w Polsce” 2), Kraków 1926.
- KORYTKOWSKI 1883: Jan Korytkowski, *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 1–4, Gniezno 1883, s. 3–546.
- KRAUSE 2017: Stephan Krause, *Fashion in Steel. The Landsknecht Armour of Wilhelm von Rogendorf*, Yale 2017.
- KRĘTOSZ 1986: Józef Krętosz, *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku*, Lublin 1986.
- KRISTELLER 1967: Paul Oskar Kristeller, *Iter italicum. A Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries*, t. 2: *Italy*, London–Leiden 1967.
- KROESCHELL 1980a: Karl Kroeschell, *Deutsche Rechtsgeschichte 1 (bis 1250)*, Opladen 1980.
- KROESCHELL 1980b: Karl Kroeschell, *Deutsche Rechtsgeschichte 2 (1250–1650)*, Opladen 1980.
- KRONIKA INSTYTUTU BADAŃ LITERACKICH PAN 1988: *Kronika Instytutu Badań Literackich PAN. Cz. I: październik 1947 – grudzień 1977*, red. Jadwiga Czachowska, opr.: Jadwiga Czachowska, Julia Pitera, Joanna Zawadzka, „Biuletyn Polonistyczny”, 31, 1988, z. 1–2.
- KRYNICKA 1980: Maria Krynicka, *Oprawy książkowe z herbami ostatnich Jagiellonów w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie”, 12, 1980, s. 23–59.
- KRZAK-WEISS 2010: Katarzyna Krzak-Weiss, *Od iluminatorstwa do grafiki książkowej. Kilka uwag o graficznych pracach Mistrza Collectarium wawelskiego*, „Biblioteka”, 14, 2010, 23, s. 163–178.
- KUBICKI 2018: Rafał Kubicki, *Zakony mendikańskie w Prusach Krzyżackich i Królewskich od XIII do połowy XVI wieku*, Gdańsk 2018.
- KUBIENIEC [br]: Jakub Kubieniec, 2 L; 3 L; 4 L, [w:] KATALOG RĘKOPISÓW.
- KUMOR 1961: Bolesław Kumor, *Sprawozdanie z kursu dla pracowników inwentaryzacji średniowiecznych rękopisów bibliotecznych, zorganizowanego przez Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych w dniach od 4 do 8 lipca 1960*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2, 1961, z. 1–2, s. 283–288.
- KUTZNER 1995: Marian Kutzner, *Propaganda władzy w sztuce Zakonu Niemieckiego w Prusach*, [w:] *Sztuka w kręgu Zakonu Krzyżackiego w Prusach i Inflantach*, red. Michał Woźniak, („Studia Borussico-Baltica Toruniensia Historiae Artium” 2, red. Michał Woźniak), Toruń 1995, s. 17–66.
- KÜRBIS 1998: Brygida Kürbis, *Modlitwy Księżnej Gertrudy*, Tyniec 1998.
- KZSP: *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 4: *Miasto Kraków*, cz. 3: *Kościół i klasztor Śródmieście*, 2, red. Izabella Rejduch-Samkowa i Jan Samek, Warszawa 1978.
- LA BIBLIOTECA REALE 1998: *La Biblioteca reale di Napoli al tempo della dinastia Aragonesa*, kat. Napoli–Castel Nuovo, 30 IX–15 XII 1998, ed. Gennaro Toscano, Valencia 1998.
- LASS 1997: Roger Lass, *Historical Linguistic and Language Change*, Cambridge 1997.
- LAUDATIO BONONIAE 1990: *Laudatio Bononiae. Atti del Convegno storico italo-polacco svoltosi a Bologna dal 26 al 31 maggio 1988 in occasione del Nono Centenario dell'Alma Mater Studiorum*, red. Ryszard Kazimierz Lewański, Varsavia 1990.

- LEPSZY 1926: Leonard Lepczyński, *Miniaturzyści dominikańscy*, „Rocznik Krakowski”, 20, 1926, s. 117–136.
- LEWICKA-KAMIŃSKA 1975: Anna Lewicka-Kamińska, *Dzieje oprawy książkowej w Polsce. Stan Badań, problematyka i postulaty*, [w:] *Dawna książka i kultura. Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce*, red. Stanisław Grzeszczuk, Alodia Kawecka-Gryczowa, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 144–168.
- LGB 1935: *Lexikon des Gesamten Buchwesens*, Bd. 1, Leipzig 1935.
- LICHAŃSKI 2007: Jakub Zdzisław Lichański, *Księgozbiór kolegium jezuitów w Braniewie*, [w:] Józef Trypućko, *The Catalogue of the Book Collection of the Jesuit College in Braniewo*, Uppsala–Warszawa 2007.
- LINDBERG 1985: Sten G. Lindberg, *Reliures polonaises dans les bibliothèques suédoises de l'âge gothique, de la renaissance et de la réforme*, [w:] *VIIIe Congrès International des Bibliothécaires, Varsovie, 23–29 juillet 1973*, Warszawa 1985, s. 70–121.
- LISZEWSKA 2012: Weronika Liszewska, *Konserwacja zabytkowych pergaminów. Nowe metody uzupełniania ubytków z użyciem włókien pergaminowych*, Warszawa 2012.
- LÄHNEMANN 2012: Henrike Lähmann, *The Maccabees as the Role Models in the German Order*, [w:] *Dying for the Faith, Killing for the Faith. Old Testament Faith-Warriors (1 and 2 Maccabees) in Historical Perspective*, ed. Gabriela Signori, („Brill's studies in intellectual history” 206), Leiden 2012, s. 177–194.
- LOHR 2013: Charles H. Lohr, *Latin Aristotle Commentaries*, t. 5, Firenze 2013.
- LÜCK 2013: Heiner Lück, *Über den Sachsenspiegel. Entstehung, Anhalt und Wirkung des Rechtsbuches*, Wettin-Löbejün 2013.
- ŁAWRYNOWICZ / NOWAKOWSKI 2009: Olgierd Ławrynowicz, Piotr A. Nowakowski, *Średniowieczne kafele jako źródło poznania uzbrojenia*, [w:] *Arma et Medium Aevum. Studia nad uzbrojeniem średniowiecznym*, red. Piotra Kucypry, Piotr Pudło, Grzegorz Żabiński, Toruń 2009, s. 116–138.
- ŁOMNICKA-ŻAKOWSKA 1969: Ewa Łomnicka-Żakowska, *Początki portretu polskiego: adoranci w polskim malarstwie tablicowym, miniaturowym i ściennym w wieku XV i w pierwszych dziesięcioleciach wieku XVI*, „Studia Źródłoznawcze”, 14, 1969, s. 13–33.
- ŁOSOWSKA 2007: Anna Łosowska, *Kolekcja Liber legum i jej miejsce w kulturze umysłowej późnośredniowiecznego Przemysła*, Warszawa–Przemyśl 2007.
- ŁUCZYŃSKA 2016: Justyna Łuczyńska, *Wpływ liturgii oraz kultów propagowanych przez biskupa Jana Konarskiego (1503–1524) na malarstwo książkowe w Krakowie*, [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, red. Marek Walczak, Kraków 2016, t. 1, s. 279–294, ilustracje w t. 2, s. 113–118.
- ŁUCZYŃSKA 2017: Justyna Łuczyńska, *Dekoracja franciszkańskiego Brewiarza w Bibliotece XX. Czartoryskich / Muzeum Narodowym w Krakowie (sygn. Ms. Czart. 1211) na tle malarstwa miniaturowego na dworze aragońskim w Neapolu w drugiej połowie XV wieku*, [w:] *Claritas et Consonantia. Funkcje, formy i znaczenia w sztuce średniowiecza. Księga poświęcona pamięci Kingi Szczepkowskiej-Naliwajek w dziesiątą rocznicę śmierci*, red. Monika Jakubek-Raczkowska, Juliusz Raczkowski, Toruń 2017, s. 403–426.
- MACIEJEWSKI 1988: Tadeusz Maciejewski, *Ustawodawstwo wilkierzowe miast regionu gdańskiego i jego stosunek do prawa chełmińskiego*, [w:] *Studia Culmensia Historico-juridica czyli Księga Pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 2, red. Zbigniewa Zdrójkowski, Toruń 1988, s. 327–364.
- MACIEJEWSKI 1989: Tadeusz Maciejewski, *Zbiory wilkierzy w miastach państwa zakonnego do 1454 r. i Prus Królewskich lokowanych na prawie chełmińskim*, Gdańsk 1989.

- MACIEJEWSKI 1999: Tadeusz Maciejewski, *Elementy systemu menzurального w monodii chorałowej XIII–XVI wieku*, [w:] *Notae musicae artis. Notacja muzyczna w źródłach polskich XI–XVI wieku*, red. Elżbieta Witkowska-Zaremba, Kraków 1999, s. 283–347.
- MACKERT 2012: Christoph Mackert, *Zur Fragmentsammlung der Leipziger Universitätsbibliothek*, [w:] *Das Buch in Antike, Mittelalter und Neuzeit. Sonderbestände der Universitätsbibliothek Leipzig*, Hg. Thomas Fuchs, Christoph Mackert, Reinhold Scholl, Wiesbaden 2012, s. 91–119.
- MAIocchi 1905: Rodolfo Maiocchi, *Codice diplomatico dell'Università di Pavia*, t. 1, Pavia 1905.
- MAKOWSKI 2005: Tomasz Makowski, *Biblioteka Ordynacji Zamojskiej od Jana do Jana. Przewodnik po wystawie*, Warszawa 2005.
- MARKOWSKI 2004: Mieczysław Markowski, *Aristotelica Poznaniensia*, „Acta Mediaevalia”, 17, 2004, s. 281–293.
- MARZAŁKOWSKI 2013: Mateusz F. Marzałkowski, *Toruński Rękopis Statutów Zakonu Krzyżackiego. Analiza zabytkoznawcza*, Praca magisterska napisana pod kierunkiem dr Moniki Jakubek-Raczkowskiej w Instytucie Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK, [mps] Toruń 2013 (dostęp: Archiwum Prac Dyplomowych UMK / archiwum Zakładu Historii Sztuki Średniowiecznej i Nowożytnej UMK).
- MATWIJÓW 2015: Maciej Matwijów, *Naukowe opracowanie i katalogowanie rękopisów nowożytnych i najnowszych (XVI–XX w.) w polskich bibliotekach w II połowie XX wieku. Metodologia – teoria i praktyka*, „Roczniki Biblioteczne”, 59, 2015, s. 91–124.
- MĄCZYŃSKI 1845: Józef Mączyński, *Pamiętka z Krakowa*, cz. 2, Kraków 1845.
- MCINTOSH 1949: Angus McIntosh, *Wulfstan's Prose*, „Proceedings of the British Academy”, 35, 1949, s. 109–142.
- MEISS 1957: Millard Meiss, *Andrea Mantegna as Illuminator*, New York 1957.
- MEISS 1960: Millard Meiss, *Toward a More Comprehensive Renaissance Palaeography*, „The Art Bulletin”, 42, 1960, nr 2, s. 97–112.
- MELVILLE 1987: Gert Melville, *Geschichte in graphischer Gestalt*, [w:] *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im späten Mittelalter*, Hg. Hans Patze, Sigmaringen 1987, s. 57–154.
- MENTZEL-REUTERS 2003: Arno Mentzel-Reuters, *Arma spiritualia. Bibliotheken, Bücher und Bildung im Deutschen Orden*, Wiesbaden 2003.
- METHNER 1993: Arthur Methner, *Das Lübsche Recht in Memel*, „Altpreußische Forschungen”, 10, 1933, s. 262–298.
- MEYER 1886: Paul Meyer, *Manuscripts française de Cambridge (Gg.4.32)*, „Romania”, 15, 1886, s. 341–343.
- MĘDREK 1975: Henryk Mędrek, *Iluminacja Graduału L. 13 w Bibliotece Seminarium Duchownego w Pelplinie*, „Studia Pelplińskie”, 6, 1975, s. 297–313.
- MIECZKOWSKA 2015: Halina Mieczkowska, «Polonicum» – definicja pojęcia, zakres doboru materiału, zastosowanie w bibliografii, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, 9, 2015, s. 21–30.
- MIKUŁA 2017: Maciej Mikuła, *Prawo miejskie magdeburskie (Ius municipale magdeburgense) w Polsce XIV–pocz. XVI w.*, Kraków 2017.
- MIODOŃSKA 1964: Barbara Miodońska, *Malarstwo miniaturowe* [w:] *Sztuka w Krakowie 1350–1550*, Katalog wystawy, Muzeum Narodowe w Krakowie, red. Adam Bochnak, Maria Kopffowa i in., Kraków 1964, s. 91–121.
- MIODOŃSKA 1967: Barbara Miodońska, *Iluminacje krakowskich rękopisów z pierwszej połowy XV wieku w Archiwum Kapituły Metropolitalnej na Wawelu*, Kraków 1967.

- MIODOŃSKA 1983: Barbara Miodońska, *Miniatury Stanisława Samostrzelnika*, Warszawa 1983 (przedruk: MIODOŃSKA 2007).
- MIODOŃSKA 1993: Barbara Miodońska, *Małopolskie malarstwo książkowe 1320–1540*, Warszawa 1993.
- MIODOŃSKA 1997–1998: Barbara Miodońska, *Stanisław Samostrzelnik jako iluminator dokumentów*, „Folia Historica Cracoviensia”, 4–5, 1997–1998, s. 121–131.
- MIODOŃSKA 2006: Barbara Miodońska, *Organizacja i technika pracy iluminatorów małopolskich w latach 1400–1520*, [w:] *Stanisław Samostrzelnik*, red. Małgorzata Anna Quinkenstein, Kórnik 2006.
- MIODOŃSKA 2007: Barbara Miodońska, *Świat malarski Stanisława Samostrzelnika. Miniatury*, „Cistercium mater nostra”, 1, 2007, s. 63–78 (przedruk [z:] MIODOŃSKA 1983).
- MODRZYŃSKI 2017: Paweł Mateusz Modrzyński, *Prawo lubeckie w miastach pruskich (XIII–XVI w.)*, „Studia z dziejów państwa i prawa polskiego”, 20, 2017, s. 413–425.
- MOLENDĄ 2012: Maria Molenda, *Splendide vestitus. O znaczeniu ubiorów na królewskim dworze Jagiellonów w latach 1447–1572*, Kraków 2012.
- MOMMA 1997: Hal Momma, Haruko Momma, *The Composition of Old English Poetry*, („Cambridge Studies in Anglo-Saxon England”), Cambridge 1997.
- MONROE 1978: William H. Monroe, *A Roll-Manuscript of Peter of Poitiers’ Compendium*, „The Bulletin of the Cleveland Museum of Art”, 65, 1978, nr 3, s. 92–107.
- MOORE 1936: Philip S. Moore, *The Works of Peter of Poitiers, Master in Theology and Chancellor of Paris (1193–1205)*, („Publications in Medieval Studies” 1), Notre Dame, Indiana 1936.
- MORAWSKA 1998: Katarzyna Morawska, *Średniowiecze. Część 2: 1320–1500*, („Historia muzyki polskiej” 1, red. Stefan Sutkowski), Warszawa 1998.
- MORISON 1981 [1943]: Stanley Morison, *Selected Essays on the History of Letter-forms in Manuscript and Print*, ed. David McKitterick, t. 1, Cambridge 1981, s. 206–221 (wyd. I: TENŻE, *Early Humanistic Script and the First Roman Type*, „The Library”, 4, 24, 1943, s. 1–29).
- MORKA 2006: Mieczysław Morka, *Sztuka dworu Zygmunta I Starego. Treści polityczne i propagandowe*, Warszawa 2006.
- MOŹDŻYŃSKA-NAWOTKA 2003: Małgorzata Moźdzynska-Nawotka, *O modach i strojach*, Wrocław 2003.
- MROZOWSKI 1994: Przemysław Mrozowski, *Polskie nagrobki gotyckie*, Warszawa 1994.
- MROZOWSKI 1997: Przemysław Mrozowski, *Przesłanie symboliczne portretu w kulturze Polski średniowiecznej*, [w:] *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, red. Roman Michałowski, Warszawa 1997, s. 197–212.
- MUNZEL-EVERLING 2006: Dietlinde Munzel-Everling, *Rechtsvisualisierung in den Bilderhandschriften des Sachsenspiegels. Erweiterte Fassung des Vortrags beim Internationalen Rechtsinformatik Symposium (IRIS) im Februar 2006 in Wien* (on-line http://www.munzel-everling.de/download/munzel_rechtsvisualisierung.pdf, dostęp: 27.06.2018).
- MURAWSKA 1992: Katarzyna Murawska, *Turris sapientiae*, „Rocznik Historii Sztuki”, 19, 1992, s. 65–100.
- NADOLSKI 2006: Bogusław Nadolski TChr, *Leksykon liturgii*, Poznań 2006.
- NAGEL 2011: Alexander Nagel, *Twenty-five Notes on Pseudoscript in Italian Art*, „Res. Anthropology and Aesthetics”, 59–60, 2011, s. 228–248.
- NAGEL / WOOD 2009: Alexander Nagel, Christopher S. Wood, *What Counted as an „Antiquity” in the Renaissance?*, „Renaissance Medievalisms”, ed. Konrad Eisenbichler, Toronto 2009, s. 53–74, fig. 1–10.

- NAGEL / WOOD 2010: Alexander Nagel, Christopher S. Wood, *Anachronic Renaissance*, New York 2010.
- NARDUCCI 1893: Enrico Narducci, *Catalogus codicum manuscriptorum, praeter graecos et orientales in Bibliotheca Angelica olim coenobi Sancti Augustini de urbe*, t. 1, Romae 1893.
- NEVEEL 1995: Johan G. Neveel, *Phytate: a Potential Conservation Agent for the Treatment of Ink Corrosion Caused by Iron Gall Inks*, „Restaurator: International journal for the preservation of library and archival material”, 16, 1995, nr 2, s. 148–149.
- NIEDZIŁSKA 1959: Maria Niedzińska, *Skrzydła tryptyku gotyckiego z Jurkowa*, „Ochrona Zabytków”, 12, 1959, s. 49–71.
- NIERZWICKA 2002: Magdalena Nierzwicka, *Iluminacje rękopisów dawnego opactwa cystersów pelplińskich. Średniowieczne kodeksy ze zbiorów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie*, [w:] *Pelplin: 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego. Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu*. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Pelplinie w dniach 21–23 września 2001r., kom. red. Dariusz Dekański, o. Bernard Adam Grenz o. cist., Alicja Słyszewska, Andrzej Marek Wyrwa, Pelplin–Tczew 2002.
- NOELL 2005: Brian Noell, *Origins and Evolution of the Polish Cistercian Monastery of Ląd: The Evidence of Beinecke MS 883*, „Revue Mabillon” n.s., 16 (77), 2005, s. 113–131.
- NORONHA 1971: Theodore F. Noronha, *Five Old English verse prayers: an edition*, *Doctoral Dissertation*, Stanford 1971.
- O’KEEFFE O’BRIEN 1990: Katherine O’Keeffe O’Brien, *Visible Song: Transitional Literacy in Old English Verse*, Cambridge 1990.
- OBŁĄK I IN. 2007: Jan Obłąk, Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew, Julian Wojtkowski, *Katalog inkunabułów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, Olsztyn 2007.
- OBRUŚNIK 2006: Andrzej Efram Obruśnik, *Bernardyńscy malarze ksiąg choralnych w okresie gotyku*, [w:] *Pięćset pięćdziesiąt lat obecności oo. bernardynów w Polsce (1453–2003)*, red. Wiesław F. Murawiec, Damian A. Muskus, Kalwaria Zebrzydowska 2006, s. 575–578.
- OLIŃSKI 2015: Piotr Oliński, *Wiedza prawnicza ławnika Jakuba Mölera – reguła czy wyjątek?*, [w:] *Piśmienność pragmatyczna. Edytorstwo źródeł historycznych – archiwistyka*, red. Roman Czaja, Krzysztof Kopiński, Toruń 2015, s. 249–262.
- OLSZEWSKI 1975: Andrzej Mieczysław Olszewski, *Pierwowzory graficzne późnogotyckiej sztuki małopolskiej*, („Studia z historii sztuki” 23), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975.
- OPALIŃSKA 2010: Monika Opalińska, *Średniowieczne rękopisy i fałszywi pośrednicy. O edycjach i przekładach staroangielskich Pater noster*, „Przekładaniec”, 24, 2010, s. 227–261.
- OPALIŃSKA 2014: Monika Opalińska, *To the Rhythm of Poetry. A Study of Late Old English Metrical Prayers*, Warszawa 2014.
- OPALIŃSKA 2016: Monika Opalińska, „Święty Ojciec, który mieszkasz w niebiosach...”. *Staroangielskie parafrazy Modlitwy Pańskiej*, Tyniec 2016.
- ORCUTT 1928: William Dana Orcutt, *The Printed Book in Italy*, London 1928.
- PAISEY 1986: David L. Paisey, *Blind Printing in Early Continental Books*, [w:] *Book Production and Letters in the Western European Renaissance: Essays in Honour of Conor Fahy*, eds. Anna Laura Lepschy, John Took, Denis E. Rhodes, London 1986, s. 220–233.
- PALAEOGRAPHY 2016: *Palaeography, Manuscript Illumination and Humanism in Renaissance Italy: Studies in Memory of A. C. de la Mare*, eds. Robert Black, Jill Kraye, Laura Nuvoioni, („Warburg Institute Colloquia” 28, eds. Charles Burnett, Jill Kraye), London 2016.
- PAŁĘCKI 2010: Waldemar Pałęcki, *Pasja. W liturgii*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. Edward Gigilewicz, t. 14, Lublin 2010, szp. 1432–1433.

- PANOFSKY 1955: Erwin Panofsky, *The First Page of Giorgio Vasari's „Libro”. A Study on the Gothic Style in the Judgement of the Italian Renaissance with an Excursus on Two Façade Designs by Domenico Beccafumi*, [w:] TEGOŻ, *Meaning in the Visual Arts. Papers in and on Art History*, Doubleday 1955, s. 169–235.
- PATTERSON 2009: Angus Patterson, *Fashion and Armour in Renaissance Europe. Proud Looks and Brave Attire*, London 2009.
- PAUK 2016: Marcin R. Pauk, *Habitus facit hominem – wprowadzenie do problematyki społecznych funkcji ubioru w epoce przednowoczesnej*, [w:] HABITUS FACIT HOMINEM 2016, s. 7–18.
- PAWLIK 1973: Krzysztof Pawlik, *Biblioteka otmuchowsko-nyskiej kapituły kolegiackiej w średniowieczu*, „Roczniki Biblioteczne”, 17, 1973, z. 3–4, s. 557–605.
- PAZERA 1999: Wojciech Pazera, *Kaznodziejstwo w Polsce od początku do końca epoki baroku*, Częstochowa 1999.
- PÄCHT 1957: Otto Pächt, *Notes and Observations on the Origin of Humanistic Book-Decoration*, [w:] Fritz Saxl, 1890–1948. *A Volume of Memorial Essays from his Friends in England*, ed. Donald James Gordon, London 1957, s. 184–194.
- PÄSLER 2000: Ralf G. Päslar, *Katalog der mittelalterlichen deutschsprachigen Handschriften der ehemaligen Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg. Nebst Beschreibung der mittelalterlichen deutschsprachigen Fragmente des ehemaligen Staatsarchivs Königsberg*, München 2000.
- PÄSLER 2001: Ralf G. Päslar, *Zum Handschriftenbestand – speziell dem mittelalterlichen deutschsprachigen – der ehem. SUB Königsberg*, [w:] *Kulturgeschichte Ostpreußens in der Frühen Neuzeit*, Hg. Klaus Garber, Manfred Komorowski, Axel E. Walter, Tübingen 2001, s. 117–151.
- PÄSLER 2003: Ralf G. Päslar, *Deutschsprachige Sachliteratur im Preußenland bis 1500*, Köln–Weimar–Wien 2003.
- PEACHY 2013: Jeffrey S. Peachy, *Beating, Rolling and Pressing: the Compression of Signatures in Bookbinding Prior to Sewing*, [w:] *Suave Mechanicals: Essays in the History of Bookbinding*, Vol. 1, eds. Julia Miller, Ann Arbor, Cambridge 2013, s. 316–381.
- PETRUCCI 1979: Armando Petrucci, *Anticamente moderni e modernamente antichi*, [w:] *Libri, scrittura e pubblico nel Rinascimento. Guida storica e critica*, Bari 1979, s. 21–36.
- PIANA 1966: Celestino Piana, *Nuove ricerche su le Università di Bologna e di Parma*, Firenze 1966.
- PICKWOOD 2000: Nicholas Pickwood, *The Use of Fragments of Medieval Manuscripts in the Construction and Covering of Bindings on Printed Books*, [w:] *INTERPRETING AND COLLECTING FRAGMENTS OF MEDIEVAL BOOKS*, EDS. LINDA BROWNRIGG, Margaret Smith, Los Altos Hills 2000, s. 1–20.
- PIECH 2003: Zenon Piech, *Monety, pieczęcie i herby w systemie władzy Jagiellonów*, Warszawa 2003.
- PIKULIK 2001: Jerzy Pikulik, *Polskie graduaty średniowieczne*, Warszawa 2001.
- PIPPONNIER 1970: Francoise Piponnier, *Costume et la vie sociale: La cour d'Anjou (XIVe–XVe siècles)*, Paris 1970.
- PLUMER 2000: Danielle Cunliff Plumer, *The Construction and Structure in the Earliest Editions of Old English Poetry*, [w:] *The Recovery of Old English. Anglo-Saxon Studies in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. Timothy Graham, Kalamazoo 2000, s. 243–279.
- PLĄSZCZYŃSKA 2011: Katarzyna Płaszczyńska, *Dekoracja opraw skórzanych XVI–XVII w. – figuracyjne motywy na radełkach (na przykładzie opraw z Biblioteki Księży Misjonarzy w Krakowie)*, [w:] *Problemy edytorstwa, bibliologii i typografii*, red. Agata Ptak, Katarzyna Baran, Lublin 2011, s. 271–282.

- PŁONKA-BAŁUS 2016: Katarzyna Płonka-Bałus, Inwentarz średniowiecznych i nowożytnych europejskich rękopisów iluminowanych Biblioteki Książąt Czartoryskich, pdf, Kraków 2016, http://media.mnk.pl/images/upload/oddzialy/czartoryscy/biblioteka/pliki/Inwentarz_sredniowiecznych_i_nowozytnych_europejskich_rekopisow_iluminowanych_BCz.pdf (dostęp: 15.06.2018).
- POLLHEMUS / PROCTER 1978: Ted Pollhemus, Lynn Procter, *Fashion and Anti-Fashion. Towards an Anthropology of Clothing and Adornment*, London 1978.
- POLKOWSKI 1884: Ignacy Polkowski, *Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej*, Kraków 1884.
- POST 1910: Paul Post, *Die französisch-niederländische Männertracht einschliesslich der Ritterrüstung im Zeitalter der Spätgotik 1350 bis 1475. Ein Rekonstruktionsversuch auf Grund der zeitgenössischen Darstellung*, Halle 1910.
- POTKOWSKI 1984: Edward Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984.
- POTKOWSKI 1993: Edward Potkowski, *Duchowość krzyżaków a lektura. Księgozbiory zakonu krzyżackiego w Prusach*, [w:] *Bibliologia dyscypliną integrującą: studia ofiarowane profesor Barbarze Bieńkowskiej*, („Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi”, tom specjalny serii 15a), Warszawa 1993, s. 89–110.
- POWITZ 1996: Gerhard Powitz, *Libri inutiles in mittelalterlichen Bibliotheken: Bemerkungen über Alienatio, Palimpsestierung und Makulierung*, „Scriptorium”, 50, 1996, no. 2, s. 288–304 + tabl. 24–25.
- POŹNIAK 1947: Włodzimierz Poźniak, *Pasja chorałowa w Polsce*, „Nasza Przyszłość”, 3, 1947, s. 37–91.
- PRZYBYSZEWSKI 1948: Bolesław Przybyszewski, *Jak się nazywał Stanisław z Krakowa, cysters z Mogiły, iluminator?*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, 49, 1948, s. 338–340.
- PRZYBYSZEWSKI 1951a: Bolesław Przybyszewski, *Stanisław Samostrzelnik*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 13, 1951, s. 47–87.
- PRZYBYSZEWSKI 1951b: Bolesław Przybyszewski, *Stanisław Samostrzelnik*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, 52, 1951, s. 74–80.
- PTAŚNIK 1908: Jan Ptaśnik, *Do rodziny Salomonów genealogicznych szczegółów kilka*, [w:] *Studia historyczne wydane ku czci Wincentego Zakrzewskiego*, Kraków 1908, s. 347–356.
- PTAŚNIK 1914: Jan Ptaśnik, *Studia nad patrycjatem krakowski w wiekach średnich*, „Rocznik Krakowski”, 16, 1914, s. 1–90.
- PUGET 1976: Wanda Puget, *Przyczynek do działalności Stanisława Samostrzelnika. Malarstwo ścienne w budowlach fundacji Szydłowieckich*, [w:] *Renesans. Sztuka i ideologia*, Warszawa 1976, s. 487–504.
- PUGET 1999: Wanda Puget, *Liber geneleos illustris familiae Schidloviciae: panegiryk czy także źródło?*, „Ochrona Zabytków”, 204, 1999, s. 73–76.
- PYREK-NĄCKIEWICZ 2016: Anita Pyrek-Nąckiewicz, *Lamentacje Jeremiasza z Passionale (AKKK 58, 1489) z Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej na Wawelu*, „Pro Musica Sacra”, 14, 2016, s. 213–240.
- PYSIAK 2012: Jerzy Pysiak, *Król i Korona Cierniowa. Kult relikwii we Francji Kapetyngów*, Warszawa 2012.
- QUINKENSTEIN 2006: Małgorzata Anna Quinkenstein, *Stanisław Samostrzelnik*, [w:] *Stanisław Samostrzelnik*, red. Małgorzata Anna Quinkenstein, Kórnik 2006, s. 21–29.
- RABY 1959: Frederik Edward John Raby, *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*, Oxford 1959.

- RADZIMIŃSKI 1992: Andrzej Radziwiński, *Wikariusze katedry płockiej w XIII-poł. XV w. Cz. 2. Zagadnienia* wybrane, „Nasza Przyszłość”, 77, 1992, s. 5–31.
- REGINEK 1986: Antoni Reginek, *Śpiewy pasji chorałowej w Polsce w XV i XVI wieku*, [w:] *Musica Medii Aevi*, red. Jerzy Morawski, t. 7, Kraków 1986, s. 55–116.
- REGINEK 2010: Antoni Reginek, *Pasja. Dzieło muzyczne*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. Edward Gigilewicz, t. 14, Lublin 2010, szp. 1433–1437.
- RĘKOPISY W ZBIORACH KOŚCIELNYCH 2014: *Rękopisy w zbiorach kościelnych. Zbiory rękopisów w Polsce*, t. 2, opr. Tomasz Makowski, Patryk Sapała (współp.), Warszawa 2014.
- RHEIN 1943: Adolf Rhein, *Frühe planierte Bücher*, „Archiv für Buchbinderei”, 43, 1943, s. 27–29.
- RIEDL 1998: Eckhard Riedl, *Die Bilderhandschriften des Sachsenspiegels und das Bürgerliche Gesetzbuch*, („Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland“, Beiheft 22), Oldenburg–Isensee 1998.
- RIGHT / HALLIWELL 1845: Thomas Right, James O. Halliwell, *Reliquiae antiquae: Scraps from Ancient Manuscripts. Illustrating Chiefly Early English Literature and the English Language*, London 1845.
- RIZZO 1984: Silvia Rizzo, *Gli Umanisti, i testi classici e le scritture maiuscole*, [w:] *IL LIBRO E IL TESTO* 1984, s. 225–241.
- ROBINSON 1994: Fred C. Robinson, *The Rewards of Piety: ‘Two’ Old English Poems in Their Manuscript Context*, [w:] *The Editing of Old English*, ed. Fred C. Robinson, Oxford 1994.
- RONCETTI 1841: Antonio Roncetti, *Cenni biografici sopra alcuni celebri individui della nobile famiglia da Rio*, Padova 1841.
- ROTH 1918: Werner Roth, *Die Dominikaner und Franziskaner im Deutsch-Ordensland Preußen bis zum Jahre 1466*, Königsberg 1918.
- ROZANOW 1962: Zofia Rozanow, *Średniowieczna Bibl. Kapit. (Katedr.) w Gnieźnie* (Próba syntezy), [mps] Warszawa 1962.
- ROZENKRANZ 1967: Edwin Rozenkranz, *Recepcja prawa lubeckiego w miastach pruskich*, Gdańsk 1967.
- ROZENKRANZ 1991: Edwin Rozenkranz, *Prawo lubeckie w Elblągu od XIII do XVI wieku*, „Rocznik Gdański”, 51, 1991, z. 1, s. 5–33.
- ROZENKRANZ 1993: Edwin Rozenkranz, *Gdańska archeologia prawna*, Gdańsk 1993.
- RUBLACK 2010: Ulinka Rublack, *Dressing up. Cultural Identity in Renaissance Europe*, New York 2010.
- RUBLACK / HAYWARD 2015: Ulinka Rublack, Maria Hayward, *The First Book of Fashion. The Book of Clothes of Matthaus & Veit Konrad Schwarz of Augsburg*, New York–London 2015.
- RUSZCZYCÓWNA 1976: Janina Ruszczyćówna, *Nieznane portrety ostatnich Jagiellonów*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, 20, 1976, s. 5–119.
- RYŁ 1978: Jadwiga Rył, *Najstarszy spis książek (1608) biblioteki katedralnej w Gnieźnie*, „Studia Gnesnensia”, 36, 1978, s. 229–251.
- RYŁ 1982: Jadwiga Rył, *Katalog rękopisów biblioteki katedralnej w Gnieźnie*, Lublin 1982.
- RYŁ 1985: Jadwiga Rył, *Biblioteka katedralna w Gnieźnie w latach 1650–1975*, Lublin 1985.
- SAMEK 1976: Jan Samek, *Bacula pastoralia w Polsce (nieznany pastorał w kościele Mariackim w Krakowie i Stanisław Samostrzelnik)*, „Folia Historiae Artium”, 11, 1975, s. 91–107.
- SAMSONOWICZ 2014: Henryk Samsonowicz, *Kultura prawnicza miast polskich w średniowieczu*, [w:] TEGOŻ, *Studia z dziejów miast w średniowieczu*, Poznań 2014, s. 235–240.
- SANDLER 1999: Lucy F. Sandler, *The Psalter of Robert de Lisle in the British Library*, London 1999.

- SANDLER 2002: Lucy F. Sandler, *John of Metz, The Tower of Wisdom*, [w:] THE MEDIEVAL CRAFT OF MEMORY 2002, s. 215–225.
- SAXL 1942: Franz Saxl, *A Spiritual Encyclopaedia of the Later Middle Ages*, „Journal of Warburg and Courtauld Institutes”, 5, s. 82–142.
- SAWICKA 1938: Stanisława Sawicka, *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Nationale de Varsovie, du Château Royal et des Bibliothèques: des Zamoyski à Varsovie, du Seminaire de Płock et du Chapitre de Gniezno*, „Bulletin de la Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures”, 19, 1938, s. 14–22.
- SCHMIDT 1897: Adolf Schmidt, *Untersuchungen über die Buchdruckertechnik des 15. Jahrhunderts*, „Zentralblatt für Bibliothekswesen”, 14, 1897, s. 57–65.
- SCHMIDT 1901: Paul Theodor Schmidt, *Die St. Trinitatiskirche zu Danzig nach Vergangenheit und Gegenwart*, Danzig 1901.
- SCHMIDT 1927: Adolf Schmidt, *Technische Beiträge zur Inkunabelkunde*, „Gutenberg-Jahrbuch”, 2, 1927, s. 9–23.
- SCHMIDT-WIEGAND 1988: Ruth Schmidt-Wiegand, *Die Bilderhandschriften des Sachsenspiegels als Zeugen pragmatischer Schriftlichkeit*, „Frühmittelalterliche Studien”, 22, 1988, s. 357–387.
- SCHMIDT-WIEGAND 2002: Ruth Schmidt-Wiegand, *Die Legitimation des Textes durch das Bild in illuminieren Handschriften mittelalterlicher Rechtsbücher*, [w:] *Pragmatische Dimensionen mittelalterlicher Schriftkultur*, Hg. Christel Meier, Volker Honeman, Hagen Keller, Rudolf Suntrup, München 2002, s. 121–134.
- SCHMIDT-WIEGAND 2003: Ruth Schmidt-Wiegand, *Rechtsbücher als Ausdruck pragmatischer Schriftlichkeit*, „Frühmittelalterliche Studien”, 37, 2003, s. 435–475.
- SCHWARZ 1935: Friedrich Schwarz, *Die Anfänge der Danziger Stadtbibliothek*, „Zentralblatt für Bibliothekswesen”, 52, 1935, s. 189–201.
- SCHWARZ 2013: Brigide Schwarz, *Kurienuniversität und stadtrömische Universität von ca. 1300 bis 1471*, Leiden–Boston 2013.
- SCOTT 2007: Kathleen L. Scott, *The Genealogical Genre: BL Royal MS I.B.x*, [w:] *Tradition and Innovation in Later Medieval English Manuscripts*, ed. Kathleen L. Scott, London 2007, s. 87–117.
- SEMKOWICZ 2011 [1951]: Władysław Semkowicz, *Paleografia łacińska*, wyd. III, Kraków 2011 (wyd. I, Kraków 1951).
- SIDOROWICZ-MULAK 2017: Dorota Sidorowicz-Mulak, *Późnogotyckie oprawy Mistrza Drobnych Tłoków dla klasztorów bernardyńskich położonych na terenach południowo-wschodniej Polski w zbiorach Ossolineum*, [w:] *Introligatorzy i ich klienci*, red. Arkadiusz Wagner, Toruń 2017, s. 49–71.
- SIERADZKA 2007: Anna Sieradzka, *Tysiąc lat ubiorów w Polsce*, Warszawa 2007.
- SIERADZKA 2013: Anna Sieradzka, *Kostiumologia jako nauka pomocnicza historii*, Warszawa 2013.
- SIMEK 1992: Rudolf Simek, *Hierusalem civitas famosissima – die erhaltenen Fassungen des hochmittelalterlichen Situs Jerusalem (mit Abbildungen zur gesamten handschriftlichen Überlieferung)*, „Codices manuscripti”, 16, 1992, s. 121–153.
- SKOCZEK 1927: Józef Skoczek, *Kwestia języka kazań lwowskich w w. XIII–XVI*, „Przegląd Teologiczny”, 8, 1927, s. 337–377.
- SKUPIEŃSKI 1997: Krzysztof Skupieński, *Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce*, Lublin 1997.
- SŁOWNIK PRACOWNIKÓW 1972: *Słownik Pracowników Książki Polskiej*, red. Irena Treichel, Warszawa–Łódź 1972.

- SMALLEY [post 2006]: Beryl Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Notre Dame, Indiana [post 2006].
- SMOLEŃ 1995: Maria Smoleń, *Nagrobek Mikołaja Szydłowieckiego w Szydłowcu*, „Ikonothea”, 9, 1995, s. 21–41.
- SMOLEŃSKA / MUSZYŃSKA 1991: Barbara Smoleńska, Krystyna Muszyńska, *Katalog rękopisów. Seria III, Zbiory Biblioteki Ordynacji Zamojskiej*, t. 2: *Rękopisy od XVI do XIX w. (sygn. BOZ do 1050)*, Warszawa 1991.
- SOLICKI 1994: Stanisław Solicki, *Napływ książek z ziem czeskich na Śląsk w średniowieczu*, [w:] *Polska – Śląsk – Czechy. Studia nad dziejami stosunków kulturalnych i politycznych w średniowieczu*, red. Ryszard Gładkiewicz, („Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia” 81), Wrocław 1994, s. 5–37.
- SORBELLI 1940: Albano Sorbelli, *Storia della università di Bologna*, t. 1: *Il medioevo (secc. XI–XV)*, Bologna 1940.
- SOSZYŃSKI 2008: Jacek Soszyński, *Wstęp*, [w:] MARCIN POLAK, *KRONIKA* [2008], s. 11–84.
- SOSZYŃSKI 2016: Jacek Soszyński, *Kilka refleksji na temat średniowiecznych rękopisów w zbiorach polskich i stanie ich opracowania*, [w:] *De nuptiis Philologiae et Libri manuscripti, czyli co nowego mówią rękopisy. Zbiór studiów*, red. Paulina Pludra-Żuk, Agnieszka Paulina Lew, Warszawa 2016, s. 15–32.
- SOSZYŃSKI 2017: Jacek Soszyński, *Wstęp*, [w:] HUGON ZE ŚWIĘTEGO WIKTORA, *DIDASCALICON* [2017], s. 9–44.
- SOZAŃSKA 2013: Kinga Sozańska, *Ilustracje w średniowiecznych księgach*, „Iluminacje”, 1(5), 2013, s. 14–17.
- SPANNBAUER 2010: Marlena Izabela Spannbauer, *Przedstawienie zbrojnego na kaflu z grodziska w Konarzewie*, „Acta Militaria Mediaevalia”, 6, 2010, s. 233–238.
- SPINKA 2017: Matthew Spinka, *John Hus. A Biography*, Princeton 2017.
- SPRETI 1932: Vittorio Spreti, *Enciclopedia storico-nobiliare Italiana*, t. 5, Milano 1932.
- STAROWIEYSKI 2007: Muza łacińska. *Antologia poezji wczesnochrześcijańskiej i średniowiecznej*, red. Marek Starowieyski, („Biblioteka Narodowa. Seria II”), Wrocław–Warszawa–Kraków 2007.
- STARZYŃSKI 2007a: Marcin Starzyński, *Rola i funkcje herbów w miniaturach Stanisława Samostrzelnika*, „Cistercium Mater Nostra”, 1, 2007, s. 79–111.
- STARZYŃSKI 2007b: Marcin Starzyński, *Bartłomiej Bartelmus. Twórczość Stanisława Samostrzelnika na dworze biskupa krakowskiego Piotra Tomickiego*, [w:] *Książka na przełomie średniowiecza i odrodzenia. Materiały z sesji, Pałac Działyńskich, Biblioteka Kórnicka PAN 08.–10.06.2006*, red. Małgorzata A. Quinkenstein, Kórnik 2006, s. 95–132; „Roczniki Historyczne”, 73, 2007, s. 300–304 (recenzja).
- STARZYŃSKI 2010: Marcin Starzyński, *Z działalności Stanisława Samostrzelnika. Renesansowa dekoracja heraldyczna klasztoru cystersów w Mogile*, [w:] *Cztery studia o heraldyce, epigrafice i kostiumologii*, red. Andrzej Marzec, Kraków 2010, s. 51–66.
- STEFAŃSKA 1959: Zofia Stefańska, *Dzieło orszańskie*, „Muzealnictwo Wojskowe”, 1, 1959, s. 359–366.
- STOLA 2009: Krzysztof Stola, *Nawiedzenie NMP*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. Edward Gilewicz, t. 13, Lublin 2009, s. 844.
- STORM VAN LEEUWEN 2011: Jan Storm van Leeuwen, *The Golden Age of Bookbinding in Cracow 1400–1600*, Kraków 2011.
- STRASZEWSKA 2012: Anna Straszewska, *Kostium historyczny w twórczości Jana Matejki na tle malarstwa XIX wieku*, Warszawa–Kraków 2012.

- STRATY ARCHIWÓW I BIBLIOTEK WARSZAWSKICH 1955: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 3: *Biblioteki*, red. Piotr Bańkowski, Warszawa 1955.
- STRUTYŃSKA 1995: Maria Strutyńska, *Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, Toruń 1995.
- SUŁECKI 2014: Szymon Sułeczki, *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, Kraków 2014.
- SWANSON 2002: Jenny Swanson, *John of Wales. A Study of the Works and Ideas of a Thirteenth-Century Friar*, Cambridge 2002.
- SZCZEPAŃSKA 1930: Maria Szczepańska, *Do historii muzyki wielogłosowej w Polsce z końca XV w.*, „Kwartalnik muzyczny”, 8, 1930, nr 8, s. 277–281.
- SZIRMAI 1999: John Szirmai, *The Archeology of Medieval Bookbinding*, Farnham 1999.
- SZOŁDRSKI 1964: Władysław Szolędrski, *Peregrynacja (Aeterii?) do miejsc świętych z końca IV w.*, „Homo Dei”, 33, 1964, s. 43–45.
- SZOSTEK 2015: Teresa Szostek, *Profesor Jerzy Woronczak w Instytucie Badań Literackich PAN (1953–1993)*, [w:] *Rozprawy Komisji Językowej, XLI*, red. Jan Miodek, Włodzimierz Wysocki, Wrocław 2015, s. 5–11.
- SZWEJKOWSKA 1987: Helena Szwejkowska, *Książka drukowana XV–XVIII wieku*, wyd. V poprawione, Wrocław–Warszawa 1987.
- SZYMAŃSKI 2002: Józef Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2002.
- SZYMCZAK 2016: Jan Szymczak, *Rycerz w hełmie, w zbroi i z tarczą*, Warszawa 2016.
- ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT 1975: Ewa Śnieżyńska-Stolot, *Dworski ceremoniał pogrzebowy królów polskich w XIV w.*, [w:] *Sztuka i ideologia w XIV wieku*, red. Piotr Skubiszewski, Warszawa 1975, s. 89–100.
- TABARRINI / DE MINICIS 1870: Marco Tabarrini, Gaetano de Minicis, *Cronache della città di Fermo*, t. 1, Firenze 1870.
- TAYLOR 2002: Lou Taylor, *The Study of Dress History*, Manchester–New York 2002.
- THE MEDIEVAL CRAFT OF MEMORY 2002: *The Medieval Craft of Memory. An Anthology of Texts and Pictures*, eds. Mary Carruthers, Jan M. Ziolkowski, Philadelphia 2002.
- THOMAS 1951: David Thomas, *What is the origin of the 'scrittura humanistica'?*, „La Bibliofilia”, 53, 1951, s. 1–10.
- TOMCZAK 1983: Salezy Bogumił Tomczak, *Biblioteka bernardynów w Poznaniu*, [w:] *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 1, red. Jerzy Kłoczowski, Kraków 1983, s. 159–175.
- TONDEL 1992: Janusz Tondel, *Biblioteka zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992.
- TRELIŃSKA 2008: Barbara Trelińska, *Portrety jagiellońskie na oprawach starodruków z Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie*, [w:] *Książki i Historia. Księga Jubileuszowa ofiarowana dr. Zdzisławowi Bieleniowi z okazji 50-lecia nieprzerwanej pracy w Bibliotece Hieronima Łopacińskiego w Lublinie*, Lublin 2008, s. 119–126.
- TRUHLÁŘ 1905–1906: Josef Truhlář, *Catalogus codicum manu scriptorum Latinorum qui in C. R. Bibliotheca Publica atque Universitatis Pragensis asservantur*, Pragae 1905–1906.
- TRUPINDA 1999: Janusz Trupinda, *Ideologia krucjatowa w Kronice Piotra z Dusburga*, Gdańsk 1999.
- TRYPUĆKO 2007: Józef Trypućko, *The Catalogue of the Book Collection of the Jesuit College in Braniewo*, Uppsala–Warszawa 2007.
- TRZCIŃSKI 1904: Tadeusz Trzciński, *Krótkie wiadomości z bibliotek gnieźnieńskich*, „Przegląd Kościelny”, 6, 1904, s. 212–214.

- TRZCIŃSKI 1909a: Tadeusz Trzciniński, *Biblioteka Seminarium Duchownego w Gnieźnie. Katalog rękopisów aż do r. 1725*, Poznań 1909.
- TRZCIŃSKI 1909b: Tadeusz Trzciniński, *Średniowieczne rękopisy biblioteki kapitulnej w Gnieźnie*, Poznań 1909.
- TRZCIŃSKI 1910: Tadeusz Trzciniński, *Katalog rękopisów biblioteki kapitulnej w Gnieźnie aż do początków wieku XVI*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Poznańskiego”, 35, 1910, s. 165–320.
- TRZCIŃSKI / LISIECKI 1904: Tadeusz Trzciniński, Arkadiusz Lisiecki, *Katalog rękopisów biblioteki seminaryjnej w Gnieźnie aż do wieku XVI włącznie*, „Przegląd Kościelny”, 6, 1904, s. 214–228, 282–306.
- TURNAU 1999: Irena Turnau, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999.
- TURNER 1840: Sharon Turner, *History of the Anglo-Saxons*, t. 1–3, London 1840 (wyd. 6).
- TURSKA 1971: Krystyna Turska, *Świecka odzież średniowieczna na Śląsku na podstawie obrazowej Legedy św. Jadwigi*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 19, 1971, s. 645–665.
- TURSKA 1987: Krystyna Turska, *Ubiór dworski w dobie pierwszych Jagiellonów*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.
- ULLMAN 1960: Berthold Louis Ullman, *The Origin and Development of Humanistic Script*, („Storia e letteratura” 79), Roma 1960.
- ULLMAN 1980 [1932]: Berthold Louis Ullman, *Ancient Writing and its Influence*, Toronto 1980 (wyd. I, New York 1932).
- UZBROJENIE 1990: *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*, red. Andrzej Nadolski, Łódź 1990.
- UZBROJENIE 2003: *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. Andrzej Nadolski, Toruń 2003.
- VALE 2001: Malcolm Vale, *The Princely Court. Medieval Courts and Culture in North-West Europe 1270–1380*, Oxford 2001.
- VAN BUREN / WIECK 2011: Anne van Buren, Roger S. Wieck, *Illuminating Fashion. Dress in the Art of Medieval France and the Netherlands, 1325–1515*, New York–London 2011.
- VINCENT 2003: Susan Vincent, *Dressing the Elite. Clothes in Early Modern England*, Oxford–New York 2003.
- VORHOLT 2012: Hanna Vorholt, *Studying with Maps: Jerusalem and the Holy Land in Two Thirteenth-Century Manuscripts*, [w:] IMAGINING JERUSALEM 2012, s. 163–199.
- WAGNER 2007: Arkadiusz Wagner, *Historyczno-artystyczny warsztat historyka książki w badaniach nad nowożytnym intrologatorstwem*, [w:] Bibliologia. Problemy badawcze nauk humanistycznych, red. Dariusz Kuźmina, Warszawa 2007, s. 109–119.
- WAGNER 2010: Arkadiusz Wagner, *Radelka jagiellońskie – fenomen intrologatorstwa polskiego XVI–XVIII w.*, „Spotkania z Zabytkami”, 2010, nr 5/6, s. 70–71.
- WAGNER 2012: Arkadiusz Wagner, *Poznańskie radelko jagiellońskie z lat czterdziestych XVI wieku. Problem treści ideowo-politycznych i wzorów ikonograficznych*, „Roczniki Biblioteczne” 2012, s. 83–111, il. 1–15.
- WAGNER 2013: Arkadiusz Wagner, *Intrologatorstwo poznańskie XVI wieku jako historyczno-artystyczna terra incognita*, [w:] Sztuka w Wielkopolsce, red. Michał Błaszczyński i in., Poznań 2013, s. 68–87, il. 1–3a–c.
- WAŁKÓWSKI 1996: Andrzej Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku*, Zielona Góra–Wrocław 1996.
- WARDROP 1963: James Wardrop, *Script of Humanism. Some Aspects of Humanistic Script, 1460–1560*, Oxford 1963.

- WDOWISZEWSKI 1952–1954: Zygmunt Wdowiszewski, *Uwagi o dwóch zaginionych dziełach S. Samostrzelnika*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 18, 1952/1954, s. 133–135.
- WIDACKA 2013: Hanna Widacka, *Portrety Zygmunta II Augusta na plakietach introigatorskich XVI wieku*, „Kronika Zamkowa”, 1–2 (65–66), 2013, s. 5–15.
- WIECK 1996: Roger S. Wieck, *Folia Fugitiva: The Pursuit of the Illuminated Manuscript Leaf*, „The Journal of the Walters Art Gallery”, 54, 1996, s. 233–254.
- WIESIOŁOWSKI 1967: Jacek Wiesiołowski, *Kolekcje historyczne w Polsce średniowiecznej XIV–XV wieku*, Wrocław 1967.
- WILL 1929: Edmund Will, *Zur Geschichte de Braunsberger Bibliotheken*, [w:] *Königsberger Beiträge. Festgabe zur vierhundertjährigen Jubelfeier der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg* Pr., Königsberg 1929, s. 375–377.
- WŁODARSKI 1957: *Chronologia polska*, red. Bronisław Włodarski, Warszawa 1957.
- WOJTKOWSKI 2012: Julian Wojtkowski, *Katalog druków XVI wieku Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, Lublin 2012.
- WOJTYSKA 1974: Henryk Damian Wojtyska, *Katalog rękopisów Biblioteki Seminarium Duchownego w Lublinie* („Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 28), Lublin 1974.
- WOLNY 1974: Jerzy Wolny, *Kaznodziejstwo*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. Marian Rechowicz, t. 1, Lublin 1974, s. 275–308.
- WOŁODARSKI 2003: Anna Wołodarski, *Gdy pozostały tylko fragmenty... Membra disiecta w zbiorach Riksarkivet w Sztokholmie*, „Muzyka”, 2, 2003, s. 31–48.
- WOODWARD 1997: Jennifer Woodward, *The Theatre of Death. The Ritual Management of Royal Funerals in Renaissance England 1570–1625*, Suffolk 1997.
- WORM 2012: Andrea Worm, „Ista Est Jerusalem”. *Intertextuality and Visual Exegesis in the Representation of Jerusalem in Peter of Poitiers’ „Compendium Historiae in Genealogia Christi” and Werner Rolevinck’s „Fasciculus Temporum*”, [w:] *IMAGINING JERUSALEM 2012*, s. 123–161.
- WORM 2013: Andrea Worm, *Visualizing the Order of History: Hugh of Saint Victor’s „Chronicon” and Peter of Poitiers’ „Compendium Historiae*”, [w:] *Romanesque and the Past: Retrospection in the Art and Architecture of Romanesque Europe*, eds. Richard Plant, John McNeill, Leeds 2013, s. 243–63.
- WORM 2014a: Andrea Worm, *Arbor humanum genus significat: Trees of Consanguinity and Genealogical Trees of Salvation History in the Romanesque Bible Manuscripts of Parc, Floreffe, and Foigny*, [w:] *The Tree: Symbol, Allegory, and Mnemonic Device in Medieval Art and Thought*, eds. Andrea Worm, Pippa Saloni, Turnhout 2014, s. 35–67.
- WORM 2014b: Andrea Worm, *Mapping the History of salvation for the „Mind’s Eyes”. Context and Function of the Map of the Holy Land in the „Rudimentum Novitiorum” of 1475*, [w:] *Visual Constructs of Jerusalem*, eds. Bianca Kühnel, Galit Noga-Banai, Hanna Vorholt, Turnhout 2014, s. 317–329.
- WÓJCIK 2016a: Rafał Wójcik, *Wstęp*, [w:] *MODLITEWNIK ZYGMUNTA I* (2016), s. 5–41.
- WÓJCIK 2016b: Rafał Wójcik, *Wstęp*, [w:] *MODLITEWNIK KRÓLOWEJ BONY* (2016), s. 5–36.
- WYDRA 2015: Wiesław Wydra, *Wstęp*, [w:] *MODLITEWNIK OLBRACHTA GASZTOŁDA* (2015), s. 5–41.
- WYDRA 2017: Wiesław Wydra, *Wstęp*, [w:] *Modlitewnik Krzysztofa Szydłowieckiego kanclerza wielkiego koronnego 1524 r. facsimile*, Poznań 2017, s. 5–38.
- WYSZYŃSKA 2012: Anna Wyszynska, *Ubiór mieszczański na miniaturach w Kodeksie Baltazara Behema. Uwagi w świetle najnowszych tendencji w badaniach kostiumologicznych*,

praca magisterska napisana pod kierunkiem dr. hab. Marka Walczaka w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, [mps] Kraków 2012 (dostęp: Zakład Sztuki Średniowiecznej Instytutu Historii Sztuki UJ).

- WYSZYŃSKA 2013: Anna Wyszyńska, *Strój – dzieło sztuki?*, [w:] *Strój – zwierciadło kultury*, red. Joanna Wasilewska, Magdalena Furmanik-Kowalska, Warszawa–Toruń 2013, s. 23–30.
- WYSZYŃSKA 2014: Anna Wyszyńska, *Symbol czy tradycja? Kilka uwag o archaizacji stroju w sztuce XV i XVI wieku*, [w:] *Procesy przemian w sztuce średniowiecznej. Przełom – regres – innowacja – tradycja. Studia z historii sztuki*, red. Rafał Eysymontt, Romuald Kaczmarek, Warszawa 2014, s. 331–340.
- WYSZYŃSKA 2016: Anna Wyszyńska, *Orientalny czy orientalizujący? Uwagi o recepcji ubiorów wschodnich w sztuce europejskiej XV wieku*, [w:] *Sztuka stroju, strój w sztuce*, red. Magdalena Furmanik-Kowalska, Anna Straszewska, Warszawa–Toruń 2016, s. 163–172.
- ZAMPONI 1989: Stefano Zamponi, *La scrittura del libro nel Duecento*, [w:] *Civiltà comunale: libro, scrittura, documento. Atti del Convegno*, Genova 1989, s. 317–354.
- ZAMPONI 2010: Stefano Zamponi, *La capitale nel Quattrocento. Verso la fissazione di un modello (Firenze, Padova, Roma)*, „Studium Mediaevale. Revista de Cultura visual – Cultura escrita”, 3, 2010, s. 63–77.
- ZAMPONI 2016: Stefano Zamponi, *Aspetti della tradizione gotica nella littera antiqua*, [w:] *PALaeOGRAPHY* 2016, s. 105–125, 426.
- ZBIORY RĘKOPISÓW W BIBLIOTEKACH I MUZEACH 1988: *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, oprac. Danuta Kamolowa, Krystyna Muszyńska (współpr.), Warszawa 1988.
- ZBIORY RĘKOPISÓW W BIBLIOTEKACH I MUZEACH 2003: *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce. Zbiory rękopisów w Polsce*, t. 1, oprac. Danuta Kamolowa, Teresa Sieniatecka (współpr.), Warszawa 2003.
- ZIELIŃSKA 2010: Ewa Zielińska, *Nekrolog klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Kraśniku*, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego”, 2, 2010, nr 2, s. 70–80.
- ZONENBERG 2018: Sławomir Zonenberg, *Stosunki krzyżacko-mendykankie w Prusach do 1466 roku*, Bydgoszcz 2018.
- ŻYGULSKI JUN. 1975: Zdzisław Żygulski jun., *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1975.
- ŻYGULSKI JUN. 1978: Zdzisław Żygulski jun., *Średniowieczna zbroja szydercza*, [w:] *Sztuka i ideologia wieku XV*, red. Piotr Skubiszewski, Warszawa 1978, s. 587–607.
- ŻYGULSKI JUN. 1981: Zdzisław Żygulski jun., „Bitwa pod Orszą” – struktura obrazu, „Rocznik Historii Sztuki”, 12, 1981, s. 85–132.
- ŻYGULSKI JUN. 1984: Zdzisław Żygulski jun., *Armour as a Symbolic Form*, „Waffen- und Kostümkunde”, 26, 1984, s. 77–96.
- ŻYGULSKI JUN. 1999: Zdzisław Żygulski jun., *Światła Stambułu*, Warszawa 1999.

Indeks rękopisów

- AARAU
Kantonsbibliothek
[Wett. Fol 9](#) 74, 78, 89
- ADMONT
Klosterbibliothek
[445](#) 54, 61
[642](#) 54, 61
[649](#) 54, 61
- BALTIMORE
Walters Art Museum
[W 767](#) 183, 191
- BERLIN
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz
[XX HA, A nr 26](#) 145, 147
[XX HA, A nr 28](#) 145, 147
[XX HA, A nr 30](#) 144, 147
[XX HA, A nr 31](#) 144, 145, 147
[XX HA, A nr 33](#) 144, 145, 147
- BORDEAUX
Bibliothèque municipale
[0088](#) 100, 103
- BRUKSELA
Bibliothèque royale de Belgique
[IV 462](#) 86
- CAMBRIDGE
Corpus Christi College
[29](#) 73, 76, 89
[201](#) 34, 51; 35 – il. 1
[503](#) 86, 89
- Fritzwilliam Museum
[Marlay 10](#) 175, 191
- University Library
[Gg.4.32](#) 44, 48, 49, 51; 46 – il. 6, 47 – il. 7
- CLEVELAND
Cleveland Museum of Art
[73.5](#) 74
- ESCORIAL
Biblioteca del Real Monasterio
[Ms. S. II. 19](#) 185, 191
- EXETER
Cathedral, Library and archives
[3501](#) 43, 51
- FERRARA
Museo Civico d'Arte Antica di Palazzo Schifanoia
[OA 1346](#) 103, 183
- FLORENCJA
Museo di San Marco
[516](#) 183, 191
- GDAŃSK
Archiwum Państwowe
[369 1/1](#) 141, 143, 144, 145, 147
[369 1/2](#) 141, 143, 147
[369 1/3](#) 141, 144, 145, 147
[369 1/4](#) 144, 147
[369 1/5](#) 141, 145, 147
[369 1/6](#) 141, 143, 145, 147

- 300, R/W, 32 142, 144, 145, 147
 300 R/X-1 144, 147
 300 R/X-2 144, 147
 300, R/Y, 1 142, 147
- Biblioteka Gdańska, Polska Akademia Nauk
 1793 142, 147
 Mar. F 202 74
- GNIEZNO
 Archiwum Archidiecezjalne
 8 303-318
- GREIFSWALD
 Universitätsbibliothek
 1007 107, 113
- HARVARD
 Houghton Library
 MS Typ 216H 74, 76, 89
- HEIDELBERG
 Universitätsbibliothek
 Pal. germ. 164 142, 147
- KÓRNIK
 Biblioteka Kórnicka, Polska Akademia Nauk
 MK 3641-3651 218; 220 – il. 1, 221 – il. 2, 223 – il. 4, 224 – il. 5, 225 – il. 6, 226 – il. 7
- KRAKÓW
 Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej
 19 229
 57 206, 211
 58 13, 14, 18
 59 13, 14, 15, 16, 18
 235 14, 15, 18
 240 14, 15, 16, 18
 Archiwum Klasztoru Sióstr Norbertanek na Zwierzyńcu
 508 207, 211
 Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów
 19 203, 205, 206, 207, 211, 229
 2 L 195-211, zwł. 196-198, 197 – il. 1-3, 198 – il. 4, 199 – il. 5-6, 200 – il. 7-8, 201 – il. 9
- 3 L 195-211, zwł. 198-199, 202 – il. 10
 4 L 195-211, zwł. 199-200
 26 L-30 L 208, 211
 31 L 208, 211
 Kr 5 196, 211
- Biblioteka Jagiellońska
 16 227
 1609 135-136
- Biblioteka Klasztoru Ojców Karmelitów na Piasku
 230 131-136
- Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk
 1706 13, 14, 18
- Muzeum Narodowe, Biblioteka Książąt Czartoryskich
 1211 IV 173 -176, 177, 178, 181, 187-191, 174 – il. 1, 176 – il. 2, 179 – il. 3, 188 – il. 6
 3606 15, 18, 19
 3607 15, 18, 19
 3620 V 206, 211
 3613 15, 18, 19
- KREMSMÜNSTER
 Stiftsbibliothek
 Cod. Cremifacensis 243 77
- LEJDA
 Universiteitsbibliotheek
 Cod. Voss. Lat. fol. 31 31, 84
- LIZBONA
 Biblioteca Nacional de Portugal
 84 28
- LONDYN
 British Library
 Add. 14788 69, 79
 Add. 15281 205, 211
 Add. 17737 69
 Add. 17358 74
 Arundel 324 305, 318
 Cotton Faustina B.VII 76, 78
 Harley 658 86
 Royal MS I.B.x 74, 78
 Victoria and Albert Museum
 L. 1910-2387 183, 191

- LOUVIERS
Bibliothèque de la Ville
7 185, 191
Bodl. 646 187
Canon Class. Lat. 161 187
Douce 40 203, 211
- LUBLIN
Biblioteka Metropolitalnego Wyższego Seminarium Duchownego
14 16, 17, 18, 19
Biblioteka Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
614 346, 349
- LYON
Bibliothèque municipale
863 73, 76
- MEDIOLAN
Veneranda Biblioteka Ambrosiana
F277 inf., no 4 205
- MODENA
Biblioteca Estense Universitaria
VG 11 (Lat. 424) 183, 191; 184 – il. 4
- MONACHIUM
Bayerische Staatsbibliothek
Clm 2731 54, 61
Clm 3010 54, 61
Clm 4660 43
Clm 17188 54, 61
Clm 28803 101, 103
Univeristätsbibliothek
Cim. 89 (Quart. Cod. Ms. 1097) 203, 211, 241, 244
- NEAPOL
Biblioteca Nazionale
I.B.57 187
VII.B.4 185, 191
- OPAWA
Zemský archiv v Opavě (pobočka Olomouc)
74 54, 61
184 54, 61
487 54, 61
- OXFORD
Bodleian Library
121 Junius 34, 51; 36 – il. 2, 37, 38
- PADWA
Biblioteca Universitaria
1499 121
- PARYŻ
Bibliothèque nationale de France
8 185, 191
1711 187, 191
Lat. 760 101, 103
Lat. 771 187
Lat. 3241 109, 113
Lat. 6069A 187, 191
Lat. 8016 185, 191
Lat. 8824 37, 51
Lat. 12947 187, 191; 189 – il. 7
Lat. 14909 109, 113
Lat. 15177 69
- PELPLIN
Biblioteka Diecezjalna im. Biskupa Jana Bernarda Szlagi
67 (134) 164, 170; 165 – il. 8
85 (186) 159–160, 170; 160 – il. 2, 161 – il. 3, 162 – il. 4, 163 – il. 5
99 (199) 168, 169, 170; 163 – il. 6, 164 – il. 7
109 (198) 164, 167, 170; 167 – il. 11, 168 – il. 12
117 (163) 168, 170
119 27, 29, 30, 31, 170
180 (218) 164, 169, 170; 166 – il. 9
182 (220) 164, 170; 167 – il. 10
421 (622) 153, 170
L13 153–159, 168, 170; 159 – il. 1
- POZNAŃ
Archiwum Archidiecezjalne
76 27, 31
Biblioteka Uniwersytecka
1734 117, 126
1736 117–118, 121–122, 126; 119 – il. 1, 120 – il. 2, 123 – il. 3, 124 – il. 4
1744 117
2437 117, 126

PRAGA

Národní knihovna České republiky

[X.D.1](#) 109, 113

[XII.A.16](#) 56, 61

[XII.C.9](#) 56, 61

[XIV.E.22](#) 56, 61

[XIX.B.25](#) 56, 61

Národní muzeum

[XVII.D.21](#) 56, 61

RZYM

Biblioteca Angelica

118, 125, 126; 120 – il. 2

Biblioteca Casanatense

[4254](#) 68, 72

ST. OMER

Bibliothèque municipal

[776](#) 84

STARY SĄCZ

Biblioteka klasztoru Sióstr Klarysek

[2](#) 27, 31

STUTTGART

Württembergische Landesbibliothek

[Hist. qt. 141](#) 241, 244

[Theol. et phil. 100](#) 78, 84

[Don. 590](#) 237

UPPSALA

Universitetsbibliotek

[C 137](#) 55, 58, 61

TORUŃ

Archiwum Państwowe

[Akta Miasta Torunia, kat. II, VIII–2](#) 144, 147

Biblioteka Uniwersytecka

[23/III](#) 143, 147

[31/III](#) 88

[35/III](#) 88

[52/III](#) 88

[75/III](#) 67, 75–89; 80 – il. 4, 81, il. 5, 83 – il. 7

[77/II](#) 95–103; 100 – il. 1–3, 101 – il. 4

[155/IV](#) 67, 69–89; 70 – il. 1, 71 – il. 2,

79 – il. 3, 82 – il. 6, 85 – il. 8

Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książ-

nica Kopernikańska

[29](#) 142, 147

WALENCJA

Biblioteca Universitaria

[395](#) 185, 191; 186 – il. 5

WARSZAWA

Biblioteka Narodowa

[BOZ 5](#) 203, 211

[BOZ 146](#) 105–113

[3306 III](#) 206, 211

[3311](#) 17, 19

[12497 IV](#) 21–31, 23 – il. 1, 24 – il. 2, 25 – il. 3

WATYKAN

Biblioteca Apostolica Vaticana

[Pal. lat. 514](#) 99, 103

[Urb. Lat. 1–2](#) 183, 191

[Urb. Lat. 277](#) 187, 191

WIEDEN

Österreichische Nationalbibliothek

[435](#) 54, 61

[1325](#) 54, 62

[3295](#) 54, 62

WŁOCŁAWEK

Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego im. Księży Chodyńskich

[720](#) 16, 19

WOLFENBÜTTEL

Herzog August Bibliothek

[Guelf. 404](#) 54, 62

[Helmst. 588](#) 54, 62

[42.3 Aug. 2°](#) 54, 62

WROCŁAW

Archiwum Archidiecezjalne i Biblioteka Kapitulna

[58](#) 15, 19

[178](#) 15, 19

Biblioteka Uniwersytecka

[I F 34](#) 54, 62

I F 102 74	Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich
I F 103 74	
I F 110 54	3070/II 15, 18, 19
I F 293 74	
I F 416 27, 29, 31	Vyšší BROD
I F 418 27, 29, 31	Cisterciácký klášter
I F 593 54, 62	LIV 55, 58, 62
IV F 63 54, 62	
I Q 20 53, 55, 58, 62	YALE
I Q 21 54, 58, 62	Beinecke Rare Book and Manuscript Library
I Q 22 54, 62	
I Q 39 54, 62	M 883 345
I Q 225 15, 19	
I Q 252 100, 103	
IV Q 157, fragment 54, 62	

Indeks inkunabułów i starych druków

ELBLĄG

Biblioteka Elbląska

[Inc.II.37](#) 330

[Inc.III.102](#) 143, 147

[Inc.IV.4](#) 326

[Inc.IV.18](#) 329

GDAŃSK

Biblioteka Gdańska PAN

[XV.57–62](#) 260, 289

[XV.66–67](#) 261, 289

[XV.76](#) 329, 330

[XV.77](#) 321

[XV.101](#) 262, 290

[XV.111](#) 260, 290

[XV.122–123](#) 261, 291

[XV.146–148](#) 256, 291

[XV.292–295](#) 260, 291

[XV.304–307](#) 261, 292

[XV.336–337](#) 260, 293; 260 – il. 4

[XV.424](#) 258, 293

[XV.465](#) 261, 294

[XV.471](#) 294

[XV.472–473](#) 295

[XV.487](#) 261, 295; 262 – il. 5

[XV.540](#) 261, 296

[XV.546](#) 261, 296

[XV.591–592](#) 261, 296, 297

[XV.614–615](#) 261, 297; 264 – il. 7

[XV.669 I](#) 298

[XV.862](#) 328, 329, 330

[XV.897](#) 328, 329, 330

[XV.926](#) 258, 298

KRAKÓW

Muzeum Narodowe, Biblioteka Książąt

Czartoryskich

[60837 IV](#) 38

OLSZTYN

Biblioteka Wyższego Seminarium Du-

chownego Metropolii Warmińskiej

„Hosianum”

[Inc.55](#) 261, 287; 263 – il. 6, 264 – il. 7

[Inc.60](#) 328

[Inc.61](#) 328

[Sd 493](#) 288

TORUŃ

Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książ-

nica Kopernikańska

[108114–108115](#) 334

[112399–112400](#) 334

[112626–112628](#) 334

UPPSALA

Universitetsbibliotek

[29:6](#) 260, 267

[31:152](#) 261, 267

[31:155](#) 259, 268

[31:198](#) 268

[31:204](#) 269

[31:229](#) 260, 269

[31:244](#) 270

[31:257](#) 270

[31:300](#) 259, 271

[32:99](#) 271

[33:118](#) 272

[33:171](#) 328

[33:202](#) 260, 272

33:219	260, 273	40:28	259, 280
33:250	273	40:29	259, 280
33:259	274	40:30	259, 281
33:261	274	49:417	281
33:269	275	58:31	282
34:103	275	58:210	282
34:106	276	64:1	283
35:194	260, 276	64:206	283
35:208	277	68:167	260, 284
35:223	260, 277	68:220	285
35b:134	259, 278	69:441	286
35b:982	259, 278	74:260	286
35b:988	279	Oo:139	260, 287
40:10	259, 279	T:95	261, 288; 264 – il. 7
40:11	259, 280	Z:23	299

Indeks osobowy

Zastosowane skróty: bibl. – postać biblijna, bł. – błogosławiona/-y, bp – biskup, h. – herbu, hr. – hrabia, kan. – kanonik, kard. – kardynał, ks. – ksiądz, o. – ojciec, r. – ród, św. – święta/-y. Indeks nie obejmuje wykazu literatury ani skrótów bibliograficznych.

A

- Aaron, bibl. 76, 77
Abano Petrus de 271
Abiud, bibl. 77, 78
Abraham, bibl. 69
Adam, bibl. 67–69
Adler Ambrosius 145
Adrian, św. 133
Aegidius Columna Romanus 283
Agata, św. 27, 270
Aland Kurt 339
Alanus 121
Albert Wielki (Albertus Magnus), św. 108, 259, 280, 281, 296
Albertanus Brixiensis 295
Alberyk z Trois-Fontaines 72
Albrecht von Bardewick 145
Albrechtau Jan, kanonik sambijski 75, 77, 86–89
Alexander Jonathan J. G. 177
Alexander Magnus 268
Alfons, książę Kalabrii 183, 185, 191
Amanellus de Claris Aquis 286
Ambroży (Ambrosius), św. 108, 110
Amerbach Johannes 272
Amman Jost 328
Anastazja, św. 132
Anderson Natalie 242
Andreas de Escobar 292
d'Anjou René 237
Anna, św. 23, 205, 208, 234, 289
Antonin z Florencji (Antoninus Florentinus) 275, 330
Anzelm, św. 108, 110
Apuleius Madaurensis 267
Aquila Piotr (Petrus) de OFM 259, 268, 269
d'Aragon, r.
Alfons V 187, 195
Giovanni, kard. 184, 185
Aretio Blaxius (Blasius) de 121
Armand, r.
Jan 239
Randonnet 239
Arnold, kustosz klasztoru Franciszkanów we Wrocławiu 55, 56
Arndt [?], introligator w Gnieźnie 307
Arnulfus Aurelianensis 283
Arseniusz, św. 55
Artakserkses 78
Arystoteles (Aristoteles) 118, 121, 125, 269, 274, 277, 284, 299
Aser, bibl. 77
d'Asti Corrado Mondone 73
Athanasius 277
Augustodunensis Honoriusz 75
Augustyn z Hippony (Augustinus Aurelius), św. 16, 28, 45, 54, 72, 73, 75, 84, 98, 108, 109, 110, 180, 208, 268, 272, 277, 289, 292
Aureoli Petrus 269, 274

Azor, bibl. 78

B

Bade Josse 278
 Baden (Badensis) Thomas Anselmus 288
 Barbara, św. 22, 282
 Bardewick Albrecht von 145
 Barnaba, św. 69
 Barszczewski Andrzej, o. 132
 Bartłomiej, św. 23, 133
 Basini Basinio de 187, 191
 Baumgarten Conradus 291
 Bebelius Henricus 288
 Beck Leonhard 242
 Beckenhaub Johannes 298
 Beda Czcigodny (Venerabilis), św. 33, 73, 107, 108, 132, 274, 289
 Bednarz Irena 339
 Behem Baltazar 227, 236
 Bellovacensis Vincentius 298
 Benjamin, bibl. 77
 Berchorius Petrus 298
 Bergamo Iacobus Philippus de 286
 Bernard z Clairvaux (Claraevallensis), św. 23, 108, 110, 164, 188, 274, 277, 291, 297
 Bernardus Claraevallensis, Pseudo- 279
 Bernardyn z Ingolstadt 265
 Bernardyn z Sieny (Senensis), św. 97, 99, 101, 103, 284
 Bertrand du Guesclin 239
 Biel Gabriel 259, 279, 280
 Bischoff Bernhard 177
 Boccaccio Giovanni 179, 180, 271
 Bocheński Zbigniew 231
 Boettiger Gregorius 291
 Bonaventura, Pseudo- 162, 269, 276, 278, 286
 Bonawentura, św. 74, 88, 110, 160, 259, 267, 268, 271, 276, 286, 296, 297
 Bonifacius VIII, papież 283
 Borneman Tolkemitensis Johannes 269
 Borsano da (Brosano, Brossano), r.
 Giovanni (Johannes de Brossano Mediolanensis) 118, 121, 122
 Simone 118
 Bracciolini Poggio 180
 Breda Jacobus de 289, 292

Brigitta, św. 275
 Broda Michał 55
 Brodziszewski Wojciech, ks. 306
 Bromyard Ioannes de 272
 Brugensis Gualterus 287, 288, 297, 298
 Bungart Herman 270
 Burcardi Jan 129–136
 Burchard Jerzy 339
 Burgkmair Hans St. 237, 242
 Burydan Jan 121

C

Carafa Oliviero, kard. 175, 191
 Carbio Bernardus de, św. 100
 Carthusianus Dionysius 286
 Casamassima Emanuele 180
 Chachulska Irina 21
 Chaimis Bartholomaeus de 286
 Cham, bibl. 72
 Chiaramonte Isabella 184
 Chmiel Adam 338, 345
 Chodakowski Paweł 105
 Ciołek Erazm 206, 211
 Clare Jan, bp 75
 Comestor Piotr 53, 57, 60, 62, 67, 74, 75
 Contrario Andrea 187, 191; 189 – il. 7
 Corvinus Laurentius 282
 Crescentius Piotr 75
 Creussner Fridericus 289
 Crispo Venceslao 185
 Crumpnaw Nicolaus de 56
 Cultrificus Engelbertus 270
 Cyprian, św. 133
 Czacki Tadeusz 173
 Czarny Mikołaj 218
 Czarny Paweł, h. Nowina 233, 234
 Czyżak Marta 96

D

Dan, bibl. 77
 Daniel, bibl. 108, 277
 Danielski Wojciech, ks. 14
 Dawid, król, bibl. 68, 69, 175, 196, 203
 Dawid z Augsburga (David de Augusta) 88, 160, 162, 279
 De Filpo Giovanni 311
 Decjusz Justus 208

- Derolez Albert 177
 Dębiński Jakub 233, 237
 Diogenes 187
 Dionisius de Florentia 170; 160 – il. 2, 161 – il. 3, 162 – il. 4, 163 – il. 5
 Dionizy Aleksandryjski, św. 108
 Długosz Jan 239
 Dobbie Elliott Van Kirk 44
 Dominik, św. 198, 207, 329
 Dominik z Raciąża 106
 Donato Pietro, bp 182
 Drach Petrus 275, 295,
 Duns Szkot (Scotus) Jan (Joannes) 259, 274, 289
 Dürer Albrecht 201
 Dygo Marian 96
 Działyński Tytus 218, 219; 222 – il. 3
- E**
 Eckhart (Mistrz) → Hochheim Ekhart von
 Eckius Ioannes 285
 Edward IV York 239
 Efraim, bibl. 77
 Egeria (Aeteria) 16
 Ehingen Georg von 241
 Erazm z Rotterdamu 182
 Esculo Mathaeus de 121
 d'Este, r. 177
 Alfons 183, 191; 184 – il. 4
 Estera, bibl. 55, 98
 Etmüller Ludwig 41, 43
 Euzebiusz 108
 d'Évreux-Navarre Pierre, hr. Mortain 241
 Ewa, bibl. 69
 Ezdrasz, bibl. 78
- F**
 Faber Jacobus Stapulensis 287
 Felice Matteo 183
 Ferdynand I, zw. Ferrante 175, 184, 187
 Ferrarius Montanus Ioannes 271
 Ferrerius (Ferrer) Wincenty 175
 Filon z Aleksandrii 73
 Fisher Ioannes 285
 Flach Martin(us) (Simus) 271, 275, 277, 296
 Fradin Franciscus 287
 Frellon Johannes 284
- Frydrychowicz Romuald 154
 Furter Michael 291
- G**
 Gad, bibl. 77
 Gallensis Johannes 292, 293
 Gallinarius Ioannes 274
 Gasztold Olbracht 203, 205, 2011, 241, 244
 Geiss Jürgen 255
 Gerhardus Stephanus 271
 Gerson Ioannes 289, 292, 271, 321
 Gerszon, bibl. 77
 Gilbertus Nicolai 276
 Giraldi Guglielmo 183
 Gran Henricus 268, 278, 297,
 Gregorius IX, papież 283
 Gołębiowski Łukasz 173
 Gosławski Jan 14, 18
 Górecka Beata 203, 204, 206
 Grabowska Anna 207, 210
 Grancsay Stephen V. 218
 Grein Christian W. M. 41, 43; 42 – il. 4
 Grzegorz XI, papież 118
 Grzegorz Wielki, św. 45, 88, 108, 110, 234, 274
 Guillermus de Parisiis 278
 Guldenschaff Ioannes 289
 Gutenberg Jan 38, 331
 Gutkowska-Rychlewska Maria 230
- H**
 Habsburgowie, r. 237
 Halliwell James 45, 49; 45 – il. 5
 Harlow Mary 240
 Hasmoneusze, dynastia 76
 Hassia Henricus de 63
 Helmschmied, r. 229
 Helwig Hellmuth 330
 Henrichmann Iacobus 282, 288
 Henricus de Herpf 295
 Henryk VIII 231
 Henryk de Frimaria 88
 Herbiopolensis Martinus 271
 Hermannus, gwardian klasztoru Franciszka-
 nów we Wrocławiu 56
 Herod Antypas 84
 Herod Archelaus 84

- Herod Wielki 72, 84
 Herolt Ioannes 269, 285
 Herwagen Johann 281
 Hesler Heinrich von 87
 Hickes George 38, 39
 Hieronim, św. 73, 108–110, 164, 170; 165 – il. 8
 Hieronim z Pragi 16
 Hieronymus de Vallibus 291
 Hilary, św. 108
 Hochheim Eckhart von (Mistrz Eckhart) 75
 Hohenzollern Albrecht 88
 Hoilandia Gilbertus de 277
 Holkot Robertus 295
 Hoogstraten Iacobus 285
 Horatius Flaccus 271
 Hugon, św. 110
 Hugon ze św. Wiktora 68, 69
 Hus Jan 109, 110, 112, 113
 Husner Georg (Georgius) 268, 274, 275, 278, 291, 293, 294
- I**
 Issachar, bibl. 77
 Iwon, św. 154
 Izydor z Sewilli 73
- J**
 Jadwiga Śląska, św. 23, 30, 268
 Jagiellonowie, r. 195, 205, 208, 209, 232
 Jagiellonka Izabella 208
 Jagiellończyk Aleksander 130
 Jagiełło Władysław 17
 Jakub, bibl. 77
 Jakub, św. 54
 Jakub z Głogowa 265
 Jakubek-Raczkowska Monika 154
 Jan, skryptor i dekorator w Pelplinie 153–170
 Jan Chryzostom (Ioannes Chrisostomus), św. 108
 Jan Chrzcziciel, św. 201
 Jan Damasceński, św. 108
 Jan Ewangelista, św. 132
 Jan z Bytomia, prepozyt klasztoru Kanoników Regularnych w Kraśniku 17
 Jan z Krosna, kaznodzieja we Lwowie 131
 Jan z Melsztyna, h. Leliwa 234
 Jan z Metzu 74
- Jan z Opřetic 56
 Jan z Tuchowa 131
 Jan z Ujazdu 233
 Jan z Walii 109, 259, 260
 Jan (I) ze Sprowy 235
 Jan II ze Sprowy 235
 Janicki Marek A. 231
 Janko z Czarnkowa 239
 Janusz z Niprowic 130
 Jarosławiecka-Gąsiorowska Maria 175
 Jerzy, malarz (Mistrz) 234
 Jerzy, pergaminista 196
 Jerzy, św. 233
 Jezus Chrystus 13, 17, 26, 28, 67–69, 72, 74–76, 84–86, 88, 108, 112, 153, 173, 199, 203, 205–207, 233
 Josicki Tomasz 305
 Josicki Wojciech 305
 Jozue, bibl. 53, 75–77
 Józef Flawiusz 57, 72, 73
 Józef z Tyśmienicy 206
 Juda Sedecjasz, bibl. 69, 76
 Judasz, bibl. 13, 84
 Judyta, bibl. 55, 78, 98
 Jurkowlaniec Grażyna 154
- K**
 Kain, bibl. 72
 Kajfasz, bibl. 13
 Kajzer Leszek 231, 233
 Kaliszuk Jerzy 21, 267, 345
 Karłowska-Kamzowa Alicja 231
 Karol Robert Andegaweński 239
 Katarzyna Aleksandryjska, św. 176, 268
 Katarzyna Sieneńska, św. 173
 Kazimierz Wielki 239, 240
 Keefer Sarah Larrad 44
 Kehat, bibl. 77
 Keschinger Petrus 273, 291
 Kessler Nicolaus 273, 276, 291, 297
 Kieszkowski Jan 229, 235, 238, 277
 Kitowicz Jędrzej 231
 Klipstein Louis F. 40, 41
 Kmita Piotr 235, 237
 Koberger Anton (Antonius) 258, 296, 297, 298, 299
 Kobylański Jan 235

- Komeński Jan Amos 328
 Konrad, skryptor w Pelplinie 159
 Kopeć Jerzy, ks. 28
 Korneliusz, św. 133
 Korytkowski Jan, ks. 307
 Kowalewicz Henryk 339
 Kowalewicz Monika 339
 Kozłowski Jan 337, 341
 Kropf Wolfgang 56
 Kubicki Rafał 96
 Kürbis Brygida 38
 Kuszewicz Paweł z Chełmna 142
 Kwiatkowski Kajetan 218
- L**
 Lakeman Nicolaus (Lackmann) 284
 Lambert z Saint-Omer 84
 Lamy Perronet 182
 Lanicia Guillelmus de 286
 Lapise (Heynlin) Ioannes de 276
 Lasocki Mikołaj, h. Drużyna 234
 Lasocki Stanisław 219, 243
 Laurentius Corvinus 282
 Leeu Gerardus 321
 Lescherius Paulus 274
 Leuther Martin 265
 Lewi, bibl. 68, 77
 Lindeman Iohannes 275
 Lippi Filippino 188; 190 – il. 8
 Loeslein (Löslein) Petrus 292
 Lombard Piotr (Lombardus Petrus) 55, 62, 159, 170, 259, 261, 268, 269, 276, 282, 296, 297; 160 – il. 2, 161 – il. 3, 162 – il. 4, 163 – il. 5
 Lotter Melchior 269, 282, 289
 Lubomlczyk Seweryn (Roxolanus) 201, 207
 Lucca Franciscus de 292
 Ludwik VII Brodaty 236
 Ludwik Węgierski 239, 240
 Luter z Brunszwiku 74, 75, 87
- Ł**
 Łosowska Anna 105
 Łukasz, św. 15, 16, 69
- M**
 Macarius Mutius 292
 Machabeusze, r., bibl. 75, 87, 98
 Maciej, św. 84, 133
 Maffei Raphael 288
 Maio Giuniano 187, 191
 Majorana Cristoforo 185
 Maksymilian I 231, 240, 242
 Manasses, bibl. 77
 Marcin z Opawy 73
 Marcin z Raciąża (syn Dominika) 106
 Marcin z Raciąża (syn Piotra) 106–107, 113
 Marcin z Raciąża (syn Wojciecha) 106
 Marek, św. 15, 16
 Maria (matka Chrystusa) 22, 27, 48, 97–99, 133, 153, 145, 175, 198, 203, 205–208, 274, 289–291, 296
 Maria Magdalena, św. 27
 Mateusz, św. 15, 16, 17, 69, 135
 Mateusz z Krakowa (Matthaeus de Cracovia) 162; 164 – il. 7, 167 – il. 10
 Maximus Taurinensis 290
 Mayenowa Maria Renata 339
 Mayronis Franciscus de 276, 289
 Mączyński Józef 196
 Medyceusze, r. 177
 Melanchton Philippus 281
 Melber Ioannes 274, 275
 Merari, bibl. 77
 Mędrek Henryk 154
 Michał, brat w Pelplinie 153
 Michał Archanioł, św. 133, 135, 198, 207, 233
 Michael de Hungaria 291
 Mikołaj z Liry 73, 107
 Mikuláš z Rájova 56
 Miodońska Barbara 14, 201, 202, 205, 219, 227, 233–235, 237, 242, 243
 Mirandula Picus Ioannes de 277
 Misa Jan de 132
 Mistrz św. Jana Chrzciciela 201
 Mojżesz, bibl. 75, 76
 Molenda Maria 230
 Molinaro Lucia 311
 Momot Andrzej, h. Biberstein 233
 Monacensis Wolfgangus 269, 274
 Monika, św. 27
 Montefeltro da, r. 177
 Federico 183, 192

Moore Philip 73
 Moravus Augustinus 291
 Morawska Katarzyna 15
 Morawski Jerzy 14
 Morgenstern Georgius 274
 Możdżyńska-Nawotka Małgorzata 230
 Mrowiec Karol 14
 Multscher Hans 236
 Munno Rosamarie 311
 Muszyńska Krystyna 339
 Muszyński Michał 339
 Mutius Macarius 292

N

Nagel Alexander 181
 Neevel Johan G. 312
 Neftali, bibl. 77
 Nehemiasz, bibl. 78
 Niccoli Niccolò 180
 Nierzwicka Magdalena 155
 Noe, bibl. 55, 69, 72, 85

O

Ockam Guillelmus de 287, 294, 295
 Octavianus de Martinis 267
 Odrowąż Jacek, św. 210
 Oktawian August 76, 84
 Orbellis Nicolaus de 291
 Orygenes 73, 108
 Owidiusz 185
 Oyta Henricus de 160

P

Padovano Jan Maria 208
 Paffraet Richardus 292
 Palermo Anne Marie 311
 Palmeranus Thomas 272
 Paradiso Jacobus de 289
 Paweł, św. 173, 199, 207
 Peachy Jeffrey S. 333
 Peckham Ioannes de 276
 Pelbartus de Themeswar 278, 290
 Pelcl František Martin 56
 Pennaforte Rajmund de, św. 303–305, 307,
 309, 310, 312, 318; 305 – il. 1, 306 – il. 2,
 308 – il. 3–4, 309 – il. 5, 310 – il. 6–7,
 314 – il. 8, 316 – il. 9, 317 – il. 9

Peraldus Wilhelm 108
 Peregryn z Opola 16
 Petit Johannes 284, 286
 Petrarca Francesco 179, 180
 Petri Adam 282
 Phalaris, Pseudo- 271
 Philippus Presbyter 282
 Philo Alexandrinus 282
 Pierre de Bordeaux 185
 Piggin Jean-Baptiste 73
 Pikulik Jerzy, ks. 27
 Piotr, kaznodzieja we Lwowie 131
 Piotr, opat w Pelplinie 153
 Piotr, św. 74, 84, 85, 173, 199, 207, 219
 Piotr z Dusburga 87
 Piotr z Poitiers 73–75, 86
 Piotr z Raciąży 105, 106, 113
 Plinius z Londynu, iluminator 185
 Pollhemus Ted 240
 Poliziano Angelo 182
 Porch(ens?)is Sigismundus de 122
 Pothulyczky Nicolaus 273
 Poźniak Włodzimierz 13–15, 18
 Prediger Christoph Ernst 332
 Prepositus Nicolaus 287
 Presinus Arnolf, zw. Prężyną 196
 Probus Henryk 55
 Procter Lynn 240
 Prüss Joannes 290
 Przyborowski Józef 105
 Ptolemeusz 187
 Ptolemeusze, dynastia 72, 75

Q

Quentell Henricus 273, 274, 272, 279
 Quentell (Quentel) Peter 282, 285

R

Raban Maur 107, 108
 Rabenau Konrad von 255
 Rabsztyński Jan, h. Topór 17
 Raby Frederik Edward John 43
 Radziwiłł, r. 218
 Dominik 218
 Rafał Jakub z Jarosławia i Przeworska h. Le-
 liwa 233
 Rapicano, r. 187

Cola 175, 185, 187, 190
 Nardo 175, 185, 187, 190
 Ravennas Petrus 297
 Reginek Antoni, ks. 14, 15, 18
 Regnault Franciscus 284
 Rehlingen, r. 243
 Reuchlin Joannes 294
 Reynard Johannes 270
 Rido (Rio) da, r. 122, 125
 Antonio 121–125
 Nicolao 121, 122
 Riga Piotr 75, 88
 Right Thomas 45, 49; 45 – il.5
 Robert III Flandryjski 239
 Robert z Lisle 74
 Robinson Fred 44
 Rolewinck Werner 73
 Rollaw Brawnsbergensis Joannes 270
 Romanis Humbertus de 268
 Rosselli Francesco 187
 Ruben, bibl. 77
 Rut, bibl. 55
 Rynman de Oringau (Oringaw) Ioannes 278
 Ryszard ze św. Wiktora 108

S

Sacon (Saccon) Jacobus 283
 Salatiel, bibl. 78
 Salicetus Nicolaus 270
 Salomon, bibl. 26, 78, 134
 Salomon, r. 235–236
 Imram 236
 Mikołaj 236
 Piotr 236, 243
 Salutati Coluccio 180
 Samostrzelnik Stanisław 195, 202–211, 217,
 230, 234, 237, 238, 242, 244
 Sandler Lucy Freeman 74
 Saxonia Ludolphus de 296
 Schäufelein Hans Leonhard 201
 Scheurl Christophorus 271
 Schongauer Martin 201
 Schunke Ilse 255
 Scotus Octavianus 293, 294
 Secerius Johannes 281
 Seleucydzi, dynastia 72, 75
 Seneka 110

Seusenhofer Konrad 231
 Sforza, r. 177
 Bona 198, 203, 205, 208, 211, 212
 Sieradzka Anna 230, 232
 Simus Martinus 296
 Sinibaldi Antonio 185
 Stanisław z Zarszyna 130
 Stanisław ze Szczepanowa, św. 233, 234
 Starzyński Marcin 219, 230
 Stella Izaak de 110
 Stöckel Wolfgang 271
 Straszewska Anna 230
 Strozzi Zanobi 183
 Strzyczka Piotr 131
 Stwosz Wit 231, 235
 Suso Henricus 286
 Sylvan Agneta 56, 58
 Symeon, bibl. 77
 Syrach, bibl. 28
 Szczepan, św. 203
 Szirmai János 328, 329
 Szydłowieccy, r. 218, 219, 227, 230, 233, 242
 Anna (z Tęczyńskich h. Topór) 219
 Barbara c. Jakuba 219
 Barbara (h. Abdank) 219
 Elżbieta 218
 Jakub s. Stanisława 219, 233, 237, 242,
 243; 222 – il. 3
 Krzysztof 202, 218, 219, 229, 234, 235,
 242, 243; 224 – il. 5
 Marcin 219, 242; 226 – il. 7
 Mikołaj 218, 219, 229, 235, 242; 225 –
 il. 6
 Paweł 219
 Piotr 219, 242; 223 – il. 4
 Stanisław 219, 235, 242; 221 – il. 2
 Zofia (z Goździkowa, h. Łabędź) 219
 Szyller Sławomir 21, 344
 Szymon, św. 133, 135
 Szymon z Cascii 107

Ś

Świętek Andrzej z Parczewa 210

T

Tambaco Ioannes de 279
 Tarło Jan 240

Tarnowscy, r. 343

Jan Spytek 219

Teodozjusz, cesarz 108

Teofil, 108

Tęczyńscy, r. 219, 230

Thomas Palmeranus 272

Thucydides 299

Thun z Děčína, r. 56

Tobiasz, bibl. 55, 98

Todeschino Joan 185

Tomasz, bł. 108

Tomasz z Akwinu, św. 99, 100, 108, 185,
284; 100 – il. 2

Topié Michel 278

Trechsel Johannes 272, 287, 294, 295

Trzebuchowski Stanisław 130

Turner Sharon 39–41, 43

Turre Bertrandus de 293

Turska Krystyna 231, 232, 243

Tyberiusz, cesarz 84

U

Udine Leonardo da (Leonardus Matthaei de
Utino) 121, 272

Urban IV, papież 132

Urban VI, papież 154

Utino Jan de 73

V

Valla Lorenzo 182

Vasari Giorgio 181, 183

Vercellensis Joannes 290

Versor Ioannes 272

Vieze Andrea delle 183

Vischer, r. 235

Voragine Jakub de 61, 132–135, 270, 273,
274, 277

W

Wacław, św. 133

Wagner Arkadiusz 97

Walter z Brugii 250

Wałkowski Andrzej 54

Wanley Humfrey 38, 39, 41, 44

Wann Paulus 278

Wawrzyniec, św. 203

Wawrzyniec z Giesek 13, 14, 18, 19

Wątróbka Klemens 235

Wergiliusz 185

Werner von Orseln 87

Wielogłowski Andrzej, h. Sarykoń 236

Wierzbęta z Branic, h. Gryf 233, 234,

Wiesiołowski Jacek 105

Wiktoryn, brat OP w Krakowie 19, 196,
201–208, 210, 211; 194 – il. 1–3, 198 – il. 4,
199 – il. 5–6, 200 – il. 8

Władysław Łokietek 106

Wojciech, św. 233

Wolff de Pforzheim (Pfortzen) Jacobus 276,
280, 281, 289, 290

Wood Christopher S. 81

Woronczak Jerzy 339, 340, 341

Wspinka (Spinek) Mikołaj z Będkowa i Skot-
nik, h. Prus II 233

Z

Zabulon, bibl. 77

Załuski Józef Jędrzej 231

Załuski Wojciech, kan. gnieźnieński 105

Zamponi Stefano 181

Zeidler Johann Gottfried 328, 333, 334

Zienkiewicz Jan, ks. 307

Zierikzee (Zyrichsee, Zyrckzee) Cornelius
278, 286

Zonenberg Sławomir 95

Zwingli Ulrich 68

Zygmunt I Stary 205, 208–210, 218, 240; 199
– il. 6

Zygmunt II August 240

Zygmunt III Waza 173

Ż

Żygulski Zdzisław jun. 227, 228, 230, 231, 242

Indeks topograficzny

Zastosowane skróty: g. – góra/-y, k. – kraina / kraj, m. – miejscowość, rz. – rzeka

A

Aarau, m.

Kantonsbibliothek 74, 77, 89

Admont, m.

klasztor Benedyktynów 54, 60, 61

Anglia, k. 34, 73, 74, 179, 239, 330

Asti, m. 73

Austria, k. 54, 241, 305

B

Baltimore, m.

Walters Art Museum 183, 191

Bawaria, k. 236

Bazylea (Basel), m. 272, 273, 276, 279, 280,
289, 290, 291, 297, 328

Bechin (Bechyně), m. 56

Berlin, m.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kultu-
rbesitz 144, 147

Gemäldegalerie der Staatlichen Museen zu
Berlin 243

Betel, m. 85

Betlejem, m. 85

Będkowo, m. 233

Bolonia (Bologna), m. 118, 122, 130, 209, 277

Braniewo, m. 255, 256, 264, 265, 299

klasztor Franciszkanów 267–288, 300

Brzeziny, m. 219

C

Cambridge, m.

Corpus Christi College 34, 37, 39, 43, 51,
76, 78, 86, 89, 35 – il. 1

Fritzwilliam Museum 175, 191

Parker Library 74

University Library 44, 48, 49, 51, 46 – il. 6,
47 – il. 7

Cleveland, m.

Cleveland Museum of Art 74

Czechy, k. 86, 109

D

Daniszewo, m. 107

Dębno, m. 233, 237

Dobre Miasto, m. 254, 256, 288

Dolina Cedronu 85

Dolina Jozafata → Dolina Cedronu 85

Dzierżgoń, m. 74, 87, 89

Dzików, m. 343

E

Efraim, g. 85

Ekron, m. 85

Elbląg, m. 141, 145

Biblioteka Elbląska 143, 147, 255, 326, 329
klasztor Brygidzek 86

Escorial, m.

Biblioteca del Real Monasterio 185, 191

Exeter, m.

Library of the Dean and Chapter of Exe-
ter Cathedral 43, 51

F

Ferrara, m. 101

Museo Civico d'Arte Antica di Palazzo
Schifanoia 183, 191

Flandria, k. 17

Florencja, m. 183

baptysterium San Giovanni 182

katedra Santa Maria del Fiore 182

kościół Badia Fiorentina 188; 190 – il. 8

kościół San Miniato al Monte 181

Museo di San Marco 183, 191

Francja, k. 17, 26, 30, 55, 74, 179, 330

Frankfurt, m. 55, 328

Fryburg, m. 345

Fryburg Bryzgowijski (Freiburg in Breisgau),
m. 277

G

Gaza, m. 85

Gdańsk, m. 140, 141, 145, 255, 256, 258,
264, 284

Archiwum Państwowe 141, 147

Biblioteka Gdańska PAN 74, 142, 147, 255,
260, 264, 267, 321, 328, 329; 256 – il. 2,
260 – il. 4, 262 – il. 5

klasztor Franciszkanów 264, 265, 289–298

Gibeon, m. 85

Głogów, m. 74, 265

Gniezno, m. 305

Archiwum Archidiecezjalne 303, 317, 318,
338, 340; 304 – il. 1, 306 – il. 2, 308 – il.
3–4, 309 – il. 5, 310 – il. 6–7, 314 – il. 8,
316 – il. 9, 317 – il. 10

Góra Oliwna 84, 85

Greifswald, m.

Universitätsbibliothek 107, 113

H

Haguenau (Hagenau, Hagenaw), m. 268, 278

Harvard, m. 76

Harvard Library 74

Houghton Library 74, 76, 89

Heidelberg, m.

Universitätsbibliothek 142, 147

Henryków, m. 27, 59, 60

klasztor Cystersów 53, 54

Hermon, g. 85

I

Italia, k. 73, 122, 173, 177, 179, 183, 184, 185

Izrael, k. 69, 72, 75, 76, 77, 78, 85

J

Jafa, m. 85

Jamielnica, m.

klasztor Cystersów 27

Jerozolima, m. 16, 72, 77, 78, 84, 85, 86

Jerycho, m. 85

Jezioro Galilejskie 85

Joigny, m. 28

Jordan, rz. 77, 203, 206

Judea, k. 72, 84

Jurkowo, m. 233

K

Kalabria, k. 183, 185

Kalamazoo, m.

Western Michigan University 345

Karmel, g. 85

Kazimierz Biskupi, m.

klasztor Bernardynów 105

Kijów, m. 345

Kłajpeda, m. 140, 141

Kolonia (Colonia, Köln), m. 100, 270, 273,
274, 279, 285, 289

Kraków, m. 26, 208, 210, 338, 349

Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedral-
nej 14, 18, 203, 211, 229

Archiwum Polskiej Prowincji Dominika-
nów 195, 211; 197 – il. 1–3, 198 – il. 4,
199 – il. 5–6, 200 – il. 7–8, 201 – il. 9,
202 – il. 10

Bazylika Mariacka 235

Biblioteka Jagiellońska 136, 227

Biblioteka Książąt Czartoryskich – Mu-
zeum Narodowe w Krakowie 18, 38, 173,
190, 191, 206, 211; 174 – il. 1, 176 – il. 2,
179 – il. 3, 188 – il. 6

Biblioteka Naukowa PAU i PAN 18

Biblioteka Prowincji Ojców Bernardynów
130

Kazimierz 17

klasztor Bernardynów 14, 15, 18, 19, 129

klasztor Dominikanów (Św. Trójcy) 129,
195, 196, 204, 209, 210, 235

klasztor Franciszkanów 233

klasztor Norbertanek na Zwierzyńcu 207, 211

klasztor Ojców Karmelitów na Piasku 129,
130, 131, 136

- kościół pw. Bożego Ciała 17
 Muzeum Narodowe 233, 237
 Wawel – katedra 14, 206, 234, 235
 Wawel – Państwowe Zbiory Sztuki 233
- Kraśnik, m.**
 klasztor Kanoników Regularnych Kongregacji Laterańskiej 17, 19
- Krosno, m.** 131
 Muzeum Podkarpackie 233
- Królewiec, m.** 75, 87, 88, 255
- L**
- Leeds, m.**
 Royal Armouries 231
- Lejda, m.**
 Universiteitsbibliotheek 84
- Lipsk (Leipzig, Liptzk), m.** 269, 271, 274, 282, 289, 291, 330
 Universitätsbibliothek
- Lizbona, m.**
 Biblioteca Nacional de Portugal 28, 31
- Londyn, m.** 185
 British Library 69, 74, 76, 78, 86, 205, 211, 305, 318
 Victoria and Albert Museum 183, 191
- Louviers, m.**
 Bibliothèque de la Ville 185, 191
- Lubiąż, m.** 27
- Lublin, m.**
 Biblioteka Metropolitalnego Seminarium Duchownego 16, 19
 Biblioteka Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 346
 Katolicki Uniwersytet Lubelski 14, 339, 349
- Lwów, m.** 129, 130
 Biblioteka Baworowskich 21, 129
 klasztor Karmelitów pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny 132
 kościół (katedra) pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny 129, 131, 132
 Ossolineum 129
- Lyon, m.** 272, 278, 287, 294, 295
 Bibliothèque municipale 73, 76, 89
- M**
- Magdeburg, m.** 142, 146
- Małopolska, k.** 15, 17, 18, 19, 21, 204, 231, 233, 236
- Mediolan, m.** 101, 118
 Veneranda Biblioteca Ambrosiana 205
- Miechów, m.** 135
- Modena, m.**
 Biblioteca Estense 183, 191; 184 – il. 4
- Mogila, m.** 27, 202, 205, 229
- Moguncja (Mainz), m.** 274
- Monachium, m.**
 Bayerische Staatsbibliothek 43, 54, 61, 101, 103, 236
 Universitätsbibliothek 203, 211, 241, 244
- Morze Bałtyckie** 145
- N**
- Nazaret, m.** 85
- Neapol, m.** 177, 183, 184, 185, 187
 Biblioteca Nazionale 185, 187, 191
 Castel Nuovo 175
- Niemcy, k.** 179, 305
- Nieśwież, m.** 218
- Norymberga (Nürnberg), m.** 276, 289, 296, 297, 298
- Nowy Jork, m.**
 Pirie collection 73
- Nysa, m.** 54
- O**
- Olsztyn, m.**
 Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosiolum” 255, 261, 287, 288, 328; 263 – il. 6, 264 – il. 7
- Ołomuniec (Olomouc), m.** 59, 60–61, 291
 Kapitulní knihovna 54, 56, 58
- Opatów, m.**
 kolegiata pw. św. Marcina 18
- Opawa, m.**
 Zemský archiv 61
- Orsza, m.** 231
- P**
- Padwa, m.** 117, 118, 121, 122, 182
- Paryż (Paris), m.** 26, 28, 74, 100, 278, 279, 287, 288, 299
 Bibliothèque nationale de France 37, 51, 69, 85, 101, 103, 109, 113, 191; 187 – il. 7

- Luwr 241
 opactwo św. Wiktora 68
 Sainte-Chapelle 26
 Pelplin, m.
 Biblioteka Diecezjalna 155–159; 159 – il. 1, 160 – il. 2, 161 – il. 3, 162 – il. 4, 163 – il. 5–6, 164 – il. 7, 165 – il. 8, 166 – il. 9, 167 – il. 10–11, 168 – il. 12
 klasztór Cystersów 154
 Perugia, m. 121
 Polignac, m. 239
 Poznań, m. 338, 339
 Archiwum Archidiecezjalne 27, 31
 Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 117, 126; 119 – il. 1, 123 – il. 3, 124 – il. 4
 Muzeum Narodowe 347, 349; 347 – il. 1, 348 – il. 2
 Uniwersytet im. Adama Mickiewicza 230
 Praga, m. 16, 109, 130
 Národní knihovna České republiky 56, 61, 109, 113
 Národní muzeum 56, 61
 Prusy (Krzyżackie), k. hist. 86, 87, 88, 95, 100, 139, 140, 141, 142
 Przeworsk, m.
 kościół parafialny 233
- R**
- Rama, m. 85
 Ruda Śląska, m. 27
 Ruszcza, m.
 kościół pw. św. Grzegorza 234
 Rzym, m. 72, 84, 121, 180, 181, 183, 185
 Biblioteca Angelica 118, 126; 120 – il. 2
 Biblioteca Casanatense 72
- S**
- Saint-Omer, m.
 Bibliothèque municipale 84
 Salem, m. 85
 Sankt Gallen, m. 181
 Sens, m. 26, 28
 Skotniki, m. 233
 Sodoma, m. 85
 Spira (Speyer), m. 182, 328, 275, 295
- Strasburg (Strasbourg), m. 267, 268, 270, 271, 274, 275, 277, 278
 Stuttgart, m.
 Württembergische Landesbibliothek 84, 237, 241, 244
 Szczepanowo, m. 234
 Szwajcaria, k. 241, 305
 Szwecja, m. 259
 Szydłowiec, m. 237
 Szyk, m. 234
- Ś**
- Śląsk, k. 15, 23, 27
 Środa Śląska, m. 15
- T**
- Tabor, g. 85
 Tczew, m. 145,
 Toruń, m. 140
 Archiwum Państwowe 144, 147
 Biblioteka Uniwersytecka 66–68, 74–75, 78, 84, 85, 88–89, 95, 102–103, 147; 70 – il. 1, 71 – il. 2, 79 – il. 3, 80 – il. 4, 81 – il. 5, 82 – il. 6, 83 – il. 7, 85 – il. 8, 100 – il. 1–3, 201 – il. 4
 Uniwersytet Mikołaja Kopernika 9, 316
 Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska 142, 147, 265
 Tylmowa, m. 233
- U**
- Uppsala, m.
 Universitetsbibliotek 55, 58, 60–61, 255, 261, 263, 328
- V**
- Vyšší Brod, m.
 klasztór Cystersów 55, 58, 61
- W**
- Walencja, m.
 Biblioteca Universitaria 185, 195; 186 – il. 5
 Warszawa, m.
 Biblioteka Narodowa 105, 113, 203, 206, 211, 229
 Muzeum Narodowe 106

Watykan, m.	Biblioteka Uniwersytecka 19, 27, 29, 31, 53–54, 58, 60, 62, 74, 100, 103
Biblioteca Apostolica Vaticana 99, 103, 183, 187, 191	katedra 15
Wenecja (Venezia), m. 276, 293, 292	klasztór Dominikanów 54
Wieliczka, m. 14–15, 18–19	klasztór Franciszkanów 55
Wiedeń (Wien), m. 289	klasztór Kanoników Regularnych św. Augustyna 74
Österreichische Nationalbibliothek, 54, 61	kościół pw. Bożego Ciała 54
Włochy, k. 16, 187	kościół pw. Najświętszej Marii Panny na Piasku 54
Włocławek, m.	Zakład Narodowy im. Ossolińskich 15, 344
Wyższe Seminarium Duchowne im. Księży Chodyńskich 16–17	
Wojkówka, m. 233	
Wolfenbüttel, m.	Z
Herzog August Bibliothek 54, 61–62	Złata Koruna, m.
Worcester, m. 43	klasztór Cystersów 56
Wrocimowice, m.	
parafia pw. św. Andrzeja 135	Ż
Wrocław, m. 56, 135	Żagań, m.
Archiwum Archidiecezjalne i Biblioteka Kapitulna 19	klasztór Kanoników Regularnych 15, 54

Dołącz do nas!

Lubię to!

www.wydawnictwoumk.pl

ISBN 978-83-231-4291-1

9 788323 142911